נתנאל קצבורג

תולדות היהודים בהונגריה

תולדות היהודים בהונגריה

מאת

נתנאל קצבורג

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

ירושלים תשל"ו

נתנאל קצבורג / תולדות היהודים בהונגריה

תוכן העניינים

הקדמה

ימי הביניים

פרק ראשון

התיישבות היהודים וחייהם בממלכת הונגריה 890—1526 1

פרק שני

תקופת השלטון התורכי 3

ראשית היהדות החדשה

פרק שלישי

המאה השמונה־עשרה 7

פרק רביעי

מאבק לשוויון ותמורות פנימיות 1790—1867 19

תקופת השוויון 1867—1914

פרק חמישי

היהודים בחיי הכלכלה 36

פרק שישי

האנטישמיות בתקופה הדואליסטית 38

פרק שביעי

המאבק להכרה בדת היהודית 49

פרק שמיני

העדה היהודית בסימן הפירוד 52

פרק תשיעי

יהודים בחיי הרוח 61

ריאקציה ורדיפות 1914—1939

פרק עשירי

שנות המלחמה והמהפכות 64

פרק אחד־עשר

"הטרור הלבן" 67

פרק שנים־עשר

יהודי הונגריה בשנות העשרים והשלושים 74

בירורים והערות 82

ביבליוגרפיה נבחרת 92

סטטיסטיקה של היהודים בהונגריה 103

מפתחות 105

מפות

הקדמה

כימי דור עברו מתקופת השואה באירופה, שבה חרבה גם יהדות הונגריה. עם חורבנה נחתמו תולדותיה, ונראה שסיכום חדש של תולדות יהודי הונגריה הוא דבר בעתו.

החיבור שלפנינו מהווה ניסיון לסיכום כזה, שתכליתו להציג בקוים כלליים את המהלך של חיי היהודים בהונגריה, לעיין בתהליכים ההיסטוריים החיצוניים והפנימיים שקבעו את דרכו של הכלל היהודי ולראות ראייה מאוזנת את הלכי הדעות בתוכו ואת יחסיו עם העולם שמחוצה לו. דמותה של היהדות ההונגרית נתעצב בייחוד במאה וחמישים השנים האחרונות, ועל־כן מתרכז הדיון במאות התשע־עשרה והעשרים, עד תקופת השואה.

הדברים נכתבו מעיקרם לשם "פנקס הקהילות—הונגריה", היוצא על־ידי רשות הזיכרון לשואה ולגבורה יד ושם בירושלים. בהוצאה שלפנינו נוספו מפתחות.

ספר זה מוקדש לזכרו של אבי מורי ר' מנחם הכהן קצבורג ז"ל למלאות חמש שנים לפטירתו. אבי נולד בשמיני עצרת תרנ"ו בווייטצען הסמוכה לבודפשט. אביו, הרב דוד צבי, היה מחכמי הונגריה הידועים בזמנו, וכעורך כתב־העת התורני "תל־תלפיות" נודע שמו גם מחוץ לארץ מושבו.

אחרי מלחמת העולם הראשונה הקימו אבא ואחיו ר' משולם זלמן הי"ד בבודפשט בית־דפוס עברי, שממנו יצאו עשרות רבות של ספרים בתורה ובחכמת־ישראל, ביניהם חיבורי הרב יקותיאל יהודה גרינוולד בתולדות יהודי הונגריה, ספר הפרדס המיוחס לרש"י (מהדרת חיים יהודה עהרענרייך, תרפ"ד), וכן רוב כרכי "הצפה לחכמת־ישראל".

בשנת תרצ"ד עלה אבא עם משפחתו לארץ־ישראל והתיישב בירושלים. בעשרים השנים האחרונות לפני פרישתו מעבודה היה מנהל בית הדפוס הירושלמי הידוע של ר' יהודה אהרן וייס ז"ל, ותוך כדי כך עמד במגע עם רבים מחכמי ירושלים, שהוקירוהו מאוד.

אבא ז"ל נפטר בא' דראש השנה תשל"א.

אוניברסיטת בר־אילן, אלול תשל"ה. נ"ק

ימי הביניים

הקיבוץ היהודי בהונגריה בימי הביניים אינו שונה בעיקרו של דבר מקיבוצי היהודים ביתר ארצות אירופה המרכזית בתקופה זו. כמו אלה, נתון גם הוא באותם תנאים מדיניים, אווירה רוחנית ונסיבות חברתיות וכלכליות האופייניים לאירופה הנוצרית בימי הביניים.

השוני בנסיבות ההיסטוריות של חיי היהודים בהונגריה לעומת הארצות השכנות מתגלה בעידן המאוחר של התקופה שנדון בה, היינו בתקופת הכיבוש העותומאני, כאשר חלקים של יהדות הונגריה היו נתונים תחת שלטונה של מעצמה מוסלמית, וכתוצאה מכך באו במגע עם העולם היהודי של המזרח.

פרק ראשון

התיישבות היהודים וחייהם בממלכת הונגריה 890—1526

לפני התנחלות המאדיארים

ארץ הונגריה היתה ידועה בעולם העתיק כפרובינציה הרו־מית פאנוניה (Pannonia), שנכבשה ע"י הלגיונות הרומיים במאה ה־1 לפנה"ס.

שרידים ארכיאולוגיים מתקופה זו, שנמצאו במקומות שונים, מוכיחים כי בפרובינציה זו נמצאו יהודים. נראה, כי אלה נתגלגלו ובאו לכאן בעיקבות הלגיונות הרומיים, ואולי אף שירתו בהם כחיילים. שרידים אלה, שהם רובם ככולם שיירים של מצבות־קבורה, אינם מעלים ידיעות הרבה. כל מה שמתברר מהם הוא רק עצם מציאותם של יהודים בפאנוניה במאה ה־3 וה־4 לספירה. כפי שנתברר בחקירות אחרונות, במקום אחד (Intercisa, כיום Dunapentele) אף מצוייה היתה עדה יהודית במחציתה הראשונה של המאה ה־3.

על גבי המצבות שנתגלו נמצאו חקוקות אותיות, אולם אלה אינן אותיות עבריות; זיקתן של מצבות אלה ליהודים עולה רק מתוך סמלים יהודיים (כגון מנורת שבעת הקנים) החקוקים בהם. דומה, כי היעדרן של אותיות עבריות מאותן מצבות מעיד, כי הלשון העברית נשתכחה מיהודים אלה — בוודאי מחמת פיזורם וריחוקם ממרכזי היהדות שבארץ־ישראל ובבבל.

העדויות ההיסטוריות־ארכיאולוגיות מעידות על מציאות יהודים בפאנוניה לכל המאוחר במאה ה־4; מכאן ועד המאה ה־10 אין בידינו כל ידיעות של יהודים בחבל־ארץ זה. אולם חוקרים משערים כי היו יהודים במאות אלה בצפונה של הונגריה, שהיתה אז חלק של ממלכת מוראביה הגדולה, וכן מצויים היו בדרומה ובדרום־מזרחה של הארץ, ששם ישבו הבולגרים. העדות הלשונית נותנת מקום להניח כי שבטי המאדיארים, בבואם להונגריה, מצאו יהודים בין הסלאווים שבצפון הארץ, שכן השם ההונגרי ליהודי — Zsidó — והה כמעט עם הכינוי הסלאווי Zhidov. מי היו יהודים אלה, האם היו צאצאיהם של אותם שישבו בפאנוניה בתקופה הרומית, או מהגרים חדשים — אין אנו יודעים.

אחרי בוא המאדיארים

הידיעה הראשונה מימי הביניים, שמתוכה אנו למדים כי מצויים יהודים בהונגריה, היא איגרתו הידועה של חסדאי אבן־שפרוט אל מלך הכוזרים (אמצע המאה ה־10). חסדאי אמר להעביר איגרת זו לממלכת הכוזרים הרחוקה — בין השאר באמצעות "בני ישראל בארץ הנגרין".

חוקרי ההיסטוריה חלוקים בדעתם, אם באמת יצאה איגרת זו מתחת ידי חסדאי. לדעת הסוברים כי מידו יצאה, הרי הדברים הנ"ל על יהודים בהונגריה מעידים כי לא זו בלבד שהם מצויים שם, אלא שמציאותם היתה ידועה בארץ רחוקה כספרד, והם — יהודי הונגריה — מקיימים קשרים עם ארץ הכוזרים (ומכאן לכאורה סימוכין לדעה כי יהודים בני שבט הכוזרים היו בין המאדיארים כובשי הונגריה; ראה לעניין זה ב"בירורים והערות", עמ' 82 להלן).

אם נקבל דעתם של הסוברים כי האיגרת המיוחסת לחס־דאי מאוחרת היא — גם אז אין ידיעה זו נטולת ערך, שהרי היא מעידה שקיימת מסורת היסטורית בדבר קיומו של ישוב יהודי בהונגריה בתקופתו של חסדאי.

מהמאה ה־11 ואילך מתרבות ידיעות על יהודים בהונ־גריה, כפי שנשתמרו בספרי הלכה של ימי הביניים (ראה ר' יוסף כהן, ביבליוגראפיה, מס' 47, ואנ"צ רות, שם, מס' 48). אנו למדים מידיעות אלה כי יהודי הונגריה מקיימים קשרי מסחר עם אשכנז וסוחרים מארץ זו מגיעים להונגריה, וכן עוברים דרכה.

מתוך המקורות הרבניים אנו יודעים אף על חכמים בהונ־גריה. בספר "הפרדס" המיוחס לרש"י נזכר "רבינו יצחק מארץ הגר" ("הגר" — כינוי להונגריה בספרות התורנית), ובשנים 1250—1275 ידוע לנו על "ר' יהודה המכונה

ליברמן מפרישבורק" (פרסבורג). מהמאות ה־11—13 ישנן ידיעות על חכמים מחוץ להונגריה, המבקרים בה ופוסקים הלכות.

מתוך מקורות אלה אין אנו שואבים ידיעות רבות, זולת הידיעות על עצם קיומו של ישוב יהודי; אין אנו יודעים אל נכון מה היה טיבו של ישוב זה ומה היה מעמדו הרוחני.

מעמד משפטי ומדיני

על מעמדם המשפטי והמדיני של יהודי הונגריה מסוף המאה ה־11 ואילך אנו למדים מחוקי הממלכה שנתקקו ביחס אליהם. עצם החקיקה המיוחדת על היהודים מסמנת את קביעתו של סטאטוס מיוחד ליהודים, עם כל המשתמע מכך. הדברים קשורים בהתפשטותה של הנצרות (המאדיא־רים קיבלוה ב־993) ובהתחזקותה של הכנסיה.

החוק היהודי הראשון בהונגריה נחקק בשנת 1092 ע"י הסינוד בסאבולץ' (Szabolcs). החוק אוסר נישואין בין יהודים לנוצרים, וכן אוסר החזקת עבדים נוצריים ועשיית מלאכה בימי ראשון ובימי חג נוצריים. כעבור שנים אחדות, ב־1100, מוטלת הגבלה על זכות הישיבה של היהודים: הם רשאים לשבת רק במקום מושב של הגמון. לדעת כהן (ביבליוגראפיה, מס' 34) לא בכל היהודים הדברים אמורים, אלא רק באלה מהם העוסקים בעבודת אדמה, וזאת על מנת שיוקל על ההגמונים לפקח על תשלום מסים ושאר היטלים המוטלים על היהודים עובדי אדמה לשלם להגמונים (עד המאות ה־12—13; מאז ואילך נעשו היהודים "עבדי האוצר" ושילמו כל מסיהם למלכות). אולם לדעת רוב ההיסטוריונים אמורים הדברים לא רק בעובדי אדמה אלא בכל היהודים.

ההגבלה על זכות הישיבה של היהודים, והקצאת מקומות מיוחדים למגוריהם — מקורה בחוקי הכנסיה המקפידים על כך שהיהודים ידורו בנפרד מהנוצרים.

כתב הזכויות של בֵּאלא הרביעי

מעשה החקיקה החשוב ביותר ליהדי הונגריה בימי הביניים הוא כתב הזכויות (פריבילגיה) של המלך באלא הרביעי (1206—1270) משנת 1251 (נוסחו — תעודות כרך א', מס' 22; וראה מאמרו של ביכלר, ביבליוגראפיה, מס' 46). כתב־זכויות זה מסדיר את יחסי המסחר בין יהודים לנוצרים ומגן על היהודים מפני פגיעות של נוצרים.

סעיפים 1—7 של כתב הזכויות דנים בענייני משפט שבין יהודי לנוצרי ביחס להלוואות ומשכונות. במשפט כזה אינה מתקבלת עדות בלעדית של נוצרי נגד יהודי, אלא דרושה עדות של נוצרי ויהודי ביחד. תקנה זו היא בהתאם לתפיסה המשפטית שהיתה מקובלת בימי הביניים, לפיה אין להביא עדות נגד אדם אלא ע"י עד או צירופו של עד — השייך לאותו מעמד או לאום או דת שעליה נמנה הנתבע.

סעיפים 9—11 דנים בפגיעות ביהודים וברכושם; הפוגע נענש עונש חמור. עוד מבטיח כתב הזכויות חופש הדת ליהודים. הם רשאים לרכוש בתים, ובהגבלות ידועות אף נכסי קרקע, וכן מותר להם לנוע בארץ באופן חופשי.

משפטים שבין יהודים לבין עצמם נידונים על ידי דייניהם לפי דיני ישראל, ובעניינים מסויימים מסורה סמכות השיפוט על יהודים למלך או לבא־כוחו, אבל בשום פנים לא לשופט העיר; הלה דן רק במשפטים שבין יהודים לנוצרים — וזאת על פי התקנות הקבועות בכתב זכויות זה.

עיקרון יסודי שקבע כתב הזכויות הוא, כי היהודים הם עבדי האוצר, כלומר כפופים למלך במישרין, והם בבחינת רכוש של אוצר המלכות וכל פגיעה בהם נחשבת כפגיעה במלכות.

כתב הזכויות של באלא הרביעי דומה לכתבי זכויות שניתנו באותן השנים ע"י שליטי המדינות השכנות: פרידריך השני נסיך אוסטריה (ב־1244), אוטוקאר מלך בוהמיה (ב־1251), ואחרים; זהו למעשה העתק מהמסמך שהוציא פרידריך מאוסטריה. נמצא איפוא, כי מעמד היהודים בהונגריה אינו שונה ביסודו מזה שבארצות אחרות באירופה המרכזית. הדברים אמורים בלשון הכללה, שכן יש פרטים שבהם כתב הזכויות של באלא שונה לטובה מהדומים לו, ויש כאלה שבהם שונה הוא לרעה.

תעודה זו שנתחדשה מפעם לפעם ע"י מלכי הונגריה שאחרי באלא הרביעי, היתה היסוד למעמדם של היהודים בממלכה עד סופם של ימי הביניים.

הכנסיה לא ראתה בעין יפה את הזכויות שהוענקו ליהודים ע"י באלא הרביעי, אעפ"י כן העקרונות שנקבעו על־ידיו נשארו קיימים ועומדים זמן רב — סימן הוא שהם ענו לצרכים פוליטיים וכלכליים חיוניים של הממלכה והיו שקולים נגד עמדתה המתנגדת של הכנסיה.

הניגוד שבין עמדת הכנסיה מכאן וצרכי הממלכה מכאן, ניכר בייחוד בעניין שירותם של היהודים במשרות ממלכתיות. החוק הידוע בשם "בולת הזהב" (Bulla Aurea) של המלך אַנדרַא השני משנת 1222 קובע, כי יהודים לא ישמשו כפקידי האוצר, טובעי מטבעות וגובי מכס, ובדרך כלל "יהודים וישמעאלים לא יהיו באצילי הארץ". אולם הממלכה לא יכלה לוותר על שירותם של אלה, ועל כן פנה באלא הרביעי אל האפיפיור גריגוריוס התשיעי, כי יתיר לו, כשם שהתיר למלך פורטוגל, להחכיר את המסים ליהודים ולישמעאלים. האפיפיור נענה למלך (1239), אולם תנאי התנה כי החכרת מכס לא תהיה בה משום מתן שררה לשאינם־נוצרים על נוצרים, וכי נוצרי מהימן יפעל ליד יהודי כמפקח עליו (תעודות כרך א', מס' 20). אולם למעשה לא נתקיים תנאי זה, והאפיפיור אורבאנוס הרביעי הזהיר את מלך הונגריה על כך.

מתקופה זו ידוע לנו יהודי בשם טֵאהא או טֵאקא (Iudeus Teha Comes), שתפס משרה ממלכתית חשובה כפקיד האוצר ונזכר בתעודות הזמן כמבצע עסקות ממלכתיות חשובות.

העסקתם של יהודים בענייני הכספים של המלכות באה מחמת המציאות, ואין ללמוד מכאן על מעמד מכובד של היהודים בדרך כלל. להוציא מקרים אלה של יחידים שעלו לגדולה, הרי המגמה הכללית היתה להבדיל את היהודים מהנוצרים. כדי להדגיש את ההבדלה ולהבליטה כלפי חוץ

גזר הסינוד בבודא (1279), כי יהודים ישאו על הבגד העליון סימן היכר, עיגול מבד אדום, ולא יצאו בלעדיו לרשות הרבים. חובה זו חלה גם על הישמעאלים.

השפעתה של הכנסיה גברה בהונגריה בתקופת מלכותו של לאיוש (1342—1382), שגילה קנאות דתית מופלגת. הוא רצה להעביר את היהודים על דתם, ומשלא עלה בידו גזר על גירושם מהארץ (בערך 1360). המגורשים יצאו ברובם לארצות המערביות הסמוכות אוסטריה ובוהמיה; ואילו יושבי האזורים הצפוניים והצפוניים־מזרחיים מצאו מקלט בפולין שתחת שלטונו של קאזימיר הגדול, שגילה יחס נוח ליהודים. אולם לא יצא זמן מרובה וגזירת הגירוש בוטלה, כנראה מטעמים כלכליים, ובשנת 1364 בערך הותר ליהודים לשוב להונגריה. אולם רבים מהמגורשים לא שבו, כך שבתקופה שלאחר הגירוש ניכרת ירידה במספר היהודים בהונגריה. מצבם בדרך כלל היה מעתה פחות נוח מאשר בעבר. הגירוש היווה תקדים הבא ללמד, כי למעשה עומדים היהודים מחוץ לחוק; בייחוד הציקו ליהודים הערים ורשויותיהן.

בסופה של התקופה שאנו דנים בה מתרחשת עלילת הדם בטירנא (Trnava בסלובקיה) ב־1494. זוהי עלילת דם טיפוסית לימי הביניים. ילד נוצרי נעלם וקודם העלמו "ראוהו" כאילו נכנס לרובע היהודים. לאחר "חקירה ודרישה" נתברר כי יהודים הרגו כביכול את הנער. לפי דבריו של כרוניקאי בן הזמן היו אלה 12 איש ואשה יהודיים שהואשמו במעשה. הם נתפסו, ולאחר עינויים קשים הועלו על המוקד. זכרם של המעונים הועלה ונשתמר ב"קינה על גזירת טירנא" — שנכתבה כנראה ע"י מי שהיה עד ראייה או על פי השמועה מפי עד ראייה (ראה כהן, ביבליוגראפיה, מס' 34, עמ' 443—444).

ישובי היהודים וחיי הכלכלה

נראה כי קיים היה גרעין קדום של קיבוץ יהודי בהונגריה בתקופת ההתנחלות המאדיארית, ועליו נוספו מהגרים במשך הזמן. אחרי מסע הצלב הראשון אנו יודעים על הגירה ניכרת מבוהמיה, ובתוכם בעלי רכוש.

תפוצתו הגיאוגרפית של הישוב היהודי היתה בעיקר בחלק הצפוני־מערבי של הארץ והאזורים הסמוכים, הגובלים עם ארצות שבהן קיים ישוב יהודי, כגון אוסטריה, בוהמיה, פולין. היהודים ישבו בערים (בעיקר בערים המלכותיות) וכן במקומות ישוב קטנים ובאחוזות. הקהילות החשובות נתהוו והתקיימו תחת חסות מלכותית — כאלה הן קהילות בודא, אֶסטֶרגום, סאָקאָשפאָהאָרוואָר, פרסבורג, אודנבורג, באזין, טירנאו. קיומן פסק עם הכיבוש התורכי או סמוך לאחריו, ויושביהן נתפזרו במקומות שונים (ראה לעניין זה מאמרו של פיליפ גרינוואלד, ביבליוגראפיה, מס' 75).

בדרך כלל ידועים כעשרים מקומות ישוב בהונגריה שבהם ישבו יהודים בימי הביניים. לפי השערת שמואל כהן הגיע מספר היהודים בהונגריה בסוף ימי הביניים ל־20,000 בערך.

חיי הכלכלה של יהודי הונגריה בימי הביניים דומים בהרבה לאלה שבארצות אחרות של המערב הנוצרי. הם עסקו במסחר בתוך הארץ ובמסחר עם ארצות־חוץ. על מסחרם של יהודי הונגריה עם אשכנז ועל עסקי כספים עם השליטים עוד במאה ה־11 אנו יודעים מספרי ההלכה של הזמן. מסמכים מתקופת המלכים לבית ארפאד מעידים כי יהודים רשאים היו להיות בעלי קרקע, ואכן מצאנו כמה וכמה כאלה בתקופת המלכים אנדרא השני ובאלא הרביעי (מאה 13). אולם עבודת האדמה בכללה לא היתה רווחת בין יהודים מחמת האיסור שנאסר עליהם עוד במאה ה־11 להחזיק עבדים, ששימשו כפועלים חקלאיים.

חיים רוחניים

ידיעותינו על חייהם הפנימיים של יהודי הונגריה בימי הביניים מועטות מאוד ואף על מעמדם התורני ידוע אך מעט מזעיר. מבחינת מקורות ההשפעה וההדרכה הדתית־תורנית שייכים יהודי הונגריה לעולמה של יהדות אשכנז, כפי שיש לראות מספרי ההלכה של התקופה.

החכם התורני הראשון בהונגריה שחיבר חיבור בהלכה אשר נשתמר, הוא ר' אייזיק מטירנא בעל ספר "מנהגים" שחי בשלהי המאה ה־14 ובמחצית הראשונה של המאה ה־15 (ראה עליו מאמרו של י' יוסף כהן, ביבליוגראפיה, מס' 47). בחיבורו תוארו ונרשמו מנהגי הדת שבקהילות הונגריה ובארצות הסמוכות כדי להדריך בהם את הבריות; המחבר התכוון בייחוד לשכבות הרחבות שלא התמצאו בענייני הלכה. הספר התפשט והיה לאחד מספרי ההלכה העממיים, וידועות 31 מהדורות של הספר בתקופת 1566—1739 ועוד 28 מהדורות ביידיש (בשנים 1590—1733).

פרק שני

תקופת השלטון התורכי

המאות ה־16 וה־17 עומדות בסימן המלחמות בין הונגריה לבין המעצמה העותומאנית. במשך כל התקופה הזאת, המתחילה מתבוסת ההונגרים במוהאץ' ב־1526 ומסתיימת בכיבושה של בודא ע"י צבאות הקואליציה הנוצרית ב־1686, נמשכת שרשרת ארוכה של מלחמות בין התורכים להאבסבורגים על אדמת הונגריה. היאבקות זו ותוצאותיה הפוליטיות הטביעו חותמן על תולדות היהודים בהונגריה בתקופה זו.

עם הכיבוש התורכי נחלקה הונגריה לשלושה חלקים: חלקה הדרומי והמרכזי של הארץ היה נתון לשלטון תורכי, החלק המערבי והצפוני עמד תחת שלטונם של ההאבסבורגים ואילו בטראנסילוואניה שבמזרח נתכוננה נסיכות הונגרית תחת ריבונות תורכית.

תחת השלטון התורכי

מעמדם של היהודים תחת שלטון התורכים היה נוח ועל כן נמשכו יהודים לאזורי הונגריה שבשלטונם. אלה באו

מתורכיה ומארצות הבאלקאן: קושטא, סאלוניקי, סאראיבו, בלגראד ועוד. בכך נוסף לישוב היהודי יסוד חדש — הספרדים. בודא (בלשון המקורות הספרדיים בודון) נעשתה אחד המרכזים של העולם היהודי בהם ישבו בני שני השבטים שבעולם היהודי במחיצה אחת. הספרדים היוו בבודא כשליש מאנשי הקהילה. לקראת סוף השלטון התורכי גת־מעטה כנראה ההגירה מהארצות התורכיות, שיעורם של הספרדים פחת ורבים מהם התבוללו בתוך הרוב האשכנזי.

קהילת בודא היתה חשובה ביותר בתקופה זו ובייחוד עלתה חשיבותה במחציתה השנייה של המאה ה־17. בעת הזאת היא נעשתה מרכז של מגע בין מזרח ומערב ביהדות. המסורת הרוחנית השוררת בהונגריה היתה מיסודה אשכנזית והיא לא נדחתה עם הכיבוש התורכי, אך נצטרפה אליה השפעת המסורת הספרדית. וזאת לא רק בגלל הזיקה המדינית לתורכיה והמגעים התכופים עמה, אלא גם מחמת זאת שבאותה עת היתה תורכיה מרכז חשוב של תורה וחכמים. אנו מוצאים שחכמים מבודא פונים אל סאלוניקי (מרכז תורני חשוב באותם הימים) ובאים במשא־ומתן של הלכה עם חכמיה, וכן עם כמה מהחכמים הספרדיים דאז.

גדול החכמים בהונגריה במאה ה־17 היה הרב אפרים הכהן, בעל שו"ת "שער אפרים" (זולצבאך, 1688), מחכמי וילנא שנמלט משם בעת גזירות תט"ו (1655). לאחר גלגולים בא לבודא ב־1666 וכיהן כרב עד פטירתו ב־1678. בעת ישיבתו בבודא קיים ר' אפרים קשרים נרחבים עם גדולי חכמי הספרדים בארצות הבאלקאן ובתורכיה, ואף הם החשיבוהו. בסוף ימיו הוזמן ר' אפרים לכהן כרב בירושלים — בודאי לעדה האשכנזית שם. הוא קיבל את המינוי המכובד אך נתעכב בבודא כדי להדפיס ספריו ובינתיים הלך לעולמו (על ר' אפרים וקשריו עם חכמי הספרדים ראה ביבליוגראפיה, מס' 51).

תחת שלטון ההאבסבורגים

אותו חלק של הונגריה שלא נכבש ע"י התורכים בא תחת שלטונם של הקיסרים האוסטריים לבית האבסבורג.

התמורה הפוליטית הביאה שינוי לרעה במצבם של היהודים. השנים הראשונות של השלטון ההאבסבורגי עומדות בסימן גירושי היהודים מהערים המלכותיות: ב־1526 גורשו היהודים מפרסבורג ומאודנבורג, שתיהן מהקהילות הגדולות שבארץ; ב־1539 גורשו מטירנאו. הגירוש מהערים תאם את המדיניות הכללית שעליה הוכרז באסיפה הלאומית ב־1526 — לגרש מיד את כל היהודים שבארץ. אולם מדיניות זו לא החזיקה מעמד זמן מרובה, שכן מחמת התנאים הכלכליים אי־אפשר היה לוותר על היהודים, ועל כרחה התירה להם המלכות להתיישב בכמה מקומות. אך בדרך כלל מספרם של היהודים בהונגריה הקיסרית במאות ה־16 וה־17 היה מועט.

מקצת ממגורשי הערים מצאו מקלט בנחלותיהם של בעלי אחוזות שבמערב הונגריה וביחוד באחוזותיהם של הנסיכים לבית אסתרהאזי. על ישובי היהודים בחבל־ארץ זה ידובר בפרק השלישי להלן.

חיי הכלכלה

חיי הכלכלה של היהודים בשני חלקי הונגריה — התורכית והאבסבורגית — דומים היו בעיקרם. עיסוקי היהודים היו במסחר לסוגיו, בעסקי כספים, בכמה ענפי מלאכה ובחכירות של נכסי המלכות.

בדרך כלל היה קיים בין שני החלקים מסחר ער, אבל לעתים נשתבשו דרכי המסחר מחמת המלחמות התכופות, כפי שמעידים על כך המקורות העבריים. בהונגריה התורכית קיימו מסחר עם ארצות הבאלקאן ונושאיו היו בוודאי אותם סיטונאים יהודיים ספרדיים שנחשבו, לפי ידיעות בספרות ההיסטורית ההונגרית, בין עשירי הערים. בהונגריה שבשלטון ההאבסבורגים סחרו היהודים בעיקר עם אנשי הכספרים, שכן הישיבה בערים היתה אסורה עליהם. מקום ניכר תפס המסחר בבהמות וכן מסחר־חוץ. יהודים ממערב הונגריה השתתפו בירידים שבלייפציג. בתקופה זו תפס מקום חשוב בחיי הכלכלה הסוחר ואיש הכספים שמואל אופנהיימר מווינה, שהיה לו חלק גדול במסחר בהונגריה; הוא סיפק מצרכים לצבא האוסטרי, ובכללם תחמושת.

המסחר היהודי בהונגריה ההאבסבורגית סבל הרבה מהניגודים שבין הרשויות המרכזיות לבין בעלי האחוזות. גובי המכס מטעם הקיסר היו מציקים לסוחרים יהודיים שבחסות בעלי האחוזות וגובים מהם מסים שלא כחוק, ופעמים הרבה מחרימים סחורתם. לעתים קרובות נדרשה התערבות אצל המלך לשחרור הסחורה, ופעמים לשחרור הסוחר עצמו, מן התפיסה.

בין העיסוקים של יהודים במאה ה־17 ובראשית המאה ה־18 בהונגריה שתחת שלטון ההאבסבורגים יש להזכיר עוד את חכירת המכס הפנימי, כלומר אותם היטלים שהטילו בעלי האחוזות ורשויות הערים על סחורות ועל נוסעים העוברים בגבוליהן. מוכסים יהודיים בתקופתנו נזכרים לראשונה במחוז ניטרא שבצפון מערב הונגריה (סמוך למוראביה), ובדרך כלל הם מצויים באזורי הגבול של הונגריה, במערבה ובצפון מערבה; במחציתה השנייה של המאה ה־17 מצויים מוכסים יהודיים באחוזות שבצפון־מזרח. בעלי אחוזות הם שהיו מחכירים את המכס ליהודים; אולם בין חוכרי המכס של הערים אין אנו מוצאים יהודים.

השלטונות לא ראו את חכירת המכס ע"י יהודים בעין יפה, והאסיפות הלאומיות החליטו כמה וכמה פעמים להחזיק מזה, אולם ללא הצלחה — וזאת משום שאיסורים אלה נגדו את האינטרס של מחכירי המס, בעלי האחוזות, אשר שירותי היהודים השביעו את רצונם (ראה לעניין זה: גרינוולד, ביבליוגראפיה, מס' 75).

טראנסילוואניה

הידיעות הראשונות על יהודים בטראנסילוואניה הן מסוף המאה ה־15, אך התיישבותם הקבועה בארץ זו החלה רק במאה ה־16, עם בואם של יהודים ספרדיים מארצות הבאלקאן, בעיקבות הכיבוש התורכי. במחציתה השנייה של המאה ה־16 קיימות קהילות בכמה ערים ובראשן אלבה יוליה (Alba Julia). על פי החוק היה מותר ליהודים לשבת רק

בעיר זו, ועל כן שייכים הישובים היהודיים במקומות אחרים (כמו בטמֶשוואר — Temesvár) באופן רשמי גם הם לקהילת אלבה יוליה. בראש הקהילה עמד שופט או ראש (Primarius) שנחשב ראש כל היהודים שבטרנסילוואניה. מהמאה ה־17 ואילך נתכוננה כאן משרת הרב הראשי, שהיה בעל סמכויות מטעם השלטון.

התפתחותו של הישוב היהודי קיבלה דחיפה גדולה ע"י נסיך טרנסילוואניה גאבור בֶּטלֶן (Bethlen Gábor, 1580—1629). בשנת 1623 העניק באטלאן כתב־זכויות ליהודי טרנסילוואניה (נוסחו — תעודות כרך 2, מס' 102). הוא ניתן — כפי שנאמר בגוף הכתב — בהשתדלותו של רופא יהודי מקושטא שנתגלגל לטרנסילוואניה, אברהם סאסא (במקור: Abraham Szasza) ונתאשר לאחר מכן כמה פעמים ע"י שליטיה של הנסיכות. כתב־זכויות זה מעניק ליהודים הגנה וחסות, חופש דתי, וכן חופש התנועה והמסחר עם תורכיה. מסתבר מעניין אחרון זה כי קשרי המסחר עם תורכיה היו מהודקים. סעיף 6 של התעודה מתיר לאנוסי ספרד, שבאו לטרנסילוואניה דרך תורכיה, לשוב לדת ישראל. היתה בכך כוונה למשוך לכאן את אנוסי ספרד, בוודאי משום שעמדו בחזקת סוחרים חרוצים. להכרת חשיבותו של סעיף זה יש לדעת כי באותה עת לא הותר לאנוסים לשוב לדת ישראל אלא רק בתורכיה ובהולאנד. לפי סעיף 7 הותר ליהודים ללבוש מלבושי הנוצרים ולא חויבו בסימני היכר שיבדילום מיתר התושבים. אף הותר להם להביא רופאים משלהם לרפא חוליהם.

מהסעיפים האלה יש לראות, כי כוונה מיוחדת היתה לו לגאבור באטלאן למשוך לארצו את יהודי תורכיה ולתכלית זו הבטיח להם חופש כלכלי וחברתי. הדעת נותנת, כי נסיבות החיים הרוחניים והדתיים בטרנסילוואניה בתקופה זו גרמו גם הם לכך, כי היחס ליהודים בארץ זו היה עוין וקנאי פחות מאשר בארצות הקאתוליות. בטרנסילוואניה התפשטה הרפורמאציה והשכבה השלטת קיבלה את הדת הקאלוויניסטית. לימוד המקרא והשפה העברית היה רווח בין משכילי הזמן, ואף בקרב המשפחות המיוחסות. נראה כי גם בין היהודים הספרדיים בטרנסילוואניה היתה שכבה של משכילים שמצאו שפה משותפת עם העולם הלא־יהודי. הרופאים היהודיים שנמצאו במחיצתו של גאבור באטלאן (אותו אברהם סאסא שהזכרנוהו, וכן רופאו האישי ריבריוס הנזכר בתעודות כרך 2, עמ' 483 בשנת 1629) השפיעו בוודאי גם הם בכיוון של יחס חיובי כלפי היהודים. (על הרופאים היהודיים בהונגריה במאות ה־16—18 ראה ביבל־יוגראפיה מס' 52, *52). אך לא רק רופאים אלא גם בעלי אומנות קלה יותר מוצאים אנו בחצרותיהם של נסיכי טרנסילוואניה: אצל באטלאן מצויה היתה להקת שחקנים יהודיים דוברי איטלקית ועליהם ניצח מוסיקאי ספרדי.

יהודים פעלו כמתורגמנים אצל ראשי השלטון, כי ידעו את השפות הנחוצות — כגון הונגרית, תורכית ולטינית. יהודי מאלבה יוליה בשם מלמט מקבל במשכון תמורת אלף פורינט אחוזה לו וליורשיו אחריו מאת נסיך טרנסילוואניה מיהאי אפאפי (Apaffy Mihály, 1632—1690) — וזאת כפרס בעד נאמנותו, ובייחוד על פעולתו כמתורגמן (תעודות שם, מס' 125; והשווה עוד שם מס' 134 נוסח שבועה בהונגרית של יהודי בשם יהודה הנשבע לשמש כמתורגמן נאמן לאותו נסיך).

כת שומרי שבת

על רקע האווירה הדתית־רוחנית של הרפורמאציה צמחה במאה ה־16 הכת של שומרי שבת (בהונגרית: Szombatosok). כת זו, שבמהלך התפתחותה הפכה לתנועה דתית שהקיפה אלפים, התהוותה בקרב השבט המאדיארי של הסֶקֶלֶאִרים (בהונגרית: Székelyek), ועיקריה הדתיים צמחו מתוך התורות הדתיות של האוניטרים (כת פרוטסטאנטית הדוחה את תורת השילוש). מאמיני הכת דוחים עיקרים הנוגדים את תורת משה, מקבלים מנהגי־דת יהודיים, נזהרים ממאכלות אסורים ושומרים בקפדנות שבת ומועדי ישראל.

לדעת החוקרים (ראה ביבליוגראפיה, מס' 57) צמחה כת זו באורח עצמאי, ללא השפעת מניעים חיצוניים. אולם אין זה מהנמנע כי היו מגעים בין הספרדים יושבי טרנסילוואניה באותה עת ובין הוגי הדעות הדתיים של הכת, מכל מקום השפעתם של מגעים כאלה ודאי לא היתה מכרעת.

האיש שהטביע חותמו על תנועה זו הוא שמעון פֶּאצ'י (Péchi, בערך 1575—1642), סופר, משורר ומדינאי, איש האריסטוקראטיה הטרנסילוואנית וקאנצלר של גאבור באטלאן. הוא הוציא ספר תפילות שבו נכללו מזמורי תהילים, ברכות ותפילות שתורגמו ע"י פאצ'י מעברית. הספרות הדתית של הכת היא כולה בהונגרית ונושאת עליה חותם מובהק של השפעה מקראית.

כת שומרי שבת התרחבה ובשיא התפשטותה הגיע מספר מאמיניה לכעשרים אלף. נסיכי טרנסילוואניה לא ראו את התנועה בעין יפה וגזרו על מאמיניה לחזור לנצרות ואף הוחל ברדיפות נגדם. בעיקבות רדיפות אלה רפתה אצל רבים מבני הכת אמונתם החדשה והם חזרו לדת המקובלת; אולם נמצאו בתוכם כאלה שעשו זאת רק למראית עין והוסיפו בסתר להאמין בעיקרי דתם ולקיים מנהגיה. כדי להימלט מרדיפות החלה בתוך בני הכת תנועה של הגירה לתורכיה. הרדיפות וההגירה מיעטו את מספרם, ואף על פי שהם דבקו בדתם בעקשנות נתדלדלו והלכו. בראשית המאה ה־19 נמצאו שרידיהם רק בכפר אחד במזרח טרנסילוואניה (Bözödujfalu). בשנת 1869, אחרי הענקת השוויון ליהודי הונגריה, קיבלו בני הכת את היהדות בגלוי.

התנועה השבתאית בהונגריה

התנועה המשיחית של שבתי צבי הגיעה במהלך התפשטותה גם להונגריה. בשתי דרכים הגיעה לכאן ה"בשורה המשיחית": ממערב דרך ויינה (שהיתה מאז ומתמיד מקום שדרכו באו השפעות רוחניות להונגריה); ומהמזרח והדרום, דרך ארצות הבאלקאן, שהונגריה היתה מסופחת אליהן אותה עת, כחלק מהקיסרות העותומאנית.

וינה היתה אחד ממרכזי השבתאות באירופה המרכזית והיא השפיעה בייחוד על הקהילות שבהונגריה המערבית, הנתונה לשלטון ההאבסבורגים. מהספר האנטי־שבתאי הידוע "ציצת נובל צבי" לר' יעקב ששפורטש נראה כי ההתעוררות השבתאית בהונגריה, ועל כל פנים בחלקיה הנתונים לשלטון תורכי, הרשפעה במידה רבה מתורכיה והמרכז השבתאי שבבאלקאן. מסופר שם על צום תשעה באב שהשבתאים עשאוהו יום משתה ושמחה: "— — — מעשה שעשו בשנה שעברה באיזמיר וגלילותיה ובאופי"ן (אופן — שמה הגרמני של בודא) וסופיא"ה וזולתם מגלי־לות בודו"ן" (הכוונה לגלילות הונגריה שתחת שלטון תורכי; המובאה היא מ"ציצת נובל צבי", מהדורת י' תשבי, עמ' 209). במקום אחד מדובר על הדחת "יושבי סופיא"ה ואובי"ן" (שם, עמ' 215).

נראה שבודא היתה מרכז חשוב, ואולי החשוב ביותר של השבתאות בהונגריה. היתה זו עיר של חכמים ומן הסתם נמצאו בה גם כאלה שעסקו בתורת הסוד ובקבלה, כגון אותו חכם ר' יהודה בן דוד הכהן, מחבר הספר "תקוני שבת" שנדפס בקראקא בין השנים 1609—1612 (ראה ג' שלום, שבתי צבי, כרך ראשון, עמ' 62). בודא היתה מקום מעבר בין תורכיה והבאלקאנים מכאן והעיר וינה מכאן, ובוודאי סייע גם זה לכך שתתפשט בה התורה המשיחית החדשה. אם נכונה הדעה, כי מרובים היו בהונגריה פליטי גזירות ת"ח ות"ט שנמלטו לכאן מפולין וישבו במחוזות הצפוניים, אזי הדעת נותנת כי במקומות אלה, ובייחוד בקרב פליטי פולין מצאה השבתאות אחיזה, שכן שרידי־חרב אלה היו מלאי ציפיה לימות המשיח.

אף לאחר שנעשה שבתי צבי מומר ומשתקעה ההתלהבות המשיחית — לא פסקו מאמינים בהונגריה, כמו במקומות אחרים בעולם היהודי. נראה כי המינות השבתאית היתה מצויה כאן עוד שנים רבות ויש עדויות על שבתאים נסת־רים, או כאלה הנחשדים על שבתאות, והם נתונים לרדיפות. זה היה גורלו של הרב אריה ליב סטאסוב, רב ברכניץ ותלמיד־חכם מופלג, שנחשד ע"י הרב לנדא בפראג (בעל ה"נודע ביהודה" וגאון הדור) כשבתאי; אבל הדברים אינם מוכחים.

הדי התנועה השבתאית נשתמרו גם במקורות ספרותיים והיסטוריים הונגריים (ראה ז'ולדוש, ביבליוגראפיה, מס' 276; וכן ריכטמן, שם, מס' 62); כנראה שגם מחוץ לעולם היהודי התרשמו מהתסיסה המשיחית שאחזה את היהדות באותו זמן.

נציין עוד, כי הספיח המאוחר של השבתאות, התנועה הפראנקית, מצאה גם היא מאמינים בהונגריה. בחוג המקו־רבים של יעקב פראנק נמצאו שני יהודים מסיגאט, ובפלך מארמורוש (סיגאט היא העיר הראשית שבו) נמצא מרכז פראנקיסטי, סניף למרכז הראשי שבפולין, ובין זה לזה היו קשרים; הפראנקיסטים שבהונגריה תמכו באחיהם לדעה הנרדפים בפולין. לדברי גרינוואלד (בחיבור "מצבת קודש" על סיגאט, עמ' 11 הערה 14) ראתה הרשות את הפראנקיס־טים בעין יפה; אחד מהם אף קיבל רשות לרכוש נכסים, מה שהיה אסור על היהודים בדרך כלל.

שרידי פראנקיסטים נמצאו בפלך מארמורוש עוד בשלהי המאה ה־18 ובראשית המאה ה־19.

קשרים עם ארץ־ישראל

ידיעות ברורות על קשרים שבין יהודי הונגריה לא"י אין בידינו כי אם מהמאה ה־17. הקהילות שבשטח השלטון התורכי קיימו קשרים עם א"י דרך הקהילות שבארצות הבאלקאן ותורכיה; בספרות התשובות מתקופה זו מצויות הרבה עדויות לעניין זה.

קשרים אלה נתקיימו בראש ובראשונה באמצעות שליחי א"י. הללו פקדו את הונגריה לעתים קרובות, שכן השליחים מא"י לתורכיה היו מגיעים לעתים עד בודא, מרכזה של הונגריה התורכית, וביניהם מחשובי השליחים במאה ה־17 (ראה א' יערי, שלוחי א"י, תשי"א). פעולתם עוררה בודאי את חיבת הארץ בין בני הקהילות; כך מצאנו ב־1647 אשה בבודא המצווה מחצית הונה לתלמוד־תורה שבירושלים. השליחים לא הסתפקו רק באיסוף כספים אלא דאגו גם לתקנתו הרוחנית של הציבור והורו הלכה בעת שהשעה היתה צריכה לכך. אחד מאלה היה הרב שלמה בן בנימין הלוי, בעל שו"ת "לב שלמה", ממחדשי הישיבה בצפת במחציתה השניה של המאה ה־17. הוא עמד במשא ומתן של הלכה עם הרב אפרים הכהן בעל שו"ת "שער אפרים" (זה האחרון עמד בקשרים גם עם הרב משה גלאנטי, רבה של ירושלים באמצע המאה ה־17).

בין החכמים מהונגריה שעלו לא"י יש להזכיר את ר' יהודה, בנו של הרב אפרים הנ"ל, שעלה לירושלים ב־1685. ב־1688 עלה גיסו, הרב יעקב מווילנא (מפליטי גזירות תט"ו בליטא), שהיה דיין בבודא קודם עלייתו (ראה לענין זה ביבליוגראפיה, מס' 299).

במאה ה־17 היתה בודא תחנת מעבר בדרך העליה לארץ. מקור בעל ערך לענין זה הוא מדריך שימושי לעולים לא"י, "דרכי ציון" מאת איש פראג משה פוריית (1650, ביידיש; ראה א' יערי, מסעות א"י). אנו למדים מכאן כי העולים הבאים מהמערב מתעכבים בבודא, מסתייעים ביהודי המקום וכאן מתארגנים להמשך מסעם. החכם הספרדי ר' אהרן הכהן פרחיה כותב בעניין זה: "מנהג ק"ק בודין שעוברים עליהם תמיד מרבנים של מדינות אשכנז שרוצים ללכת לא"י ומתאחרים שם שנה או שנתיים..." (שו"ת "פרח מטה אהרן", חלק א', סימן מ"ד). אחד הרבנים האלה היה הרב אורי שרגא מווינה, שבעת שהותו בבודא תיקן שם תקנות חשובות בענייני הרבנות. לבסוף נציין עוד, כי שיירת העולים הגדולה שבהנהגת ר' יהודה החסיד (1700) עברה בחלקה דרך הונגריה, וכאן, כמו ביתר הארי־צות שהעולים עברו דרכן, נצטרפו אל העולים מאנשי המקום.

ראשית היהדות החדשה

בשלהי המאה ה־17 הסתיימה המלחמה לגירושם של התורכים מהונגריה, שנמשכה לסירוגין כ־16 שנים (1683—1699). בעיקבותיה נותרו חלקים רבים של הארץ חרבים ושוממים מאוכלוסין. כדי ליישב את האזורים דלי האוכלוסין החלו ההאבסבורגים ליישב בהונגריה בני עמים שונים, ובייחוד גרמנים־שוואבים, שהשלטון יכול היה לבטוח בנאמנותם.

בפרק זה החלה גם הגירתם של יהודים בקנה־מידה גדול יותר מאשר בתקופה הקודמת. ההגירה גדלה והלכה במחציתה השנייה של המאה ה־18 ובמחציתה הראשונה של המאה ה־19.

תוך כדי הגירות אלה, ובעיקבות התפתחויות פוליטיות־חיצוניות ורוחניות־פנימיות בתוך הציבור היהודי מתגבשת דמותה של היהדות ההונגרית בצורתה האופיינית לה בדורות האחרונים.

פרק שלישי

המאה השמונה־עשרה

אחרי גירושם של התורכים מהונגריה עדיין לא שקטה הארץ. המדיניות האנטי־הונגרית של ההאבסבורגים קוממה את האצולה ההונגרית הלאומית, ובהנהגתו של פרנץ ראקוֹצי (Rákóczi) השני הצליחו המתקוממים להשתלט על חלקים נרחבים של הונגריה וטראנסילוואניה.

מעשי האיבה התנהלו בחלקם באזורים המיושבים יהודים, והם סבלו רבות תחת תגרת ידם של הגדודים ההונגריים, מהם בלתי־סדירים. המתקוממים ראו את היהודים כתומכי ההאבסבורגים — אולי משום שנמצאו יהודים ששירתו בצבא האוסטרי (ראה ביכלר, ביבליוגראפיה, מס׳ *63) ; מספרם בוודאי לא היה רב.

על התלאות והמצוקות שפקדו את היהודים בימים הטרופים ההם אנו קוראים בפסק דין שיצא מבית דינו של הרב שמשון ורטהיימר בשנת 1708. מחמת מוראות המלחמה נמלטו מעירם אנשי קהילת אייזנשטאדט (״דובר עליה להלן) ; וכפי שנאמר באותו פסק־דין : ״נתפרדה החבילה ונתפזרו בני הקהילה מכח רעש המלחמה אשר היא בארץ עד שכל אחד פלט לנפשו עד שלא נשאר עוד שום דורש ומבקש את העיר״ (ואכשטיין, ביבליוגראפיה, מס׳ 21, עמ׳ 7). לימים חזר חלק מהפליטים והעלו דרישה, כי כמה וכמה מחשובי הקהילה ועשיריה, שמצאו מקלט בווינה, ישתתפו עמם בהוצאות הקהילה, שהן מרובות ואלו הנושאים בעול מועטים. לעומתם טענו הנתבעים כי לא הגיעה עוד השעה לשוב לאייזנשטאדט ואף הם הזהירו מפני שובם של הפליטים, ״... שהמדינה הזאת היא משובשת בגייסות המלחמה עדיין הולך וגובר עד שכמה פעמים התרו בהנות־רים יושבי ק״ק א״ש [=אייזנשטאדט] שלא ישובו אל מקומם הראשון... באשר המורדים נטושים על פני הארץ ונותנים עיניהם יותר על היהודים... ויותר טוב היה להם אם לא היו שמה שום בר ישראל כי על ידי זה המה לדמם יארבו לנפשותם ועליהם נשאו את נפשם לפשוט ידם בגזל וחמס מטה רשע...״ (שם, עמ׳ 8).

הדיינים בפסק דינם עומדים גם הם על הפורענויות שבאו על הקהילות ״שכל הקהילות בארץ הגר כיום בגולה ומטולים [אולי צ״ל מטולטלים] בגולה אחר גולה״ (שם, עמ׳ 9).

בשנת 1704 פגעו החילות ההונגריים ביהודי רכניץ (תעודות, כרך חמישי, חלק ב׳, מס׳ 935). הללו קבלו בפני ראשי הצבא, וכתוצאה מכך נתן הגראף פוֹרגאץ׳ (Forgách), בשם ראקוצי, כתב חסות ליהודי העיר, וכן ליהודים שבסאלונאק (Szalonak) (שם, מס׳ 941), ובו נצטוו החיילים ההונגריים לא לפגוע ביהודים, אולם אנשי הצבא (והבלתי סדירים בייחוד) לא תמיד כיבדו את תעודות החסות (ראה לעניין זה מאמרו של גוטמן, ביבליוגראפיה, מס׳ 64).

התקוממות ההונגרים דוכאה, ונחתם חוזה שלום בין האוסטרים להונגרים (חוזה סאטמאר, 1711) שהבטיח להם חופש־דת וזכויות קונסטיטוציוניות, ומכאן ואילך מתחילה תקופה של יציבות מדינית בהונגריה תחת שלטון ההאבסבורגים. לכך היתה השפעה רבה גם על חיי הקיבוץ היהודי.

ההתפתחות היישובית

בראשית המאה ה־18, היה רובו של הישוב היהודי מרוכז בשישה מחוזות, בצפונה ובצפון־מערבה של המדינה, המחווים בכלל את החלק המיושב שבארץ. במחוזות אלה, הגובלים עם אוסטריה ועם מוראביה, ישבו כשני שלישים מכלל היהודים וכאן היו הקהילות החשובות, כמו שלוסברג הסמוכה לפרסבורג, רכניץ וכן ״שבע הקהילות״ שבבורג־לאנד, שכולן מנו עשרות משפחות, ואף למעלה מזה. כחלק עשירי מכלל יהודי הונגריה ישב במחוזות הצפון־מזרחיים, באיזור הרי הקארפאטים.

הישוב היהודי בראשית המאה ה־18 היה מורכב ברובו ממהגרים, יוצאי אוסטריה, מוראביה, גאליציה ופולין. לפי הנתונים של מיפקד יהודי הונגריה שנערך בשנים 1735—1738 נולדו 41% מכלל ראשי בתי אב יהודיים בבוהמיה ובמוראביה, כ־11% בפולין, למעלה מ־5% באוסטריה, למעלה מ־1% בגרמניה. ילידי הונגריה היוו כ־35% ומו־צאם של השאר אינו ידוע.

הרי לדוגמא נתוני הרישום (Conscriptio) של יהודי טאטא (Tata — מחוז קומארום, במרכז המדינה) ב־1725 : נרשמו 18 בתי־אב, ומתוכם נולדו במוראביה או באו ממנה 10 ; 6 באו ממחוזות המערב של הונגריה ; 2 מוצאם מצרפת. כל היהודים בקהילה קטנה זו הם איפוא חדשים במקום. בואגנוויישטאט (מחוז ניטרא, צפון־מערב) נרשמו 45 בתי אב ; 36 מהם מוצאם מהעיר אונגאריש־ברוד שבמוראביה, 5 צויינו כיוצאי מוראביה סתם, אחד מוצאו מפולין ואחד בא מווינה. אלה שמקום מוצאם לא צויין, הם מן הסתם ילידי המקום.

ההגירה מבוהמיה־מוראביה, מאוסטריה ומפולין החלה

כבר במאה ה־17 ונמשכה במאה ה־18. המהגרים היו מת־יישבים תחילה באזורים הסמוכים לארצות מוצאם, וכעבור דור אחד או שניים עוברים לפנים המדינה. כך התהווה הישוב היהודי בהונגריה המערבית, שהיתה נתונה לשלטונם של ההאבסבורגים, בעת שחלקיה האחרים של הונגריה היו תחת כיבוש תורכי. ישוב יהודי היה באיזור זה גם במאות ה־16 וה־17, אך בעיקבות הגירה מהמערב הוא גדל בשיעור ניכר. רבים מיהודי וינה ואוסטריה התחתונה, שגורשו בשנים 1670—1671, באו למחוזות המערביים של הונגריה.

התפוצה הגיאוגראפית של היהודים בהונגריה באמצע המאה ה־18 משתקפת בנתוני הרישומים שנערכו בשנים 1746—1748, בקשר לגביית מס יהודי מיוחד לצרכי מלחמת הירושה האוסטרית שהיתה נטושה אז.

מתוך 43 מחוזות שבמדינה (אזורי הספר הדרומיים והדרום־מזרחיים אינם כלולים בהם, כי היו נתונים לשלטון צבאי) היו מצויים יהודים ב־36 מחוזות, אך מתוך 37 ערים נמצאו יהודים רק ב־9 מהן. מספרם של היהודים שנר־שמו הגיע ל־14,847 נפש. לדעת גרינוואלד־שייבר (מבוא לתעודות, כרך שביעי) יש להוסיף עוד כשליש על מספר זה, היינו אותם יהודים שלא נפקדו, ולפי זה הגיע מספר היהודים בהונגריה בשנות ה־40 של המאה ה־18 ל־20 אלף בערך, מתוך אוכלוסיה כללית הנאמדת בשני מיליון באותו שטח שבו נערך הרישום.

תושבי המחוזות המערביים־צפוניים (איזור פרסבורג) והמערביים (איזור אודנבורג) מונים ביחד 9,693 נפשות, שהם כ־64% מכלל הנרשמים. במחוזות הצפוניים (איזור קאשא) והמזרחיים־צפוניים (איזור דֶבְּרֶצֶן ובו כלול מחוז מארמורוש שברוסיה הקארפאטית) נרשמו 3,227 יהו־דים, שהם 22% מהנרשמים. במרכזה של המדינה, במחוזות שבאיזור בודא, נרשמו 1,390 יהודים, שהם כ־9% מכלל הנרשמים.

היוצא מכאן, כי קרוב לשני שלישים מהנרשמים ישבו באותם המחוזות שבהם התיישבו לראשונה, ולא עברו עדיין למחוזות הפנימיים. תופעה זו מתבארת בכך, שבמחו־זות הגבול, בהם התיישבו המהגרים עם בואם, מצאו חסות פוליטית ותנאי מחיה נוחים במסגרת המשטר הפיאודאלי. לעומתם, המהגרים מגאליציה ומפולין עברו, תוך זמן קצר לבואם, אל המחוזות הפנימיים של המדינה, וזאת מחמת תנאי המחיה הדלים באיזור הקארפאטים. ואף כשעברו למחוזות הסמוכים לאיזור זה, נאלצו היהודים לנוע ולנוד כדי למצוא פרנסתם; ממחוז ביהאר (Bihar) שבמזרח המדינה מודיעים ב־1745, כי אי־אפשר לרשום את היהודים שבמחוז בגלל ניידותם המתמדת.

בתקופת שלטונו של הקיסר יוסף השני נערך מיפקד האוכלוסין הראשון בהונגריה ובו נמנו גם היהודים, ומספרם הגיע ב־1787 ל־80,775 נפש. היו הבדלים יסודיים בין שיטת המיפקד הזה לבין שיטות הרישומים שנערכו בתקו־פות קודמות של המאה ה־18, ועל כן אי־אפשר לערוך השוואות לגבי השינויים שחלו בתפוצה הגיאוגראפית של הישוב היהודי ובשיעורי גידולו באזורים שונים. יש איפוא להסתפק בציון המסקנה הכללית, כי הריבוי המספרי של היהודים במחצית השנייה של המאה היה ניכר למדי. לעומת האומדן של 20 אלף בשנות ה־40 גדל עתה הישוב היהודי פי ארבעה. חלוקת הישוב על פני האזורים השונים היא עתה יותר מאוזנת, אבל עדיין יושבים 55% מכלל היהודים באיזור שממערב לדאנובה.

גידולו של הישוב וצפיפותו מזרזים התהוותן של קהילות. לפי נתוני המיפקד שאנו דנים בו קיימות 115 קהילות, רובן מונות 50—200 נפשות כל אחת.

היהודים בטראנסילוואניה

לאחר נסיגת התורכים איבדה טראנסילוואניה את חשיבותה הפוליטית ממנה נהנתה בתקופת השלטון התורכי (ראה פרק שני למעלה). ההאבסבורגים איחדו אותה עם יתר ארצות הכתר ההונגרי, אך זאת רק מבחינה פורמאלית; למעשה נוהלה טראנסילוואניה כארץ בפני עצמה ע"י רשות ממלכתית מיוחדת בווינה. היה לה בית מחוקקים משלה ומינהל נפרד.

בראשית המאה ה־18 ידועות חמש קהילות בטראנסי־לוואניה, והראשית שבהן היא אלבה יוליה (בהונגרית: Gyulafehérvár); רשמית הותר ליהודים להתגורר רק בעיר זו.

כמו ביתר חלקי המדינה, נתרבה גם בטראנסילוואניה הישוב היהודי ע"י הגירה, בייחוד מגאליציה ומפולין. בשיעור רב גדל מספרם של היהודים במחוזות מארמורוש וסאטמאר, ובהם מתהווה אחד הריכוזים היהודיים הגדולים בהונגריה.

בדרומה של טראנסילוואניה מצויים יהודים ספרדיים, מיו־צאי ארצות הבאלקאן, שהתיישבו כאן בתקופת השלטון התורכי.

תנאי הקיום של יהודי טראנסילוואניה לא היו שונים בעיקרם מאלה של היהודים ביתר חלקי המדינה. כתופעה מיוחדת יש לציין את קיומה של משרת רב המדינה בטראנסילוואניה, משרה שבה היה מכהן רבה של אלבה יוליה. משרה זו היתה קיימת מאמצע המאה ה־18 עד אמצע המאה ה־19.

מעמד מדיני־משפטי

יהודי הונגריה היו נתונים במאה ה־18 ועד מחצית המאה ה־19 בתנאים מדיניים ומשפטיים האופייניים למשטר אבסולוטי ופיאודלי.

ישיבת היהודים בארץ היתה טעונה היתר. מקומות רבים היו אסורים עליהם בישיבה ובמקומות כאלה אפילו שהייה ארעית היתה טעונה רשות. משלחי־יד ומלאכות רבות היו אסורים על היהודים. החזים הפנימיים של היהודים היו נתונים לפיקוח הרשות והשררות שבחסותן ישבו.

שתי רשויות הן שלמרותן נתונים היהודים: הרשות העליונה — הוא המלך, ובעלי האחוזות שבגלחותיהם ישבו היהודים והיו נתונים לפיקוחם הבלתי־אמצעי של פקידיהם. בטרם נדון על מעמדם של היהודים בתנאי המשטר של

התקופה, יש לעמוד בקצרה על סדרי השלטון והמינהל במדינה.

במאה ה־18 מתפתחת בממלכה ההאבסבורגית אדמיניס־טראציה מרכזית, החותרת להרחבת סמכויותיה תוך מאבק עם המגמות הצנטריפוגליות של האריסטוקראטיה המחוזית.

הרשות שטיפלה בענייני הונגריה היתה החצר המלכותית ההונגרית (Cancellaria regia Hungaria aulica). לשכה זו הכינה את הפקודות המלכותיות, אליה הגיעו הצעותיה של הרשות המבצעת והיא שהביאה אותם בפני השליט. תפקידי הביצוע היו מסורים ל"מועצת מלוי המקום המלכו־תית" (Consilium Regium locumtenentiale, בהונגרית — Helytartótanács), שכל ענייני פנים היו בסמכותה (להוציא ענייני צבא וכספים). רשות זו הוקמה ב־1724 ומקום מושבה בפרסבורג; מ־1783 ישבה המועצה בבודא והיא נתקיימה עד 1848, אך לא נתבטלה רשמית אלא עם הקמת הממשלה ההונגרית ב־1867. ענייני הכספים היו מסורים לאוצר (Camera regia Hungarica). ענייני היהודים במישור הארצי היו נתונים לסמכותה של מועצת מילוי המקום הכפופה ללשכת החצר.

הזכות להתיר ישיבה במדינה היתה מסורה למלך, והוא יכול להעניק היתר ישיבה כללי, תוך פטור מהתחייבויות המוטלות על יהודים בדרך כלל (תעודות כרך שלישי, מס׳ 15); לעתים היה היתר זה טעון הסכמה של בעלי האחוזות (שם, כרך שני, מס׳ 301 משנת 1701). משהותרה ישיבתם של היהודים, אין לפגוע בהם.

במסגרת המשטר הפיאודלי של הזמן עמדו היהודים תחת רשותם של המאגנאטים בעלי האחוזות, על יסוד פריווילגיות שהיו אלה מעניקים ליהודים. הפריווילגיה (בלשון המקורות העבריים קיום) היתה ניתנת לכלל, לקיבוץ של יהודים שהיה מתיישב במקום מסויים בתור קהילה. בפריווילגיה נקבעו העקרונות הכלליים הנוגעים ליחסי החסות וחובותיה וזכויותיה של הקהילה. הפריווילגיה קבעה בראש ובראשונה את עצם מתן זכות הישיבה והחסות של בעל האחוזה על אנשי הקהילה, תוך קביעת מספרם. החסות היתה אישית והנהגים ממנה ניקבו בשמות, לעתים בגוף הפריווילגיה (פאפא 1748), לעתים ברשימה מיוחדת (פרסבורג, שטומפא, ועוד).

צמודה לחסות — הזכות לעסוק במשלחי־יד מסויימים, בדרך כלל מסחר ומלאכה, בתחום הנתון למרותו של בעל האחוזה. אולם לעתים הוגבל המסחר במצרכים מסויימים, כגון: מלח ויי״ש בפריווילגיה של שטומפא; בזו של או־בודא (Óbuda) הותרה מכירת משקאות רק לצרכיהם העצמיים של יהודים (וראה עוד לעניין זה בסעיף על חיי הכלכלה, להלן).

הפריווילגיות קבעו פרטים בענייני משפט. בהתאם למסו־רת ישראל נידונים משפטים שבין יהודי ליהודי ע״י דייני ישראל, ויש מקרים שגם משפטים שבין יהודי ולא־יהודי נידונים בפניהם. אולם תמיד שמורה זכות הערעור בפני השררה, ופקידיה מצווים לסייע בביצוע פסק־הדין.

כמו כן קובעת הפריווילגיה את חובותיהם של היהודים כלפי בעל האחוזה ואת התשלומים שהם חייבים להעלות לו תמורת החסות.

בדרך כלל היו הפריווילגיות עשויות במתכונת אחת, ובייחוד כך אם הן יצאו מאת אותו בעל אחוזה לקהילות שונות שבנחלותיו, כגון הפריווילגיה של מיקלוש פאלפי (Pálffy), שניתנה לפרסבורג ב־1714, שהיא דומה לזו שניתנה על־ידיו לשטומפא ב־1722. לעומת זאת היו הפרי־ווילגיות של המאגנאטים לבית אסטרהאזי לקהילות השונות שבאחוזותיהם ערוכות לפני תנאיה המיוחדים של כל קהילה, אמנם גם אלה לפי העקרונות הכלליים של החסות.

החסות הפיאודלית היוותה את הבסיס להתהוותן ולקיומן של הקהילות במאה ה־18, כי רק המאגנאטים היו נכונים להושיב יהודים באחוזותיהם ולהגן עליהם מפני הסביבה העויינת. מכאן נבין, כי הקהילות החשובות במאות ה־17 וה־18 נוסדו באחוזותיהם של מאגנאטים, כמו פאלפי (פרסבורג, או־בודא), אסטרהאזי (״שבע הקהילות״, פאפא — Pápa), באט׳יאני (Batthyány — קאניז׳א, רכניץ), ציראקי (Cziráky — לושברין), זיצ׳י (Zichy) ואחרים. הקהילות באיזור הקארפאטים היו בנחלאות המאגנאטים לבית שו׳נבורן (Schönborn).

החשובים ורבי העוצמה שבין המאגנאטים האלה היו הנסיכים אסטרהאזי. פאול אסטרהאזי (1635—1715), שב־חסותו ישבו כמה וכמה קהילות ובכללן ״שבע הקהילות״, היה פלטינוס של הונגריה, ראשי היה לטבוע מטבעות ולהעניק תוארי אצולה ולנהוג בנתיניו כמושל אבסולוטי. המאגנאטים לבית פאלפי היו גם הם בין היושבים ראשונה במלכות, ואחד מהם באותה תקופה כיהן גם הוא כפלטינוס.

חסות זו של מאגנאטים היתה לה כמובן חשיבות ממדרגה ראשונה בביצור הקהילות ובמגעיהן עם סביבתן. לעתים קרובות הצליחה התערבות המאגנאטים לטובת היהודים ״שלהם״ לפרוץ פרץ בחומת ההגבלות שהיו מוטלות על היהודים מחוץ לתחומי חסותם. נביא לדוגמא מאמציו של פאול אסטרהאזי ב־1676 לטובת יהודי קיצג (Kittsee), שיותר להם לבוא לפרסבורג ולסחור בה. תחילה דחתה העיר את הדרישה, בהסתמכה על פריווילגיות ישנות שלה, שלפיהן אין יהודי רשאי לבוא בשעריה; אולם לאחר זמן שינתה העיר דעתה במקצת, שכן נקבע ב־1689, שהיהודים העומדים תחת חסות אסטרהאזי רשאים לבוא העירה לסידור ענייניהם, וזאת אף בלי ליווי של איש־צבא, כקבוע בחוק בדרך כלל (תעודות כרך ט׳, מס׳ 184 משנת 1676). אולם בכך לא נחה דעתו של אותו מאגנאט והוא חזר ופנה אל העיר באותו עניין, אך הפעם נדחתה פנייתו (שם, מס׳ 308).

אנו למדים מכאן, כי הערים — שעל עמדתן כלפי היהודים ידובר להלן — לא התחשבו בחסות בעלי האחוזות. כך למשל, קבל גראף קאוניץ בפני המלך קארל השלישי על מועצת העיר טירנאו בדבר מאסרם של יהודים ״שלו״ שנסעו לירידי; מאחד מהם אף החרימו את הכסף שקיבל מהנהלת האחוזה לשם עריכת קניות (שם, כרך ג׳, מס׳ 52).

בעוד שהמאגנאטים סייעו להתיישבות יהודית — כמובן

עקב התועלת הכלכלית שהפיקו ממנה — הרי רשויות השלטון המרכזי לא ראו בעין יפה ריבוי מספרם של היהודים. ב־1725 ניתנה הוראה למחוזות לרשום את מספר היהודים ואת שיעורי המסים שהם משלמים; כן נתבקשו המחוזות לחוות דעתם כיצד להפחית מספר היהודים. כוונת השלטון היתה למנוע "הסתגנותם" מהארצות האחרות של הקיסרות, שבהן היו הגבלות על ישיבת יהודים. נראה כי פניות אלה לא העלו דבר, שכן כעבור עשר שנים חוזרת ומופיעה פנייה דומה — להפחית מספר היהודים, "כדי שהאוכלוסיה לא תרגיש בהשפעתם המזקת" (תעודות כרך ג', מס' 271, 916; כרך ט', מס' 115; והשווה עוד לעניין זה מבוא לכרך ז', עמ' 58—59).

מסים

בנוסף על המסים הקבועים ששילמו היהודים לשררות שתחת חסותן עמדו, היו מטילים עליהם עוד מסים ואגרות, כגון מס הכניסה לערים שבהן אסורה היתה ישיבתם הקבועה, ומס בית הנבחרים (Taxae Diaetali), ששולם לפני כינוסו של בית הנבחרים לשם כיסוי הוצאותיו (מס כזה שולם גם ע"י הערים המלכותיות החופשיות).

בשנת 1743 הועלתה תוכנית בחוגי האוצר בווינה להטיל על היהודים מס מיוחד, נוכח מצוקתה הכספית של המלכות בגלל מלחמת הירושה האוסטרית. אמנם יועצי החצר פקפקו אם רשאי המלך, מבחינה משפטית, להטיל מס מיוחד על היהודים, שכן לפי הסכם שבין המלך לבין האצילים (ordines), רק הם רשאים להטיל מס כזה. אולם השלטונות לא התחשבו בספקות אלה ויצאה פקודה לרישום כולל של היהודים (זו הפעם השלישית במאה ה־18), כהכנה לגביית המס החדש. אולם הרישום לא עלה יפה, כי מרבית המחוזות לא שיתפו פעולה הואיל ולא הכירו בזכותו של המלך להטיל מסים מיוחדים על היהודים (עניין המסים בכללו היה תמיד שנוי במחלוקת בין המלך לבין האצילים). מכל מקום נענו מקצת המחוזות ומרבית הערים (במידה שהיו שם יהודים) לצו הרישום והמס הוטל על אותם היהודים שנרשמו. והואיל והמלכה מאריה תאראזיה נזקקה אז, מחמת המלחמה, לרצונם הטוב של האצילים ההונגריים, לא עמדה בתקיפות על דעתה, כי הרישום והמיסוי יקיפו את כל היהודים.

עניין המס היהודי המיוחד חזר ועלה על הפרק כעבור שלוש שנים. ב־1746 הורתה המלכה מאריה תאראזיה להטיל מס מיוחד על היהודים בשיעור של שני פלורין על כל יהודי הרוצה כי המלכה תסבול ישיבתו בארץ. חובה על כל ראש משפחה לשלם את המס בעדו ובעד ביתו (ומשרתים בכללם) תוך שלושה־ארבעה שבועות מיום שהוכרזו עליו; המפגר משלם פי חמישה והמשתמט כליל דינו כמי שאין לו חסות, וחובה על פקידי הרשות לעצור אותו ולעקל את נכסיו.

המס החדש הוטל על בסיס שונה מזה שעלה במחשבה שלוש שנים קודם. בעוד שאותו מס הוטל על כל משפחה, הרי עתה הוטל המס על כל נפש ועל כן צריך היה לערוך רישום מדוייק של כל האוכלוסיה היהודית. הצו ניתן, אך גם הפעם התמהמהו המחוזות למלא אחריו (במחוזות היתה השליטה בידי האצילים). אולם עתה גילתה המלכה תקיפות ושיתפה את השלטונות הצבאיים ברישום וגם בגביית. בסופו של דבר הצליחו לגבות 87% מכלל המס המגיע בהתאם למספר היהודים שנרשמו.

זו היתה ראשיתו של מס הסובלנות, שיהודי הונגריה נשאו בו במשך מאה שנה, עד ביטולו ב־1846.

להלכה היה זה מס גולגולת, אך למעשה היה זה מס קצוב שהוטל על כלל היהודים שבארץ, בסכום כולל שנקבע מדי פעם. ב־1749 הועמד המס על 20,000 פלורין, וב־1754 הועלה ל־25,000. בקשת נציגי היהודים, שנתכנסו בסופה של אותה שנה בפרסבורג, להפחית את סכום המס לא נענתה. ב־1760 הועלה המס שוב והועמד על 30,000 פלורין ונשאר קבוע ועומד בשיעור זה עד 1772. באותה שנה ביקש השלטון לפצות עצמו על שנמנע מהעלאה במשך תקופה כה ממושכת, ועל כן הוחלט עתה על העלאה ניכרת: 100,000 פלורין לשנה. אולם לכך באה התנגדות, ולא רק מצד היהודים אלא גם מצד רשויות השלטון האחרות, שטענו שבמצבם הכלכלי הדחוק לא יעמדו היהודים במס כה גבוה. אי לזאת הסתפקו בהעלאה קטנה יותר: 50,000 פלורין למשך חמש השנים הבאות. בשנת 1779 הועלה הסכום השנתי של מס הסובלנות ל־80,000 פלורין. בקשת היהודים, כי תימנע ההעלאה והשיעור אף יופחת, נתמכה ע"י לשכת החצר שציינה, כי אפילו בשיעורו הקודם לא נגבה המס במלואו. למרות זאת אושרה ההעלאה ועמה גדלו סכומי הפיגורים וקהילות נאלצו ללוות לשם פרעון המס.

המס היה מתחלק בסכום כולל לכל מחוז בהתאם לאוכלוסיתו היהודית, ובכל מחוז היה מתחלק המס לפי הקהילות וכל קהילה אחראית לתשלום בעד חברית. חלוקת המס בין קהילה לקהילה ובין היחידים שבתוכה נעשתה ע"י היהודים עצמם והדבר גרם לעתים קרובות לחיכוכים. בשומת המס היתה קובעת, למעשה, דעתם של העשירים; הבינוניים והעניים שילמו, יחסית, יותר מאשר העשירים.

הפיגורים בתשלום המס, שהיו גדלים והולכים, מעידים שמס הסובלנות היה עול כבד מנשוא. לימים, כאשר גברה הכרתם העצמית של היהודים, הם החלו לחוש גם בעול המוסרי שבמס זה שהפך לסמל ההפלייה והשיעבוד.

היהודים והערים

משהחלה התיישבותם המחודשת של היהודים בהונגריה במאה ה־17 חזרה ונתעוררה שאלת היחסים ביניהם לבין הערים. הערים המלכותיות החופשיות — שהיו בעלות שלטון עצמי על פי פריוויליגיה מלכותית ומספרן במחצית הראשונה של המאה ה־18 היה 37 — מנעו חדירת יהודים לתחומיהן, וזאת באם יכלו להסתמך על זכויות מיוחדות, שלפיהן היו רשאיות לאסור על היהודים לדור בהן. אולם עיר שלא היתה לה זכות מיוחדת כזו — הרי הסמכות לאסור או להתיר כניסת יהודים מסורה למלך.

במלחמתן נגד היהודים בולטות בייחוד שתיים מהערים הראשיות שבמדינה — פרסבורג ובודא. המאבק שבינן לבין היהודים היה אופייני למערכה הכללית שבין היהודים לבין הערים, שנמשכה במשך המאה ה־18 עד תקופת שלטונו של יוסף השני.

בסוף שנות ה־70 של המאה ה־17 התיישבו יהודים בת־חומי המבצר של פרסבורג (שלוסברג), שהיה סמוך לעיר, בתחום אחוזותיו של גראף פאלפי, שמרות הרשות העירונית לא חלה עליהן. מועצת העיר פרסבורג אסרה על יהודים ב־1686 לא רק להתגורר בעיר, אלא אפילו לשהות בה ארעית — וזאת נוכח דרישת האזרחים שקבלו על ריבוי היהודים הבאים לעיר. יצאו מכלל האיסור היהודים שקיבלו רשות מאת ראש העיר והם חייבים בתשלום מס מסויים. איסור הכניסה אינו חל על אלה המביאים מצרכי מזון והבאים לסדר ענייניהם בבית המשפט או במשרדי השלטון; כן היו היהודים רשאים לבוא לירידים ארציים. העובר על האיסור ויימצא בתחום העיר ללא רשות — ייאסר וסחורתו תוחרם (תעודות כרך ט', מס' 213, משנת 1686). האיסור חזר ונתחדש ב־1689 ואז הוטל גם על צוענים. למרות זאת, הותר להתגורר בעיר ליהודים עובדי בית טביעת המטבעות (שהיו קרויים Müncz-Juden [כך!]), וזאת לפי דרישת נשיא הלשכה המלכותית ההונגרית ב־1675.

נמצא איפוא, כי העיר לא יכלה להפקיע מתוכה את היהודים לחלוטין. בצד השאיפה של קהל האזרחים למנוע

משלחת יהודי פרסבורג (המאה ה־17) מתייצבת לפני בעל האחוזה להגשת דמי החסות שהוטלו עליהם

בית הכנסת האורתודוכסי בפרסבורג

בואם של יהודים — פועלת הנטיה המנוגדת שלא לנהוג בקפדנות ובחומרה יתירה כאשר קיים אינטרס חומרי המחייב זאת, או בעת שקיים לחץ מטעם הרשויות הממלכתיות. כך אנו רואים, שבעשור האחרון של המאה ה־17 מתרבים הבקיעים בחומת האיסור. ב־1692 קבעה מועצת העיר מקום לבית עלמין בשביל היהודים המתגוררים בפרבר שלוסברג; בה בשנה הותר ליהודי החצר וולף אופנהיימר מווינה לשכור דירה בפרבר העיר, אמנם רק באופן ארעי, לתקופת המלחמה עם התורכים. היתר ישיבה דומה ניתן לשמעון מיכל שעבד בשירות בית טביעת המטבעות. ההיתר ניתן בהשתדלות הקארדינאל ליאופולד קולוניץ' (Kollonich), ראש הלשכה המלכותית בווינה.

בראשית המאה ה־18 גברה כנראה הדירתם של יהודים למסחר בפרסבורג. חלקם או רובם היו בעלי פריווילגיות לסחור גם בערים המלכותיות החופשיות — פריווילגיות שהעיר אינה מכירה בהן. כאשר ביקש יהודי ב־1715 להת־יישב בעיר הוא נדחה ע"י הרשות העירונית המסתמכת לא רק על האינטרסים של האוכלוסיה הנוצרית אלא גם על תקדימים מלפני הרבה שנים, שלפיהם הותר לעיר לגרש מתוכה את היהודים.

מאבק ממושך התנהל בין היהודים לבין רשויות העיר בודא במחציתה הראשונה של המאה ה־18. קהילה זו היתה מהעתיקות שבמדינה והיא נחרבה בעת המלחמות עם התורכים ב־1686. לאחר מכן החלו יהודים להתיישב בה מחדש.

בהתאם לפריווילגיה שהעניק הקיסר ליאופולד הראשון לבודא (1703), כפופים היהודים לרשות העירונית. אולם

נמצאו במקום גם יהודים שהיו בעלי סטאטוס שונה — הם היו כפופים לאוצר המלכות, והיו עוד יהודים שהיו עומדים תחת חסות שלטונות הצבא. העיר דרשה, כי כל היהודים האלה בעלי המעמד המיוחד יעברו למרותה, שאם לא כן עלול מספרם להתרבות; העיר אף קבלה על שלטונות הצבא, המקבלים יהודים תחת חסותם (תעודות כרך ג', מס' 135 משנת 1719). נראה כי הקובלנות לא הועילו, שכן ב־1730 אנו מוצאים שוב קובלנה מהעיר בודא, כי השל־טונות הצבאיים מסייעים ליהודים במאבקם נגדה.

אלה מיהודי בודא שלא נהגו מחסות מיוחדת היו נתונים לרדיפות ונגישות, ורשויות העיר לא התחשבו אפילו באלה שהיו בעלי פריוויליגיות מלכותיות. ב־1720 הגיעו הדברים עד כדי גירוש היהודים מבתיהם. בצר להם ביקשו יהודי בודא את התערבותו של יהודי החצר וולף שלזינגר בווינה. שלזינגר פנה אל המלך והלה ציווה מיד לשלטונות בודא להחזיר את היהודים לבתיהם (תעודות שם, מס' 181—189).

ב־1728 ביקשה העיר בודא לגרש את היהודים מתוכה — וגם הפעם נתבטל רוע הגזירה ע"י המלך. אולם העיר לא השלימה עם מציאות יהודים בתוכה ובימי מלכותה של המלכה מאריה תאראזיה השיגה את מבוקשה; ב־1746 ניתנה פקודת גירוש ע"י המלכה שונאת היהודים. למזלם מצאו המגורשים מקלט בעיירה הסמוכה או־בודא (במקורות העבריים: אובן ישן), שהיתה נחלתם של המאגנאטים ליבת זיצ'י. בה בשנה גורשו היהודים גם מהעיר טאמאשואר שבטראנסילוואניה.

בדומה לערים המלכותיות, היה מעמד מיוחד לערים אשר נמצאו בתחומי המכרות, שהיו נכסי המלכות. גם בערים אלה נאסרה ישיבת יהודים על פי פקודת ליאופולד הראשון ב־1693; אלה שנמצאו שם נצטוו לצאת ועוד נאסר עליהם להתגורר בתחום של 7 מילין מערים אלה. האיסור חזר ונתחדש כמה פעמים במשך השנים הבאות. אולם למרות האיסור נמצאו יהודים במקומות אלה והם אף היו סוחרים בסביבותיהם בחסותם של מאגנאטים. ב־1748 נת־חדש האיסור ע"י מאריה תאראזיה ונתקיים עד סוף המאה.

נוסף על הערים אסורה היתה ישיבתם של יהודים בשט־חים צבאיים (Militär-Gründe) ובמבצרים.

המאבק הממושך של היהודים על זכות הישיבה בערים היא תופעה מרכזית בתולדות יהודי הונגריה במאה ה־18. עד סופה של המאה היתה ידם של היהודים במאבק זה בדרך כלל על התחתונה, והיו לכך השפעות מרחיקות לכת על מעמדו של הישוב היהודי ועל מגמות התפתחותו. הואיל והמרכזים הגדולים של אוכלוסיה עירונית היו נעולים בפני היהודים, הם נאלצו להתגורר בהרבה ישובים קטנים והיו חייבים לנוע ולנוד על פני הארץ בחיפוש אחר מחיה. פיזורו של הישוב ודלותו השפיעו על תנאי ההתפתחות של החיים הפנימיים.

נעילת שערי הערים בפני היהודים מקורה בהתנגדותה של הבורגנות העירונית, שהיתה רובה ככולה גרמנית. התנגדות זו נבעה מניגודים של אינטרסים כלכליים, והיתה נמרצת וחזקה במידה מספקת כדי לשים לאל את הניסיונות החוזרים ונשנים מצד יהודים להתיישב בערים, אף על פי שניסיונות אלה נתמכו לעתים קרובות מצד בעלי שררה פיאודליים רבי־עצמה.

האינטרס הממלכתי הכולל ראה בחיוב התיישבותם של היהודים בערים — ומכאן התיתר לכך בתקופת שלטונו של הקיסר יוסף השני. אולם הבורגנות לא השלימה עם חדירה זו, ומשלא עלה בידה למנוע אותה הפכה התנגדותה ליהו־דים לאיבה עמוקה — ולאיבה זו היתה משמעות היסטורית מרחיקת לכת. שנאת ישראל בהונגריה בגלגוליה השונים עד הופעתה של האנטישמיות הפוליטית ברבע האחרון של המאה ה־19 מקורה בבורגנות. מעמד זה, יותר מאשר כל מעמד או שכבה חברתית, הוא הנושא של המלחמה ביהו־דים בתחום הכלכלי והפוליטי. הבורגנות הגרמנית היא שעמדה בראש המתנגדים לשוויון היהודי והיא גם שעמדה במרכז ההתנגדות האלימה ליהודים בשנת 1848.

חיי הכלכלה

המעמד הכלכלי של הונגריה במאה ה־18 היה דל. החק־לאות היתה הענף הבלעדי כמעט בכלכלת המדינה, והייצור לא עלה בדרך כלל על תצרוכת האוכלוסיה.

עמדתם של היהודים בחיי הכלכלה בעדרה חשיבות; חלקם במסחר — שבכללו היה נתון בידיהם של ארמנים, יוונים וזרים אחרים — היה זעום. ההגבלות המשפטיות ואיסור הכניסה לערים הכבידו על היהודים — בייחוד מבחי־נה כלכלית. מחמת זאת היו עיסוקיהם מוגבלים ומצומצמים בדרך כלל לענפי המסחר הזעיר, חכירות, ייצור משקאות ומכירתם — פרנסות שהיו מצויות אצל יהודים ביתר אר־צות אירופה המרכזית והמזרחית בפרק זה. אכן, היו בתוכם עשירים ובעלי יוזמה שפעולתם הכלכלית חרגה אל מעבר לתחומים המצומצמים האופייניים למחיות היהודים, אולם מספרם היה מועט ופעולתם לא באה ללמד על הכלל כולו.

ענף פרנסה מקובל בין היהודים היתה החכירה, בייחוד החכירה של זכות מכירת משקאות. בתוכיר שהגישו היהודים אל הקיסר יוסף השני נאמר, כי חלקם הגדול מתפרנס מענף זה, שצמוד לו גם מקח וממכר עם בני הכפר. רבים עסקו לא רק במכירת משקאות אלא גם בייצורם. אמנם זה היה טעון רשיון מאת בעל האחוזה אך ניתן בדרך כלל ברצון, כי ההכנסה היתה ניכרת.

יהודים עסקו בחכירת מכס וטחנות קמח, בייחוד באחוזות המאגנאטים לבית שו'נבורן באיזור הצפוני־מזרחי של הקארפאטים, וגם באחוזות של פראנץ ראקוצי (Rákóczi) באיזור מונקאץ' נמצאו חוכרים יהודיים.

מקצת יהודים בתקופה זו עסקו בעבודת אדמה.

בתקופת שלטונו של יוסף השני נתעוררו בקרב היהודים שאיפות לעסוק בחקלאות. ידועות לנו שתי בקשות שהוגשו אל השלטונות בשם קבוצות יהודים שביקשו להיאחז בקר־קע — תוך קבלת הנחות וסיוע, שהיה מקובל אז להעניק למתיישבים המובאים מחוץ לארץ (בית וקרקע וכלים חקל־איים, זרעים ומחיה לשנה אחת וכן פטור ממסים עשר שנים). מעניינת עמדת הרשויות לבקשות אלה. הקיסר

התייחס אליהן בחיוב, מאחר שהדבר עלה בקנה אחד עם מדיניותו הכללית, שהיתה מכוונת להעביר את היהודים לעיסוקים יצרניים. לעומת זאת העלו השלטונות המקומיים חששות, שמא תוך קבלת ההנחות ייפטרו היהודים מתשלום מס הסובלנות. אי לזאת הוצע, כי מתיישבים יהודיים יקבלו הנחות חקלאיות בלבד. לעומת צרות העין של השלטונות המקומיים גילתה לשכת החצר בווינה עמדה יותר ליברלית, אולם גם היא לא היתה נכונה להסכים לשחרור היהודים מאותו מס. דעת הקיסר היתה, כי אותם יהודים שיעסקו רק בחקלאות ישוחררו מהמס, לא כן אלה שיעסקו גם במסחר (ראה לעניין זה ביבליוגראפיה מס׳ 73).

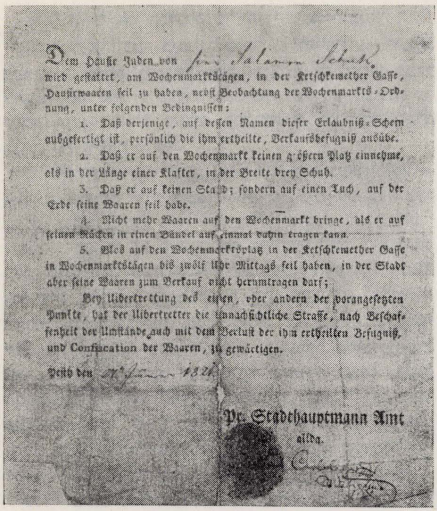
אף על פי שהגבלות קשות עמדו על דרכם של יהודים שעסקו במסחר, נאחזו רבים מהם בענף זה, וביחוד בדרגתו הנמוכה — הרוכלות. זה היה למעשה שדה מחיה יחיד הפתוח למחוסרי אמצעים. אולם גם פרנסה זו היתה מוקפת הגבלות, ואין צורך לומר כי הסוחרים העירוניים התייחסו אל הרוכלים באיבה. אסור היה על הרוכלים המסחר בסחורות יבוא; זה היה מותר רק לאנשי מעמד הסוחרים בערים ובשווקים, וכן לאלה שקיבלו רשות מיוחדת לכך מאדוני האחוזות. הטעם היה — הקושי לפקח על תשלום המכס בעד סחורות שנמכרות ע״י רוכלים; ובוודאי היתה כאן מגמה לעזור לסוחרי הערים, שסבלו מהתחרותם של הסרבים והיהודים. טעם נוסף להגבלות על הרוכלות מצאנו בימי מאריה תאראזיה, והוא אופייני לתקופה: המלכה מציינת ב־1770, כי הרוכלים מפיצים ספרי מינות בין האיכרים.

אולם מבחינת השיווק היתה חשיבות רבה לרוכלות (שעסקו בה, נוסף על יהודים, גם ארמנים, סרבים ויוונים), שכן בתנאי התחבורה המפגרים של הונגריה במאה ה־18, רק בדרך זו הגיעו הסחורות לאזורים מרוחקים ואף נידחים.

הרוכל היהודי לא הסתפק בנדודיו לאזורים רחוקים ודלי אוכלוסין; הוא ביקש לחדור גם אל המרכזים העירוניים, ובייחוד אל הערים פרסבורג ואודנבורג.

פרסבורג דבקה בעיקרון שלא להתיר ליהודים לבוא אליה. בשנת 1717 הכריזה מועצת העיר, כי רוכלים ויהודים רשאים לסחור רק בפרברי העיר, וגם זאת רק בעת הירידים הארציים ובדוכנים שנועדו להם. הגבלות אלה הוטלו לפי דרישתם של סוחרי העיר. כפי שיש לראות מהתעודות, ההגבלות לא הועילו הרבה, שכן סוחרי העיר הוסיפו לקבול על דלדול המסחר הנוצרי וההרס הכלכלי שמביאים היהודים על העיר. בתזכיר אל הפארלאמנט (1722) הם מבקשים לקבוע עונש נאות לעוברים על החוקים.

העיר אודנבורג התירה ליהודי החסות המתגוררים באחוזות של הנסיך אסטרהאזי (שהיו באותו איזור) לשהות בעיר ולסחור בה — תמורת תשלום מס. בשנת 1742 תחמה קהילת אייזנשטאט הסכם עם אודנבורג, לפיו שוחררו אנשי הקהילה מהמס ותמורתו תשלם הקהילה סכום שנתי קבוע לעיר. הסכמים כאלה חתמו עם אותה עיר גם יתר הקהילות שבאיזור. המסים המיוחדים שהטילו הערים על המסחר היהודי — בין ששולמו ע״י הסוחר במישרין, בין ששולמו ע״י הקהילה — באו בנוסף על מסים והוצאות אחרות,

Dem Hause Juden von [illegible] Schuck
wird gestattet, am Wochenmarktplätzgen, in der Fetschkemether Gasse, Hauswaaren feil zu haben, nebst Beobachtung der Wochenmarkts-Ordnung, unter folgenden Bedingnissen:

1. Daß derjenige, auf dessen Namen dieser Erlaubniß-Schein ausgefertigt ist, persönlich die ihm ertheilte, Verkaufsbefugniß ausübe.
2. Daß er auf den Wochenmarkt keinen größern Platz einnehme, als in der Länge einer Klafter, in der Breite drey Schuh.
3. Daß er auf keinen Stand; sondern auf einen Tuch, auf der Erde seine Waaren feil habe.
4. Nicht mehr Waaren auf den Wochenmarkt bringe, als er auf seinen Rücken in einen Bündel auf einmal dahin tragen kann.
5. Bloß auf den Wochenmarktsplatz in der Fetschkemether Gasse in Wochenmarktstägen bis zwölf Uhr Mittags feil haben, in der Stadt aber seine Waaren zum Verkauf nicht herumtragen darf;

Bey Uibertretung des einen, oder andern der vorangesetzten Punkte, hat der Uibertretter die unnachsichtliche Strafe, nach Beschaffenheit der Umstände auch mit dem Verlust der ihm ertheilten Befugniß, und Confiscation der Waaren, zu gewärtigen.

Preß den [illegible] 1821

Pr. Stadthauptmann Amt
allda.

רשיון לרוכלות מ־1821

ואלה ייקרו את סחורות היהודים וע״י כך הורידו את כושר תחרותם.

ענף שיהודים נאחזו בו בשיעור גדל והולך במאה ה־18 היה מקח וממכר של תוצרת אחוזות המאגנאטים, וכן יבוא וסחר בחומרי גלם, כגון עורות וצמר. מקום נרחב תפסו יהודים במסחר היינות עם פולין — הן יהודים מהונגריה שייצאו יינות לפולין והן יהודים מפולין שבאו לקנותו בהונגריה; על עניין זה מדובר בהרחבה בזיכרונותיו הידועים של ר׳ דוב בירקנטל מבולחוב. בתעודות מהמאה ה־18 יש תרעומות רבות על הסוחרים הסרביים, היוונים והיהודיים המוציאים למכירה יין מטיב ירוד, מוהלים את היינות ההונגריים המעולים ביינות מטיב ירוד ובכך פוגעים בשמו הטוב של היין ההונגרי. אי לכך נאסר ב־1741 המסחר ביין על יהודים וסוחרים זרים אחרים. אולם מסחר היינות לארצות חוץ לא יכול לעמוד באיסור זה, כי זולת היהודים והיוונים היו אך מעטים שעסקו בשיווק היין ההונגרי לפולין.

בהונגריה, כמו בארצות אחרות באירופה המרכזית והמערבית, מצויה היתה בקרב הקיבוץ היהודי שכבה דקה של נושאי פעילות כלכלית בקנה מידה גדול, לפי מושגי הזמן. בין אלה יש למנות, בראש ובראשונה, את יהודי החצר (ובראשם שמשון ורטהיימר), שפעלו בשירות ההאבסבורגים ופעילותם הקיפה גם את הונגריה. על אנשי העילית הכלכלית יש למנות גם את סוכני המאגנאטים ואת ספקי הצבא. אלה האחרונים פעלו ליד הצבא הקיסרי ההאבסבורגי וליד הצבא ההונגרי גם יחד. לעתים קרובות היתה פעולה זו כרוכה בסכנות וכמה מספקים אלה קיבלו פריווילגיות מאת הקיסר קארל השלישי, כאות הוקרה לפעולתם.

בדיון זה על חיי הכלכלה של יהודי הונגריה במאה ה־18 יש להזכיר עוד כמה תוכניות כלכליות שהועלו ע"י יהודים בפרק זה. אמנם תוכניות אלה ודומיהן לא הגיעו לכלל ביצוע — אך אין הן נעדרות חשיבות, שכן הן מעידות על יוזמה ומעוף בקרב יהודים בתקופה זו, שבכללה עמדה בסימן של קיפאון כלכלי.

שלושה יהודים מפרסבורג (אחד מהם הוא שמעון מיכל — Michel — פרנס ידוע בזמנו וספק של בית טביעת המטבעות) ביקשו בשנת 1703 רשיון להקים בנק. בעלי התוכנית מציינים, כי עם סילוקם של התורכים חיוני הוא מוסד כספי כזה, לשם כינון קשרים עם מרכזי המסחר בגרמניה ובארצות אחרות, וכן למשיכת הון להונגריה. שלטונות האוצר תמכו בבקשה, אולם נראה כי מחמת התנגדות שלטונות העיר לא יצאה התוכנית אל הפועל. אולם היוזמים לא הסתלקו מתוכניתם וחזרו אליה ב־1715. הפעם נתמכה הבקשה גם ע"י העיר פרסבורג, שהתירה למיכל לשבת בעיר הפנימית, אולם המלך קארל השלישי דחה את הבקשה, ורשם בכתב ידו בשולי חוות הדעת החיובית שהוגשה לו: "יבקשו להם בנקאי נוצרי, יהודי לא יותר בשום פנים".

יהודי בשם שלמה בר, שהיה מייצא מלח מאוסטריה ושלזיה דרך הנהר מורבה, העלה תוכנית ב־1718 להכשיר לשייט את הנהרות מורבה ואודרה, מה שעשוי להקל על המסחר בממלכה. תוכנית לשיפור השייט על פני הדאנובה בין פאשט לווינה הוגשה ב־1782 ע"י משה אליעזר אסטרייכר. נראה, כי לא יצא מאומה מתוכניות אלה.

התעסקותם של יהודים במלאכה היתה מוגבלת. כדי לא לקפח את האומנים הנוצריים נאסר עליהם לקבל עבודה בעיר ואף לא למכור מתוצרתם לסוחרי הערים; בדרך כלל הותר לבעלי מלאכה יהודיים לקבל עבודה רק מבני עמם. אולם הגבלה זו לא חלה על מקומות שלא נמצאו שם בעלי מלאכה חברי אגודות־אומנים. ההגבלות הוקלו במקצת בתקופת שלטונו של היקסר יוסף השני, שהתיר ליהודים להתקבל לאגודות־אומנים, אולם חברי האגודות לא ראו זאת בעין יפה.

בדרך כלל, תנאי המחיה של יהודי הונגריה בתקופה שאנו דנים בה היו מצומצמים ומוגבלים. הערים הרחיקו אותם וגם הרשות הגבילה את היקפו של המסחר הזעיר של היהודים.

אכן, מוצאים אנו בתעודות עדויות הרבה על עסקים מסועפים של יהודים ועל חכירות בהיקף גדול, אולם פעילות כלכלית מסוג זה הינה נחלת יחידים. רובם הגדול של יהדי הונגריה בתקופה זו הם עניים. הוועדה הממשלתית לענייני כספים מוסרת, שהיהודים מכלכלים עצמם אך בקושי, ואף רשויות השלטון האחרות מעידות על העוני הרב השורר בקרב היהודים.

תקופת היקסר יוסף השני

תקופת שלטונו של היקסר יוסף השני (1780—1790) מסמנת שינוי לטובה במעמדם החברתי והכלכלי של יהדי הונגריה.

היקסר שאף להנהיג רפורמות מרחיקות לכת בסדרי הממלכה ברוח "האבסולוטיזם הנאור", וביקש לכלול בתיקוניו גם את היהודים. השקפותיו על היהודים ידועות, ומדיניותו לגבי היהודים בהונגריה אינה שונה ביסודה מזו שהוא נהג בה לגבי יתר חלקי הממלכה. מטרתו הסופית היתה להטמיע את היהודים באוכלוסיה, או לפחות "לתקן" את מידותיהם ולהופכם למה שנחשב לפי מושגי אותו זמן ל"אזרחים מועילים". יוסף השני הבחין בין יהודים "נאורים" לבין "קהל הקבצנים" הכרוך אחרי "האמונות הטפלות". את אלה הראשונים ביקש להפלות לטובה, ולתת להם להתקדם מבחינה חברתית וכלכלית.

היקסר נתן דעתו לשאלת מעמדם של היהודים עוד בראשית תקופת שלטונו. לאחר שמיעת חוות דעתן של רשויות השלטון המרכזיות והמחוזיות הוחלט כי ייתנתן ליהודים לעסוק בחקלאות ובמלאכה ויותר להם לסחור באופן חופשי, גם בערים. התיקון החשוב ביותר היה פתיחת שערי הערים בפני היהודים. חדירת היהודים לערים חוללה תמורה יסודית במעמדם הכלכלי והחברתי של יהדי הונגריה והביאה, בתקופת עשרים השנים הבאות, לשינוי יסודי בתפוצתם הגיאוגראפית ובמבנה הקהילות. כמה וכמה מהקהילות העתידות להגיע לחשיבות מרובה לאחר שנים, החלו להתהוות בתקופה זו. כך למשל, הותר בשנת 1783 לכמה משפחות מאו־בודא להתיישב בעיר פאשט, לפי שעה באופן ארעי; כעבור כמה עשרות שנים היתה קהילה זו לגדולה שבמדינה. בו בזמן החלו יהודים להתיישב גם בערים אחרות: סאגאד, אודנבורג ועוד.

ידועות תוכניותיו של היקסר בדבר השכלת היהודים, שעוררו פולמוס ער בציבור היהודי וגם בין המשכילים עצמם, שמקצתם התייחסו בחיוב לתוכניותיו והגנו עליהן (בייחוד נפתלי הרץ וייזל ב"דברי שלום ואמת") ואחרים, וביניהם משה מנדלסון, גילו ספקות בדבר כוונותיו של היקסר.

ענייני החינוך היהודי כלולים בתקנות היהודות בשם Systematica gentis Judaica Regulatio (1783), לפיהן רשאים היהודים לבקר בכל בית ספר ציבורי; במקומות מושבם של היהודים יוקמו בתי ספר מיוחדים עבורם; תוכנית הלימודים בבתי ספר אלה תהיה זהה עם זו של שאר בתי הספר והיא תכלול את הוראת הלשונות המתהלכות בארץ, חשבון ושאר מקצועות מועילים.

השלטונות ידעו כי בתי הספר לא יתקבלו ברצון ע"י היהדים, ועל כן נצטוו הרבנים וראשי הקהל להכריז על התקנות האמורות בבית הכנסת ולזרז את הציבור על קיומן. אף נקבעו בתקנות אמצעים למנוע התחמקות מחובת החינוך.

משנת 1783 ואילך הוקמו 22 בתי ספר במקומות שונים במדינה, ולפי הערכה הגיע מספר התלמידים בהם ל־2,000, שהם כחלק עשירי מכלל ילדי היהודים חייבי חינוך. דומה, כי הקמת בתי הספר נבעה לא רק מגזירת השלטון — ובעיני רבים היא נחשבה גזירה — אלא היא משקפת גם היענות מרצון מצד חלקים מהציבור היהודי, שביקשו להקנות לבניהם חינוך כללי מסודר.

אחרי מות הקיסר פסק קיומם של רוב בתי הספר האלה, הן מחמת התנגדות רוב היהודים לחינוך חילוני והן מחמת חוסר עניין מצד הרשויות והאצולה ההונגרית, שלא ראו בעין יפה את השכלת היהודים. בדרך כלל, תיקוניו של יוסף השני עוררו מורת רוח בהונגריה.

מכל מקום, עצם העובדה שאלפי נערים קיבלו חינוך כללי, אם מעט ואם הרבה, בבתי ספר כלליים ויהודיים, נודעה לה חשיבות בהתפשטותה של ההשכלה בדורות הבאים.

בימי יוסף השני נתקנו תקנות גם לארגון הקהילתי היהודי. בשנת 1783 הוצאה מערכת תקנות בשביל קהילת או־בודא, והיא חייבה את כל הקהילות שבמדינה. לפי תקנות אלה נבחרים ראשי הקהל אחת לשנה, הבחירה נעשית בפיקוח הרשות והנבחרים טעונים אישורה. התקנות קובעות את סדרי הניהול של הקהילה, ובייחוד ענייני הכספים שלה, תוך פיקוח הרשות.

קהילות וסדריהן

המבנה הארגוני

המבנה הארגוני של הקהילות בהונגריה במאה ה־18 דומה הוא בכללו לזה הקיים בארצות אירופה המרכזית, ובייחוד בבוהמיה ובמוראביה, שמהן באו רבים מיהודי הארץ בתקופה זו והביאו עמם את סדרי הקהילה הנהוגים שם.

הכלל היהודי היושב במקום מאוגד כקהילה, שהיא ארגון ציבורי מוכר בעל שלטון עצמי המיוסד על מערכת תקנות. מקורן של תקנות אלה נעוץ בהלכה התלמודית הקדומה, שממנה התפתחו סדרי הארגון הציבורי היהודי בדרך של פסיקה הלכתית.

תקנות הקהילות מקיפות את כל תחומי החיים של הציבור והיחיד, סדרי ההנהגה והיחסים עם החוץ. הואיל והציבור היהודי נתון לחסותה של הרשות — פיאודלית או ממלכתית — הרי סדרי ארגונו הציבורי נתונים לפיקוחה של רשות זו ובדרך כלל טעונים אישורה. השלטונות מצדם היו מעוניינים בקיומם של סדרים מתוקנים בציבור היהודי. בייחוד מעוניינים היו בקיום סמכותה של הקהילה ובחיזוק תוקפם של מנהיגיה משעה שנעשתה הקהילה גורם חשוב בגביית מסי המלכות. מצאנו תופעה זו גם בארצות אחרות. התפתחותו של הארגון הציבורי היהודי במישור הקהילתי והעל־קהילתי בפולין ובליטא היתה קשורה במידה רבה בפונקציות שמילא ארגון זה בשומת מסים ובגבייתם. בהונגריה התחזק משטר הקהילות משהוטל מס הסובלנות באמצע המאה ה־18.

נעיין עתה בכמה עקרונות של משטר הקהילה במאה ה־18, כפי שהם עולים מתקנותיה של קהילת אייזנשטאדט, שמצד ארגונה וסדריה היתה קהילה טיפוסית באירופה המרכזית בפרק זה.

הצטרפות לקהילה

הצטרפותו של אדם לקהילה היתה טעונה אישור כפול: של הנהלת הקהילה ושל רשות החסות, שכן הצטרפות לקהילה משמעה גם קבלת זכות ישיבה ומתן זכות זו היא בסמכותה של הרשות. לא כל המבקש להתקבל נתקבל; קבלתו של אדם היתה תלויה במעמדו החומרי ובמעלתו הדתית־מוסרית. העדיפו לקבל בעלי יכולת וכן בני־תורה. בדרך כלל, הצטרפות לקהילה משמעה ישיבה במקום. אך היו מקרים שנתקבלו לקהילה אנשים שלא ישבו במקום, שהיו מעוניינים בחברות בקהילה, כגון למקלט בעת צרה וכדומה. לעתים הטילו הגבלות מסויימות על מתיישב חדש, כמו מקרהו של אותו יהודי שקיבל זכות ישיבה — "חוקת הקהילה" בלשון המקורות — ב־1721, אולם לא ניתנה החזקה אלא רק לשניים מבין חמשת ילדיו (לכשיגיעו לבגרות); אלה שיוולדו לו לאחר קבלת חזקת הקהילה — הם בעלי חזקה גמורה לכשיגדלו. לעתים הוענקה החזקה רק למבקש ולאשתו, אבל לא לבניו הבוגרים.

ההכרעה בדבר מתן חזקת הקהילה היתה מסורה לראשי הקהל — "האלופים, הקצינים והמנהיגים", אך צורפו לעתים להכרעה זו גם בעלי בתים סתם.

בנוסף על בעלי חזקה גמורה, היה עוד מעמד של בעלי זכות ישיבה, שהם תושבי הקהילה, אבל אינם חברים עם זכויות מלאות. אלה מקבלים חזקת הקהילה כעבור זמן — בדרך כלל אחר שלוש שנים — אם הם נוהגים בדרך הישר.

כניסתו של אדם לחזקת הקהילה היתה טעונה תשלום, ולעתים הוטלו "דמי כניסה" מיוחדים לכיסוי חובות שנצטברו מחמת השתדלות לקבלת פריווילגיה; מס כזה הוטל על כל המתקבלים לחזקת הקהילה באייזנשטאט מ־1750 ואילך, והוא עומד בתוקפו "כל זמן שאלופי הקהל לא ישלמו החובות" (ואכשטיין, ביבליוגראפיה, מס׳ 22, עמ׳ 160).

מתעודות קהל אייזנשטאט אנו למדים שאנשיה השתדלו לשמור על חזקתם בה גם כשעקרו ממנה, בוודאי כדי שיוכלו לשוב אליה לעת מצוקה. הדעת נותנת שהיו גם טעמים שבזיקה נפשית־פנימית שקשרו את בני הקהילה אליה גם כשיצאו ממנה. בני אייזנשטאט בעלי חזקת הקהילה היו מצויים לא רק במקומות קרובים כמו פרסבורג ווינה, אלא אף "הרחיקו נדוד" — כלשון הפנקס — לטראנסילוואניה, וגם בטריאסט מצאנו מיוצאי קהילה זו. בעלי חזקת הקהילה שהתגוררו מחוצה לה היו חייבים להשתתף בהוצאות הקהל, אמנם בשיעור קטן מזה של הישובים במקום. בהוצאות מיוחדות "שלא כסדרן" חייבים היו לשאת בשיעור שווה עם אנשי הקהילה.

הנהגת הקהל

בראש הקהילה עמדו הפרנסים, המכונים בתוארים שונים: אלופים, קצינים, ראשים, טובים, יקרים. מספרם היה שונה, בדרך כלל משלושה עד עשרה, והם נבחרו ע״י בוררים (אלקטורים). לשם שמירת טוהר המידות בחיי הציבור הקפידו שהנבחרים לא יהיו קרובי משפחה. זה היה כלל מקובל בארגון הציבורי היהודי בכל הארצות, אולם למעשה לא קל היה להקפיד על כך, הואיל וההנהגה היתה

נתונה בידי שכבה דקה של בעלי־בתים אמידים שרבים מהם קשורים בקשרי משפחה.

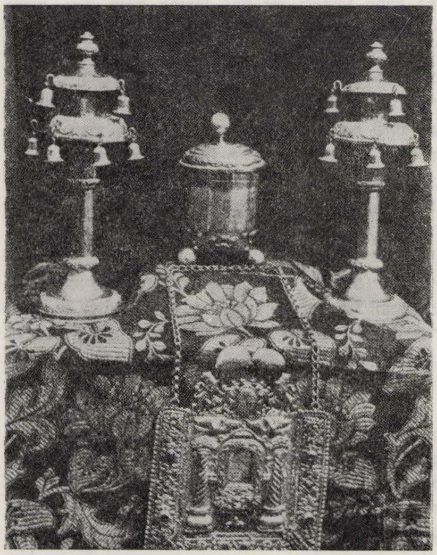
נוסף על הפרנסים היו עוד התמנויות, כגון גבאי צדקה, גבאי ארץ־ישראל, גבאי תלמוד־תורה, גאמנים, שמאי מסים.

בעלי תקנות הקפידו על כך, שהכהונה הציבורית לא תהיה אמצעי למטרות שאינן כשרות, כגון רדיפה אחר הכבוד, שאיפה להשתרר על הציבור, כל שכן טובת הנאה אישית. על כן התקינו "לעשות כל התמנויות לשם שמים בלי שום פגיה; ולמיחש מיהו בעי שלא יתנו דעתם שלא לשם שמים להנאת ממון, בכן הסכימו כולם... שאותן אנשים הרוצים ליתן איזה כסף או שווה־כסף... אותו אדם... נלכד במצודת החרם מלבד הקנס אשר יושת עליו... ולאבד ממנו חזקת הקהילה לו ולזרעיו אחריו..." (ואכש־טיין שם, עמ' 151—152). מלשון התקנה נראה, שהיא נתקנה בעיקבות מעשים שהיו וניסיונות שנעשו לשחד את הבוררים, והעונש החמור שהוטל על מעשים כאלה — הפקעה מחזקת הקהילה — מעיד, כי הציבור ראה סכנה חמורה בהשתררות פרנסים בלתי מהוגנים כאלה.

עוד הקפידו שיהיו נושאי התפקידים המרכזיים בקהילה בעלי ניסיון בעבודה ציבורית. מי שטרם שימש בכהונה ציבורית יתמנה תחילה לאחד התפקידים השניים במעלה, כגון גבאי צדקה או גבאי תלמוד־תורה, לאחר זאת לכהונה חשובה יותר, ורק לאחר ששימש בכל התפקידים רשאי היה להתמנות ראש הקהל. תקנה בעניין זה נתקנה באייזנשטאט

שער פנקס החברה קדישא מרוהונץ (רכניץ)

תשמישי קדושה מרוהונץ (רכניץ)

בשנת 1806, וזאת נוכח התופעה שהבוררים היו בוחרים "אף מי שאינו יודע שום נימוסי הקהל". באמת זו תקנה קדומה, ומצאנו כמותה בתקנות מוראביה עוד ב־1662 (תקנות מדינת מעהרין, מהדורת היילפרין, עמ' 115, סעיף שמה).

כמה וכמה תקנות נתקנו לשם שמירת כבודם וסמכותם של הפרנסים והראשים. אלה "המעיזים פניהם נגד ראשי הקהל" היתה נשללת מהם זכות הבחירה לתקופה של שלוש שנים — ואף בעניין זה אנו מוצאים הקבלות בתקנות מוראביה (שם, עמ' 66, סעיף קצ"ט). ברם, לא היה בכוחן של תקנות אלה למנוע התהוותה של אופוזיציה בקהילות.

הקהילה היהודית בתקופה הפיאודלית היתה מורכבת משלושה מעמדות: המעמד העליון, הכולל את העשירים ואת נכבדי הקהילה, ומתוכו מתמנים הפרנסים והראשים המכהנים בתפקידיהם לסירוגין, ומשתדלים לשמור על עמדותיהם בפני חדירתם של בני המעמדות הנמוכים. על המעמד הבינוני נמנו בעלי הבתים העומדים ברשות עצמם, והם בעלי חזקת הקהילה ומשתתפים בהכרעות בעניינים ציבוריים, אף כי השלטון היה למעשה בידי השכבה העל־יונה. בעלי זכות ישיבה שאינם בעלי חזקה גמורה נמנו בעצם גם הם על המעמד הבינוני (או היו ראויים להימנות עליו), שכן הם עתידים לקבל את חזקת הקהילה כעבור

זמן. על המעמד השלישי והנחות נמנו אלה שאינם עומדים ברשות עצמם: משרתים, שכירי יום וכיוצא באלה שהם נעדרי זכויות לחלוטין.

יש לציין, כי קיים דמיון רב בין המבנה החברתי של הקהילה היהודית לבין זה של העיר, שאף בה קיימת חלוקה זו למעמדות, תוך שמירת מעמדה השלטוני של השכבה העליונה.

הקהילות החשובות

הקהילות החשובות בהונגריה במאה ה־18 שכנו במערבה של המדינה, בייחוד במחוזות הסמוכים לאוסטריה. בין קהילות אלה יש להזכיר את פרסבורג, רכניץ וכן "שבע הקהילות" שבבורגנלאנד: אייזנשטאט, מטרסדורף, דויטש־קרויץ (במקורות העבריים: צעהלים־צלם), קוברסדורף, לקנבאך, פרוינקירכן, קיצע. קהילות חשובות הן גם או־בודא, בודא, פאפא, לושבריץ (בהונגרית: Lovasberény), פאקש ועוד. מרובות הן הקהילות הבינוניות והקטנות, ובסך הכל מצויים יהודים ב־150 מקומות ישוב בערך.

חשיבות מיוחדת היתה נודעת ל"שבע הקהילות" האמו־רות" למעלה, שנמצאו כולן בתחום אחוזותיו של הנסיך אסטרהאזי והיו נתונות לחסותו הפיאודלית. שושלת אסטר־האזי היתה, כאמור, מגדולי המאגנאטים במדינה, אשר היו בעלי עוצמה פוליטית רבה, ושלטו על טריטוריות נרחבות שהיוו מעין ממלכה בפני עצמה. אין צורך לומר, שחסות כזו הקנתה ביטחון ויציבות, ומכאן יובן מדוע היו רבים מעוניי־נים לזכות בזכות אזרח בקהילת אייזנשטאט.

התנאים הפוליטיים הנוחים איפשרו ל"שבע הקהילות" התפתחות תקינה, ביצור החיים הרוחניים ושכלול הסדרים הארגוניים, ולא רק במסגרת הקהילה אלא גם במסגרת הרחבה יותר של כלל "שבע הקהילות". הראשונה במעלה ביניהן היתה אייזנשטאט, שכמה וכמה מבעלי בתים שבה היו אנשי מעשה, מקורבים לחצר הנסיך ובעלי קשרים בווינה. רבה של אייזנשטאט היה גם רב המדינה, כלומר המחוז, ומרותו היתה גם על יתר ששת הקהילות, שהשתתפו בהחזקתו וסרו למשמעתו בדיני ממונות וקנסות. קהילות אלה השתתפו עם אייזנשטאט בהוצאות כלליות, כגון הש־תדלות להשגת זכויות ומתן דורונות לפקידי הרשות, שהיה סעיף הוצאות קבוע. עד סוף המאה ה־18 לא היתה מסגרת ארגונית קבועה של "שבע הקהילות"; אמנם נזכרת בתעודות "אסיפת הקהילות", אבל נראה כי אסיפות אלה היו התוועדויות מזמן לזמן לשם סידור עניינים שעמדו על הפרק, אך לא היוו מוסד קבוע.

בשנת 1797 הוקם איגוד מחוזי של קהילות בורגנלאנד שכלל חמש קהילות (אותן שנמנו למעלה, להוציא קיצע ופרוינקירכן) — והן כולן בתחומי מחוז אודנבורג (שופרון). העובדה, כי באיגוד קהילות זה לא נכללו כל שבע הקהילות אלא רק אותן החמש שהן בתחומי מחוז אודנבורג מראה, כי עניין מס הסובלנות, שהיה מוטל על בסיס מחוזי, הוא שהיה גורם (אמנם לא בלעדי) בכינונו של איגוד זה.

בהתוועדות שנתקיימה בא' בטבת תקנ"ח (1797), נת־קבלה מערכת תקנות בת י"א סעיפים (ראה ואכשטיין, שם, עמ' 615—616), הקובעת את גדרי סמכויותיו של איגוד חמשת הקהילות.

נציגי הקהילות מתכנסים ל"אסיפת המדינה" ("מדינה" משמעה הארגון היהודי) שתי פעמים בשנה, ובפניהם "יבואו כל הערעורים שיש לאיזו יחיד לערער על הקהל שלו [אשר] לדעתו [לוחצים אותו] שלא ביושר" (סעיף 3) — ובוודאי אמורים הדברים בלחץ בענייני מסים, ששימשו תכופות נושא לדין ודברים בין היחיד לקהל. עוד יובאו בפני האסיפה "כל דברי ריב ומצה אשר יהי' בין איש לרעהו [אשר לא יוכרעו בקהילתו]" (סעיף 6). המבקש לערער על הדין שנפסק ע"י האסיפה ראשי לעשות כן לפני שלושה רבנים מחמש הקהילות (סעיף 11). שלוש תקנות מכוונות נגד "מהרסי מעמד ומצב הקהילה", כלומר אלה הפועלים נגד משטר הקהילה ומנהיגיה — וההתנגנות בפני פעולות התיירה כאלה היא על חשבון כלל הקהילות. אפשר להסיק מכאן, כי המדובר באלה הפועלים נגד הציבור ע"י פעולה בלתי מוסמכת אצל הרשות. בסעיף 9 של התקנות נאסר על יחידים לפעול נגד ההנהגה, והעושים כן "יהיו נידונים כמהרסים ורבנים נגד כל המדינה". פרנסי אותו דור ראו בחומרה רבה כל גילוי של אופוזיציה — והטעם לכך נעוץ בוודאי בשאיפה לקיים את השלטון בידם; אך נוסף על כך יש חרדה בפני מריבות ומחלוקת העשויות לפגוע במעמדה של הקהילה, שיעיני הרשות פקוחות עליה.

איגוד חמשת הקהילות במחוז שופרון המשיך בקיומו עד ראשית שנות ה־60 של המאה ה־19; התעודה האחרונה היא פרוטוקול של בחירת צירים להתוועדות ארצית בעניין שוויון הזכויות בשנת 1861.

תורה ורבנות

דיוקן חיי הרוח של יהודי הונגריה במאה ה־18 משתקף בפעולתם של הרבנים וביצירתם התורנית. בתחומים אחרים של חיי רוח עדיין לא פעלו יהודים, ועולמם של הגויים היה סגור בפניהם. אמנם, לעת סוף המאה נראים סימנים ראשונים של חדירת רוח ההשכלה גם אל היהודים, אבל הדברים הגיעו אך אל יחידים בקצה המחנה ואף ניסיונו של הקיסר יוסף השני להנהיג חינוך חילוני בקרב היהודים — לא השאיר רושם עמוק על יהודי הונגריה. בפרק הזמן הנידון היו רובם ככולם שרויים בעולמה של המסורת הדתית.

הרבנות בהונגריה בשלהי המאה ה־17 וברבע הראשון של המאה ה־18 קשורה בשמו של יהודי החצר הווינאי הידוע שמשון ורטהיימר (1658—1724), שנתמנה כרב המדינה בהונגריה ב־1693. ורטהיימר לא היה רב שתורתו אומנותו, והיו חכמי תורה גדולים ממנו באותו דור, אך גדול היה כוחו בחיי המעשה. כשולחני של המלכות וכמקורב לחצר היו לו מהלכים בחוגי השלטון, ובתור שתדלן של בית ישראל במלכות ההאבסבורגים עלה בידו להעביר גזירות ולתקן מעמד היהדות. הכהונה הרבנית הרמה שהוכ־תר בה מכוונת היתה לעשותו פרנס ומנהיג על כלל יהודי הונגריה.

היוזמה למינוי יצאה מאת ראשי קהל אייזנשטאט ותכ־ליתו היתה להסדיר את חייהן של הקהילות תחת הנהגתו של איש שלא היו עוררים על סמכותו. מינויו של ורטהיימר אושר ע"י השלטון, ובפקודה של פאול אסטרהאזי, פלטינוס (משנה למלך) של הונגריה, נקבע כי כל דברי סכסוכים ומשפטים של יהודים נתונים לסמכותו.

על פעולותיו של ורטהיימר ובית דינו כבוררים ומכריעים בדין ודברים בציבור היהודי יש לנו ידיעות מתוך פנקס אייזנשטאט והדעת נותנת ששלוחיו פעלו גם בקהילות אחרות.

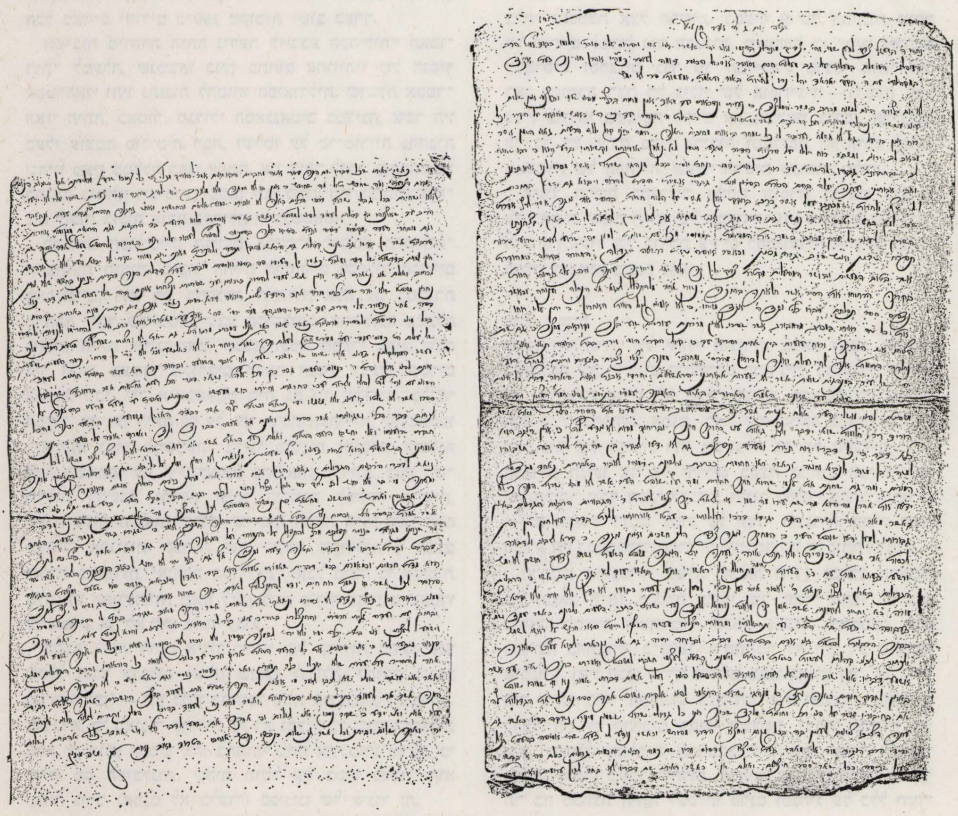
משנפטר שמשון ורטהיימר נתמנה תחתיו חתנו, הרב דוב בר אשקלס (אביו גבריאל היה רב המדינה במוראביה). תחילה נתמנה כרבן של "שבע הקהילות", ולאחר מכן נתמנה כרב ראשי למדינה כולה. עם מותו ב־1735 בוטלה משרת רב המדינה, שלמעשה נתרוקנה מתוכנה כבר עם מותו של ורטהיימר. מהרבע השני של המאה ה־18 ואילך נתרבו רבנים בארץ והקהילות לא נזדקקו עוד להדרכתו ולהכרעותיו של רב־מדינה.

עוד בחיי שמשון ורטהיימר, ב־1717, בא לאייזנשטאט הרב מאיר בן יצחק, שהיה מכונה אייזנשטאט, הוא מהר"ם א"ש. מוצאו מפולין וכיהן ברבנות באותה ארץ וכן במוראביה עד שבא לאייזנשטאט וכיהן בה וביתר שש הקהילות עד פטירתו ב־1744. הוא טבע חותמו על חייה הדתיים־תורניים של הקהילה. חיבורו "פנים מאירות" (שו"ת וחידושים על התלמוד, ארבעה חלקים, 1715—1733) הוא מספרי ההלכה החשובים של התקופה.

במחציתה השנייה של המאה ה־18 כבר מצויים בקהילות הונגריה עשרות רבנים, מהם שנודעו לשם ולתהילה בעולם הלמדנות התלמודית לשעתם ולדורות.

נזכיר כאן מקצתם:

הרב מאיר ברבי (1725—1789), יליד אשכנז, שכיהן ברבנות בכמה קהילות באותה מדינה ומשנת 1763 עד

איגרת הרב משה מינץ אל הרב אהרון חורין בדבר תיקוני הדת (אדר תקע"ט — 1819)

פטירתו — רב בפרסבורג. הוא נודע בחיבורו "חידושי הלכות" (שני חלקים, 1776—1796), החזיק ישיבה והעמיד תלמידים שכמה מהם היו מחשובי הרבנים בהונגריה בדור שאחריו, ביניהם: ישראל ארמאן, רב בפאשט; דניאל פרוסניץ, דיין בפרסבורג; מרדכי בינעט, רב בניקולשבורג. המשכיל העברי שלמה רוונטאל והסופר פטר בר היו גם כן מתלמידי הרב ברבי.

הרב אלעזר קאליר (בן בתו של מהר"ם א"ש, 1738—1801) היה יליד איינשטאט, בא בילדותו ללייטא, בה למד תורה וכיהן ברבנות בפולין. בשנים 1768—1781 היה רבה של רכניץ, שהיתה מהקהילות החשובות במאה ה־18, ומכאן עבר לקולין שבמוראביה. חיבורו ההלכתי "אור חדש" (ארבעה חלקים, 1766—1860) יצא בכמה מהדורות.

רבה של קהילת או־בודא (אלט־אופן) היה הרב משה מינץ, יליד גאליציה, שכיהן כרבה של העיר משנת 1789 עד פטירתו ב־1831. הוא היה חכם תלמודי מהחשובים בזמנו (חיבורו: שו"ת מהר"ם מינץ, 1827) ותקיף בדעתו. בימיו נראו נטיות ראשונות לתיקונים דתיים ועל רקע זה נתגלתה מחלוקת קשה ביגו לבין אהרן חורין, רבה של אראד בטראנסילוואניה (ראה להלן, עמ' 32). בן זמנו של מהר"ם מינץ היה הרב וולף בוסקוביץ' (בערך 1740—1818), יליד מוראביה, בנו של חכם תורני ידוע בעל "מחצית השקל". ב־1793 התיישב בוסקוביץ' בפאשט, שבה החלו אז להתיישב יהודים, וכעבור שתי שנים נתמנה, אמנם לא באופן רשמי, כרבם של בני העיר. אך לא ארכו שם ימי רבנותו, כי מינויו עורר התנגדות מצד קהל או־בודא ורבם משה מינץ, שראו את פאשט כפופה להם; ואף הרשות נדרשה לעניין. משנת 1809 עד פטירתו כיהן הרב בוסקוביץ' בבוני'האד (Bonyhád). חיבורו "סדר משנה" על משנה־תורה לרמב"ם (שלושה חלקים, 1820—1940) יצאו לו מוניטין וכן נדפסו הגהותיו על התלמוד (דפוס וינה תק"צ—תקצ"ג).

הרב דוד דייטש (1754—1830) היה יליד ניטרא, תלמידם של הרב יחזקאל לנדא בפראג והרב מאיר ברבי בפרסבורג, כיהן כרב במוראביה ובכמה קהילות בהונגריה ובעשרים שנותיו האחרונות — בואגוישטאט (חיבורו: "אהל דוד" — פלפולים וביאורים על התלמוד, שלושה חלקים, 1822—1836).

הרב אליעזר ליב (1758—1837) היה יליד פולין, כיהן ברבנות במוראביה, מ־1820 רב בליפטו־סנט־מיקלוש. בקהילה זו החלו להראות סימני השכלה — שלא היתה לרוחו של הרב, והוא עבר ב־1821 לאבאויסאנטו (Abaujszántó), בה כיהן עד סוף ימיו. הרב ליב היה מגדולי הדור בהלכה; חיבורו "שמן רוקח" (שאלות ותשובות, שני חלקים, 1788—1802; חידושי הלכות, 1812) ושאר כתביו בהלכה ובאגדה הוציאו לו מוניטין. נכדו, ירמיה ליב, היה מחשובי הרבנים בהונגריה במחציתה השנייה של המאה ה־19.

אלה היו אחדים מהבולטים בין רבני הונגריה במאה ה־18 ובראשית המאה ה־19. פרטי תולדותיהם וכן קורות יתר הרבנים בדורות האלה ימצא המעוניין בלכסיקון הביוגראפי "שם הגדולים מארץ הגר", בחיבורי יקותיאל יהודה גרינוואלד ובקובץ "רבני הונגריה" (בהונגרית) בעריכת הרב מאיר שטיין (עיין ביבליוגראפיה מס' 180, 186). נוסיף ונציין כאן אך כמה קווים אופייניים לדרכי הרבנות והרבנים בתקופה זו.

בולטת התופעה, שהרבנים רובם ככולם באים מארצות חוץ; הונגריה עדיין אינה מעמידה רבנים מתוכה, וצעירים המבקשים תורה נודדים לארצות אחרות. מרכז תורני חשוב במחציתה השנייה של המאה ה־18 היא פראג, מקום מושבו של הרב יחזקאל לנדא, בעל ה"נודע ביהודה". רבים מרבני הונגריה היו מתלמידיו והוא נחשב כפוסק המובהק בעניני דת ודין בקהילות הונגריה. כחמישים רבנים וחכמים מארץ זו עמדו עמו בקשרי הלכה ונזכרים בחיבורו.

על מצב הרבנות ושיב הרבנים בהונגריה במחצית המאה ה־18 יש עדות מפי אחד מחשובי הדור, הרב עקיבא איגר (הראשון; 1721—1758, יליד אשכנז), שהיה ראש בית־דין בפרסבורג בשתי שנותיו האחרונות. וכך הוא כותב בחיבורו "משנת דר' עקיבא", דף ק': "...ועם היות שמיום בואי אל המדינה מדינת אונגארן וראיתי שהמדינה זו משובשת בגסות מאותם שגס לבם בהוראה ולא ראו אור מימיהם, כי רבים המה עד שכמעט נדמה בעיני שכל מי שרואה יצרו מתגבר עליו, הולך למדינה זו ומתעטף שחורים, ועושה מה שלבו חפץ, לשום העקוב למישור, הן אבות נזיקין, שאין בהן רוח חיים ודרכם לילך ולהזיק, ועל ידיהם בעוה"ר נתחלל כבוד התורה והתורה חוגרת שק עליהם...".

קובלנה קשה זו משקפת מציאות ירודה של החיים הדתיים ומעמד עגום של הרבנות. רבות מהקהילות היו עוד במצב של התהוות והתגבשות, ובתוכן מצאו מקום גם רבנים שלא היו ראויים לאיצטלה של רבנות.

בספרות התשובות של התקופה מוצאים אנו עדויות הרבה על מחלוקת בין רבנים מקילים ומחמירים, על דין ודברים ביחס לסמכותו של רב על קהילה סמוכה, וכיוצא באלה. דומה שהגורמים לכך נעוצים בנסיבות הזמן: הישוב היהודי היה מפותח בהרבה עדות קטנות שלא היתה להן הדרכה דתית־רוחנית, ובתוך המדינה לא היתה סמכות רבנית מוכרת ומקובלת על הכל.

פרק רביעי

מאבק לשוויון ותמורות פנימיות (1790—1867)

תקופת שני הדורות שבין מות הקיסר יוסף השני (1790 לבין קבלת שוויון הזכויות (1867), עומדת בתולדות יהודי הונגריה בסימן המאבק לשוויון מצד אחד ושינויים פנימיים בציבור היהודי מצד שני. שני התהליכים הם שני צדדים של מטבע אחת, והם קשורים זה בזה קשר הדוק. החתירה לשוויון אזרחי ולהכרה מצד החברה נותנת דחיפה להמרת

אורחות החיים המיוסדים על המסורת; מאידך, חשיפת העם היהודי להשפעות הבאות מחוצה לו מגבירה את השאיפה להתלכדות עם העולם החיצוני. שני התהליכים המקבילים האלה מהווים את עיקרה של ההיסטוריה היהודית בהונגריה בשני־שלישי המאה ה־19. תיאור הקווים העיקריים של תהליכים אלה הוא עניינו של פרק זה.

האסיפה הלאומית ב־1790/91 והיהודים

השפעות ההשכלה ורעיונות המהפיכה הצרפתית נתנו סימניהן גם בהונגריה, ובין השאר בגילוי יחס סובלני יותר כלפי היהודים. יחס זה בא לביטוי באסיפה הלאומית של 1790/91, שעל סדר יומה עלה גם עניין היהודים.

הערים דרשו שיבוטל ההיתר שניתן ליהודים ע"י הקיסר יוסף השני להתיישב בהן, וכי יוחזר המצב לקדמותו והישיבה בערים תיאסר עליהם מחדש. היהודים מצדם פנו גם הם אל האסיפה הלאומית והגישו עצומה ובה הם שוטחים עתירתם לחופש דתי וכלכלי. בעצומתם מתייחסים היהודים אל הרוח החדשה של סובלנות דתית ומסתמכים על החוק הטבעי, וכן מזכירים את עברם ההיסטורי בארץ ואת פעלם לטובתה, תוך הדגשת הזיקה הפאטריוטית.

מכוח נימוקים אלה הם מבקשים בראש ובראשונה, כי יותר להם לקיים את הדת באין מפריע וכי לא יכפו את הנצרות על איש מהיהודים. להלן הם מבקשים, כי יובטחו להם חופש התנועה והמגורים בכל מקום והזכות לרכוש נכסי־דלא ניידי, חופש המסחר והמלאכה ועבודת האדמה, תוך העסקת משרתים נוצריים. כן הם מבקשים, כי ייתנתן להם ללמוד בבתי ספר מהדרגות השונות.

ועוד מבקשים היהודים, כי בענייני משפט בין יהודים ללא־יהודים יובא הדין לא בפני שופטי העיר או הכפר, אלא בפני רשויות השיפוט הפיאודליות או הממלכתיות. נקל להבין תביעה זו: הערים ורשויותיהן, ומן הסתם גם שופטיהן, היו עויינים את היהודים, והם חששו שלא יזכו מידם בדין־צדק. בדיונים שבין יהודים ליהודים מבקשים הם לקיים גם להבא את סדרי השיפוט העצמי, ובכלל זה הרשות לרבנים ולפרנסים לעניש העבריינים.

אלה הם עיקרי הדרישות שבעצומה, ובעצם אין בהם חידוש, שכן זכויות אלה היו נתונות ליהודים כבר קודם. אין יהודי הונגריה מפליגים בבקשת זכויות חדשות ותביעת השוויון עדיין רחוקה.

האסיפה הלאומית החליטה לקיים ביחס ליהודים את הסטאטוס־קוו, וכן נאמר בחוק הידוע בשם "De Judaeis": "היהודים המתגוררים בתוך גבולות הונגריה והחלקים המסופחים אליה ישארו בערים המלכותיות החופשיות ובמקומות אחרים (פרט לערי המכרות המלכותיות) באותו מצב שבו היו ב־1 בינואר 1790, ואם גורשו יש להחזירם". חוק זה נחקק בתורת הוראת־שעה, עד שיוסדר מצב היהודים סופית "ע"י ועדה ארצית אשר תגיש את הדין והחשבון שלה לאסיפה הלאומית הקרובה".

אחד מחברי ועדה זו, יוסף האלר (Haller), הכין הצעת חוק "על מצב היהודים בהונגריה וחלקיה הנספחים", ובה

I.

Planum

Excellentissimi, ac Illustrissimi Domini Comitis Josephi Haller,

de

futura Judaeorum in Regno Hungariae qualiter stabilienda conditione.

שער החוברת המציעה את תכניתו של חבר האסיפה הלאומית יוסף האלר על היהודים (1791)

נקבע, כי רשאים היהודים להתגורר בכל מקום, להוציא ערי המכרות. כן מובטח להם חופש הדת, אולם אסור להם לעשות מלאכה בפומבי בחגי הקאתולים; רשאים הם להקים לעצמם בתי ספר מיוחדים וכן ללמוד בבתי הספר הכלליים, באקדמיות ובאוניברסיטה, לקבל תואר מדעי ולעסוק במקצועות חופשיים.

עוד קובעת הצעתו של האלר, כי יהולו על היהודים הנוהלים המשפטיים הקבועים ללא־אצילים במקרה של דין פלילי או במשפט עם לא־יהודי. משפטים שבין יהודים לבין עצמם יידונו לפי דיני ישראל ואפשר לערער על הדין בערכאה גבוהה. מסמכים בעלי תוקף משפטי, כגון חוזים ופנקסי עסק וכיוצא באלה, ייכתבו בלשון המדינה; ואף חייבים היהודים לבור לעצמם שמות משפחה ושמות פרטיים כדין יתר התושבים.

ביחס להגירה מארצות־חוץ, מתירה ההצעה כניסתם של בעלי מלאכה, סוחרים בעלי מעמד וכן בעלי הון.

לפי מושגי הזמן היתה זו הצעה ליבראלית, והיא מבקשת להבטיח תנאי קיום נאותים ליהודים תחת חסות החוק; למעשה ניתנות להם כמעט כל אותן הזכויות שמהן נהנים לא־אצילים.

ההצעה הובאה לדיון בנובמבר 1792, ותוך כדי כך הוכנסו בה כמה תיקונים שהיו לרעת היהודים (העיקרי שבהם: היהודים רשאים לשבת בערים רק במקומות שהרשות העירונית הקצתה להם לישיבתם), אולם חופש המסחר והתינוך נשאר קיים ועומד גם בהצעה המתוקנת.

הצעה זו ביחס למעמד היהודים היתה חלק ממערכת של תיקונים פנימיים שעובדו ע"י ועדות משנה של האסיפה הלאומית — אולם הם לא באו לכלל ביצוע מחמת רתיעתו של השלטון מרפורמות. תוכנית התיקונים נגנזה לפי שעה, ובכללה גם ההצעות להסדר מעמד היהודים, שנשאר ללא שינוי, בהתאם לחוק האמור משנת 1790.

מכל מקום, הצעותיו של האלר אינן נטולות חשיבות מבחינה היסטורית, הואיל והן משקפות תמורה ביחס אל

היהודים ותמורה זו הולכת ומתפשטת בחוגי המשכילים ומוצאת את ביטויה בייהוד בספרות הפוליטית במחציתה הראשונה של המאה ה־19.

הדיון הציבורי על היהודים במחציתה הראשונה של המאה ה־19

האספה הלאומית משנת 1790/91 מסמנת את ראשיתה של תנועת התיקונים הפנימיים בהונגריה, הצומחת מתוך מעמד האצולה (ה״ג׳נטרי״) והאריסטוקראטיה המתקדמת, השואפת להתגעורות מדינית וחברתית ברוח הזמן.

יותר מכל ארצות הממלכה ההאבסבורגית הושפעה הונגריה מהתסיסה הפוליטית והחברתית שנתעוררה בעיקבות המהפיכה הצרפתית. רעיונות הלאומיות והליברליזם החלו לחדור להכרת הציבור ובאו לביטוי בולט בהפצתן של דעות מדיניות וחברתיות שהיו מכוונות לרפורמה בכל תחומי החיים. בתקופת 1825—1848, הידועה בהיסטוריה ההונגרית בשם ״תקופת הרפורמה״, התגבשה בהונגריה תנועה ליברלית, ששני מנהיגיה הבולטים היו אישטואן סאצ׳אנ׳י (Széchenyi István) ולאיוש קושוט (Kossuth Lajos). השניים נבדלו אמנם בדעותיהם ובשיטות התיקונים שהציעו, אולם כל אחד מהם חתר על פי דרכו להתחדשותה של הונגריה ע״י ביטול הסייגים המעמדיים ורפורמה כלכלית שתעמיד את הארץ בדרגה אחת עם מדינות המערב המפותחות.

במסגרת הדיון הציבורי על התיקונים הדרושים, שהתנהל בבית המחוקקים, בעיתונות ועל דפי הספרות הפוליטית של הזמן, נידונה בהרחבה גם השאלה היהודית. בדיון זה משתקפות דעות ומגמות שונות, ויש בהן עניין להכרת עמדתה של החברה הלא־יהודית כלפי היהודים, ולא רק באותו דור, אלא גם בדורות הבאים.

בקשת המגוונת של השקפות על היהודים ומעמדם ותיקונו מסתמנות שלוש דעות עקרוניות: מתן שוויון זכויות ליהודים ללא תנאי; התנאת השוויון בתיקונים חברתיים ודתיים ע״י היהודים; שלילת השוויון כדבר שאינו בעיתו או שאינו רצוי לחלוטין.

הנציג המובהק של ההשקפה הליברלית, המחייבת שוויון ללא סייג, הוא המדינאי הליברלי יוסף אוֹ׳טוֹ׳ש (Eötvös, 1813—1871). דעותיו בשאלה זו באות לביטוי בחיבורו הידוע ״האמאנציפאציה של היהודים״ (1840), שהוא חיבור חשוב לא רק בזכות עצמו אלא גם כחיבור של פולמוס עם שוללי השוויון, ומשתקפות בו גם דעותיהם של מתנגדי היהודים.

אבן הפינה בהשקפתו של אוֹ׳טוֹ׳ש היא, כי החירות נתונה לכל אדם מעיקרו, וכל הטענות שמעלים מתנגדי השוויון אין כוחן יפה לבטל זכות טבעית זו. אוֹ׳טוֹ׳ש סבור, כי אם יתוקן העוול כלפי היהודים, הרי בסופו של דבר הם יתמזגו עם הנוצרים — ולדעתו זהו הפתרון הרצוי של השאלה היהודית לטווח הרחוק. מטעם זה הוא מתייחס בחיוב למגמות הרפורמה הדתית היהודית, העשויה לקדם פתרון זה.

השקפת עולמו של אוֹ׳טוֹ׳ש היא זו של הוגה דעות ליברלי בן המאה ה־19, אולם לא פחות מהליברליזם המערבי היה מושפע מהכרתו הנוצרית, והכרה זו קבעה במידה רבה את יחסו אל השאלה היהודית והצעת פתרונה ברוח ההשקפה הנוצרית.

כמה וכמה סופרים והוגי דעות הביעו דעות דומות לאלה של אוֹ׳טוֹ׳ש. יש מהם המטעימים את המוטיב הסוציאלי בגורלם של היהודים ויש המדגישים את הצד הפוליטי־ריאלי, היינו חיזוק היסוד המאדיארי ע״י קירובם של היהודים, ויש המצביעים על התועלת הכלכלית שהם מביאים. הצד השווה אצל בעלי גישה זו, שהם מחייבים שוויון לאלתר וללא תנאי.

לעומת בעלי השקפה זו עומדים אלה הסבורים, כי אין מקום לשוויון פוליטי גרידא ללא התמזגות חברתית. השקפה זו מקורה בתפיסה לאומית־חברתית הרווחת בתקופת הרפורמה, שלפיה יש לראות בעם כולו חטיבה אחת ויש להסיר את המחיצות שבין המעמדות ובני הדתות השונות. התביעות להשתלבותם של היהודים בתוך כלל העם היא חלק מן המערכה לתיקונים מדיניים וחברתיים, שעמדה במרכז הבעיות הציבוריות בתקופה זו.

נציגם המובהק של בעלי דעה זו היה לאיוש קושוט. לדעתו, לא די במתן זכויות אזרחיות ליהודים; השוויון האזרחי חייב להיות מלווה תמורה פנימית בתוך הציבור היהודי. שכן לדעת קושוט, היהודים הם עם נפרד, ״דתם היא אינסטיטוציה פוליטית המיוסדת על יסודות תיאוקראטיים שאי־אפשר להביאם בהתאמה אל השיטה המדינית הקיימת״. הוא סבור, כי לא השוויון הפוליטי אלא השוויון החברתי הוא העיקר, ועל כן הוא דורש כי תחילה ירחיקו היהודים מדתם את היסודות המעכבים התמזגות חברתית ויחדלו להיות עם נפרד.

בדיון הציבורי על מעמדם האזרחי של היהודים נודעת חשיבות רבה לעמדתו של אישטואן סאצ׳אנ׳י (1790—1860), מגדולי המדינאים ההונגריים במאה ה־19. עוד בחיבורו הראשון (Hitel, 1830; פרוגראמה של הרפורמה הכלכלית והחברתית), גילה דעתו השלילית על פעולתם של היהודים בכלכלה ובפינאנסים; לדעתו, עיניו של היהודי אך לרווחים, האינטרס הכללי וטובת המדינה אינם מעניינו. סאצ׳אנ׳י רואה ביהודים עם זר, אחד מאותם העמים הזרים שבארץ, שהתרבותם גורמת לירידת קרנם של המאדיארים.

לכלל ניסוח עמדתו העקרונית בשאלת השוויון היהודי בא סאצ׳אנ׳י ב־1844, בעת דיון בבית העליון של בית המחוקקים על נושא זה. בוויכוח עם המאגנאטים המצדדים בשוויון טוען סאצ׳אנ׳י, כי הגורם העקרוני הקובע בשאלה זו הוא, האם יכולה החברה הלא־יהודית לבולל ולהטמיע בתוכה את היסוד הזר; והואיל ולדעתו החברה ההונגרית אינה מסוגלת להטמיע את היהודים מחמת מספרם הרב — אין מקום לשוויון.

היו לו לסאצ׳אנ׳י דעות קדומות נגד היהודים, כפי שיש לראות מהערות המצויות בכתביו. אולם עמדתו כלפי שאלת השוויון אינה נובעת מדעות קדומות, אלא מבוססת על שיקולים חברתיים, לאומיים וכלכליים עקרוניים; הוא נזקק לשאלה תוך גישה עניינית.

לעמדתו של סאצ'אנ'י נודעת חשיבות גם מצד זה שהוא תקף את היהודים, בין השאר, גם מצד פעולתם הכלכלית — אותו תחום, שלדעת רבים, דווקא בו עשויים היהודים להביא תועלת באם יוסרו ההגבלות המוטלות עליהם. בהשקפותיו של סאצ'אנ'י על פעולתם המזקת של היהודים בכלכלה אפשר לראות את גרעיניה הראשונים של התנגדות מטעמים כלכליים, העתידה לתפוס מקום נרחב באידיאולוגיה האנטי־יהודית בהונגריה בדורות האחרונים.

דעותיו של סאצ'אנ'י בוויכוח בשנות ה־40 של המאה ה־19 הן בעלות משמעות לא רק מצד עצמן, כמייצגות את העמדה השוללת את השוויון מעיקרו; דעות אלה חשובות גם מצד משמעותן המאוחרת. האנטישמים ההונגרים במאה ה־19 וה־20 נאחזו בדעותיו והביאו מהן אסמכתא להשקפותיהם. קרנו של סאצ'אנ'י עלתה בייחוד בתקופת הריאקציה האנטי־ליברלית אחרי מלחמת העולם הראשונה, ודמותו נעשתה אז אידיאל לאומי; היה זה בייחוד הימין הקיצוני בשנות ה־30 וה־40 של המאה הנוכחית שתקע את יתדותיו האידיאולוגיות בהשקפות סאצ'אנ'י, ובהן ביקש למצוא צידוק "היסטורי" להשקפותיו הגזעניות.

הדיון הציבורי על היהודים בהונגריה ברבע השני של המאה ה־19 היו לו כמה קווים אופייניים. דיון זה נע בעיקרו בשטח האידיאי. הגישה לשאלת השוויון — בעיקר אצל אלה המצדדים בו — נקבעת על פי הרעיונות הליברא־ליים וההומאניים של התקופה, שהמשכילים של הזמן ראו בהן דוגמא לארצם. אולם לאותן הדעות הליבראליות שה־משכילים סיגלו לעצמם לא היו שורשים בקרב השכבות הרחבות; אף בקרב אלה שמבחינה עקרונית הכירו בצדקת התביעה לשיפור מעמד היהודים — מרובה ההסתייגות.

המסתייגים לא היו שותפים לראייתו האופטימית של או'טוו'ש, שהיה סבור כי האמאנציפאציה בלבד "תתקן" את היהודים. הם סברו, כי מצד היהודים עצמם נדרשת פעולה מכוונת לשם תיקונם העצמי, כדי שיהיו מוכשרים להשתלבות גמורה בחברה הלא־יהודית.

קו טיפוסי נוסף של הדיון על היהודים בפרק זה הוא אופיו הציבורי. קודם לכן היתה זירת הדיונים בשאלה היהודית — כמו בשאלות פוליטיות אחרות — מוגבלת לבית המחוקקים ולמוסדות השלטון, ואילו הפעם התנהל הדיון בזירה יותר רחבה, בספרות הפוליטית ובעיקר על דפי העיתונות. האופי הציבורי של הדיון על היהודים בשנות 1825—1849 הוא שמשווה לו חשיבות פוליטית. הוא גם מסמן את תחילתה של תקופה בת מאה שנה, שבה היתה השאלה היהודית בהונגריה אחת השאלות הציבוריות החשו־בות, שלא חדלו להעסיק את דעת הקהל.

מעמד מדיני־משפטי, 1840—1848

מראשית המאה ה־19 ואילך ניסו היהודים מפעם לפעם להגיע את רשויות השלטון להנהיג הקלות במעמדם המש־פטי, אולם ללא הצלחה. אף נעשה ניסיון להשיג ביטולו של מס הסובלנות — שהיה סמל המעמד המופלה־לרעה של היהודים ועול כספי כבד על הקהילות — אולם אף ניסיון זה נכשל, אף על פי שהבית העליון הסכים לביטול המס; השלטון לא היה מוכן לוותר על הכנסה זו.

באסיפה הלאומית משנת 1839/40 חזרה ועלתה על הפרק שאלת היהודים והבית התחתון הציע, כי יבוטל מס הסובלנות ויוענקו ליהודים כל הזכויות הנתונות ללא־אצילים. הבית העליון לא היה מוכן להרחיק לכת עד כדי כך והסכים רק לביטולו של המס, וכן להתיר ליהודים להתיישב בכל מקום ולרכוש נכסי־דלא־ניידי ולהתיר קבל־תם לאגודות אומנים.

הממשלה מצדה הכירה בצורך לתקן מצבם של היהודים, אולם ההצעות שהועלו באסיפה הלאומית לא הניחו את דעתה והיא חוקקה חוק שונה בתוכנו ובמהותו מרוח ההצעות שהועלו. לפי חוק זה (חוק 29 משנת 1840), רשאים כל היהודים שנולדו במדינה או שהורשו להתיישב בה בדרך חוקית — להתיישב בכל מקום, פרט לערי המכרות (סעיף 1); רשאים הם לעסוק במסחר ובמלאכה "בהתאם לתנאים הקיימים", כלומר "בעצמם או בעזרת משרתים ושוליות מבני דתם" (סעיף 2); הזכות לרכוש נכסים נתונה רק באם זכות זו היתה ליהודים במקומות מסויימים כבר קודם (סעיף 5).

החוק אמנם רחוק היה מלספק את משאלות היהודים אך הוא נתקבל על ידם כשלב בדרך אל השוויון. חשיבותו היתה בעיקר בכך, שהסיר כמעט כליל את ההגבלה על זכות הישיבה, ובכך ניתנה דחיפה להתהוותן של קהילות חדשות. מספרן של הקהילות ב־1840 הגיע ל־289 ואילו ב־1869 עלה מספרן ל־630.

עם מתן זכות הישיבה החופשית נתערער בסיסו המשפטי של מס הסובלנות. המחוזות סירבו לסייע בגבייתו בטענה, כי עתה חדלו היהודים להיות בבחינת נסבלים; עוד טענו, כי לפי החוקה רק בית המחוקקים הוא הרשאי להטיל מס. הקשיים בגבייתו של המס הלכו ונתרבו גם מחמת העתקת מקום המגורים ע"י יהודים רבים בעיקבות החוק האמור. אי לזאת הראה עתה השלטון נכונות לבטל את המס, ולאחר משא ומתן ממושך עם נציגי היהודים הוחלט ב־1846, כי מס הסובלנות יבוטל תמורת תשלום חד פעמי של 1,200,000 זהובים, אשר ייפרע תוך חמש שנים.

היהודים ומהפיכת 1848—1849

בדיון הציבורי המתנהל על היהודים בשנות ה־40 של המאה ה־19 גוברת והולכת דעתם של אלה המבקשים להתנות את השוויון בתיקונים דתיים וחברתיים מצד היהודים, ובדרך כלל מסתמנת עתה עמדה מסתייגת ואף עויינת כלפיהם. עמדה זו בולטת באסיפה הלאומית של שנת 1847/48, שדיוניה מבשרים את השינויים הפוליטיים העומדים להתחולל.

באסיפה זו הועלתה הצעה לתת זכות בחירה לתושבי הערים ללא הבדל דת, ונציגי הבורגנות העירונית — שהיתה מזה דורות נושאת האיבה הפעילה כלפי היהודים — הגיבו בחריפות על הצעה זו. משקלם של נציגים אלה באסיפה הלאומית היה כמעט מבוטל ועל כן התנגדותם

בתוך האסיפה לא יכלה לבוא לביטוי הולם לפי דעתם. ההתנגדות עברה, איפוא, מתוך הזירה הפארלאמנטרית אל מחוצה לה, והתבטאה בייחוד במעשי פרעות ואלימות.

הפרעות הראשונות פרצו בפרסבורג ובמחוז בימים 19—21 במרץ, 2—8 באפריל, 23—25 באפריל 1848. רוב הפורעים באו מקרב האספסוף ומבני השכבות הנמוכות, ופגיעתם היתה ברכוש היהודים; המשטרה עמדה מנגד ורק כוחות הצבא הצליחו לדכא את המהומות. הפרעות התפשטו גם למחוזות הסמוכים, ובכמה מקומות נפגעו גם לא־יהודים, ובייחוד פקידי השלטון, ונשדדו בתי נוצרים. יש והפרעות נשאו אופי סוציאלי, והיו מכוונות לא רק נגד היהודים, אלא גם נגד בעלי רכוש בתור שכאלה.

ב־19 באפריל 1848 נתכנסה בפאשט אסיפת עם אשר דרשה, בין השאר, לגרש מהעיר את היהודים שנתיישבו בה בעשר השנים האחרונות. לאחר האסיפה החל ההמון בשוד ובמעשי אלימות, ואף כאן נדרשה התערבות הצבא להחזרת הסדר.

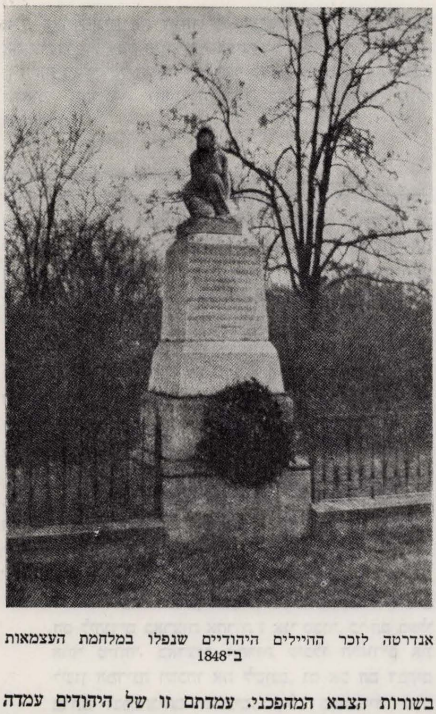
בלחץ האווירה האנטי־יהודית נסוגה האסיפה הלאומית מתוכניתה להקנות זכות בחירה ללא הבדל דת; ההצעה שונתה כך, שהזכות תינתן רק לבני הדתות "המקובלות" (שהדת היהודית לא נמנתה עמהן). כדי לפייס את היהודים הוחלט, כי באסיפה הלאומית הקרובה ידונו על שוויון מלא ליהודים.

עמדתה של האסיפה הלאומית וויתורה לאווירת האיבה שנשתררה בערים בהשראת הבורגנות שונאת היהודים — נקבעה בשיעור לא מבוטל ע"י קושוט. הוא טען, כי אי־אפשר להתעלם מהדעה הקדומה, שהיא — לרעת היהודים. הוא אף חזר בו מתמיכתו בתוכנית לשוויון היהודים (שמלכתחילה היתה קשורה בתנאי שתתבטל "ההתבדלות" היהודית); בישיבת האסיפה הלאומית ב־21 במרץ 1848 הסביר קושוט, כי בנסיבות הקיימות חייבים דווקא תומכי השוויון להימנע ממעשה, כי קיימים עיכובים שאין להתגבר עליהם. "הטיפול בהסדר עניין היהודים עתה כמוהו כהפקרת רבים מהם לזעם שונאיהם".

עמדתה הוותרנית של הממשלה נתגלתה בייחוד בעניין שירותם של יהודים במשמר הלאומי, שהוקם לשמירת הביטחון הפנימי. אף על פי שמצד החוק חלה חובת השירות גם על יהודים, דרשו תושבי פאשט, כי יהודים לא יגויסו, ואף אלה שכבר גויסו יפורק הנשק מעליהם. הממשלה נענתה לדרישה זו "בשים לב למצב הרוחות המסוער בפאשט"; ערים אחרות נהגו גם הן כך ו"שיחררו" את היהודים משירות במשמר הלאומי.

משהורע מצבה המדיני והצבאי של ממשלת המהפיכה, חלה תמורה ביחס אל היהודים, שנעשה פחות עויין, אם כי מטעמים אופורטוניסטיים גרידא. עם פלישת צבאות הקרוא־טים היה צורך בחיילים רבים יותר, ועתה החלו לגייס גם את היהודים. הם נענו ברצון, ורבים מהם התנדבו לגייסות השונים.

רבים מהיהודים גילו עמדה על ליואליות למאדיארים במאבקם, ולא מעטים מצעירי הדור לחמו בהתלהבות

אנדרטה לזכר ההיילים היהודיים שנפלו במלחמת העצמאות ב־1848

בשורות הצבא המהפכני. עמדתם זו של היהודים עמדה בניגוד בולט ליחסם העויין של המיעוטים הלאומיים אל המאדיארים.

נאמנותם של היהודים — על כל פנים, חלקם הגדול — לעניין המהפיכה ההונגרית זכתה סמוך לכישלונה לפרס המקווה: האסיפה הלאומית קיבלה, במושבה האחרון, את החוק לשוויון היהודים. החוק, בן ארבעת הסעיפים, קובע, כי "בן־דת־משה, שנולד בגבולות הונגריה או התיישב בה בדרך חוקית, יש לו חלק בכל אותן זכויות פוליטיות ואז־רחיות שתושבים בני כל דת יש להם חלק בהן" (סעיף 1); סעיף 2 מציין, כי תנאי ההתיישבות במדינה ייקבעו בנפרד; סעיף 3 קובע, כי נישואין בין נוצרים ליהודים הם בעלי תוקף מבחינה אזרחית; וזה לשון סעיף 4:

— — — ניתנת הוראה לשר הפנים:

א. לכנס אסיפה של כוהני דת ונבחרי העם מבני דת משה, כדי להכריז על עיקרי דתם ולהנהיג בהם תיקונים וכדי לתקן את המבנה העדתי;

ב. חוק זה נכנס לתוקפו בצירוף הוראה, שבני דת משה יודרכו למלאכת כפיים ולעבודת אדמה, בהתאם להסדרים מתאימים.

היוצא מכאן, כי השוויון ניתן על תנאי — והתנאים מופי־עים בעצם החוק, והם חלק בלתי נפרד ממנו: קידום ההתמזגות החברתית ותיקונים דתיים וכלכליים. תנאים

אלה באו להניח את דעתו של הציבור הלא־יהודי וליטול את עוקצו של עצם השוויון שבעיני רבים לא היה פופולארי.

החוק נשאר על הנייר. זמן קצר לאחר קבלתו הובס הצבא הלאומי ההונגרי, וחוק השוויון בוטל עם יתר חוקי המהפיכה.

בתקופת המשטר האבסולוטי (1849—1867)

לאחר דיכוי המהפיכה נשתרר בהונגריה משטר אבסולוטי, ושבתה הפעילות הפוליטית והפארלאמנטרית. בתקופה זו, שנות ה־50, משמשת העיתונות אמצעי עיקרי המשקף את דעת הציבור. היחס ליהודים, כפי שהוא בא לביטוי על דפי העיתונות, אינו אוהד; דמותם המצטיירת בספרות היפה של הזמן גם היא אינה חיובית. נראה, שהדעות הליבראליות משנות ה־40 ועמדתם הפאטריוטית של היהודים בשנות המהפיכה 1848—1849 לא השאירו רושם עמוק בדעת הקהל. הדעה המקובלת היא, כי היהודים בכללם אינם מוכשרים עוד לשוויון אזרחי. ולא רק שונאי ישראל סבורים כן; נמצאו גם ליבראלים שהיו בדעה זו.

הדברים שלהלן מאת אוגוסט טראפורט (Trefort, שהיה בשנות ה־70 שר החינוך והדת ולאחר מכן נשיא האקדמיה ההונגרית) אופייניים לדעות אלה, ואף שימשו אסמכתא לאנטישמים בשנות ה־80:

> היהודים בהונגריה מהווים קבוצה חברתית נפרדת. — — — שאלה היא, האם היהודים בהונגריה דומים הם ליהודים בארצות אחרות? אני סבור, כי הם בעלי אופי מיוחד. בארצות אחרות קיבלו היהודים את לשון המדינה ושכחו את לשונם, גם אם הם דבקים בדתם ובמנהגיהם הישנים. אולם בהונגריה, פרט ליוצאים מהכלל מעטים, דוברים היהודים גרמנית והשכלתם גרמנית. ועוד: במקומות אחרים, ובייחוד בגרמניה, רואים ביהודים יסוד תוסס ומהפכני ואילו בהונגריה הם שמרנים, תומכים בסטאטוס־קוו.
> (Budapesti Szemle no. 53 (1862), pp. 229—230).

אין הכותב שולל את השוויון, אולם לדעתו יש להעניקו רק לבני המעמדות העליונים שבציבור היהודי, שכבר "מוכשרים" להשתלב בחברה הנוצרית.

דעה זו בדבר שוויון חלקי נתקבלה בין העסקנים המדיניים, וכשנתכנס הפארלאמנט ב־1861 נשקלה תוכנית מעין זו בכובד ראש, תוך התייעצות עם מנהיגים יהודיים. לפי ידיעות שנפוצו באותה עת היו בין ראשי הציבור היהודי כאלה שהיו מוכנים, בדיעבד, לקבל שוויון, לו אף חלקי. הואיל והפארלאמנט פוזר לפני שסיים את עבודתו, לא הגיע עניין השוויון היהודי לכלל דיון והחלטה.

מתן השוויון — 1867

עם התארגנותו של המשטר החדש בהונגריה אחרי ה"פשרה" עם אוסטריה ב־1867, היתה שאלת השוויון היהודי אחת השאלות שדרשו הסדר דחוף, אולם בתוך הממשלה היו הדעות חלוקות בדבר טיבו של חוק השוויון. שר המשפטים הורוואט (Horváth Boldizsár) סבר, כי יש לחוקק חוק כללי, לפיו הזכויות הפוליטיות אינן תלויות בדת. לעומתו צידד שר החינוך והדת או׳טוו׳ש בחוק מיוחד בדבר שוויון היהודים. נימוקו היה, כי חוק המכריז על עיקרון כללי עשוי להתקל בהתנגדות הבית העליון.

נתקבלה דעתו של או׳טוו׳ש ונחקק חוק מיוחד בדבר שוויון היהודים. וזה לשון החוק בן שני הסעיפים (חוק מס׳ 17 משנת 1867):

1. התושבים היהודיים שבארץ מוכרזים כבעלי זכויות שוות עם התושבים הנוצריים לגבי זכויות פוליטיות ואזרחיות;
2. כל חוק, פקודה או נוהג העומדים בניגוד לכך — בטלים בזה.

החוק מעניק, איפוא, שוויון ללא תנאי לכל התושבים היהודיים (בניגוד לחוק משנת 1849, שבו כלול רק מי שנולד במדינה או התיישב בה כחוק) ואין הוא דורש רפורמה דתית.

אכן, הענקת השוויון ללא תנאי אין פירושה, כי בטלו ההסתייגויות כלפי היהודים. במהלך הדיון בפרק זה ראינו, כי ההכרה בשוויון ללא תנאי לא היתה מעולם נחלת כל חלקי החברה הלא־יהודית. להוציא הוגי דעות ליבראליים כאו׳טוו׳ש וסיעתו, שתמכו בשוויון ללא הסתייגות, סבר הרוב כי יש לקשור את השוויון בתיקונים (כפי שנכללו בחוק מ־1849) או להעניק אותו מלכתחילה רק ל"מתוקנים" שבהם (כפי שזה הוצע ב־1861).

מדוע, איפוא, ויתרו בפעם הזאת על כל תנאי הקשור אל השוויון? אפשר האמינו המדינאים ההונגריים ב־1867, כי "הזמן יעשה את שלו" והתמורות הפנימיות הרצויות יבואו מאליהן. ואם כך, הדין היה אתם, שכן לאחר 1867 התקדמו ההשתלבות וההתבוללות בצעדים גדולים, ובמשך יובל השנים שבין מתן השוויון לבין מלחמת העולם הראשונה שינתה היהדות ההונגרית את דמותה והיתה — בחלק ניכר — לאחד הקיבוצים היותר מתבוללים באירופה המרכזית.

עם קבלת השוויון הגיעה לסיומה מלחמה ציבורית שנמשכה למעלה משני דורות. אמנם, בהכרתה של החברה ובעמדה כלפי היהודים לא חל שינוי מכריע; עמדת ההסתייגות נשארה קיימת ועומדת והאמאנציפאציה החברתית היתה עוד מהם והלאה, אולם מבחינת התפתחותו הפוליטית והכלכלית של הציבור היהודי פתח השוויון תקופה חדשה.

תמורות פנימיות בציבור היהודי

אמרנו בראשיתו של פרק זה, כי במקביל לחתירה לשוויון ולהכרה מצד החברה הלא־יהודית — מתחוללות בתוך הציבור היהודי תמורות פנימיות. זרמים רוחניים וחברתיים של התקופה חודרים אל תוך עולמה של היהדות ותוך כדי כך חלה התרחקות מאורחות החיים המסורתיים שהיו אופייניים ליהודי הונגריה בראשיתה של המאה ה־19. מהצד השני חלה בה בעת התבצרותה של היהדות החרדית והתחזקותה של הרבנות, וכתוצאה מכך נתהוותה האורתודוכסיה

ההונגרית בדמותה שהיתה ידועה בדורות האחרונים. להלן נעמוד על תופעות ותהליכים בתחום זה.

הגירת ההשכלה

התחלות של השכלה בקרב יהודי הונגריה ניכרות בשלהי המאה ה־18, והן בעיקרן תוצאה של גורמים חיצוניים: תקנות החינוך של הקיסר יוסף השני שהביאו לכינונם של בתי ספר כלליים, הגירתם של משכילים מבוהמיה וממוראביה להונגריה, וכן מגעים בין בני השכבה האמידה לבין מרכזי ההשכלה באותן ארצות.

בבוהמיה ובמוראביה התפשטה ההשכלה בין היהודים בשיעור ניכר, ובעיקבות הקשר ההדוק עם הונגריה החלה לחדור גם לארץ זו. בין משכילי מוראביה שבאו להונגריה נמצאו כמה וכמה אנשים אשר לאחר זמן תפסו מקום חשוב בחיי הרוח ובפולמוסים הרעיוניים של הזמן: לייב שוואב, ליאופולד לו"ב, אהרון חורין, ליאופולד יטלש ועוד רבנים, סופרים ומשכילים. ההשכלה באוסטריה הסמוכה השפיעה גם היא.

ההשכלה בהונגריה במחציתה הראשונה של המאה ה־19 זורמת בכמה אפיקים ויש להבחין בין סוגים שונים של משכילים.

טיפוסי למשכיל של התקופה הוא הצעיר — לעתים קרובות בן־ישיבה לשעבר — שנפשו חשקה במדעים כלליים. עם סוג זה של משכילים נמנים אותם צעירים שבאו מבוהמיה וממוראביה, ופעלו כמורים בבתיהם של אמידים שביקשו להקנות חינוך חילוני לבניהם. תוך כדי מגעם עם העולם הלא־יהודי ותרבותו התרחקו רבים ממשכילים אלה מהכלל היהודי; מהם שנעקרו לחלוטין והתנצרו. מתוך השכבה הזאת יצאו ראשוני היהודים שנאחזו במקצועות חופשיים. רבים מהם פנו לספרות ולאמנות והם תפסו מקום בולט בעיתונות הגרמנית שבהונגריה.

טיפוס אחר בין משכילי הזמן הוא המשכיל העברי, שסיגל לעצמו ערכים של השכלת התקופה, אבל נשאר מעורה בתוך היהדות. אך יש להבחין כאן בגוונים שונים; היו משכילים תורניים שדעתם מתונה, והיו מאידך משכילים בעלי ביקורת שהתייחסו בספקנות אל המסורת. הבולטים בין המשכילים התורניים הם בני משפחת רוזנטאל. נפתלי רוזנטאל היה ידיד נעורים של משה מנדלסון; בנו שלמה תרגם לעברית את "פידון" וחיבורים אחרים של מנדלסון (נשארו בכתבי־יד) ועמד בקשרים עם המשכילים המתונים של זמנו — שלמה יהודה רפפורט (שי"ר) ושמואל דוד לוצאטו (שד"ל).

בין המשכילים העבריים בהונגריה החשוב הוא שלמה לויזון (1789—1823), שליצירתו יש ערך ספרותי ועל כן נתבצר לו מקום בתולדות ספרות השכלה העברית. ליתר המשכילים אין חשיבות מבחינה ספרותית, אך כיוון שהשכלתם נשאה חותם עברי היתה להם השפעה על סביבתם. עשרות משכילים כאלה מהונגריה — ברובם יושבי עיירות וערים קטנות — פירסמו דבריהם על דפי כתבי העת העבריים בווינה — "ביכורי העתים", "כרם חמד", "כוכבי יצחק" (שעורכו מנדל ב"ר שטערן היה איש פרסבורג), ואחרים.

שונים מטיפוסי משכילים אלה הם אנשי הבורגנות היהודית העולה, אשר מסגלים לעצמם השכלה, מקרבים משכילים ורואים בכך מעין סמל של מעמד חברתי. אנשי שכבה זו קולטים את רוח הזמן גם בדרך בלתי אמצעית; אגב מסעותיהם המסחריים הם מגיעים למרכזי השכלה, כגון פראג, וינה וערי אשכנז ואת מה שהם רואים שם מטפחים בביתם ובסביבתם.

ההשכלה בהונגריה, על גווניה השונים, אינה נושאת בתחילה אופי המיוחד לה, לא מבחינת הלשון (גרמנית ועברית) ולא מבחינת התכנים והצורות. מבחינה זו אין בכלל מקום לדבר על השכלה בהונגריה כעניין בפני עצמו אלא כשלוחה של התנועה הדומה בארצות הסמוכות.

אולם משנות ה־40 של המאה ה־19 ואילך מתחיל להסתמן צד מיוחד בזרם ההשכלה — המאדיאריזאציה, תנועה השואפת להפיץ את הלשון ההונגרית בין היהודים ולטפח את תרבותה בתוכם.

תנועת המאדיאריזאציה

תנועת המאדיאריזאציה מסמנת מפנה במגמתה של ההשכלה היהודית בהונגריה. עד עתה היתה ההשכלה "גרמנית" מבחינה לאומית. אמנם מצויים בדבריהם של משכילי הזמן מוטיבים פאטריוטיים, אולם בעצם אין אלה אלא גילויים של נאמנות אזרחית, "דרישה בשלומה של מלכות", אבל לא הזדהות עם אידיאה לאומית במובן המודרני של מושג זה. המאדיאריזאציה לעומת זאת מסמנת לא רק הסתגלות לשונית אלא גם הזדהות עם ערכים לאומיים וציבוריים. בנסיבות הזמן היה זה ביטוי הולם לנכונותם של היהודים להתקשר ולהשתלב בעם המאדיארי. הגילויים הליבראליים של האסיפה הלאומית ב־1840 עודדו נכונות זו.

שאיפות היהודים להזדהות לשונית־תרבותית באות לביטוי בכמה תחומים: בניסיונות להחדיר את הלשון ההונגרית לבית־הכנסת, בהקמת בתי־ספר יהודיים שהוראת הלשון ההונגרית תופסת בהם מקום ניכר, ביצירות ספרותיות בלשון ההונגרית ובתרגומים אליה (בייחוד מכתבי הקודש ומהספרות הדתית), וכן בהקמת חברות ו"חוגי קריאה" לטיפוח הלשון.

למעשה לא העלו המאמצים האלה אלא הישגים צנועים מאוד. יהודי הונגריה המשכילים הכירו אמנם בצדקת האידיאולוגיה של המאדיאריזאציה, אולם למעשה לא היו נכונים לוותר מרצון על לשונם ותרבותם הגרמנית לטובת ההונגרית הדלה ממנה. אופיינית מבחינה זו עמדתו של הרב לייב שוואב, רבה של פאשט, קהילה שמרובים בה בעלי בתים משכילים. הוא מעורר את הציבור בדרשותיו לטפח את הלשון ההונגרית, אבל הוא עצמו אינו יודע אותה, ולא עוד אלא שבינו לבין עצמו לא היה נלהב כלל מהשינוי הלשוני. יתר הרבנים ששימשו אחריו בקהילה זו גם הם לא ידעו הונגרית, ורק ב־1866 קיבלה הקהילה מטיף בלשון זו. בביה"ס היהודי בפאשט, שיצאו לו מוניטין כבי"ס מעולה, נמצא רק מורה אחד בין שבעת המורים

שידע הונגרית, ועד שנת 1860 היתה לשון ההוראה בו גרמנית. היצירות של משוררים יהודיים בלשון ההונגרית בשנות ה־40 היו נעדרות כל ערך ספרותי והמבקרים ציינו כי שירתם אינה באה מרגשות פנימיים. הסופר היהודי־הונגרי היחיד שהגיע לכלל השיבות באותו זמן הוא מוריץ בלוך. המדינאי או׳טוו׳ש עודד אותו לפעול להפצת התרבות והלשון ההונגרית בין היהודים ולטיפוח ספרות דתית־יהודית בלשון זו, והוא באמת תרגם להונגרית כמה מכתבי הקודש. אולם לא יצא זמן מרובה והמיר את דתו ולימים נעשה תיאולוג פרוטסטאנטי.

נמצא איפוא, כי מבחינת קידום המאדיאריזאציה בין היהודים למעשה לא הועילה התנועה הזו הרבה, אך לעומת זאת היא הפכה מכשיר בידי שואפי התיקונים הדתיים לקדם את מטרותיהם.

בשנת 1844 נוסדה בפאשט "החברה להפצת הלשון ההונגרית בין היהודים", שהיוזמה להקמתה יצאה מחוגי סטודנטים. במשך הזמן התבצרו בתוך חברה זו אלה המצדדים בתיקונים דתיים ובסופו של דבר נעשתה למרכז לשאיפות הרפורמה הקיצונית. בגבור הרוח הלאומנית ב־1848 נהפכה החברה לעדה רפורמית (דוגמה לה שימשה הקבוצה הדומה בברלין בראשותו של שמואל הולדהיים).

מלחמת החרדים בזרמים החדשים

המגמות החילוניות נתקבלו בהתנגדות תקיפה מצד החרדים. מלחמת הדעות שנתעוררה בהונגריה היתה חריפה ונמרצת יותר מאשר בארצות אחרות באירופה המערבית והמרכזית, שגם בהן היתה נטושה מלחמת התרבות. וכאן הבדל יסודי בין מלחמת הדעות שבהונגריה לבין זו שבארצות אחרות. באותן ארצות, כגון בצרפת ובאשכנז, נחלשה היהדות החרדית מזה כמה דורות ומלחמתה נגד המחדשים היתה מלחמת התגוננות שבסופה נסיגה. בהונגריה לעומת זאת היה מעמדם של החרדים איתן, ולא עוד אלא שדווקא בעת הופעתם של הזרמים החדשים התעצמה היהדות החרדית ואף קיבלה תוספת חיזוק ע״י הגירה מבחוץ. כי כן המלחמה הפנימית כאן היתה לא בין כוח עולה לבין כוח נסוג, אלא בין שני כוחות שהם עולים ומתחזקים, כל אחד על פי דרכו, בעת ובעונה אחת. זה הקנה חריפות יתירה למלחמה ובסופו של דבר באו שני הצדדים לפירוד גמור.

החרדים ושאיפות השוויון

השאיפות לשוויון ולחירות מדינית של היהודים לא נתקבלו בעין יפה ע״י החרדים — מחמת נטייתם הטבעית לשמרנות ולשמירה על המצב הקיים — השפיעה כאן מציאות שנתגלתה עוד מראשית התנועה לשוויון, והיא, שהשינויים במעמד המדיני־חיצוני קשורים קשר אמיץ בתמורות פנימיות.

כאשר נידונה בשנת 1833 שאלת מעמדם של היהודים והיתה נטיה לתת שוויון (מוגבל אמנם), הביע הרב משה סופר (בעל ה״חת״ם סופר״) את פקפוקיו אם הדבר הוא לטובת היהדות, שכן משמעו של השוויון הוא יתר התערות בארצות העמים ודחיית הגאולה. הדברים נאמרו בדרשה ובדרך משל, שלא יתפרשו הדברים כאילו הוא דוחה את מה שנראה כרצוי לשרי המלוכה, אבל ברור הוא (והדברים הובעו על ידיו בכמה מקומות), כי השוויון אינו רצוי והוא בבחינת "עבדות בתוך חירות", כי על כן המצב הקיים עדיף על כל שינוי.

ובדרך כלל, הפעולה לשינוי מעמדם של היהודים ובקשת זכויות שאינן נתונות להם נוגדת את התפיסה המסורתית המחייבת קבלת עול מלכות בלי הרהור וערעור. הרב אברהם שאג, מתלמידיו המובהקים של ה״חת״ם סופר״ (ראה עליו להלן) לא ראה בעין יפה את ההשתדלות לביטול מס הסובלנות, וכן הוא אומר:

> מדינות אלה אשר אנו שוכנים בקרבם כמה אנו חייבים בהם הכרת טובה ואם כי עד הנה נתנו עם ישראל איזה מס שקורין (טאלארנץ) הלוא מידם ומארצם רכשנו אלה וכש״כ עתה כי הגדיל המלך להראות חסדו נגד עם ישראל להעתר להם לבלתי יתנו שום מס עודף משאר עמים... ואף אם אמנם כדת עשו הקצינים אשר נכנסו בעובי הקורה לבקש חסד זאת מאת המלך — אעז ואומר כי לא כדת עשו ובעו״ה הם עושים הכל בלתי ימלכו בחכמי הדור. (ספר דרשות הרא״ש א (תרס״ד), דף ע״ז — עפ״י י״ד צוובנר, לפיד אש, עמ׳ כח).

עמדה של פאסיביות גמורה לעניין השוויון מובעת בדבריו של הרב מאיר אייזנשטאט מאונגוואר:

> אדירי עמים רוזני ארץ וחוריה, כעת נועצו יחד במדינות רבות לשפוט לקרא דרור לבני ישראל להיות למו משפט אחד עם אזרח הארץ אם לא, הנה כאשר יתן ד׳ בלבבם לעשות עמנו כן יהיה הטוב בעינינו, אם דרור יקראו ישמח לב ישראל... ואם יאמרו האדירים אשר אנחנו חוסים בצלם, כאשר הייתם עד עתה כן תהיו להלאה, יהי כן, הלא בחסד ד׳ יושבים אנחנו באירופה בצל מלכים אדירים.
>
> (תורת הקנאות, דף כ״ב ע״א)

כלום עמדה כזו לא היתה עשויה להתפרש כחוסר פאטריוטיות? בעת שנאמרו דברים אלה וכיוצא בהם, בשנות ה־30 וה־40 של המאה ה־19, גם השלטון לא אבה לשנות מעמד היהודים; במידה שמוכן היה להיענות במקצת לתביעות כאלה, הרי זאת בלחץ הראדיקאלים ההונגריים. נמצא איפוא, שעמדתם של החרדים, שהיו עויינים למחדשים (שרבים מהם הזדהו עם הראדיקאלים המאדיאריים) ולתביעותיהם הדתיות והפוליטיות — היתה תואמת את עמדת השלטון. אכן, בעת שגבר כוחם של המאדיאריים והשלטון עבר לידם, נשתנו פני הדברים, וידובר על כך להלן.

מחלוקות בתוך הקהילות

המלחמה בין שני המחנות נתחוללה בעיקר בין קבוצות יריבות בתוך הקהילות, בייחוד על רקע של ניסיונות להנהיג חידושים בסדרי בית הכנסת וברבנות.

הנטיה לשנות את סדרי בית הכנסת והתפילה הושפעה במידה רבה מבית הכנסת המתוקן שהוקם בפאשט ב־1828, לפי דוגמת בית התפילה החדש בווינה. הסדרים החדשים שנתקבלו בפאשט נגעו בעיקרם לדברים היצוניים, אך הם היו רבי משמעות: הבימה הועמדה ליד ארון הקודש ולא באמצע, כנהוג, החזן שר בליווי מקהלה, הונהגה דרשה בגרמנית וכעבור זמן הוכנס גם עוגב. רבים מיושבי ערי השדה, ביניהם בעלי בתים חשובים וסוחרים אמידים, ראו בית תפילה זה והתפעלו ממנו וביקשו לכונן כמותו במקומם. משנות ה־40 ואילך החריפה המחלוקת על רקע זה בהרבה מקומות, שבהם נתהוו קהילות חדשות בעיקבות החוק המתיר ישיבה חופשית. באותה עת הוקמו הרבה בתי כנסת והקהל היה מפולג בדבר הסדרים שיונהגו בו. בהרבה מקומות השאירו את בית הכנסת הישן במתכונתו הקודמת ואילו בחדש הנהיגו סדרים מתוקנים (כך בפאשט); במקומות אחרים ויתרו החרדים למחדשים (כמו בבאיה — Baja — ב־1843, שרבה הרב אליקים גץ כהן־שוארין היה רודף שלום). אך בדרך כלל לא שקטה המחלוקת עד הפירוד הגמור ב־1871.

סכסוכים ומריבות הרבה נתעוררו בענייני הרבנות שבקהילות. הרב מבית־המדרש הישן לא הניח דעתם של רבים מבני הדור, שביקשו לעצמם רב שנוסף על היותו חכם תלמודי, פוסק ודרשן במובן המסורתי, יהא גם בעל השכלה, בקי בהוויות העולם, דורש בגרמנית (ולעתים גם הונגרית) ובדרך כלל בעל יחס חיובי לרוח הזמן. היו קהילות שבהן נמצאה דרך פשרה בין הגישות המנוגדות, ודוגמא מעניינת היא פאשט. כשנתקבל בה ב־1836 הרב לייב שוואב, שבו נמצאו תורה וחכמה גם יחד, "נתאחדו ונתפשרו יחד שני הצדדים מן שתי בתי הכנסיות הישנה הגדולה... הנמשכת אחר מנהגי קדמונינו, ובה"כ החדשה המתפללת לפי סדור המיוסדת בוויען הבירה. אי לזאת לחזק הקשר [הוחלט] שהרב מרא דאתרא ילך חודש בבה"כ הישנה וחודש אחריו בבה"כ החדשה וכן ידרוש הרב פעם אחד [כך] בחודש בישנה ופעם אחר בחודש אחריו בחדשה וכן יחזור הדבר חלילה" (מכתבו של שלמה רוזנטאל אל הרב שוואב, ט' באדר תקצ"ה—1835, "הצופה לחכמת ישראל" ט"ו, תרצ"א, עמ' 175). אולם במרבית המקומות שבהן נתעוררה מחלוקת בעניין הרבנות לא באו הצדדים לעמק השווה.

משמת הרב משה מינץ (1831), רבה של או־בודא הסמוכה לפאשט, נתלבטה הקהילה הרבה בעניין מילוי מקומו, ולבסוף נבחר הרב צבי הירש הלר (גאון תלמודי יליד פולין) ואז איימו עליו הנוטים לרפורמה, כי ימררו חייו, ובשל כך הסיס הרב הרבה עד שנאות לבוא לקהילה שבחרה בו.

בשנת 1846 נבחר ליאופולד לו"ב כרב בקהילה הוותיקה פאפא (Pápa), ובחירתו נתקלה בהתנגדותם הנמרצת של החרדים, שכן הרב הנבחר היה ידוע בנטייתו (המתונה) לתיקונים. גדולי הרבנים במדינה וכן רשויות השלטון התערבו בריב הסיעות שהסעיר את הרוחות גם מחוץ לקהילה.

המחלוקת היתה נטושה לא רק בעת קבלת רב חדש; גם רבנים שהיו יושבים בקהילה זה מכבר היו נתונים לעתים קרובות לעלבונות, ותכפו החיכוכים בין המשכילים וה"נאורים" לבין הרב — שכן משנתרופפה המסגרת של אורח החיים המסורתי שוב לא היתה שפה משותפת בין הרב לבין קהלו או חלק ממנו. מצינו גם תופעה הפוכה, שהיסודות החרדיים שבקהילה ערערו על הרב שנחשד בנטייה לחידושים. כזה היה מקרהו של הרב יהונתן אלכסנדרזון, יליד אשכנז שבא להונגריה ב־1832 ונבחר כרב בקהילת צ'אבא (Csaba). שנה לאחר שבא למקום הואשם ע"י חלק מאנשי הקהילה, שהוא כביכול מקל במצוות ומפיץ דעות של מינות. על אף הכחשותיו הנמרצות של הרב פסקו רוב גאוני הדור להעבירו מרבנותו. המשפט הובא עד הרב משה סופר, אשר אמנם לא היה משוכנע בצדקת ההאשמות נגד הרב, אולם הבין כי בנסיבות הקיימות של יחסי הרב והקהילה אין זה רצוי כי ימשיך לכהן בה והציע לו לפרוש עד שתשקע המחלוקת, ואז יסייע בידו לקבל רבנות אחרת. אך אלכסנדרזון לא היה מוכן לפשרה והוסיף לנהל מלחמת חרמה עם מתנגדיו, והמלחמה עוררה תשומת לב ברחבי העולם היהודי.

להבנת חילוקי הדעות בקרב הקהילות בתקופה זו יש עוד לשים לב לגורם נוסף שהביא לערעור סדרי החיים הפנימיים — היא ההטרוגניות של האוכלוסיה היהודית בהונגריה בתקופה זו. מראשית המאה ה־19 קיימת הגירה גוברת והולכת מגאליציה ומשנות ה־40 ואילך נוספת עליה תנועה פנימית מכפרים אל עיירות ומעיירות אל הערים. כתוצאה מכך היו הקהילות במצב של התהוות והיו מצויות בהן שכבות הנבדלות אחת מרעותה במוצא, בהשכלה, ביחס אל הדת ובמעמד סוציאלי, ויחסן של הקבוצות השונות אל ענייני הדת היה שונה ואף מנוגד. יש כאן שינוי יסודי לעומת התקופה הקודמת, שבה היתה הקהילה חטיבה אחידה (אם כי היו בתוכה, כמובן, הבדלים סוציאליים) ובעלת זיקה לערכים משותפים לכל חלקי הציבור.

אסיפת הרבנים בפאקש (1844)

הרבנים החרדים האמינו כי אף על פי שנתפשטה המינות, ניתן עדיין לגדור את הפרצה; וכן כותב הרב פנחס ליב פרידמאן מקומארום (Komárom):

> עדיין הוא [כך] עת לדבר בעבור שת"ל [תהילה לאל] עדיין רבנים רובא דרובא בארצנו המה צדיקים ויראים וגם רוב המון קהל עמינו, אף כי נהרס מעט הבנין עוד ת"ל רוב המנין עמודים [צ"ל עומדים] באמונה השלמה ויראת ה' היא תניתם [צ"ל תנחם]. (מובא במאמרו של וייס, ביבליוגראפיה, מס' 248).

אי לזאת יזם הרב פיוול הורביץ מפאפא אסיפה של רבני הארץ, לטכס עצה ולתקן תקנות לחיזוק הדת שנתרופפה.

מקורותינו על מה שקדם לאסיפה לוקים בחסר ואין אנו יודעים אל נכון מה היו כוונותיו של הרב הורביץ: האם נתכוון להידברות בין הרבנים החרדים לבין המתקנים

המתונים על מנת להגיע עמם לשפה משותפת, או שמא הכוונה היתה להפגין כוחה של היהדות החרדית באסיפה שבה המתקנים יהיו מיעוט מבוטל.

מסייעת לסברה הראשונה העובדה, כי לפני האסיפה בא הרב הורביץ בדברים עם ליאו הולנדר, אחד ממנהיגי הציבור ומראשי הלוחמים בעד תיקונים ברוח הזמן. באיגרותיו אל הולנדר כותב הרב הורביץ, כי הוא תומך בהשכלה, וכי תכליתה של אסיפת הרבנים היא לקבוע סדרים לפי רוח הזמן בענייני הרבנות, החינוך והפולחן, ותוך כדי כך לתמוך בקדמה ועם זאת לשים לה סייג.

נראים הדברים, כי רוב הרבנים התייחס בחשדנות לעצם תוכנית האסיפה. אמנם בגלוי לא הביעו דעתם נגדה, אבל למעשה לא לקחו בה חלק. ייתכן שגובב לאוזנם שמץ דבר מחליפת המכתבים שבין הרב הורביץ לליאו הולנדר; אפשר שעצם הזמנת רבנים הנוטים לתיקונים לא היתה לפי רוחם, ואולי נרתעו מעצם עניין האסיפה שעשויה היתה להתפרש כמעין חיקוי לאסיפה הידועה של הרבנים הרפורמיים בבראונשוייג שבגרמניה, שנתכנסה כשני חודשים לפני כן. בין כה ובין כה, מתוך מאה ועשרים רבנים שהוזמנו לא באו אלא עשרים וחמישה — רובם רבנים בקהילות קטנות. רבה של פרסבורג, הרב אברהם ש"ב סופר (בעל ה"כתב סופר") והקרובים אליו לא באו; הרב מגחם א"ש מאונגוואר, שנחשב גאון הדור לאחר פטירת ה"חת"ם סופר", נעדר גם הוא. ראשי המדברים באסיפה היו הרב הורביץ, הרב אליקים גץ הכהן שוארין מבאיא והרב שוואב מפאשט.

הרב הורביץ הציע תוכנית, לפיה תחולק הארץ לארבעה אזורים והרבנים בכל איזור יתכנסו לעתים מזומנות לאסיפה כללית ("ועד קטן") וזו תבחר ועד בן שלושה רבנים, שיהיה מוסמך לפקח על כל ענייני הרבנות, הדת והחינוך. אסיפת כלל הרבנים שבמדינה ("ועד גדול") תדון ותכריע בענייני ביהכ"נ והתפילות, חינוך ושאר ענייני דת.

לעומת זאת הציע הרב שוואב, כי תוקם רשות ארצית מרכזית לציבור היהודי, מורכבת מרבנים ופרנסים. כן הציע בין השאר הקמת בתי־ספר וחברות למלאכה ולעבודת־אדמה, ועריכת ספר לימוד לדת היהודית בשביל בתי הספר. בדבריו הטעים הרב שוואב, כי חובה להתחשב ברוח הזמן ויש להבליט את עיקריה המוסריים של היהדות כדי לגונן עליה בפני מתקיפים.

ההבדל העקרוני בין שתי ההצעות ברור. בעוד שהצעתו של הרב הורביץ מבקשת לכונן רשות רבנית שבידיה מסור הפיקוח הבלעדי על כל ענייני הציבור היהודי, הרי תוכניתו של הרב שוואב כוללת שיתופם של פרנסים שאינם רבנים והיא מבקשת לקדם את החינוך הכללי ולשפר את המידות.

בהצעתו של הרב שוואב תמך רק הרב אליקים גץ הכהן שוארין, שאר המשתתפים התנגדו לה נמרצות. שני רבנים אלה נשארו מבודדים בעמדתם ואי לזאת נמנעו מלחתום על החלטות האסיפה. הוסכם, כי החלטות אלה יובאו בפני אסיפת רבני המדינה שתכונס בקרוב, אולם אסיפה כזו לא נתקיימה.

אסיפת הרבנים בפאקש נתפזרה איפוא בלא כלום. מסתבר, שהניגודים בין בעלי ההשקפות השונות היו עמוקים עד כדי כך שהם לא מצאו שפה משותפת. וכך נכשל ניסיון להסדיר מתוך הסכמה כללית את חיי הדת והרוח של יהודי הונגריה.

רבנות וחיים תורניים

אף על פי שהחיים הפנימיים עוברים שינויים וזעזועים במאה ה־19, הרי היהדות החרדית מתבצרת בתוך המחנה שלה, בייחוד בתחומי הרבנות ולימוד התורה.

בעוד שבתקופה הקודמת סמוכה הונגריה על מרכזי תורה שמחוצה לה, שמהם באים החכמים והלמדנים, הרי בתקופה זו היא צומחת ועולה כמרכז תורני חשוב בפני עצמו.

הרב משה סופר

האישיות הרבנית המרכזית בתקופה זו הוא הרב משה סופר, בעל ה"חת"ם סופר", שהטביע חותם, לזמנו ולעתיד לבוא, על דמותה של היהדות החרדית והשפעתו היתה מורגשת עד הדור האחרון.

הרב סופר נולד בפראנקפורט ע"נ מיין ב־1762. בחינוכו ובהדרכתו הרוחנית השפיעו עליו בייחוד שני חכמים: הרב פנחס הורביץ, מגדולי חכמי אשכנז במחציתה השנייה של המאה ה־18, והרב נתן אדלר. בייחוד השפיע עליו האחרון, שהיה גדול לא רק בתורת הנגלה אלא היה גם בעל נטיות למיסטיקה. כשעזב הרב אדלר את פראנקפורט ועבר למוראביה, בא משה סופר עמו. לימים נעשה רב בדרסניץ (Dresniz) שבמוראביה (בשנים 1794—1798) ובמאטרסדורף (אחת מ"שבע הקהילות", בשנים 1798—1806). בשנת 1806 בא הרב סופר לפרסבורג וכיהן בה עד פטירתו ב־1839.

פרסבורג נחשבה אחת הקהילות הראשונות במעלה בהונגריה, ומחמת קרבתה למרכזי השלטון בווינה תפסה מקום בראש בעניינים של כלל ישראל במדינה, ממילא היה גם לרבה של הקהילה מעמד חשוב ומכובד כלפי פנים וכלפי חוץ. מזמן כהונתו של הרב סופר ואילך נתבצר מעמד זה ורבה של פרסבורג נחשב כראש וראשון בין הרבנים החרדים, והעיר נעשתה מעין מרכז רוחני־תורני של היהדות החרדית.

כבעל הלכה, כפוסק וכמשיב, כמורה לתלמידים וכמנהיג ציבורי — נחשב בעל ה"חת"ם סופר" כאחד מגדולי הדור. נוסף על היותו רבה של פרסבורג, הוא נחשב הפוסק המקובל על כל הקהילות בהונגריה ובאוסטריה, ופנו אליו בשאלות של הלכה גם מפולין, מא"י ומארצות אחרות. במשך תקופה של ארבעים שנה השיב הרב סופר למעלה מ־1,200 תשובות לשואליו. תשובותיו קובצו בשבעת חלקי "שאלות ותשובות החת"ם סופר" (1841—1912); תשובות משלו נדפסו גם בספריהם של חכמים אחרים.

הישיבה בפרסבורג

מבחינת ההשפעה ההיסטורית לטווח ארוך — היתה הישיבה בפרסבורג מפעלו הגדול ביותר של ה"חת"ם סופר". ישיבה

זו נתקיימה עוד בימיהם של קודמיו בפרסבורג — הרב מאיר ברבי והרב משולם טיסמניץ — אולם הרב סופר כונן אותה במתכונת חדשה לחלוטין.

דומה, כי החידוש העיקרי בישיבה היה קודם כל בכך שהיא היתה מוסד אוטונומי להוראה ולחינוך שאינו תלוי בקהילה. אכן, הקהילה התפארה בישיבה, ועיקר החזקת התלמידים היה מוטל על בעלי בתים שבה, אולם הישיבה היתה חיה את חייה העצמאיים. יתרה מזו, בני הישיבה התייחסו במידה של עליונות כלפי הסביבה ה"בעל־בית" והיו חדורים הכרה עצמית בערכם כבני־תורה. משיצא שמה של הישיבה נקבצו אליה טובי התלמידים, ובני ישיבת פרסבורג היו העילית שבין תלמידי הישיבות. מבחינה זו יש דמיון בין ישיבת פרסבורג לבין ישיבת וולוז'ין שנוסדה שנים אחדות קודם. שתיהן — על אף השוני — מסמלות את הטיפוס החדש של הישיבה, שאחד מסימניה המובהקים — טיפוח לימוד התורה כערך עליון לעצמו ולא כמטרה לתכלית אחרת. אמנם, שתי הישיבות הוציאו הרבה רבנים, אבל לא זו היתה מטרתן, אלא תורה לשמה. ואף זה היה מסימניה המובהקים של פרסבורג שהיא היתה הישיבה המרכזית בהונגריה, ומשכה תלמידים הרבה אף מארצות רחוקות.

סדר הלימוד הקבוע בישיבה היה מורכב משני שיעורים: "שיעור פשוט", היינו לימוד שיטתי של מסכת בתלמוד (בדרך כלל מסדר מועד) ו"שיעור עיון", היינו בירור סוגיא תלמודית עם מפרשיה הראשונים והאחרונים. ה"חת"ם סופר" היה ממתנגדי שיטת הפלפול ודגל בדרך "הלימוד הישר", המכוון לבירור הענין על פי מקורותיו, לעתים מתוך הסתייעות בשיטות בלשניות והיסטוריות (כמובן, במסגרת המסורת).

מרבית רבני הונגריה ורבים מרבני הקהילות החרדיות באירופה המרכזית בדורות האחרונים היו מתלמידי פרס־בורג. נוסף על רבנים ומורי הוראה גידלה הישיבה ציבור גדול של למדנים, שתורתם לא היתה אומנותם, והרבה בעלי בתים תורניים.

הנהגתו הציבורית של הרב סופר נתגלתה בייחוד בשני תחומים: בהשפעתו על הרבנות בקהילות ובמלחמתו הנמ־רצת בתנועת התיקונים בדת.

הוא זירז את הקהילות להושיב בתוכן רבנים, אך הורה לנהוג זהירות בבחירתם. בייחוד היה מתרעם על כך, כי קהילות מקבלות רבנים בלתי ידועים מפולין, בעוד שבארץ עצמה יש הרבה הכמים הראויים לאצטלא של רבנות. אף הוא היה זהיר מאוד במתן היתר־הוראה ובדרך כלל לא היה נותן היתר כזה לתלמיד, אלא רק כאשר כהונת רב בקהילה היתה מזומנת לו, וכך היה היתר־הוראה שיצא מתחת ידו לא רק תעודה על מעלתו של האיש בתורה אלא בעקיפין היתה בכך גם עדות כי ראוי המוסמך להנהיג קהילה בישראל.

בעניין תיקוני הדת נקט ה"חת"ם סופר" עמדה ללא פש־רה, עד כדי דרישה להפריש את המתקנים מכלל ישראל: "לא יותן מבנותינו לבניהן ומבניהם לבנותינו ותהיה עדתם כעדת צדוק ובייתוס, ענן ושאול, אינהו בדידהו ואנן בדידן ואלו היה דינם מסור בידינו הי' דעתי להפרישם מעל גבולינו..." (שו"ת חת"ם סופר, חלק ו', סימן פ"ט).

יש לשים לב לחריפות ולקיצוניות שבעמדה זו. ההת־ייחסות לצדוקים ולקראים באה להראות שדין המתקנים אינו כשל הוטאים גרידא אלא כדין כיתות פורשות היוצאות מכלל ישראל. אמנם לא התייאש ה"חת"ם סופר" מכך שהחוטאים יחזרו בתשובה, אולם לגופו של עניין יש כאן הכרעה עקרונית בעד התבדלות.

הזיקה לארץ־ישראל

עוד יש לעמוד על יחסו של ה"חת"ם סופר" לא"י. במשנתו בהלכה ובאגדה מתגלית חיבתו הרבה לארץ, וקיימת אצלו תחושת הגלות והניכר ושאיפה לגאולה. אכן, מצינו נטיות אלה גם אצל אחרים מחכמי התורה באותם הדורות, אולם אצל ה"חת"ם סופר" קיבלו הדברים משמעות נוספת נוכח נסיבות הזמן. השאיפות להשכלה ולהתערות אזרחית טמנו בתוכן, לפי הכרתו, סכנות לטמיעה — ותחושת הניכר ותקוות הגאולה הן תריס בפני סכנות אלה. בנסיבות אלה מקבל עניין ישוב א"י תוכן חדש, אקטואלי וריאלי — כפתרון למצוקה הרוחנית של הגלות. אך עם זאת יש להט־עים, כי יחסו של ה"חת"ם סופר" לעניין א"י ודעותיו בשא־לות הגלות והגאולה נתונות כולן במסגרת השקפת העולם התורנית־מסורתית, וספק אם אפשר לראות בהן השקפה לאומית במובנו המודרני של מושג זה. אמנם דעתו היתה כי העולים לא"י צריכים לעסוק במלאכה ובעבודת אדמה, "שהעבודה בקרקע גופא מצוה משום ישוב א"י, להוציא פירותיה הקדושים... ואפשר אפילו שאר אומנויות שיש בהן ישוב העולם הכל בכלל דבעי ישוב ע"י ישראל..." (חידושי חת"ס, לולב הגזול, ד"ה אתרוג הכושי), אולם הדברים בכללם אינם חורגים מגדר התפיסה המסורתית של מצוות ישוב א"י.

היתה לו ל"חת"ם סופר" השפעה ניכרת על התפתחות הישוב בארץ, באמצעות תלמידיו שזירז אותם לעלות. בדומה לעלייתם של החסידים והפרושים (תלמידי הגאון מווילנא), היתה גם עלייתם של תלמידי ה"חת"ם סופר" שלב חשוב בהתפתחותו של הישוב האשכנזי בארץ. עליה זו הוסיפה שכבה חדשה בישוב ונתנה לו הרבה חיוניות. מתוכה קם "כולל אונגארן" (הידוע בשם "כולל שומרי החומות"), שהיה במהלך התפתחותו הכולל החשוב ביותר, בעל נכסים מרובים והכנסה גדולה ובתור כזה אחד המוסדות הציבוריים החשובים בארץ ובעל השפעה עממית רחבה בהונגריה.

רבנים במאה ה־19

עם פטירתו של ה"חת"ם סופר" ב־1839 ירש את מקומו כרבה של פרסבורג וכראש הישיבה בנו הרב אברהם שמואל בנימין סופר, בעל ה"כתב סופר" (1815—1871). בתקופתו הגיעה הישיבה לשיא התפתחותה והוא הנהיג כמה חידושים בסדר הלימוד, כגון הכללת שולחן ערוך "יורה דעה" (ענייני איסור והיתר הנצרכים לרבנים) במסגרת הלימודים.

בשנת 1859 הוכרה הישיבה רשמית כמוסד להכשרת רבנים (Öffentliche Rabbinatsschule) ובכך קיבלו תל־תלים. הישיבה פטור משירות צבאי, כדין מועמדים לכהונה דתית. ב־1866 הוגבל השחרור רק לאלה שלמדו בישיבה חמש שנים.

בימי ה"כתב סופר" החלה ההתארגנות הפוליטית של היהדות הדתית. הוא לקח חלק בפעולה זו והיה מראשי המדברים בפולמוס עם הגיאולוגים בשנות ה־60.

לאחר פטירתו של ה"כתב סופר" עלה על כסא הרבנות וראשות הישיבה בנו הרב שמחה בונים (1842—1906), בעל "שבט סופר"; בנו, הרב עקיבא (1878—1960) היה רבה האחרון של פרסבורג לפני השואה.

גאוני תורה, חכמים ולמדנים — מהם שלא שימשו ברבנות — מרובים היו בתקופה זו בהונגריה, ומעידה על כך הספרות התורנית הענפה שיצאה מתחת ידי חכמים אלה בכל מקצועות הספרות התורנית. ברשימה הביבליוגראפית ימצא הקורא מראי מקומות לחיבורים שבהם נסקרו תולדותיהם וחיבוריהם של חכמי הונגריה. כאן נציין רק אחדים מן הבולטים שבין חכמי הזמן, בני דורו של ה"חת"ם סופר" והדור שלאחריו.

הרב אליקים געץ הכהן שוארין (1760—1852), יליד אשכנז (מחוז פוזנא) ותלמיד מהר"ם ברבי בפרסבורג, כיהן כרב בבאיא מ־1815 ועד פטירתו. הוא היה מתון בענייני דת ולא גרס את העמדה המחמירה; וכך הוא אומר באחת מדרשותיו: "יעשו סייג לתורה — ולא אמרו סייגים לתורה... שראוי לגדור בכל איסור חמור אבל לא להרבות בגדרים... כי ע"י רוב גדרים יתקלקל הדת [כך], כי יאמרו, מי יכול לעמוד בדבריהם אם יאסרו לנו גם המותר? ואז אם יפרצו לעבור על דבריהם [של המחמירים], יפקרו גם במצוות התורה" (מובא ע"י כהן במאמרו על הרב שוארין, ביבליוגראפיה, מס' 202, עמ' 219). אולם כלפי המתקנים הקיצוניים נקט עמדה תקיפה.

הרב מאיר אייזנשטטר (א"ש, נפטר ב־1852) היה רב באונגוואר (1833—1852), וכן הושפע במקצת מדרכי החסידות שהתפשטה באותה סביבה. ישיבתו היתה מהחשובות במדינה. הוא נודע גם כאחד מראשי הלוחמים נגד המתקנים. בימיו שימש בדיינות באונגוואר הרב שלמה גאנצפריד בעל "קיצור שלחן ערוך". חיבוריו: "אמרי א"ש" (שאלות ותשובות וחידושים על התלמוד, חלק א' לבוב 1852, חלק ב' אונגוואר 1864); "אמרי בינה" (חידושים על התלמוד, אונגוואר 1866); "אמרי יושר" (דרשות, אונגוואר 1864); "אמרי א"ש" (ביאורים על התורה, מונקאץ' 1901). בנו מנחם (1807—1869) היה יורשו על כסא הרבנות באונגוואר והשתתף בפעילות ציבורית לפני הקונגרס ב־1868.

הרב יואל אונגר (בערך 1800—1886) היה רבה של קהילת פאקש החל מ־1840. בהנהגתו היתה קהילה זו לאחת החשובות בקרב הקהילות החרדיות במדינה, אף על פי שתנועת התיקונים התפשטה במידה ניכרת בסביבה זו. חיבורו: תשובת ריב"א (חלק א', על שולחן ערוך אורח־חיים ויורה־דעה, 1889; חלק ב', על שולחן ערוך אבן־העזר וחושן־משפט, 1924).

אחד מטובי תלמידיו של ה"חת"ם סופר" היה הרב משה שיק (1807—1879), רב בחוסט (Huszt) מ־1861, והוא נחשב כפוסק חשוב שבדור. זו היתה תקופה של מריבות בהרבה קהילות ולעתים קרובות נקרא המהר"ם שיק לפסוק ולהכריע במחלוקת.

חוסט וסביבתה — פלך מארמורוש — היו מבצר החסידות בהונגריה ואילו המהר"ם שיק היה מתנגד, אבל עמדה לו סמכותו התורנית והצליח להשליט מרותו. אמנם הרבה ממנהגי החסידים ואורחותיהם לא זיו לפי רוחו והוא לא מצא שפה משותפת עם כמה מהצדיקים וממנהיגי חסידים שבסביבתו.

בפולמוס עם המתקנים לקח חלק בראש והשמיע דעתו גם בארצות חוץ.

חיבוריו נושאים את השם המשותף "מהר"ם שיק", והם כוללים: שאלות ותשובות על ארבעת חלקי השולחן ערוך: אורח חיים (מונקאץ', 1880); יורה דעה (שם, 1881); חושן משפט ואבן העזר (לבוב, 1884); חידושים על מסכת חולין (סאטמאר, 1933); פירושים על פרקי אבות (פאקש, 1890); ביאור על תרי"ג מצוות (מונקאץ', 1898); ליקוטים שונים (שם, 1898); ביאורים על התורה (שם, 1905).

הרב יהודה אסאד (1794—1866) נחשב אף הוא כאחד מגדולי הפוסקים והמשיבים בזמנו, והיה פעיל במלחמה נגד המתקנים. חיבורו העיקרי: תשובות מהרי"א (על שולחן ערוך, א—ב, למברג—פרסבורג 1873—1880); רשימת חיבוריו במאמרו של נ. בן־מנחם, ביבליוגראפיה, מס' 191.

הרב אברהם שאג (צוובנר) כיהן כרב בקוברסדורף (אחת מ"שבע הקהילות"); היה אחד מראשי סיעת החרדים בקונגרס ב־1868. המחלוקת בין הזרמים, ואף דרכי הארגון החרדי "שומרי הדת" (ראה להלן פרק שביעי) לא היו לפי רוחו ובשנת 1873 עלה לא"י. חיבוריו: שאלות ותשובות "אהל אברהם" (ירושלים, 1880); "דרשות הרא"ש" (שם, 1904).

הרב אהרן דוד דויטש (1812—1878), יליד מוראביה, תלמיד ה"חת"ם סופר". החל מ־1851 רב בבאלאשאג'ארמאט (Balassagyarmat), ונחשב כאחד מגדולי חכמי התלמוד בזמנו. הוא היה מראשי הסיעה החרדית בקונגרס ב־1868 ולוחם נמרץ נגד המחדשים. חיבורו: "גורן דוד" (שאלות ותשובות על שולחן ערוך אורח חיים, פאקש 1885).

במחציתה הראשונה של המאה ה־19 פעל בטראנסילוואניה הרב יחזקאל פאנט (1783—1845), יליד שלויזה. הוא נתקרב לחסידות והיה תלמידו של האדמו"ר ר' מנחם מנדל מרימנוב. ב־1822 נתקבל כרב בקארלסבורג וגליל טראנסילוואניה ונשא בתואר רב המדינה. לעומת יתר חלקי הונגריה היה כאן המצב הדתי־רוחני ירוד, והרב פאנט היה למעשה כמעט היחיד בטראנסילוואניה בעל שיעור קומה תורני. הוא הירבה לבקר בקהילות ולדאוג לתקנתן. חיבורו:

"מראה יחזקאל" (שאלות ותשובות וחידושים על התלמוד, מארמורוש 1875). חיבור זה הוא מספרי ההלכה הראשונים שנתפרסמו ע"י חכמי טראנסילוואניה.

רבנים משכילים

בדיון זה על רבנות ורבנים בהונגריה במאה ה־19 מן הדין לייחד את הדיבור על הטיפוס החדש של רבנים משכילים. מספרם של אלה, לעומת הרבנים מבית המדרש הישן, לא היה מרובה. מרבית הקהילות, גם אם היתה בהן סיעה של נוטים לתיקונים, עדיין נרתעו בתקופה זו מלקבל עליהן רב משכיל, כל שכן מתקן מובהק. אולם ברבע האחרון של המאה ה־19 מסתמן שינוי בעניין זה. משנתפלג הציבור היהודי לשני ארגוני קהילות נפרדים ונתחוו הרבה קהילות של ניאולוגים, נתרבו גם הרבנים המשכילים, שבאו ברובם הגדול מבית־המדרש לרבנים שנפתח ב־1877.

ליאופולד לו׳ב

האישיות הבולטת בין הרבנים המשכילים היה ליאופולד לו׳ב (1811—1875), יליד מוראביה. הוא למד בישיבות ארץ מולדתו ובישיבת הרב משה פרלס באיזנשטאדט. כרבים מצעירי הדור, הושפע לו׳ב מתנועת ההשכלה שהת־פשטה בארצו, ורכש השכלה כללית. ב־1835 יצא ממוראביה ובמשך חמשת השנים הבאות הקדיש עצמו ללימודים כל־ליים — בפאשט, בפרסבורג ובווינה, וקנה השכלה קלאסית ותיאולוגית מקיפה. בווינה נתוודע אל המטיף הנודע יצחק נח מנהיימר והלה הציעו כרב בקהילת נאג׳־קאניז׳א (Nagykanizsa) בהונגריה, והוא נתקבל בה ב־1841. אף על פי שהיסודות החרדים שבקהילה התנגדו לו, עמד בכהונה זו כחמש שנים. כאן החלה פעולתו לטיפוח הלשון המאדי־ארית בין היהודים. ב־1846 נבחר כרב בפאפא, ואף כאן נתקל בהתנגדות נמרצת מצד החרדים, התנגדות שלא פסקה במשך כל תקופת רבנותו שם, במשך למעלה מחמש שנים. שתי קהילות אלה הן באיזור שממערב לדאנובה, שבו כבר נתרופפה הזיקה למסורת והתפשטה הנטיה לחידושים, אולם מאידך עדיין ניכר היה שם כוחו של היסוד החרדי שלא בנקל השלים עם רב משכיל. ההתמודדות בין המגמות המנו־גדות משתקפת היטב במחלוקת מסביב לליאופולד לו׳ב.

בסוף שנת 1850 נתקבל לו׳ב כרב בסגֶד (Szeged), שבה כיהן עשרים וחמש שנים. שנים אלה מסמנות את שיא פעולתו כרב וכמחנך, כחוקר וכסופר פובליציסטי. נוסף על פעולתו הרבנית הענפה, הוא הוציא במשך עשר שנים את כתב העת "בן חנניה" (בגרמנית, 1858—1867, תחילה ירחון, מ־1861 שבועון), שהיה מוקדש למדעי היהדות ולשאלות הזמן.

שאלות הזמן העסיקו הרבה את לו׳ב, וביחוד היתה דעתו נתונה לשאלת השוויון ולענייני הקהילות. בנושאים אלה ניהל פולמוס פובליציסטי הן כלפי חוץ — עם גורמים רשמיים ואישים לא־יהודיים שפגעו בזכויות היהודים ובכ־בודם, והן כלפי פנים — עם המחנה החרדי.

השקפתו העקרונית של לו׳ב היתה, כי יש לחולל התחד־שות פנימית ביהדות ברוח הזמן. הוא היה חדור תחושת הסיטואציה המיוחדת של זמנו, ותחושה זו הניעה אותו להציע תיקונים בחיי הדת. אולם הוא לא צידד ברפורמות מופלגות ובעקירת ההלכה כמו בעלי הרפורמה הקיצונית בגרמניה; בדרשותיו ואף במעשיו בסאגאד שאף בעיקר לתיקונים בסדרי הפולחן ולשיפור סדרי החינוך. בדומה לתיאולוגים יהודיים אחרים בני זמנו, סבר לו׳ב כי חובה להנהיג שינויים כאלה שיענו על טעמם המשתנה של בני הדור המשכילים, שהסדרים המסורתיים אינם לפי רוחם ואף מרחיקים אותם מהדת. מבחינה זו לא ראה בתיקונים סטיה מהיהדות אלא כוח המשמר ומקיים אותה.

לו׳ב התייחס בכבוד אל המסורת, שבה ראה מציאות היסטורית שאין להכחישה. אולם אם מסורת או מנהג נראו בעיניו כבלתי מבוססים — וזאת לאחר העיון והחקירה במקורותיהם ובהתפתחותם ההיסטורית — לא חשש לדחות את המסורת או המנהג. מכל מקום הוא לא נהג בעניינים אלה בקלות ראש; ובעניינים בעלי משמעות הלכתית לא שינה (כך, למשל, גירושין נערכו על ידו ללא שינוי מהנהוג בישראל).

דעותיו של לו׳ב הן חלק מהמחשבה התיאולוגית היהודית של המאה ה־19, ודומה כי יש מידה ידועה של קרבה בכמה מדעותיו אל השקפותיו של זכריה פראנקל, והדבר צריך עוד בירור; ואף זה טעון חקירה, מה היתה תרומתו העצמית לתיאולוגיה של זמנו. על כל פנים בהונגריה הוא היה הראש והראשון בשטח זה והשפעתו היתה מרובה כמנהיגה הרוחני של היהדות הניאולוגית.

לאחר פטירתו של הרב ליאופולד לו׳ב מילא את מקומו כרבה הראשי של סאגאד בנו הרב עמנואל (1854—1944), שעמד בכהונה זו שישים ושש שנים. עמנואל לו׳ב נודע בעולם המדע כחוקר צמחי המקרא והתלמוד. כאביו, היה גם הוא נואם מעולה, אחד מגדולי הנואמים בהונגריה בזמנו; משנת 1927 היה חבר הבית העליון של הפארלאמנט ההונגרי, כאחד משני נציגי העדה היהודית. לאחר הכיבוש הגרמני, והוא למעלה מבן תשעים שנה, הצליחו תלמידיו להביאו לבודאפאשט, בה נפטר באותם ימים טרופים.

מבין הרבנים המשכילים בני זמנו של ליאופולד לו׳ב יש להזכיר את הרבנים פאסל וציפסר.

הרב הירש ב׳ פאסל (1801—1883), יליד מוראביה ותלמיד ה"חת"ם סופר", כיהן כרב בנאג׳־קאניז׳א לאחר לו׳ב. הוא נטה לרפורמה מתונה אולם התנגד לתיקונים קיצוניים. עבודתו המדעית היתה בתחום חקר המשפט התלמודי (חיבוריו במקצוע זה פורסמו בגרמנית).

הרב מאיר ציפסר (1815—1869) היה תלמידו של הרב מאיר אייזנשטאטר בעיר מולדתו באלאשא־ג׳ארמאט ואחר כך למד בישיבות מוראביה, וכאן בא במגע עם התרבות הכללית. בשנת 1837 שב ציפסר להונגריה וישב בפאשט. ב־1843 נבחר כרב בעיר סאקשפאהרוואר (Székesfehérvár), קהילה חדשה שנוסדה באותן השנים. כאן הנהיג כמה תיקונים כפי שראם בבית הכנסת המתוקן בפאשט, אולם הם עוררו התנגדות אצל החרדים. מחמת

התנגדות זו נענה לקריאת קהילת רכניץ וקיבל את רבנותה (1858) וכיהן בה עד מותו. ציפסר חייב את התיקונים המתונים אם יש להם בסיס היסטורי, ובדומה ללו"ב עסק גם הוא בחקירות היסטוריות. חיבוריו נתפרסמו בכתבי עת מדעיים וספרותיים ובייחוד פירסם הרבה על דפי עיתונו של לו"ב "בן־חנניה" (רשימת כתבי הרב מ. ציפסר — בלכסיקון היהודי־הונגרי — ביבליוגראפיה מס' 1 בערכו; על עבודותיו ההיסטוריות בתולדות יהודי הונגריה — בחי־בורו של קצבורג, ביבליוגראפיה, מס' 13).

הרפורמה הקיצונית

יש להבחין בדרגות ובגוונים בתוך תנועת התיקונים הדתיים. היו תיקונים שניתן לכנותם כמתונים והם נגעו במסורת ובמנהגים אבל לא בגופי הלכות — אף על פי ששלומי אמוני ישראל דחו גם תיקונים אלה מכל וכל. לעומת זאת היו מתקנים שביקשו להנהיג שינויים קיצוניים בדת, שינויים שעמדו בניגוד גמור להלכה — גם אם התיימרו להיות מבוססים עליה. התיקונים שהונהגו בהונגריה היו בעיקרם מהסוג הראשון, אבל נמצאו גם קצת מתקנים קיצוניים שדעותיהם ומעשיהם עוררו בשעתם פולמוס פנימי סוער. הבולט בין אלה בהונגריה היה הרב אהרן חורין (1766—1844), יליד מוראביה.

חורין היה תלמידו של הרב יחזקאל לנדא מפראג, בעל ה"נודע ביהודה", ורכש לו ידיעות כלליות (אמנם השכלה תיאולוגית רחבה כמו לליאופולד לו"ב לא היתה לו לחורין). בהשתדלות הרב משה מינץ מאופן נבחר ב־1789 רבה של אראד (Arad) שבדרום מורחה של המדינה.

בתחילה לא נבדל חורין מיתר הרבנים. הוא נחשב למדן ולא פקפקו בכשרותו — כך ניתן ללמוד ממשא־ומתן של הלכה שהיה בינו לבין חכמי זמנו. המחלוקת נתגלתה כאשר התיר חורין באכילה דג מסוים — וזאת בהסתמך על היתר מפורש של רבו בעל ה"נודע ביהודה" — בעוד שחכמים אחרים ובראשם הרב יצחק גריסהאבר מפאקש אסרוהו. המחלוקת היתה חריפה ושני הצדדים פירסמו קונטרסים להצדקת עמדתם. העניין היה עקרוני כי התנגשה כאן דעת המחמירים עם דעתו של רב הנוטה להקל, כשכל צד מבסס דעתו על ההלכה.

ב־1803 הוציא חורין את ספרו "עמק השוה" ובו הוא מופיע כבר כמתקן מובהק; הוא סבור כי ראשים חכמים לתקן את ההלכה לפי רוח הזמן. הספר קיבל "הסכמה" מאת הרב משה מינץ — שמן הסתם לא קראו מתחילה ועד סוף — אבל עורר תרעומת קשה בקרב הרבנים. כיוון שחורין היה רב בקהילה לא יכול היה להתעלם מהלחץ הציבורי שהופעל עליו ונאלץ לעמוד בפני בית־דין ב־1805, והוכרח לחזור בו מדבריו "למען לא יטעו המון העם".

באמת לא התחרט חורין על דעותיו. משהופיעה הרפורמה בגרמניה בצורה גלויה והחלה להתארגן, מהעשור השני של המאה ה־19 ואילך, נעשה גם חורין נמרץ יותר וצידד בגלוי בתיקונים שנעשו בגרמניה; במשך הזמן הרחיק לכת בדעותיו כקיצוניים שבין חבריו לדעה באותה ארץ.

הרב הורין ביקש לבסס את תיקוניו והיתריו על התלמוד ומפרשיו, וכשהוא נזקק לעניין מענייני הדת והדין הוא נוקט בשיטה המקובלת בידי בעלי ההלכה ומביא אסמכ־תאות מדברי הפוסקים ומפלפל בהם בדרך המשא־ומתן התלמודי תוך היקש מעניין לעניין. כך הוא מסיק כי נגינה בשבת, נסיעה בשבת, קיצור ימי אבלות, ועוד — מותרים הם מן הדין. זו היתה שיטתם של אנשי הדור הראשון בין מתקני הדת, שמבחינה עקרונית לא הכחישו את סמכותה של תורה שבעל פה, אלא שפירשו אותה על פי דרכם, לבסס את עמדתם.

נראה, שהמניעים שפעלו אצל חורין היו בעיקרם מניעים אישיים. המחלוקת הקשה שבינו לבין רבני זמנו דחפה אותו לוויכוח ולהתנצחות, ורצה להוכיח כי כוחו של ההיתר עדיף, ותוך כדי כך הגיע לסטיה מההלכה המקובלת. בכך נבדל חורין מהמתקנים שבגרמניה, שמניעיהם היו בעיקר פוליטיים (השאיפה לשוויון זכויות) וחברתיים (חתירה להשתלבות בחברה). אכן, שאיפות כאלה היו קיימות גם בהונגריה, אבל בראשית המאה ה־19 הן לא היו עוד אינטנסיביות כל כך; ועל כל פנים נראה שאצל חורין המניע האישי היה עיקר והעניין הציבורי משני לו.

התפשטות החסידות

מחוזותיה הצפוניים־מזרחיים של הונגריה סמוכים הם לגא־ליציה, שבה חי ופעל ר' ישראל בעל־שם־טוב, ויש איפוא מקום לשער כי יש גרעין היסטורי באותן מסורות אגדה המספרות על השפעות חסידיות בהונגריה עוד בראשית צמיחתה של התנועה החדשה. אגדות אלה מספרות כי בשנת 1750 בערך בא הבעש"ט להונגריה לעשות בה נפשות לתורתו, ותלמידו ר' ליב שרה'ס בא גם הוא לשם, לאותה מטרה. ועוד מסופר, כי הצדיקים ר' לוי יצחק מברדיטשוב ותלמידו ר' אהרן מז'יטומיר, שפעלו בסוף המאה ה־18 ובראשית המאה ה־19, התגוררו אף הם זמן־מה בהונגריה. אם אכן מיוסדות מסורות אלה על מציאות היסטורית, כי אז יש להניח כי צדיקים אלה השפיעו וקירבו את הלבבות לתנועה, שכן הציבור היהודי באותם מחוזות לא נבדל בהרבה מזה שבגאליציה, שהתנועה החדשה נתבצרה בה זה מכבר. הדברים עודם טעונים חקירה, אבל מתוך עדויות מפורשות ברבע הראשון של המאה ה־19 אנו למדים כי באותה תקופה כבר מצאה לה החסידות אחיזה בהונגריה.

בסאטירה הידועה של יוסף פרל "מגלה טמירין" אנו קוראים: "... הלא זה כמה שנים נתפשטה הכת שלנו עד קהילה פעסט במדינת אונגארין" (איגרת ט"ז). אמנם יש כאן הגזמה — החסידות לא הגיעה עד פאשט — אבל בוודאי משתקפת כאן דעה רווחת, לפיה התפשטה החסידות בחלקיה המזרחיים של הונגריה בעשור השני של המאה ה־19 (לפי השערת קלוזנר נכתב "מגלה טמירין" בין השנים 1812—1815) — ועל כך מעידים גם מקורות אחרים באותן השנים.

וכן כותב נחמן קרוכמל, שנרדף ע"י חסידי גאליציה, באיגרת משנת 1816: "והנה זאת הכת המתחסדת לא גברה

בתחילת צמיחתה זולתי במחוזות נשמות... ובין הכפרים שעל ספר אונגארן..." (מובא ע"י ש' דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 441). עדות מאת לא־יהודי על התפשטות החסידות בהונגריה מצאנו בדין וחשבון של קומיסאר הגליל ברוד שבגאליציה מ־1827 (מובא ע"י מאהלר, החסידות והחשכלה, עמ' 419).

חסידי הונגריה היו מסונפים בדרך כלל לבתי צדיקים שבגאליציה — וזיקה זו הוסיפה להתקיים גם לאחר שקמו צדיקים בהונגריה עצמה.

הצדיק ר' יצחק אייזיק טויב

הצדיק הראשון שקם בהונגריה היה הרב יצחק אייזיק טויב (1751—1821), בנו של חוכר במחוז זאמפלאן שבצפון הארץ. בשנת 1785 נתמנה רבה של נאג־קאלו (Nagykálló) בצפונו של המישור ההונגרי הגדול, סביבה שאוכלוסיתה מאדיארית טהורה.

ר' יצחק אייזיק נתקרב לחסידות ונעשה "צדיק" — אך אין אנו יודעים באיזו דרך נתקרב, ממי הושפע ואימתי. האגדה החסידית מספרת כי "נתגלה" בעודו ילד ע"י ר' ליב שרה'ס, אולם אין לכך אחיזה במציאות ההיסטורית, כשם שאין סימוכין במקורות שבידינו לאותה מסורת של חסידים, לפיה היה ר' יצחק אייזיק תלמיד של ר' שמואל שמעלקע מניקולשבורג ור' אלימלך מליז'נסק (ראה מאמרו של בן־מנחם, ביבליוגראפיה, מס' 295). אין לנו אלא לבאר את התקרבותו של ר' יצחק אייזיק לתנועה החדשה בנסיבות זמנו, מקומו ואישיותו. הוא חי בתקופת הדור השני של החסידות, תקופת התפשטותה וכיבושיה שהקיפו, כפי שראינו, גם מחוזות בהונגריה. במקום הולדתו וגידולו פעלו השפעות חסידיות, ויהודים מגאליציה — מהגרים ועוברי־אורח — מצויים היו הרבה באותה סביבה. אביו של הנער יצחק אייזיק לקח לו מלמד מגאליציה ואולי גם הוא השפיע. מצד אישיותו ואופיו היה בעל נפש פיוטית ומתואר כ"יודע נגן" — אפשר להבין איפוא שהתורה החדשה מצאה מסילות ללבו.

ידיעותינו על דרכו בחסידות מועטות ואינן יודעים מה היתה שיטתו, שכן דברי תורה משלו לא באו לידינו. לעומת זאת מרובים דברי אגדה שנתרקמו עליו. מפורסם בייחוד שיר עממי הונגרי, "קורא השכוי כבר", שהיה מושר בפיו ונתפשט בין יהודי הונגריה. נראה בדרך כלל, כי ר' יצחק אייזיק טויב טיפח את החסידות העממית, שהתאימה לרוח הציבור היהודי באותה עת ובאותו מקום.

הצדיקים לבית טייטלבוים

השפעה מרובה על החסידות בהונגריה, עד הדור האחרון, היתה לשושלת האדמו"רים לבית טייטלבוים. מייסדה, הרב משה טייטלבוים (1759—1841), היה יליד פשמישל שבגאליציה. בראשונה היה רב בשינאווא שבגאליציה, נת־קרב לחסידות והושפע מר' יעקב יצחק ה"חוזה" מלובלין. בשנת 1808 נתקבל כרב בעיר שאטוראליא־אויהיי (Sátoraljaujhely) במקורות העבריים: אוהעל), נעשה "בעל מופת" ונתפרסם גם בגאליציה ובפולין. חיבורו "ישמח משה" (דרשות על התורה, מהדורה ראשונה, למברג 1849—1850) הוא מספרי הדרוש החשובים של החסידות; וכן נתפרסמו תשובותיו "השיב משה" (למברג 1866).

בנו של ר' משה, הרב אלעזר ניסן (1788—1855) היה תחילה רב במארמורוש־סיגאט, אולם מחמת מחלוקת נאלץ לעקור משם ונתקבל לרב בדרוהוביץ' שבגאליציה. בנו, הרב יקותיאל יהודה (1808—1883) נתקבל כרב בשאטוראליא־אויהיי, שבה פעל אביו זקנו בעל "ישמח משה", אולם אנשי הקהילה התנו עמו שלא ינהג כ"בעל מופת" — לא יתן קמיעות ולא יקבל מכתבי בקשה. הרב קיבל את התנאים אבל לא עמד בהם ולאחר שש שנים עזב את המקום (1847); לאחר שכיהן ברבנות בערי גאליציה נתקבל כרב במארמורוש־סיגאט (1858). מחיבוריו: "ייטב לב" (דרשות על התורה, מארמורוש־סיגאט 1875); שו"ת "אבני צדק" (למברג 1885—1886).

לאחר פטירת הרב יקותיאל יהודה טייטלבוים כיהנו אח־ריו בנו, בן בנו ונכד בנו — כרבני סיגאט וכאדמו"רים לקהל חסידים גדול: הרב חנניה יום־טוב ליפא (1836—1904), בעל "קדושת יום־טוב" (דרשות על התורה, מ' סיגאט 1905); הרב חיים צבי (1881—1926), שחי־בוריו נושאים את השם הכולל "עצי חיים" (דרשות על התורה 1927; על מועדים 1934; שאלות ותשובות 1939; על הלכות מקוואות 1939; על תלמוד מסכת גיטין 1940— כולם נדפסו בסיגאט; ועיין בן־מנחם, ביבליוגראפיה, מס' 257). הרב יקותיאל יהודה (1912—1944) בן חיים צבי היה רבה האחרון של סיגאט, נספה באושוויץ.

הצדיקים לבית שפירא במונקאץ'

מרכז חסידי גדול היה במונקאץ', מקום פעולתם של האדמו"רים לבית שפירא, שמוצאם מגאליציה. הרב צבי אלימלך שפירא (בערך 1785—1841) בא למונקאץ' ב־1824, אולם שנים אחדות אחר בואו נתעוררה מחלוקת בינו לבין הקהילה והוא שב לגאליציה. נכדו, הרב שלמה שפירא (1832—1893) בא למונקאץ' ב־1882 ועם מותו מילא את מקומו בנו הרב צבי הירש (נפטר ב־1913), שהיה ידוע כדרשן מעולה וליכד מסביבו חסידים הרבה. בנו הרב חיים אלעזר (1868—1937) היה האדמו"ר האח־רון לשושלת זו, והיה ידוע בקנאותו המופלגת.

בנוסף על השושלות האלה נמצאו רבנים חסידים בכפ־רים ובעיירות, ולעתים נמשכו אליהם חסידים ומאמינים ומקומותיהם נהפכו למרכזים חסידיים. כזו היתה העיירה אולאסליסקא (Olaszliszka) שבמחוז זאמפלאן, שבה ישב הרב צבי הירש פרידמאן (1808—1874), תלמידו של הרב משה טייטלבוים. אולאסליסקא היתה בזמנו מקום שמשך רבים, ולאחר פטירת הרבי הועתק מרכז זה לבודג־רוג־קראסטור (Bodrogkeresztúr), שבה התיישב הרב ישעיה שטיינר, שהיה מקורבו של הרב פרידמאן וידי ימינו והוא עצמו נעשה דמות של צדיק עממי.

בעיירה ספינקא (Szaplonca) שבמחוז מארמורוש הת־

יישב הרב יוסף מאיר וייס (נפטר ב־1909). על "התגלותו" כותב י. י. גרינוואלד: "מקודם התנהג כאיש פרטי אבל אח"כ ראה כי הוא יודע מה שכל צדיק יודע, אז נתגלה וזכה כי הרבה צדיקים באו אליו לשמוע בעצתו" (לקורות החסידות באונגאריא, הצופה לחכמת ישראל, שנה ה', חוב' ד', עמ' 281). חסידי הרבי מסיגאט לא ראו זאת בעין יפה והוציאו עליו שמועה כי "הציץ ונפגע" — אבל חסידי ספינקא דחו את הקינסטורים ונשארו נאמנים לרבם. בנו הרב יצחק אייזיק ירש את מקומו.

החסידות במערכה החרדית

עד לאמצע המאה ה־19 נתייצבו גבולות כיבושיה של החסידות בהונגריה. היא הקיפה את ישובי מחוזות הספר הצפוניים והצפוניים־מזרחיים, ובכמה מקומות חדרה גם למחוזות הפנימיים של המדינה הסמוכים לגלילות אלה.

התפשטות החסידות בהונגריה לא נתקלה בהתנגדות נמרצת ומאורגנת כמו בפולין ובליטא. נראה לומר כי הסיבה נעוצה בכך, שבהונגריה מצאה החסידות אחיזה באותם אזורים שתושביהם נמנו ברובם על שכבות של פשוטי־עם שמטיבם נוחים היו לקלוט את החסידות בצורתה העממית, ש"צדיקים" ושלוחיהם הפיצו במרץ רב באותם המקומות. סוג זה של חסידות לא היו לו סיכויים להיקלט במרכזי הרבנות והיהדות התורנית והיא גם לא ניסתה לחדור לשם, וממילא לא הגיעה להתמודדות עם החוגים הרבניים והלמדניים.

אמנם, דעתם של רבים מהרבנים והמשכילים התורניים לא היתה נוחה מהתנועה החדשה; יש סוברים כי גם בעל ה"חת"ם סופר" לא ראה בעין יפה את החסידות, אך מתוך כתביו אין להגיע למסקנה החלטית בעניין זה. מכל מקום, היתה מורת־רוח בקרב המתנגדים ממעשי צדיקים שהיו מחוללים "מופתים" כביכול. ובאמת, במקום שידם של המתנגדים היתה תקיפה הם עקרו מנהגים חסידיים, כמו בשאטוראלייא־אויהיי, שבה נאלץ הרב יקותיאל יהודה טייטלבוים לעזוב מחמת התנגדות אנשי הקהילה. לעומת זאת, במקום שגברו החסידים אילצו הם את הרב שאינו חסיד להסתלק. כך נתחמו התחומים במשך הזמן, ומשנתבססה החסידות, היא נתקבלה כעובדה קיימת במחנה המתנגדים. כפי שמציין ליאופולד לעוו (ב־1859), נשכחה כאילו ההתנגדות שמלפנים והחסידות נהנית מתמיכתה של האורתודוכסיה.

המערכה כלפי חוץ, עם המחדשים, הביאה כמובן גם היא להרפיית ההתנגדות לחסידות.

לעומת זאת התפשטו המריבות והפירוד בתוך המחנה החסידי. סכסוכים ומחלוקות בין שושלות של אדמו"רים, ובתוך הקהילות בין קבוצות עויינות של חסידים, היו תופעה רווחת בחסידות ההונגרית. כך, למשל, ביקש בית טייטלבוים להשתלט על איזור מארמורוש שתושביו היו חסידי ר' מנחם מנדל מקוסוב, ואלה השיבו מלחמה. חסידי בלז שבמונקאץ' היו מסוכסכים עם האדמו"רים לבית שפירא, שהיו רבנים בעיר, ועוד. המריבות והמחלוקות היו נובעות בדרך כלל מכך, שה"צדיקים" נטלו לעצמם סמכויות על־קהילתיות והתערבו בענייניהן של קהילות, לעתים קרובות תוך חתירה תחת סמכותו וכבודו של הרב מרא דאתרא.

בתקופת הפולמוס עם המחדשים במחצית השנייה של המאה ה־19 מילאה החסידות תפקיד חשוב בגיבוש העמדה החרדית בכללה, והיא היטתה את הכף לצד העמדה הקיצונית בלתי מתפשרת.

מאידך, אם אנו מתבוננים על החסידות ההונגרית בכללה הרי נראה, כי למרות התופעות השליליות שנתלוו אליה היא מילאה צורך חיוני בתנאי הזמן והמקום. היא טיפחה, על פי דרכה, את הערכים היהודיים השורשיים וקיימה חיוניות יהודית, בייחוד בקרב השכבות העממיות.

חיבת ציון וציונות

נסיים דיוננו על החיים הפנימיים בתקופה הדואליסטית בדברים אחדים על זיקתם של יהודי הונגריה אל חיבת ציון והציונות.

בין בעלי התוכניות לישוב א"י במאה ה־19 היו גם כמה יהודים בהונגריה, ואחד הראשונים ביניהם היה הרב יקותיאל הירשנשטיין. הוא נתן דעתו לפתרון שאלת היהדות לאחר הסנהדרין של נפוליון (1807), והגיע למסקנה שאין תקומה לעם ישראל בגולה. הרב הירשנשטיין החל לנהל תעמולה להתישבות בא"י, והשגת תמיכתן של המעצמות לשם כך. חבר לדעה מצא בצעיר יליד גרמניה, משה זאקס, שהיה מתלמידי ה"חת"ם סופר" שעלו לארץ, וישב לפני כן שנים אחדות בהונגריה (על זאקס ראה: נ"מ גלבר, "סיני" א' (תרצ"ה); על הרב הירשנשטיין: וינגרטן, ביבליוגראפיה, מס' 300).

מקום מיוחד בחיבת ציון תופס ה"חת"ם סופר", ועמדנו על כך בפרק הרביעי למעלה. חשיבותו אינה רק בעצם יחסו החיובי לרעיון ישוב א"י אלא לא פחות מזה בהשפעה שהיתה לו ולדעותיו על תלמידיו שעלו לארץ. בין אלה יש לציין את הרב עקיבא יוסף שלזינגר, שהיה בלי ספק אחד האישים המקוריים ביותר בחבורה זו.

הוא גדל באווירה של הפולמוס בין המחדשים והחרדים, והיה אחד הלוחמים הקנאים נגד הרוחות החדשות. אך הוא לא הסתפק במלחמה אלא ביקש לפעול גם לחיזוקה של היהדות מבפנים ולשם כך העלה תוכנית להקמת ארגון שקרא לו חברת המעל"ה (ראשי תיבות המחזירים עטרה ליושנה). אולם התוכנית נתקבלה באדישות. ב־1870 עלה הרב שלזינגר לא"י, וכאן אמר לחדש את תוכניתו שעלתה במחשבתו בגולה, וביאר אותה בחיבורו "כולל העיברים" (תרל"ג—1873; מהדורה שנייה תשט"ו—1955). תוכניתו מבקשת לפתור לא רק את המצוקה החומרית, אלא בראש ובראשונה את המצוקה הרוחנית, ועל כן עומדים בראש תוכניתו ענייני החינוך. תוכניתו של ר' עקיבא יוסף שלזינגר אינה רק עיונית־רוחנית אלא גם מעשית, והיא כוללת, בין השאר, תכנון סדרי העליה לארץ וארגון ההתישבות בכפר ובעיר. בדרך כלל ניכרת בתוכנית גישה מעשית ואפשר

למצוא בה כמה קווי דמיון אל "מדינת היהודים" של הרצל. הרב שלזינגר היה מתומכי המפעל ההתישבותי שיזמו אנשי הישוב הישן והשתתף בקניית הקרקעות של פתח־תקוה מכספו, יחד עם גיסו הרב הלל ליכטנשטיין, שהיה ידוע גם הוא בקנאותו ובחיבתו לארץ, ואף כי לא זכה לעלות אליה היה מעורה היטב בענייני הישוב.

בין הוגי הדעות של ישוב א"י במחציתה השנייה של המאה ה־19 בולט הרב יוסף נאטונאק (1813—1892). דעו־תיו הדתיות־לאומיות נתגבשו בעת הוויכוח על האמאנצי־פאציה בשנות ה־50 וה־60 של המאה, ומתוך הכרת הסכנות הצפויות ממגמה לעתידו הלאומי של העם היהודי, פירסם חיבור קטן בהונגרית בשם Messiás avagy értekezés a zsidó emancipátióról, Buda 1861 ("משיח, או מסה על האמאנציפאציה היהודית"), תחת השם הבדוי "אביר עמיאלי". החיבור הוחרם ע"י הצנזורה, בוודאי מחמת תוכנו הלאומי, ורק בזמן האחרון נודע כי הוא פרי עטו של נאטונאק. הוא קורא לעשות ניסיון להשגת עצמאות לאומית ולא ללכת שולל אחר השוויון המדומה. הרב נאטונאק בא בקשרים עם הרב צבי הירש קלישר וכן עם משה הס, והלה עזר לו לקשור קשרים עם אישים בארצות המערב לשם הפצת דעותיו ועשיית נפשות לישוב א"י. ב־1866 הציע נאטונאק את תוכניתו לפני חברת "כל ישראל חברים", והיא קיבלה אותה בחיוב (על נאטונאק ראה: דב פרנקל, ראשית הציונות המדינית המודרנית, 1956).

הרעיונות לשיבת ציון והתוכניות לישוב א"י, כפי שעלו במחשבה אצל יהודים בהונגריה במאה ה־19, אינן שונות ביסודן מדעות ומתוכניות דומות שהופיעו באותה תקופה בארצות אחרות, אבל יש למצוא קו אופייני בדעותיהם של אנשי הונגריה בעניין זה ביחס לנקודת המוצא—שהיא עניין האמאנציפאציה והחששות מפניה לגבי עתידו של הייחוד הלאומי היהודי. כאמור למעלה בפרק הרביעי, נדרשה ע"י החברה הלא־יהודית הזדהות לאומית וחברתית ורפורמה דתית כאחד התנאים לאמאנציפאציה היהודית. בנסיבות אלה ברור היה לכל מי שהתבונן אל עתידה של היהדות בהונ־גריה כי האמאנציפאציה תביא בעיקבותיה טמיעה לאומית ודתית—כפי שהיא הביאה באמת בתוך חלקים רחבים של היהדות בארץ זו. התוכניות הלאומיות נועדו לקדם סכנה זו. אבל, וזאת מיותר להטעים, ללא הצלחה. שכן הזרם הכללי של הדעות באותה עת היה בעד אמאנציפאציה, והיתה נכו־נות לשלם את המחיר הנדרש. בנסיבות אלה היו חובבי ציון שבהונגריה יחידים שקולם קול קורא במדבר.

הופעתה של הציונות המדינית, בשלהי המאה ה־19, מצאה הדים גם בהונגריה. בקונגרס הראשון השתתפו צירים גם מהונגריה, ביניהם יאנוש רונאי (Rónai János), שפרסם ב־1897 חיבור בשם "Zion und Ungarn", ובא בחליפת מכתבים עם תיאודור הרצל עוד לפני כן. רונאי שלח מאמר על המצב בהונגריה אל שבועונו של הרצל "די וולט", וב־קשר לכך כותב לו הרצל:

כמוך גם אני חש הרגשת אימה מסוימת נוכח השאננות המטרידה של יהודי הונגריה. אמונתי היא כי בקרוב נהיה עדים לפרץ עז של אנטישמיות בהונ־גריה. בשום תנאים לא הייתי עושה דבר העלול לזרז פרץ זה אפילו היתה התפתחות האנטישמיות בהונ־גריה עשויה לחזק במידה ניכרת את הרעיון הציוני. (אגרות הרצל, כרך שני, תשי"ח, עמ' 324).

הרצל מזרז את רונאי להמציא כתבות מהונגריה: "בכת־בותיך הדגש נא אותן עובדות העשויות להעלות לפני יהודי הונגריה את האמת שבציונות" (שם; וראה עוד כרך שלישי, תשי"ז, עמ' 19, 94).

אגודות ציוניות נתארגנו בהונגריה במקומות שונים; תפקיד חשוב בפעולה הציונית מלאו סטודנטים, שרבים מהם באו לעיר הבירה מאזורים שבהם ההכרה היהודית השורשית לא נפגעה ע"י התבוללות. ב־1903 נוסדה אגודת הסטודנטים הציונית "מכביאה", שהיתה אחד ממוקדי הפעו־לה הציונית.

פעולה זו, בהיקף נרחב ובקנה־מידה ארצי, נתקלה בקושי מחמת העדר הכרה רשמית מצד השלטונות. ניסיונות להשיג הכרה כזו נעשו פעמים אחדות בתקופת העשור הראשון של המאה הנוכחית, ואף נשיא ההסתדרות הציונית דוד וולפסון נכנס בעובי הקורה, אולם השלטונות מגעו את ההכרה המבוקשת מחמת התנגדות ההנהגה הרשמית של יהודי הונגריה. הנימוקים המוצהרים של ההתנגדות היו בראש ובראשונה אידיאולוגיים. בתזכיר על הציונות, שהוגש אל מיניסטריון הפנים ב־1907 מצהירים ראשי הלשכה הארצית של הקהילות הניאולוגיות כי הם עומדים על בסיס ההתבוללות בעם המדיארי, ורק בדתם הם שונים מיתר האזרחים, והם מכחישים את קיומה של לאומיות יהודית. אידיאולוגיה זו ידועה היטב מהפולמוס האנטי־ציוני בער־צות אחרות, ואין להאריך בזאת הואיל ויהודי הונגריה המתבוללים לא חידשו בזה מאומה. לעומת זאת ראויים לתשומת לב הנימוקים הפוליטיים שמעלים בעלי התזכיר, כנגד ההכרה בהסתדרות הציונית ופעולותיה. אין זה רצוי, נאמר בתזכיר, "שתפעל על אדמת הונגריה אירדנטה יהו־דית". עוד מדובר בתזכיר על סיבוכים דיפלומטיים העלולים להיווצר באם תפעיל הממשלה התורכית—בוודאי כתגמול על הפעולה הציונית—אמצעי דיכוי נגד יהודי א"י, שבי־ניהם הרבה אזרחים הונגריים. בסוף התזכיר מביעים הכות־בים דעתם, כי ההסתדרות הציונית בהונגריה אינה ארגון במובן המקובל אלא סניף הונגרי של המרכז הציוני הפועל מחוץ להונגריה, והמטרה (של הציונים בהונגריה) היא "לרכוש נפשות למפלגה הציונית ומשלמי מס לארצם האי־דיאלית". אין צורך לומר, כי אחר חוות־דעת כזו לא היתה הממשלה ההונגרית נכונה להכיר בהסתדרות הציונית (נוסח התזכיר: Magyar Zsidó Szemle, כרך 25 (1908), עמ' 215 ואילך).

הופעתה של הציונות מצאה הדים גם בקרב היהדות החרדית, והעניין נדון בהרחבה בין הרבנים ב־1904, בקשר אל הוועידה העולמית הראשונה של המזרחי, שנועדה להת־כנס בפרסבורג באותה שנה (אלול תרס"ד). כמה וכמה רבנים השובים הביעו דעתם החיובית על הציונות הדתית,

אולם חלק גדול מרבני הונגריה החרדים הביע התנגדות, והגימוק המוצהר העיקרי לכך היה התחברותו של המזרחי אל הציונים החופשים, ווה עמד בניגוד להשקפתם של חרדי הונגריה, אשר שללו שיתוף פעולה עם לא־דתיים במסגרת ארגון ציבורי משותף.

תקופת השוויון — 1867—1914

יובל השנים שבין קבלת השוויון לבין מלחמת העולם הראשונה היא תקופה של התעצמות פוליטית, חדירה כלכלית וגידול מספרי של יהודי הונגריה. מעמדם הפוליטי נתבסס עם השוויון ונתחזק משהועניקה הכרה רשמית לעדה היהודית (1895), ומעתה הם לא נבדלו בזכויותיהם האישיות והקיבוציות מיתר תושבי הארץ. יהודים חדרו לחיי הכל־כלה בקצב גובר והולך ונעשו לגורם בעל משקל במשק הפיננסי, המסחרי והתעשייתי של המדינה. האוכלוסיה היהו־דית גדלה בשיעור ניכר (מ־541 אלף ל־911 אלף, ראה טבלה סטאטיסטית, עמ׳ 103) וסדרי הקהילות הועמדו על בסיס ציבורי־ארגוני מוכר.

ברם, בצד ההתעצמות והגידול ניכרים סימני עמידה ואף נסיגה. החברה הלא־יהודית מתייחסת בהסתייגות כלפי היהודים, ובשכבות מסוימות של החברה הופכת הסתייגות זו לאיבה פעילה. איבה זו מוצאת את גילויה באידיאולוגיה אנטישמית־פוליטית ובמהלך התפתחותה היא הופכת לתנועה ציבורית ולמפלגה פוליטית.

בתקופה זו חל הפירוד הדתי־ארגוני בתוך הציבור היהודי ובכך מגיעה לשיאה אותה מלחמת דעות המתנהלת מראשית המאה ה־19 ואשר עליה עמדנו בחלק הקודם.

בחמשה פרקי החלק הזה נדון על ההתפתחויות האלה, ונעמוד תחילה על חדירתם של היהודים לחיי הכלכלה, עניין שהיו לו השפעות מרחיקות לכת על מעמדם של היהודים ועל יחס החברה כלפיהם. לאחר מכן נדון על התחלות האנטישמיות הפוליטית בהונגריה, שבינה ובין החדירה הכלכלית קיים קשר ענייני. יתר פרקי החלק הזה דנים בהתפתחויות פוליטיות ורוחניות שפעלו בחייהם של יהודי הונגריה בתקופת השוויון.

פרק חמישי

היהודים בחיי הכלכלה

במחציתה השנייה של המאה ה־19 הונגריה היא ארץ חקל־אית. חלקה הגדול של האדמה המעובדת נתון בבעלות בעלי אחוזה גדולים והיא מעובדת בשיטות שמרניות. המסחר בכללו דל, סחר־חוץ מתנהל כמעט רק עם החלקים האח־רים של הממלכה ההאבסבורגית, שבהם שווקה התוצרת החקלאית של הונגריה. התעשיה צנועה מאוד בהיקפה. בדרך כלל מפגרת המדינה מבחינה כלכלית — וזאת מחמת דלילות האוכלוסין, מיעוט העריס, העדר רוח של יוזמה וביחוד חוסר נטיה בקרב ההונגרים למסחר ולתעשיה. מחסור בהון ובאשראי עיכב אף הוא את ההתפתחות הכל־כלית.

בפרק השלישי עמדנו על מחיות המקובלות בידי יהודים: סוגים שונים של מסחר זעיר, חכירות, עסקי כספים בקנה מידה קטן. במחציתה הראשונה של המאה ה־19 מסתמן שינוי במגמות הפעילות הכלכלית אצל היהודים; הם מתחי־לים להדור אל המסחר הסיטוני בתוצרת חקלאית, ענף המשתלב במבנה הפיאודלי של המשק ומשרת את האינ־טרסים של בעלי האחוזות.

משנות ה־50 של המאה מתרכז והולך ענף זה בפאשט, שבה נוסדות חברות מסחריות גדולות ובידן מתרכז הון בשיעור ניכר. בקרב הבורגנות המסחרית שבעיר זו עולות כמה וכמה משפחות של סוחרים לחשיבות כלכלית מרובה, והן ושכמותן תופסות עמדות חשובות בחיי הכלכלה: משפ־חות וארמן, אולמאן, וודיאנר, דויטש ועוד.

הצטברותו של הון בידי הסוחרים מעוררת אותם לחרוג ממסגרת המסחר וליזום מפעלי תעשיה. היזומה התעשייתית פונה תחילה לענף טחינת הקמח, שהיה קרוב לאותו ענף מסחרי שרבים מהיהודים עסקו בו ועשו חיל — המסחר בתבואות. כך נוסדו בשנות ה־50 וה־60 של המאה ה־19 עשרות טחנות קיטור כחברות מניות ויהודים תפסו מקום ניכר בייסודן ובהנהלתן. בני משפחת וארמאן השתתפו בהקמת כמה מפעלים בענף זה, מהגדולים ביותר.

תחום אחר שבו השתלבו היהודים באינטנסיביות רבה היתה הבנקאות. פעולתם בתחום זה החלה עוד בראשית שנות ה־40 והיא קיבלה תנופה גדולה אחרי 1867, כשהחלה תקופה של התפתחות כלכלית מזורזת בהונגריה.

בשנים 1867—1873 נוסדו בהונגריה חמישה בנקים גדו־לים בשיתוף הון מארצות חוץ. אילי ממון יהודיים תפסו מקום בולט בהשקעות בבנקים אלה — כגון הרוטשילדים בווינה, בלייכרֶדר (Bleichröder) בברלין, ארלנגר בפאריס, ואח־רים. השתתפותם של בנקים יהודיים בפיננסים של הונגריה היתה ניכרת ביותר במלוות החוץ שלה. מראשית שנות ה־70 חותם קונסורציום בראשות הרוטשילדים על המלוות של הונגריה ומעמידם למכירה — בהצלחה ניכרת — בשוק הכס־פים הבינלאומי; לאיונל רוטשילד מלונדון זכה בשל כך להערכה חמה של הממשלה ההונגרית.

משנות ה־70 מתחילה התפתחות מזורזת של התעשיה, וזאת בייחוד באמצעות הבנקים הגדולים, שבהם שליטה גדולה ליהודים. אחד מאלה הוא "הבנק הכללי לאשראי" (Magyar Általános Hitelbank), הקשור עם הרוטשיל־דים באוסטריה ובתחום האינטרסים שלו נמצאים קונצרנים בתעשיית המזון ומפעלים כימיים. בדומה לצמרת הבנק, כן גם בראש כמה מהמפעלים האלה עומדים יהודים.

מפעלי התעשיה הגדולים שאינם תלויים בבנקים צמחו מתוך עסקים משפחתיים וביניהם מצויים כמה וכמה מפעלים של יהודים שלהם משקל מכריע בכמה ענפים. בין המפעלים מסוג זה יצאו מוניטין לקונצרן תעשיית המזון של משפחת הטואני־דויטש. הפירמה נוסדה ב־1822 באראד, בשנות

ה־50 עברה לפאשט וכאן החלה העליה הפינומנאלית של העסק המשפחתי שהשתרע על פני ענפים אחדים. בתעשיית הסוכר, שהוא מענפי היצוא החשובים של הונגריה, תופס הטואני־דויטש עמדה בולטת.

בתעשייה הטכסטיל ובצביעת בדים תפסו מקום מיוחד מפעלי גולדברגר באו־בודא. בתעשיה הכבדה בולטים מפ־עלי ברטולד ומאנפרד וייס. מפעלי וייס מייצרים, נוסף על שימורים, גם תחמרשת והומרי מלחמה, בונים אוניות ומכו־נות.

פעילותם הבולטת של יהודים בהקמת התעשיה, הן במי־שרין כמייסדי מפעלים, והן בעקיפין, באמצעות המוסדות הפיננסיים המממנים אותם, אינה ממצה את כל הפעילות היהודית בשטח זה. בצד הגדולים שבבעלי התעשיה מצויים מאות בעלי תעשיה בינוניים וזעירים בכל ענף. משקלם של יהודים בענפי תעשיה שונים הובלט בשנות ה־80 בשיעור הגדול של השתתפותם בתערוכה הארצית ב־1885, שהפגינה את הישגי התעשיה ההונגרית. בתעשיה הכימית ובענף הדפוס היוו מפעלים של יהודים כשליש מכלל המפעלים המשתתפים, בענף המזון — 25% ובענפי המתכת וההלבשה — 20%.

בראש הצמרת של חיי הכלכלה בהונגריה עומדות כמה משפחות יהודיות המרכזות בידן עוצמה משקית המקנה להן משקל מכריע בהכוונת המשק והפיננסים של המדינה.

הרי, למשל, משפחת אולמאן, שכבר נזכרה למעלה.

קארל אולמאן בא לבודאפשט מהעיר פֶּץ' (Pécs), והיה כעבור זמן נשיא "הבנק המסחרי של פאשט" (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank). מישני בניו — האחד היה מנהל כללי של חברת הספנות האוסטרית־הונגרית, השני היה משפטן, חבר בית הנבחרים בשנים 1884—1892. אחיו של קארל, מוריץ, היה ממייסדי "הבנק המסחרי" ומראשי הבורסה בבודאפאשט. בנו של מוריץ, אדולף, היה נשיא "הבנק הכללי לאשראי". קודמו בתפקיד זה היה זיגמונד קורנפלד, יהודי יליד בוהמיה, שהובא להונגריה ע"י הרוט־שילדים כאיש אמונם והיה בומנו אחד האישים המרכזיים בכלכלה ההונגרית; בייחוד היתה לו השפעה רבה בהסדר הפיננסים הממשלתיים ובקידום מפעלים שסייעו להשתח־ררותה של הונגריה מזיקתה הכלכלית היתרה לאוסטריה. בנו של אדולף אולמאן, גיאורג, היה גם כן ממנהלי "הבנק הכללי לאשראי".

בקרב האריסטוקראטיה הפיננסית היהודית תפסה מקום בולט משפחת וודיאנר (Wodianer). אבי המשפחה בא להונגריה מבוהמיה באמצע המאה ה־18. בנו פייביש הת־יישב בסאגאד בסוף אותה מאה והיה ממייסדי הקהילה. בכור בניו, שמואל, יסד את הפירמה ש' וודיאנר ובנו (מסחר בתוצרת חקלאית ועסקי כספים), תחילה בסאגאד ואח"כ בפאשט. שלושה בניו תפסו עמדות כלכליות ראשונות במעלה: מוריץ השתתף בחתימה על המלוות הממלכתיות (יחד עם ש"מ רוטשילד מווינה), היה נשיא חברת הספנות האוסטרית־הונגרית (לאיוש אולמאן, ממשפחת אולמאן הנ"ל, היה המנהל הכללי) ומראשי חברת הרכבות האוס־טרית, וגם חבר הבית העליון של הפארלאמנט ההונגרי. הבן השני היה בעל אחוזות והשלישי נמנה עם גדולי הסוחרים בבודאפאשט. ענף אחד של המשפחה עסק בהדפסה ובהו־צאת ספרים; בית הדפוס של וודיאנר היה מהגדולים במדי־נה. רוב בני המשפחה המירו דתם במאה ה־19 — כמו רבים אחרים בשכבה זו — והיו קשורים קשרי חיתון עם האריס־טוקראטיה. שניים מבני המשפחה שירתו בשירות הדיפלו־מאטי, שבדרך כלל לא היתה בו דריסת רגל למי שמוצאו יהודי (אחד מהם, אגדור וודיאנר, היה ציר הונגריה בליסא־בון בתקופת מלחמת העולם השנייה).

הבאנו שמות אלה אך כאילוסטראציה להתערותם העמו־קה של יהודים בדרגים העליונים של חיי הכלכלה.

עוצמתה הכלכלית של האוליגארכיה היהודית וקשריה עם חוגי ההון הגדול בארצות חוץ הקנו לה גם השפעה פו־ליטית. הממשלה התחשבה באילי ההון וקידמה את האינ־טרסים שלהם — אף למורת רוחם של החוגים האגראריים — ואילו חוגי התעשיה הגדולה והבנקים המרכזיים תמכו בלאומנות המאדיארית וקידמו את עצמאותה הכלכלית של הארץ. אפשר לומר, כי היתה מעין ברית פוליטית בין החוגים המסחריים־תעשייתיים־פיננסיים לבין השלטון, וכ־שם שהממשלה תומכת בחוגים אלה כך היא נתמכת על ידיהם, לתועלתם ההדדית של שני הצדדים.

אכן, תופעה זו של עליה לדרגות העליונות של חיי הכלכלה אינה מיוחדת להונגריה, והיא מצויה בין השאר, גם בגרמניה ובאוסטריה. אך דומה כי בהונגריה החדירה היתה יותר אינטנסיבית והעוצמה שרוכזה בידי שכבת הצמ־רת היתה מרובה ביותר. סוגיה זו טרם נחקרה כל צרכה ואין בידינו נתונים להשוואה עם ארצות אחרות, אבל בדרך כלל אין ספק כי העמדה היהודית בהנהגת הכלכלה ההונ־גרית בתקופה הדואליסטית היתה בעלת משקל מרובה.

וכאן יש לתת את הדעת לנסיבות ולגורמים שהביאו להתהוות העמדה היהודית החשובה בחיי הכלכלה של הארץ.

הרקע הכללי לכך נתון, כמובן, במצב הכלכלי המפגר, אשר הניח שטח נרחב לפעילות כלכלית של גורמים בעלי יוזמה. גורמים כאלה היו מצויים בעיקר בקרב הבורגנות הגרמנית שבערים, ובין היהודים. המעמד העליון ומעמד הביניים, היינו האריסטוקראטיה והאצולה (הג'נטרי), לא גילו עניין במסחר ובתעשיה, מאחר שהיו קשורים מזה דורות רבים לאחוזה החקלאית, ורק בניהולה של אחוזה ראו עיסוק הנאה להם לפי מעמדם. הבורגנות הגרמנית ריכזה בידה את עיקרו של המסחר בתקופה שקדמה לקאפיטאליזם, ומצד זה היו לה הנתונים להיות נושאת ההתפתחות הקאפיטא־ליסטית. ואכן, רבים מאנשי שכבה זו השתלבו בהתפתחות זו במקביל אל היהודים. אולם ליהודים היו כמה יתרונות: הם היו דינאמיים יותר לעומת הבורגנות השמרנית, ומה שחשוב אולי יותר: ליהודים היו קשרים אל ההון הגדול בארצות חוץ, וזה היה גורם מכריע הואיל והונגריה היתה דלה בהון להשקעות.

ויש לציין עוד גורם שפעל אצל היהודים יותר מאשר

בקרב מעמדות אחרים: היוזמה הכלכלית היתה הדרך היחידה שהיתה פתוחה בפניהם ללא סייג לעליה ולהתקדמות, ובתנאים הקיימים ההצלחה הכלכלית היא שפתחה סיכוי בפני היהודי לעליה חברתית (ההדירה למקצועות החופשיים עדיין לא החלה בשיעור ניכר). לעומת זאת בפני האצולה (במידה שונתה את האחוזה) ובפני הבורגנות הלא־יהודית היו פתוחות הרבה דרכים.

עמדת היהודים במסחר ובחקלאות

להשלמת דבריגו על היהודים בכלכלה יש לעמוד עוד על חלקם בענפי המסחר והאשראי, והחקלאות.

לפי נתונים מראשית המאה הנוכחית, מתוך 225,000 העוסקים בענפי המסחר והאשראי, 110,000 הם יהודים. למעלה ממחצית יהודים אלה הם עצמאיים; מן הסתם — חנוונים וסוחרים זעירים.

בחקלאות ניכר מקומם של יהודים הן כבעלים והן כחוכרים של אחוזות גדולות ובינוניות. תופעה זו מצויה בייחוד מהשליש האחרון של המאה ה־19 ואילך, משהחלו יהודים להדור לתחום זה לשם השקעת הון. בין הבעלים לאחוזות ששטחן מעל ל־500 הקטאר, 19.9% הם יהודים ואילו בין החוכרים של אחוזות בגודל זה מגיע שיעור היהודים ל־73.2%; לגבי אחוזות ששטחן 100—500 הקטאר, שיעור היהודים 19% בעלים, 62% חוכרים; אחוזות בין 50 ל־100 הקטאר — 8% בעלים, 27.1% חוכרים. לגבי משקים ששטחם קטן יותר, שיעור היהודים, כבעלים וכחוכרים, פוחת והולך; בין המחזיקים במשקים זעירים אין שיעור היהודים עולה על עשיריות האחוז.

אנו רואים איפוא כי גדול חלקם של יהודים בין החוכרים של אחוזות חקלאיות. תופעה זו מתבארת מתוך התנאים הכלכליים של החקלאות בהונגריה במחציתה השנייה של המאה ה־19. הירידה ברווחיות המשק החקלאי מאלצת רבים מבעלי האחוזות (הבינוניות) למכור את נחלתם או חלק ממנה, או להחכירה; ברוב המקרים מעדיפים הבעלים החכרה. בעלי הון יהודיים, הרואים סיכויים טובים לרווחיות בניהול משקי יעיל, מוכנים להציע דמי חכירה גבוהים.

היוזמה שגילו היהודים בכל תחומי המשק, ובייחוד בפיתוח הדינאמי של התעשיה והפינאנסים, הוציאה את הונגריה מקיפאונה ונתנה לה תנופה כלכלית, אשר סייעה להתעצמותה גם מבחינה מדינית. אולם לא בכל החוגים נתקבלה התפתחות זו בברכה. אמנם הממשלה הכירה בחשיבותה של ההתפתחות הכלכלית המודרנית וחוקקה חוקים לעידוד התעשיה, אולם החוגים האגראריים ראו את הדברים במורת־רוח. האינטרסים של החקלאות, של בעלי האחוזות, היו מנוגדים לאלה של החוגים התעשייתיים־פיננסיים־מסחריים. ניגודי אינטרסים אלה הורגשו בייחוד ע"י האצולה בעלת האחוזות הקטנות והבינוניות. מעמד זה היה מתדלדל והולך, בין השאר מחמת ערעור המבנה החברתי והכלכלי הישן, והתקשה מאוד להסתגל אל תנאי הכלכלה הקאפיטאליסטית הדינאמית.

על רקע מציאות זו נתפתחה אותה איבה מצד חלקים של האצולה כלפי המשטר הקאפיטאליסטי ונושאיו היהודים, איבה המתגלה באנטישמיות המופיעה באמצע שנות ה־70 של המאה ה־19.

פרק שישי

האנטישמיות בתקופה הדואליסטית

בדיוננו הקודמים ראינו, כי החברה ההונגרית נקטה עמדה של הסתייגות כלפי היהודים — וזאת גם אחר שניתן השוויון האזרחי. יתר על כן, תרעומותיה של החברה כלפי היהודים על התבדלותם היו עתה קשות יותר מאשר לפנים, כי אז, בטרם ניתן שוויון, אפשר היה לתרץ התבדלות זו בהעדר הזכויות ובמעמד הנחות שהיהודים נתונים בו. לאחר שהשוויון ניתן היתה הרגשה בציבור הלא־יהודי שלא נתחולל המפנה המקווה, ולא חל שינוי מהותי בעמדתם ובהליכותיהם של היהודים. הם מוסיפים להוות גוף נבדל ומתבדל גם בתנאים החדשים.

זו היתה נקודת המוצא לנאומו האנטישמי הראשון של חבר הפארלאמנט ויקטור אישטוצי (Istóczy). הוא השמיע את נאומו ב־8 באפריל 1875 בבית הנבחרים ואפשר לראות בו ראשיתה של האנטישמיות הפוליטית בהונגריה ואחד הגילויים הראשונים של התנועה האנטי־יהודית באירופה בכלל.

אישטוצי קובע כי היהודים מהווים "כת חברתית סגורה, אשר אחדות הדם, המסורת מזמנים קדומים, האינטרסים המשותפים והדת... עושים אותה ליחידה מהודקת וסגורה". להלן הוא טוען, כי היהודים, כמות שהם מופיעים בחברה המודרנית, הם נציגיה של אידיאה מיוחדת, אידיאה סוציאלית־פוליטית, המתגשמת והולכת בדרך של הדירה אל החברה הלא־יהודית ומתבטאת בהשתלטות כלכלית. השפעתם הרבה של היהודים בהונגריה, התרבותם והתפשטותם, טומנת בתוכה סכנה של דיכוי הנוצרים. אישטוצי מסתייג מהשנאה הדתית המסורתית. "אנו האנטישמים רואים את השאלה היהודית לא כשאלה דתית... אנו רואים אותה כשאלה לאומית, גזעית, פוליטית וכלכלית". הוא מכריז, כי המלחמה האנטי־יהודית היא מלחמת התגוננות. וכן נוסחו הדברים כעבור שנים ע"י המפלגה האנטישמית: "האנטישמיות אינה אלא נקיטת עמדה של הגנה עצמית מצד העמים הנוצריים כלפי הסמיטיזם היהודי".

בנאומו מזכיר אישטוצי את השתלטותם של היהודים על הכלכלה ואת שליטתם בעיתונות, ותוקף את רעיונות הליברליזם והדמוקראטיה, המקילים על השתלטות זו. אולם המוטיב הראשי, החוזר ונשנה כמה וכמה פעמים, הוא טיבה המלוכד והמגובש של העדה היהודית המתבדלת.

ביוני 1878, שלוש שנים לאחר הנאום האמור ובפרוס קונגרס ברלין שעמד לדון על שאלת המזרח, הציע אישטוצי בפארלאמנט ההונגרי לכונן מחדש את המדינה היהודית בארץ־ישראל.

נקודת המוצא להצעתו היא התרבותם המהירה של היהו־

ANTISZEMITA-KÁTÉ

A MAGYAR NÉP SZÁMARA.

SZERKESZTETTÉK ÉS KIADJÁK:

RÁTH FERENC,

a szempci kerület czrazége képviselője, és

ZIMÁNDY IGNÁC,

plébános és a szenici ker. képv. jelöltje.

Ára 20 kr. Egyszerre megrendelt száz példánynak ára 12 frt.

BUDAPEST. 1884.
A „HUNYADI MATYÁS" INTÉZET NYOMÁSA.

שער הספר "קאטאכיזם אנטישמי" מאת פ. ראט (Ráth Ferenc) וא. זימאנדי (Zimándy Ignác) (1884)

דים, שממנה צפויה הסכנה כי תוך זמן קצר יעלה מספרם פי כמה על מספר הלא־יהודים. על יסוד נתונים סטאטיס־טיים מבקש אישטוצי להוכיח כי "בעוד שהיסוד היהודי יתרבה מעשור לעשור, ובמשך שניים־שלושה דורות יציף את המדינה לחלוטין, הרי אנו, היסוד הלא־יהודי, נפחת ונלך וניעלם במלחמת הקיום". אכן, בכל הארצות שבהן היה מספר היהודים בקו של עליה נטענה הטענה הזו, אולם הצעת הפתרון — הקמת מדינה יהודית — יש בה משום חידוש עקרוני. החידוש אינגו בעצם הרעיון, שאותו קלט אישטוצי ממקורות שונים; החידוש הוא בכך שמסתמנת בכך שלילת האפשרות לדו־קיום בין יהודים ללא־יהודים.

ראוי לציין כי עצם הרעיון בדבר ישובם מחדש של היהודים בא"י אינו חדש באידיאולוגיה האנטישמית, אבל אישטוצי היה אחד הראשונים שהעלה עניין זה כתוכנית פוליטית וכדרך של פתרון לשאלה היהודית.

הופעותיו האנטישמיות של אישטוצי, כפי שהן משתק־פות בגאומיו בתקופתו הראשונה, היינו במחצית השנייה של שנות ה־70, מסמנות העלאתה מחדש של השאלה היהו־דית — אשר לדעת רבים מבני הדור כבר נפתרה ע"י שוויון הזכויות; בכך בעצם טמונה המשמעות העקרונית של האנטישמיות החדשה. לדעת אישטוצי קיימת ועומדת השאלה היהודית גם לאחר שוויון הזכויות — וזאת משום שהיהודים אינם נכונים להסתגל אל האומה המאדיארית.

התקפות האנטישמים נגד היהודים משולבות בהתקפות נגד הרעיון הליבראלי ונגד הדמוקראטיה והמשטר הפארלא־מנטארי בכללם. בייחוד מתקיפים האנטישמים את המשטר הכלכלי הקיים, אשר לדעתם הוא משרת את האינטרסים של היהודים ומקל על השתלטותם, ולעומת זאת הורס את המעמדות המושרשים (קרי, הג'נטרי). הקורא במאות המאמ־רים, העלונים והגאומים הפארלאמנטריים של האנטישמים בשנות ה־80 וה־90 של המאה ה־19, ימצא כי האיבה לליבראליזם, למשטר הפארלאמנטרי ולקאפיטאליזם הוא יסוד מכריע באידיאולוגיה האנטי־יהודית. שלילת המשטר של ההווה כרוכה בהערצת העבר וערכיו הפוליטיים, המוס־רים והחברתיים. האידיאולוגיה האנטישמית מופיעה כאחד מגושאי השמרנות ההונגרית האנטי־ליבראלית.

במערכת הדעות האנטי־יהודיות של התקופה בולטות דעותיו של קארל נאנדויץ' (Nendtvich), איש מדע ידוע בזמנו. לדעתו, השאלה היהודית היא בראש ובראשונה שאלה של מוסר ומידות. השפעת רוחה של היהדות המודר־נית על חייהם ומידותיהם של העמים היא השפעה הרסנית. תכונותיהם השליליות של היהודים טבועות בהם מטבע ברייתם; ומשתמע מכאן, כי ההתבוללות אין בה כדי לעקור תכונות אלה. הרי כאן סימנים ראשונים של התפיסה הגזענית.

לנוכח הנזק המוסרי הנגרם ע"י היהודים דורש נאנדויץ' מהשלטון לבל יתעלם מתופעות אלה אלא ידאג לתקנתן, כל עוד ניתנים הדברים לתיקון. אם לא כן, עלולות להתרחש פורענויות ששום כוח לא יוכל להשתלט עליהן. נאנדויץ' חוזה התפרצות־איתנים אנטי־יהודית שתעלה בעוצמתה אף על המהפיכה הצרפתית. "גזעים יישמדו מעל פני האדמה, כפי שלא קרה עוד מאז קיימת האנושות באירופה". נימה קיצונית כזו, הרצופה איומים ו"אזהרות" על מה שעלול להתרחש באם לא ינקטו אמצעים נגד היהודים — מצינו אצל כמה וכמה מהדוברים האנטישמים בתקופה זו.

תגובות על הופעת האנטישמיות

הופעותיו האנטישמיות של אישטוצי לא עוררו בתחילה תשומת לב מרובה. הממשלה הודיעה — בתשובה על גאומו של אישטוצי באפריל 1875 — כי היא רואה ביהודים עדה דתית גרידא ואינה מכירה בקיומה של שאלה יהודית. העיתונות רובה ככולה נקטה עמדה של ביטול כלפי הגאום האנטישמי. אולם ראויה לציון עדותו של משקיף בלתי תלוי, הקונסול הבריטי בבודאפאשט, המדווח על גאום זה למשרד החוץ בלונדון ומציין, כי לאמיתו של דבר הביע אישטוצי דעות שהן נחלת רבים, אלא שאין מביעים דעות אלה בגלוי. האנטיפתיה כלפי היהודים, אומר הקונסול, מורגשת בייחוד בחיים החברתיים.

ההתעלמות והביטול לא הרפו את ידו של אישטוצי. הוא סבר כי עמדה זו נובעת מהחידוש שבדברים, שכמותם לא הורגל הציבור לשמוע; "דרוש זמן כדי שהדברים יזכו להכרה בציבור".

הפעולה האנטישמית בראשית שנות ה־80

השנים הראשונות לפעולתו של אישטוצי, מ־1875 עד 1880 לערך, אפשר לראותן כשלב ראשון בהתהוותה של האנטי־שמיות ההונגרית. שנים אלה עומדות בסימן הפצת הרעיון

כרוז בכתב־יד: יחי אישטוצי!

בכתב ובעל־פה, ומעל במת בית הנבחרים. התעמולה נתקלת בהתנגדות החוגים הרשמיים ודעת הקהל הליברא־לית, אף על פי כן היא מוצאת אחיזה בחוגים מסוימים. בייחוד מאמצים את הדעות האנטישמיות חוגי האינטלי־גנציה המקומית בערי הפרובינציה, סטודנטים, וכן הבור־גנות הגרמנית בערים. אצל אלה האחרונים השנאה לישראל היא מסורת של הרבה עשרות שנים.

אישטוצי התכונן להקים מסגרת ארגונית — "החברה המרכזית של ברית הלא־יהודים בהונגריה". הוא ערך תק־נות לחברה זאת, שהיתה מבוססת על תקנותיה של "הליגה האנטישמית" בברלין. מטרת החברה: "למנוע ייהודה הגמור של המדינה ולהצילה מהרס כלכלי ומוסרי בידי היהודים" (סעיף 1). בין האמצעים להשגת המטרה: לדאוג לכך שהשאלה היהודית לא תרד מסדר היום בבית המחו־קקים ובעיתונות, עד שהשאלה תבוא לפתרון ראדיקאלי; לתמוך באלה העומדים בהתחרות עם היהודים; ללחום בעי־תונות "היהודית" ולייסד עיתונים "חופשים מהרוח היהו־דית" (סעיף 3). מוזר ביותר בתקנות אלה הוא סעיף 7, שלפיו "אפשר לקבל לחברה ברוב של שני שלישים ובתור חברים סודיים, גם יהודים מומרים ואחרים ממוצא שמי...". קשה למצוא לכך הסבר הגיוני; נראה כי באותה עת חשב אישטוצי שע"י המרה יכול אדם להפקיע עצמו מיהדותו והוא אפילו כשר לבוא בקהל האנטישמים...

התוכנית להקמתה של חברה זו נשארה בגדר תוכנית, אבל הפעילות האנטישמית הלכה וגברה. החלה להתגבש קבוצה של פעילים ועסקנים, ואישטוצי יצא מבדידותו בפארלאמנט משנצטרפו אליו עוד שניים מחברי הבית; החלו לצאת עיתונים ופאמפלטים נגד היהודים. בבית הנב־חרים עלתה השאלה היהודית על הפרק בכמה וכמה הזדמ־נויות. במרץ 1881 נידונה הצעת חוק בדבר הנהגת נישואין אזרחיים במקרים שבהם הנישאים הם בני דתות שונות. חוק כזה עשוי היה להקל על נישואין בין יהודים לנוצרים, ולדעת רבים נישואין כאלה היו אמצעי נאות לקידומה של ההתמזגות החברתית. מחבר לא־יהודי, המתפלמס עם האנ־טישמים, כותב כי "יש להנהיג נישואין אזרחיים כלליים, אשר ללא ספק ישימו קץ להתבדלותם של היהודים ויעשום מאדיארים גמורים...". היתה אף דעה, שהובעה בבית הנבחרים ע"י אחד מחבריו, כי הנישואין בין יהודים ונוצרים עשויים לשמש תריס בפני האנטישמיות.

האנטישמים התנגדו לחוק זה, הם ראו בו הנחה ליהודים ותו לא. בינם לבין הקאתולים היתה תמימות־דעים בעניין זה. אמנם התנגדותם של הקאתולים נבעה בעיקר מטעמים תיאולוגיים ודוגמאטיים, אולם בניסוח התנגדותם היו ניכ־רים גם מוטיבים אנטישמיים. העיתונות הקלריקאלית כתבה כי ההצעה מראה כי כוונתה של הממשלה "ליהד את הונגריה...". העניין ירד אז מעל הפרק וחזר ונידון בסוף 1883.

שאלת ההגירה היהודית מארצות חוץ

בתקופה זו חזרה ונתעוררה שאלת ההגירה היהודית, בקשר עם הפרעות ברוסיה והחשש שמא יציפו פליטים יהודיים את הונגריה.

לשאלה זו היתה כבר "מסורת" של עשרות שנים בדיונים על שאלת היהודים, ובקרב הציבור היתה מושרשת הדעה כי קיים קשר בין שאלה זו לבין ההגירה. אין ספק כי העניין היה בגדר בעיה. אי אפשר היה להתעלם מכך, כי במשך המאה ה־19 היה גידול מתמיד של האוכלוסיה היהודית, הן במספרים מוחלטים והן בשיעורם היחסי בכלל האוכלו־סיה, וברור כי גידול זה, בחלקו, מקורו בהגירה.

החששות מפני התגברות ההגירה היהודית אחרי הפרעות ברוסיה באו לביטוי ציבורי בפטיציות אל הפארלאמנט ובמאמרים בעיתונות. במאמרים אלה הובלטו השוני והניגוד שבין יהודי הונגריה המושרשים לבין המהגרים מרוסיה. פולמוס זה סייע לאנטישמים, קודם כל בכך שהעניין היהודי נידון בהרחבה והעסיק את דעת הקהל. נוסף על כך, ההתק־פות על היהודים הרוסיים והיהודים מגאליציה, ביניהם כאלה שכבר נמצאים במדינה מזה שנים רבות, הכשירו את הקרקע לעלילת הדם.

עלילת טיסא־אֶסלאר

בתולדות האנטישמיות בהונגריה במאה ה־19 קובעת עלי־לת הדם של טיסא־אסלאר ב־1882 פרשה לעצמה. אמנם אין לראותה כתופעה מבודדת ונבדלת מהאנטישמיות של התקופה; עם זה יש לייחד עליה את הדיבור כי היא מסמנת את השיא של שנאת ישראל בהונגריה בתקופה שקדמה למלחמת העולם הראשונה. מאורע זה הוציא לה לאנטישמיות ההונגרית מוניטין גם בארצות חוץ. מבחינת ההדים והתגובות בארצות שונות, ובייחוד מצד רישומם של הדברים בעולם היהודי — לא היתה שום תופעה אנטי־יהודית, מעלילת דמשק עד פרשת דרייפוס, שעוררה עניין כה רב. העניין הרב בפרשת העלילה נגרם בלי ספק גם ע"י כך, שהיה זה משפט עלילת הדם הראשון בהיקפו, שהתנהל בהליכים משפטיים מודרניים, באופן יחסי, במדינה שמקובל היה לראותה כמדינה תרבותית וליברלית.

טיסא־אסלאר הוא כפר במחוז סאבולץ' (Szabolcs),

בחלקו הצפוני של המישור ההונגרי הגדול. תושבי הכפר כולם מאדיארים, בחלקם קאלוויניסטים ובחלקם קאתולים. הקהילה היהודית היתה קטנה, מורכבת בחלקה הגדול ממהגרים מגאליציה, ברובם עניים. היתה זו קהילה כפרית קטנה, טיפוסית לקהילות הקטנות באותו איזור.

נערה משרתת בת הכפר, אסתר שוימושי שמה, נעלמה ביום 1 באפריל 1882 (י"ב בניסן — שבת הגדול) ולא נודעו עיקבותיה. בתחילתו לא עורר העניין תשומת לב; הנערה היתה יתומה מאביה ומבנות דלת העם ובאותו יום שנעלמה נסתכסכה עם גבירתה שבביתה עבדה. אולם כעבור ימים אחדים החלה אמה של הנערה לטפח חשדות שכאילו יד היהודים בהיעלם בתה. סייעה לחשדותיה של האם פליטת־פה אומללה של שמש בית הכנסת שבכפר, יוסף שארף, אשר ביקש להרגיע את האם הדואגת באמרו לה כי זכור לו מילדותו מקרה דומה: ילד נעלם "וכבר החלו להעליל על היהודים... אולם אחר כך חזר הילד".

החשדות גברו לאחר שבנו של השמש, בן החמש, סיפר — לכאורה כמסיח לפי תומו — כי ראה שאביו ושוחט הכפר הרגו את הנערה. הילד סיפר כדברים האלה ב־30 באפריל, היינו כחודש ימים לאחר שנעלמה הנערה. לאחר "עדות" זו ו"עדויות" אחרות נקבע כי קיים חשד של מעשה פלילי ונפתחה חקירה מוקדמת. חקירה זו נפתחה ב־19 במאי וכעבור יומיים העיר בנו הבכור של השמש, מוריץ בן ה־14, כי ראה את מעשה הרצח מבעד לחור המנעול של דלת בית הכנסת. נתברר לאחר זמן כי "עדות" זו נגבתה מהנער באישון לילה, תוך שימוש באמצעי לחץ וכפייה. על סמך עדותו של הנער נעצרו השמש ואשתו ועוד שלושה יהודים מתושבי הכפר. לאחר זמן נעצרו יהודים נוספים והואשמו ברצח או בסיוע לו.

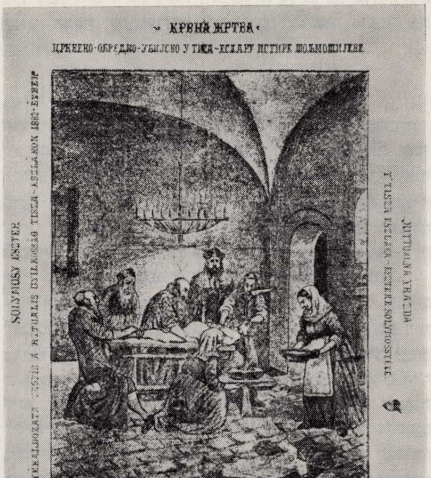
לפנינו איפוא עלילת דם אשר עיתויה ונסיבותיה כוללים את כל הסממנים של עלילת הדם ה"קלאסית". אולם משהחלה החקירה והעניין נודע ברבים, קיבלו הדברים מפנה והפכו לשערוריה. הכומר הקאתולי של טיסא־אסלאר כתב אל חבר בית הנבחרים גאזא אונודי (Ónody Géza) והלה העלה את הדברים בנאום שנשא ב־23 במאי 1882. התגובות על "גילויו" של אונודי לא העידו על התרגשות יתירה; אונודי לא היה מאלה שהיו מייחסים חשיבות לדבריהם. למחרת הגיש אישטוצי שאילתא אל הממשלה וקבל על כך שהרשויות הנוגעות בדבר הזניחו את החקירה. הוא ציטט באריכות מחיבורו הידוע של הפרופסור האנטישמי רולינג "היהודי התלמודי" על עלילת דמשק ועלילות אחרות ומהן ביקש להוכיח כי היהודים שואפים במקרים כאלה לטשטש את האמת. וזו היתה הנקודה העיקרית בדבריו וסיסמתם הראשית של המעלילים: בוצע פשע מחריד ונעצרו יהודים החשודים בו, והיהודים בכספם ובהשפעתם מנסים לחפות על הפושעים ולטשטש את המעשה.

ראש הממשלה קלמן טיסא, שכיהן גם כמיניסטר הפנים, ענה לאישטוצי בו במקום ומחה נגד העלילה כאילו בוצע פשע לצרכים דתיים והביע תרעומת על כי העניין נעשה נושא לפולמוס ולדיון בעיתונות.

ואכן, משהועלה העניין בבית הנבחרים החלו גם העיתונים לדון בו בהרחבה, ההתעניינות גברה והתפשטה הדעה כי היהודים מעורבים בדבר וכי הם פועלים במרץ להעלים את הפשע.

בראש המסיתים האנטישמים שבחשו ללא הרף בפרשת העלילה עמד ג'ולא ורהובאי (Verhovay Gyula), עיתונאי זריז, עורכו של העיתון הסנסאציוני Függetlenség, שהעמיד עתה את עיתונו לחלוטין לרשות התעמולה האנטישמית הבלתי מרוסנת. "מאמרי ה־Függetlenség, השופעים אש וגפרית, נקראו בלהיטות, והעיתונאים האנטישמים שבערי השדה סיגלו לעצמם עד מהרה את סגנונו הארסי של ורהובאי", כותב אחד הכתבים הפוליטיים הידועים באותו זמן, מוריץ סאטמארי. יצויין, כי מתוך עיתון זה שאבה את ידיעותיה העיתונות האנטישמית שבגרמניה, שכמובן טיפלה בפרשה בהרחבה.

תוך כדי כך חלה התפתחות חדשה בפרשה. ב־18 ביוני 1882 נמשתה מהנהר טיסא גוויה של צעירה ועליה מלבושי הנערה שנעלמה; נראה היה כי זו גוויתה. כל סימני אלימות לא נמצאו עליה. אולם בזיהוי שנערך הכחישה אם הנערה כי הגופה גופת בתה היא. אלה שהכירו את הנערה בחייה היו חלוקים בדעתם; מקצתם זיהו אותה ואחרים טענו שאין זו גופתה. הבדיקה הרפואית — שבדיון המשפטי נתעוררו ספקות חמורים לגבי מהימנותה — העלתה כי הגוויה היא של אשה מבוגרת וכי היא שהתה במים שלושה־ארבעה ימים

ציור שיטנה שהודבק בחוצות העיר אויוידאק (Ujvidék, כיום נובי־סאד ביוגוסלאביה) בספטמבר 1883, המתאר את "רצח" הנערה בטיסא־אסלאר

בלבד. מעתה גברה ההסתה נגד היהודים, שדאגו כביכול שגופה זו תימצא כדי להוכיח צדקתם.

הלכי הרוח האנטישמיים התפשטו והלכו, ולא רק בין המוני העם אלא גם בקרב המשכילים נמצאו רבים שנטו להאמין בעלילה. הטענה הרווחת בחוגים אלה היתה, כי אמנם אין הם מאמינים שמעשים כאלה ייעשו ע"י יהודים נאורים, אולם היהודים יושבי המחוזות הצפוניים, שמוצאם מגאליציה ורמתם התרבותית ירודה, מסוגלים למעשים כאלה שמייחסים להם.

ההתגוננות היהודית

בשלבים הראשונים של פרשת העלילה התבטאה ההתגוננות היהודית בפעולותיהם של יחידים מיהודי טיסא־אסלאר והסביבה, שבלבם היו חששות מבוססים לנוכח ההסתה המתפשטת והולכת. מונה סניגור לעצורים, שהיו כולם עניים מרודים, ונמסרו ידיעות לעיתונות שכאילו הנערה שנעלמה עודנה בחיים. מוסר הידיעות היה חוכר ממוקאץ, קרובו של אחד העצורים; הוא טען שלא בא להטעות במתכוון אלא סיפר מה שהוא עצמו שמע.

באותם הימים נכנס לזירת המאבק עיתונאי יהודי צעיר, מיקשא סאבולצ'י. הסניגור הראשי במשפט העלילה, קארוי או'טוו'ש מספר, כי סאבולצ'י סבר כי הוא יפתור את התעלומה ויוציא לאור צדקת היהודים. עם זאת מציין או'טוו'ש, כי חוסר ניסיונו ופעלתנותו היתירה של סאבולצ'י הביאוהו לפעמים למעשים שליליים.

סאבולצ'י היה ממציא ידיעות לעיתונות, שעיקר תכליתן היה להוקיע את דרכי החקירה בפרשת העלילה. הוא טען כי החוקרים הניחו מראש שהיהודים אשמים, וכל חקירתם התנהלה בכיוון זה. נראה, כי הידיעות של סאבולצ'י, שסיפקן לעיתונים, היו לעתים נמהרות ובלתי שקולות.

סאבולצ'י פעל ביוזמתו ועל דעתו שלו; שום גוף יהודי לא עמד מאחוריו.

הפעולה הראשונה מצד גוף יהודי נעשתה באמצע יוני 1882, דהיינו כשלושה שבועות לאחר שהפרשה הועלתה בבית הנבחרים. הלשכה המרכזית של הקהילות הניאולוגיות פנתה אל הפרקליט הנודע קארוי או'טוו'ש (Eötvös Károly) — איננו ממשפחת המיניסטר או'טוו'ש) בבקשה לצאת לנ'יראג'האזא (Nyiregyháza — עיר המחוז של טיסא־אסלאר), שם הוחזק במעצר מוריץ שארף, בנו הבכור של השמש, ש"העיד" כי ראה את הרצח. "עדות" זו נחשבה כעדות המכרעת נגד הנאשמים והפרקליט נתבקש איפוא לתהות על קנקנו של הנער ולבדוק, האם העיד מה שהעיד ללא לחץ חיצוני.

או'טוו'ש היה אחד מראשי "מפלגת העצמאות", המפלגה הראשית של האופוזיציה, בעל קשרים ואחד מטובי הפרקליטים בזמנו. לאחר שראה את הנער בא או'טוו'ש למסקנה כי אין הוא פועל לפי טבעו החופשי, הוא שרוי באימה ואומר מה שמצווים עליו לומר. הנער נשמר היטב לבל יבוא במגע עם איש (רק הודות לקשריו האישיים עם התובע הכללי הצליח או'טוו'ש להתראות עמו).

נתברר איפוא למעלה מכל ספק כי מתרקמת מזימה להוכיח כי יהודים ביצעו רצח לצרכים תחיים. החקירה היתה מכוונת להוכיח זאת בכל הדרכים, ולתכלית זאת נאספו "עדויות" תוך שימוש באיומים ועינויים ע"י הו'אנ־דארמריה הידועה לשמצה.

היו לפרשה גם השלכות ציבוריות ופוליטיות. האנטישמים המושבעים מצאו כאן מקום להתגדר בו והעניין נעשה מגוף גדול לפעילות אנטישמית ענפה. האופוזיציה מצדה ניצלה את העניין לנגח את הממשלה על "מחדליה" בחקירה.

ראשי הציבור היהודי חשו כי חובה עליהם לעמוד בפרץ וכי אי אפשר להניח לדברים להתגלגל מאליהם; היה לחץ גם מערי השדה — התעמולה האנטישמית הורגשה שם יותר מאשר בעיר הבירה — ואף מארצות חוץ. הוחלט איפוא לבקש את קארוי או'טוו'ש, כי יטול על עצמו את ניהול הסניגוריה. הלה נתרצה, אף כי היו לו היסוסים. ברור היה לו — כפי שהוא מספר בחיבורו הגדול על העלילה (A nagy per, ראה ביבליוגראפיה, מס' 97) — כי המשימה שהוטלה עליו חורגת מגדר סניגוריה במשפט פלילי רגיל. הוא ראה את תפקידו "בגילוי הדברים שאירעו באמת, כיצד נעלמה הנערה, ובאיזו דעה קדומה, קלות דעת ומגמה נפשעת פעלה החקירה כדי ליצור... עלילת דם". או'טוו'ש לא היה סניגור יחיד. הוא בחר לו עוד שני משפטנים ידועים, האחד איש האופוזיציה והשני חבר־פארלאמנט לשעבר ממפלגת הממשלה.

מהלך המשפט ותוצאותיו הראו לדעת כי אכן היה זה צעד נבון להטיל את ניהול הסניגוריה על או'טוו'ש. הוא היה האיש הראוי להתמודדות המשפטית הצפויה, ועמד בה בכבוד.

פעולת החרדים נגד העלילה

הנציגות הרשמית של הקיבוץ היהודי, "הלשכה המרכזית", לא עסקה בפעולה ציבורית והסברתית כנגד העלילה והסתה בדאגה להגנה משפטית. יתכן שמפאת מעמדו הרשמי נמנע גוף זה מפעולה פוליטית ומהתערבות ישירה בעניין הנתון לחקירה. אולם באמת השעה היתה צריכה לפעולה ציבורית, כדי להוקיע את העלילה ולהוציא מלבם של אלה שהיו סבורים כי מחמת חולשתה אין היהדות מתגוננת.

היוזמה לפעולה כזו באה מקבוצה של רבנים חרדים שנתכנסו לאסיפה בבודאפשט, ב־5 ביולי 1882, לשם דיון בדרכי תגובה על העלילה. בראש האסיפה ישב הרב מנחם כ"ץ מצפהלים (דויטש־קרויץ בבורגנלאנד). הנאספים החליטו לפנות אל אקדמיות למדעי המזרח ואל פקולטאות לתיאולוגיה באוניברסיטאות שונות באירופה, כדי שחכמים נוצריים יעידו על הכזב שבעלילת הדם. כן פרסמה האסיפה גילוי־דעת שבו מתבקש הציבור היהודי להבליג על רגשותיו ולנהוג בהתאפקות.

בתשובה לפניית הרבנים נתקבלו גילויי דעת נגד עלילת הדם מאת הפאקולטאות לתיאולוגיה באוניברסיטאות אמסטרדאם, ליידן, אוטרכט וקופנהאגן וכן מאת מלומדים ידועים כמו פראנץ דאליץ' (Delitzsch), לאגארד (Lagarde),

נוֹלדקה (Nöldeke), שטראק (Strack) ואחרים. לגילויי דעת אלה היה ערך מסויים במערכת ההתגוננות.

עיתונות וספרות אפולוגטית

בעת הפולמוס הסוער סביב עלילת הדם הורגש הצורך בעיתון פוליטי יהודי בשפה ההונגרית, שישמש את הצרכים הציבוריים של היהודים ויהווה משקל־נגד לעיתונות האנטישמית; אי לזאת הוחלט ע״י קבוצת צעירים בבודאפאשט להוציא שבועון בשם "Egyenlőség" ("שוויון"). העיתון החל לצאת בסוף נובמבר 1882, ועד סגירתו ע״י הממשלה ב־1938 היה הביטאון הפוליטי המרכזי של יהודי הונגריה. עניין עלילת הדם תפס כמובן מקום בראש על דפי השבועון החדש והוא נקט מראשיתו טון תקיף ונועז. העורך (מ. בוגדאנ׳י — Bogdányi) והכתב הראשי (הוא סאבולצ׳י שנזכר למעלה) סיגלו לעצמם את הגוסח שרווח בעיתונות האופוזיציונית ההונגרית ולא היו בוררים הרבה בסגנון הפולמוס עם מתנגדיהם.

מקום חשוב בהתגוננות תפסה הספרות האפולוגית, שראתה אור בפרק זמן זה, לא רק בהונגריה אלא גם באוסטריה, בגרמניה ובצרפת.

בהתגוננותם של יהודי הונגריה בפני עלילת הדם אפשר להבחין בין שתי מגמות הפועלות זו בצד זו. האחת פועלת בכיוון של התגוננות פאסיבית: הגנה משפטית, אפולוגטיקה ושתדלנות מאחורי הקלעים אם היא נדרשת; המגמה השנייה נוקטת בדרכי התגוננות פעילה: חקירות נגדיות במקביל לחקירה הרשמית, פעילות עיתונאית נמרצת ואף תוקפנית. בדרך הראשונה נקטו החוגים היהודיים הרשמיים, מרבית חברי הפארלאמנט היהודיים וחוגי רבנים חרדים. ההתגוננות האקטיבית לעומת זאת היתה נחלת יחידים, שהתרכזו סביב העיתונאי סאבולצ׳י והסניגור אוֹטוֹש. השוני הזה שבדרכי ההתגוננות מקורו באותם הבדלי גישה והשקפת עולם שעליהם נעמוד בדיון על המאבק בעניין שוויון הזכויות הדתי, בפרק השביעי להלן.

הדים בארצות חוץ

עלילת טיסא־אסלאר עוררה חרדה ודאגה בעולם היהודי, שעקב בהתעניינות רבה אחרי השתלשלות הדברים. התעניינות זו נבעה בוודאי גם מהערנות והדריכות שהיו בעולם היהודי באותה עת בקשר לפרעות ברוסיה.

הפעולה המעשית של אישים וגורמים ציבוריים יהודיים בארצות־חוץ התבטאה בעיקר בתמיכה מוסרית ובסיוע חומרי. התערבות פוליטית לא נדרשה, משום שהיה ידוע כי העמדה הרשמית בהונגריה היא נגד העלילה.

בגרמניה נערכה מגבית לטובת קורבנות העלילה ביוזמת מערכת השבועון היהודי "אלגמיינע צייטונג דס יודנטומס", בצרפת פרסמה חברת "כל ישראל חברים" חוות דעת נגד העלילה מאת אישים שונים, וביניהם המלומד הידוע ארנסט רנאן.

המשפט ופסק הדין

משפט טיסא־אסלאר נפתח ב־19 ביוני 1883, ונסתיים ב־31 ביולי אותה שנה בבית המשפט שבג׳יראג׳האזא. ארבעה יהודים הואשמו ברצח, שישה אחרים בשותפות לו ועוד חמישה בחיפוי על הפשע. כל הנאשמים, פרט לארבעה, היו נתונים במעצר מאז התחלת החקירה, למעלה משנה לפני כן.

בראש בית המשפט ישב השופט פרנץ קורניש (Korniss). הסניגור אוֹטוֹש קובע, כי היתה לו דעה קדומה, והוא האמין כי הנאשמים רצחו את הנערה; השופט לא היה אמנם שונא ישראל, אולם הושפע מסביבתו, שהיתה עוינת ליהודים.

התובע לא האמין בעלילה וציפו שתוך מהלך המשפט יודיע על ביטול התביעה. עמדתו תוארה ע״י מצדדי העלילה כסיוע לסניגוריה. האיבה כלפיו מצד האנטישמים היתה רבה עד כדי כך, שבזמן המשפט הותקף ע״י אחד ממנהיגי האנטישמים, שאיים עליו במעשי אלימות. האווירה סביב המשפט היתה מתוחה מאוד. הנוכחים באולם בית המשפט גילו עמדה עוינת כלפי הסניגוריה והתביעה כאחת.

המשפט עורר התעניינות גדולה ברחבי העולם, ומלבד כתבות שוטפות על מהלך המשפט, נתפרסמו בעיתונים הגדולים שבמערב אירופה מאמרי מערכת שתקפו בייחוד את סדרי המשפט בהונגריה. המוטיב הראשי במאמרים אלה היה, שהעלילה מזכירה את ימי הביניים והיא חרפה לתרבות המאה ה־19.

פסק הדין ניתן ב־2 באוגוסט 1883 ובו זוכו הנאשמים. פסה״ד קבע, כי לא הוכח שהנערה נרצחה ע״י היהודים וכי אין לקבוע בביטחון אם הגוויה שנמשתה מהנהר גוייתה היא. כן נקבע, כי יש ספקות בדבר מהימנות עדותו של הנער מוריץ שארף נוכח העובדה כי העיד נגד אביו ובעת המשפט גילה איבה ובוז כלפי היהודים; אף נתגלו סתירות בעדותו.

הנאשמים זוכו, אולם המתיחות מסביב לפרשה לא פגה. לא נתברר מה עלה בגורל הנערה ולא הוסקה מסקנה החלטית בדבר זהות הגוויה, שהיתה בעיה מרכזית בפרשה כולה ושימשה גורם עיקרי להסתה. השופטים בפסק הדין לא הגיבו על האשמות החמורות שהועלו במשך כל העת בדבר אופני החקירה ועינויים של כמה מהעצורים כדי לאלצם למסור הודאה.

והואיל ופסק הדין לא ביירר בצורה חד־משמעית את הסתומה שבפרשה, נמצאו רבים שהוסיפו להחזיק בדעה, כי אף על פי שהנאשמים יצאו זכאים, הרי אין הם חפים מפשע. כתוצאה מכך לא פג המתח האמוציונאלי הרב שנצטבר בקרב ההמון. הזעם נגד היהודים, שנראה כאילו היה ספונטאני אך באמת היה מכוון ע״י מסיתים ותועמלנים, מצא ביטוי בהתפרעויות ומעשי אלימות במקומות שונים בארץ.

פרעות 1882—1883

התפרעויות ראשונות נגד היהודים כתוצאה ישירה מפרשת העלילה אירעו עוד בקיץ 1882 בכמה מקומות בהונגריה המערבית. בסוף ספטמבר אותה שנה נתחדשו המהומות והפעם בהיקף גדול יותר. מוקד ההתפרעויות היה בפרס־

Felhivás.

Az utolsó napokban elöfordult sajnos a város tekintélyét mélyen sértő események alkalmából, az alólirott városi tanács ujabbi kihágások megakadályozása czéljából el nem mulaszthatja, Pozsony sz. kir. város t. cz. lakóit tisztelettel felkérni, és azoknak mindenkor tanusitott rendszeretete elé azon határozott felkéréssel járulni, hogy a nyilvános rend fentartása, valamint a személy- és vagyonbiztonság érdekében oda hatni sziveskedjenek: hogy nagyobb nyilvános csoportosulások elháritása czéljából házbelieiket az esti és éjji órákban otthon tartsák, hogy nagyobb csoportosulásoknak eleje vétessék.

Egyuttal a t. cz. lakók figyelmeztetnek, hogy a rendőri személyzet felszóllitásainak azonnal engedelmeskedniök kell, s hogy esetleges ellentállás a magyar büntető törvény értelmében szigoruan büntetik.

Végre még a t. cz. lakósság megnyugvására megemlittetik: hogy a szükseges rendőri és katonai intézkedések egyuttal megtétettek, hogy tervezett esetleges ujabbi kihágásoknak mindjárt eleje vétethessék.

Pozsony 1882. szeptember 29-én.

A városi tanács.

קריאת מועצת העיר פרסבורג מספטמבר 1882 לשמירה על הסדר

הידיעות בעיתונות אירעו מהומות ופרעות בחמישים מקומות בערך; מקצתן בערים ורובן בעיירות ובכפרים. פרעות אלה לא היו מכוונות רק נגד הרכוש; רבו מאוד מקרי האלימות הגופנית והיו אף מקרי רצח אחדים. הפורעים נמנו גם הפעם על המעמדות הנחותים. חלק בראש בטל הפרוטאריון הכפרי, שהיה בא אל הערים ופוגע ברכוש היהודים. בין המסיתים בולט עתה חלקם של המורים, המפיצים תעמולה אנטישמית הן בין תלמידיהם והן בקרב הקהל הרחב.

השלטונות ראו התפרעויות אלה בדאגה רבה, הן משום הנזק לשמה הטוב של המדינה, שכבר נפגם ע"י עצם העלילה והן משום החרדה לסדר הפנימי במדינה וליציבותו של המשטר. תנועה עממית והתעוררות השכבות הנמוכות היה בה, בדרך כלל, משום סכנה, כל שכן תנועה שהפרולטאריון הכפרי משתתף בה. אמנם אין סימנים לכך שהמהומות נשאו אופי סוציאלי מובהק, אולם עצם הפגיעה ברכוש אי אפשר היה שלא תעורר דאגה. הממשלה נקטה איפוא אמצעים תקיפים לדיכוי המהומות ולהענשת האשמים. אולם האמצעים האלה לא יכלו להיות יעילים משום שהשלטונות המקומיים לא נקטו מצדם אמצעים נמרצים כלפי הפורעים, הם גילו קלות דעת נוכח המאורעות וראשי הציבוריות המקומית לא הוקיעו את המהומות. באדמינים-

בורג ובסביבתה, וממנה התפשטו למחוזות סמוכים ואף רחוקים; היו אז מהומות ופגיעות ברכוש בעשרים מקומות בערך. המתפרעים היו מבני דלת העם והאספסוף. מקום בראש תפסו שכירי־יום ושוליות וכן נשים. המסיתים היו מאנשי האינטליגנציה המקומית, מורים וכמרים. ההתפרעויות הפתיעו את השלטונות המקומיים וכוחות הביטחון לא יכלו להשתלט על ההמון. הסדר הוחזר על כנו רק לאחר שהוכרז מצב חירום והובהל צבא — אמצעים שנחשבו כחמורים בתנאי אותה תקופה.

באוגוסט 1883, היינו מיד לאחר המשפט, חזרו ופרצו התפרעויות. הפעם הן החלו בעיר הבירה ונמשכו כמה ימים, בהשתתפותם הניכרת של תושבי העיר הגרמניים. כעבור יום החלו מהומות בפרסבורג; כמו בפעם הקודמת כן בפעם הזאת נטלו הגרמנים והסלובאקים מקום בראש. מכאן ואילך התפשטו המהומות במהירות ובאורח שיטתי למחוזות הסמוכים.

ההתפרעויות ב־1883 היו מתוכננות, מאורגנות ומכוונות, ומצד היקפן וחומרתן הן עלו על אלה דאשתקד. לפי

Vom Obergespan und Regierungs-Commissär des Wieselburger Comitats.

An die Bewohner

des Wieselburger Comitates!

Die hohe Regierung hat in Anbetracht der im Comitate letzterer Zeit vorgefallenen größeren Ruhestörungen, die auch mit Raub und Mord verbunden waren, für nöthig befunden, außerordentliche Maßregeln zur Herstellung der gesetzlichen Ordnung, so auch der Sicherheit des Eigenthums und der Person zu ergreifen, und durch hohen Erlaß des Ministeriums des Innern vom 7. November, Z. 3848, wurde ich zum Regierungs-Commissär auf den Bereich dieses Comitates ernannt.

Indem ich dies der Bevölkerung des Comitates zur Kenntniß bringe, appellire ich zugleich an deren gesunden Sinn und Einsicht sowie ihre Achtung des Gesetzes, und hoffe mit Zuversicht, daß die Bevölkerung des Comitates mir meine Aufgabe möglichst zu erleichtern bestrebt sein wird, und deßhalb von jedweder ferneren Ruhestörung und Bedrohung der persönlichen so auch der Sicherheit des Eigenthums sich nicht nur enthalten, sondern auch selber werkthätig eingreifend zur baldigsten gänzlichen Herstellung der Ruhe und Ordnung im Comitate so auch zur Darniederhaltung der Ruhestörer mitwirken wird. Und zwar stelle ich diese Voraussetzung um so berechtigter, da ich in dem Falle, als mir auf authentischem Wege die Kunde von größerer Auflegung in dem einen oder dem anderen Orte zukommen würde, welche den Ausbruch von Unruhen daselbst befürchten lassen würde, ich, ohne den Ausbruch abzuwarten, für die Aufrechthaltung der Sicherheit durch Verlegung von Militär in die betreffenden Orte — trotzdem dies für die Gemeinde mit Kosten verbunden wäre — zu sorgen entschlossen bin, so auch, falls irgendwo im Comitate die Ruhe thatsächlich gestört würde und dabei die Sicherheit der Person und des Eigenthums was immer für einer Bewohners des Comitates bedroht wäre, ich mit unerbittlicher Strenge gegen die betreffenden Unruhestifter und Uebelthäter auftreten, ja im Nothfalle, wenn sich ähnliche mit Raub und Mord verbundene Ruhestörungen auch anderswo im Comitate ergeben würden, deren leider eine Gemeinde dieses Comitates in letzterer Zeit Schauplatz war, ich allfallsgleich durch Erwirkung des Standrechtes für die gänzliche Herstellung der Ruhe und Ordnung sowie der Sicherheit der Person und des Eigenthums im Comitate Sorge tragen werde.

Es mögen sich daher die ruhigen, friedliebenden, einsichtsvollen Elemente der Comitats-Bevölkerung zusammenscharren und thätlich dazu mitwirken, daß die Unruhestifter darniedergehalten, Ruhe und Ordnung im Comitate je eher gänzlich hergestellt werde.

Mögen sie bedenken, daß, indem sie die Person und das Eigenthum der durch die gegenwärtige Bewegung Bedrohten schützen, sie solchen Bewegungen hindernd zuvorkamen, die früher oder später sich auch gegen sie und ihr Eigenthum wenden würden.

Auch an die Herren Seelsorger der verschiedenen Confessionen sei die Bitte gerichtet, mir in ihrem Wirkungskreise die volle Unterstützung meiner Friedensaufgabe gewähren zu wollen. Namentlich fordere ich aber die Gemeinde-Obrigkeiten auf, daß sie ihren Pflichten um die öffentliche Sicherheit genau und mit voller Energie nachkommen, indem ich sie zugleich meiner vollen Unterstützung in dieser ihrer vielleicht die und da schwierigen Aufgabe, aber zugleich auch dessen versichere, daß im entgegengesetzten Falle, wenn ich ihrerseits Nachlässigkeit, Saumseligkeit oder auch nur Laubeit in Erfüllung ihrer diesfälligen Pflichten sehen würde, sie gewärtig sein können, daß ich dies ihnen nicht nachsehen, sondern mit voller Strenge ihr Gebahren ahnden werde.

Ung.-Altenburg, am 9. November 1882.

Baron Emerich Miske,
Obergespan und Regierungs-Commissär im Wieselburger Comitate.

כרוז מנובמבר 1882 מאת מושל מחוז ויזלבורג אל התושבים בדבר המהומות נגד היהודים

Zalamegye alispánjától.

Zala-Egerszeg Polgáraihoz!

Zala-Egerszeg városában a tegnap és tegnapelőtt múlt éjjeleken a polgárok egy részének személy és vagyon biztonsága legsúlyosabban megtámadtatott.

Fájdalmasan érint, hogy ezen eléggé meg nem bélyegezhető merényleteknek megyénk székhelye Zala-Egerszeg volt színhelye. Az ország és a külföld rövid napok alatt tudomással fog bírni az itt előfordult zavargásokról, s kétkedni sem fogja városunknak és ezzel megyénknek eddig mindenkor fentartott jó hírnevét.

Müvelt és rendezett államban, melynek első és legfőbb feladata hogy polgárait a jogbátorság oltalmában kivétel nélkül részesítse, az ily erőszakoskodások meg nem tűrhetők; midőn tehát figyelmeztetek mindenkit azon szigoru büntetésre, melyet a törvény az ily zavarok intézői és részesei ellen mér, más részről ki kell jelentenem, hogy a megzavart rendet, s a város polgárainak békés nyugalmát a törvény által rendelkezésemre adott legerősb eszközök alkalmazásával is helyreállítani és fentartani törvény által előirt kötelességemben áll.

Hiszemmal fordulok Zala-Egerszeg város polgárainak ismert hazafiasságához! A város polgárainak jósan érzéke fogja ismerni a veszélyt, melylyel az elkövetett rendzavarások nem csak a társadalmat, hanem a város életérdekeit is fenyegetik; s azért azon szilárd meggyőződésben vagyok, hogy a polgárság komoly, nyugodt megtartása a rendbontók megfékezésére tett hatósági intézkedések sikerét megkönnyiteni és előmozditani fogja; mi hogy úgy legyen, városunk becsülete is elengedhetlenül követeli. —

Zala-Egerszegen 1883. augusztus 25-én.

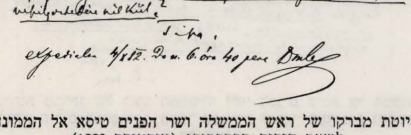
Svastits Benó m. k.

alispán.

כרוז מאוגוסט 1883 מאת סגן מושל המחוז אל תושבי זאלא־אגארסאג, בדבר המהומות נגד היהודים

בקרב ההמונים, התנהלה מצד האנטישמים פעולה פוליטית ערה שהיתה מכוונת להניע את הפארלאמנט לחוקק חוקים המגבילים את היהודים. פעולה זו התבטאה בצורה של עריכת פטיציות והגשתן לבית הנבחרים. באחדות מפטיציות אלה נדרשה הגבלת ההגירה היהודית והן הוגשו בראשית שנת 1882 והגיעו לדיון זמן קצר אחרי שנודעה פרשת טיסא־אסלאר, ובנסיבות אלה היתה להן משמעות רבה. ביולי 1882, דהיינו בעיצומו של הפולמוס על עלילת הדם, הוגשה פטיציה נוספת ובה נדרש, בין היתר, לבטל את האמאנציפאציה.

פטיציות אלה נדחו ע"י בית הנבחרים, אולם עצם הדיונים עליהן, על רקע האווירה האנטי־יהודית העכורה של אותה

טיוטת מברקו של ראש הממשלה ושר הפנים טיסא אל הממונה לשעת חירום בפרסבורג (אוקטובר 1882)

4635
1239 p. t. 1883

Aufruf!

In Folge der gestern Abends und Nachts vorgefallenen Ruhestörungen und gewaltsamen Beschädigung fremden Eigenthums, bringt der Magistrat folgende Anordnungen zur Kenntniß:

Damit die Ruhestörer nicht in einzelne Häuser sich flüchten und der Strafe entziehen sollen können, wird angeordnet:

1. Die Thore der Häuser, die Buschen- und Branntweinschänken sind Abends 8 Uhr zu schließen.

2. Einkehrwirthshäuser und Kaffeehäuser, sind Abends 10 Uhr zu schließen.

3. Familienhäupter, Arbeitgeber und Industrielle sind unter Verantwortung verpflichtet, die Familienglieder und Arbeiter nach beendeter Arbeit nicht mehr auf die Gasse zu lassen.

4. Indem der Magistrat zur Verhinderung der Ruhestörungen die Mitwirkung des k. k. Militärs in Anspruch zu nehmen bemüssigt war, wird veröffentlicht, daß die die Soldaten begleitenden Bürger-Kommissäre durch ein Band in städtischen Farben am linken Arme erkenntlich sind, und diese bevollmächtigt wurden, die Ordnung, Sicherheit der Person und des Eigenthums um jeden Preis aufrecht zu erhalten.

5. Das Zusammenstehen der Neugierigen auf der Gasse wird nach 8 Uhr Abends nicht geduldet, in Folge der an sie gestellten polizeilichen Aufforderung haben sie auseinander zu gehen, und sich nach Hause zu verfügen.

Endlich werden die Inwohner israelitischen Glaubensbekenntnisses im eigensten Interesse aufgefordert, jede provokatorische Handlung zu vermeiden, damit die Leidenschaften nicht aufgeregt werden.

Oedenburg, aus der am 13. August 1883 abgehaltenen außerordentlichen Magistrats-Sitzung.

Der Stadtmagistrat.

כרוז הרשות העירונית באו"דנבורג (שופרון) מאוגוסט 1883 בדבר המהומות

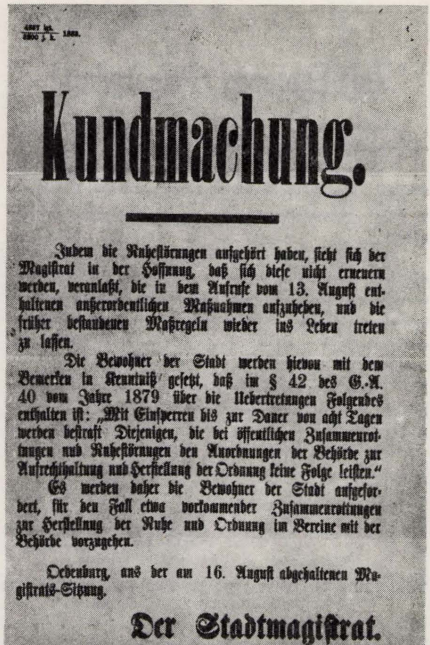
טראציה של המחוזות לא נעדרו גם יסודות אנטישמיים.

נראה לכאורה כי פרעות 1882 ו־1883 היו התפרצויות ספונטאניות של זעם ההמונים בקשר לפרשת טיסא־אסלאר. אולם משקיפים בני הזמן, ביניהם גם כאלה שלא היו מאוהדי ישראל, באו לידי הכרה, כי לא אלה פני הדברים.

מרכזי ההתפרעויות היו דווקא במקומות שבהם לא היתה כל עילה לרגשות איבה נגד היהודים. במערב הונגריה — ששם בעיקר היו הפרעות — התרכז הישוב היהודי הוותיק, שמרובים היו בו היסודות המשכילים; לעומת זאת במחוזות שבהם ישבו המהגרים ויסודות לא־מתבוללים — לא היו פרעות הראויות לציון. העובדה כי גרמנים וסלובאקים מילאו תפקיד ניכר במהומות מוכיחה גם היא, שהקשר הישיר בין העלילה לפרעות היה רופף למדי; שהרי הגרמנים והסלובאקים היו זה מכבר עויני היהודים ומטעמים שאינם קשורים לעלילה כלל ועיקר. אכן, פרעות אלה משתלבות בעלילת הדם רק במובן זה שהעלילה והמתיחות שמסביבה יצרו רקע נוח להנעת ההמונים לפעולה אנטי־יהודית.

המפלגה האנטישמית

בתקופת הפולמוס על עלילת הדם, בד בבד עם ההסתה

Kundmachung.

Indem die Ruhestörungen aufgehört haben, sieht sich der Magistrat in der Hoffnung, daß sich diese nicht erneuern werden, veranlaßt, die in dem Auftrage vom 13. August enthaltenen außerordentlichen Maßnahmen aufzuheben, und die früher bestandenen Maßregeln wieder ins Leben treten zu lassen.

Die Bewohner der Stadt werden hievon mit dem Bemerken in Kenntniß gesetzt, daß im § 42 des G.-A. 40 vom Jahre 1879 über die Uebertretungen Folgendes enthalten ist: „Mit Einsperren bis zur Dauer von acht Tagen werden bestraft Diejenigen, die bei öffentlichen Zusammenrottungen und Ruhestörungen den Anordnungen der Behörde zur Aufrechthaltung und Herstellung der Ordnung keine Folge leisten."

Es werden daher die Bewohner der Stadt aufgefordert, für den Fall etwa vorkommender Zusammenrottungen zur Herstellung der Ruhe und Ordnung im Vereine mit der Behörde vorzugehen.

Oedenburg, aus der am 16. August abgehaltenen Magistrats-Sitzung.

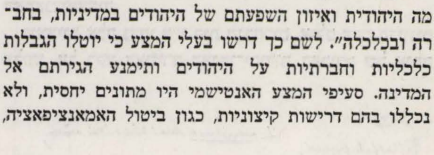
Der Stadtmagistrat.

הודעה מאת הרשות העירונית באודנבורג (שופרון) בדבר שמירת הסדר הציבורי (אוגוסט 1883)

עת, הגבירו את האיבה ליהודים וחיזקו כוח שונאיהם.

באוקטובר 1883 הוקמה מפלגה אנטישמית שבמרכזה עמדו חברי הפארלאמנט האנטישמיים, שפרשו ממפלגותיהם והקימו סיעה עצמאית.

המצע של המפלגה דרש בראש ובראשונה "שבירת העוצמה היהודית ואיזון השפעתם של היהודים במדיניות, בחברה ובכלכלה". לשם כך דרשו בעלי המצע כי יוטלו הגבלות כלליות וחברתיות על היהודים ותימנע הגירתם אל המדינה. סעיפי המצע האנטישמי היו מתונים יחסית, ולא נכללו בהם דרישות קיצוניות, כגון ביטול האמאנציפאציה,

טיוטת מברקו של ראש הממשלה ושר הפנים טיסא אל הממונה לשעת חירום בפרסבורג, בדבר אמצעים לדיכוי המהומות (ספטמבר 1883)

איסור מכירת קרקעות ליהודים (דרישה שהועלתה באחת הפטיציות באותה תקופה), רפורמה דתית. נראה כי אי־הכללתן של דרישות אלה וכיוצא בהן נבעה מטעמים פוליטיים־טכסיסיים; האנטישמים נשאו עיניהם אל הבחירות הכלליות שעמדו להתקיים כעבור זמן קצר והם ביקשו לשוות לתוכניתם צורה מתונה, שתתקבל על דעת הקהל.

ואכן, בבחירות ב־1884 זכו האנטישמים להישגים לא־מבוטלים: נבחרו שבעה־עשר ממועמדיהם. הללו נבחרו ברובם במחוזות המאדיאריים שבמרכז הארץ, וכמה מחוזות בעלי מיעוט סלובאקי וגרמני גדול בחרו גם הם צירים אנטישמיים.

משקלה של הסיעה האנטישמית בבית הנבחרים, שמספר חבריו היה 457, לא היה ניכר, והיחס כלפיה מצד יתר המפלגות היה עוין והן התעלמו מעצם קיומה. יחס זה הכביד על הסיעה החדשה אולם לא קיפח לחלוטין את חשיבותה כגורם פארלאמנטארי. הסיעה יזמה הצעות חוק, היפנתה שאילתות אל הממשלה וחברי העלו בכל הזדמנות את השאלה היהודית, וכך גררו את בית הנבחרים לוויכוחים על נושא זה. והואיל ובית הנבחרים ההונגרי באותה תקופה היה המוקד של החיים המדיניים, ודיוניו זכו להדים נרחבים בדעת הקהל — ממילא נתפשטו הקיטרוגים האנטישמיים ונתחזקה בדעת הציבור תחושת קיומה של השאלה היהודית.

אך לא יצא זמן מרובה ונתגלעו חילוקי דעות בתוך המחנה האנטישמי, שמקורם בניגודי השקפות פוליטיות. חלק מהאנטישמים, ואישטוצי בראשם, היו מתומכי הסכם ה"פשרה" עם אוסטריה (משנת 1867), בעוד שרובם היו מתומכי הקו הראדיקאלי של "מפלגת העצמאות", שדגלה בעצמאות הונגרית מלאה ובביטול המשטר הדואליסטי. להבנתה של מחלוקת זו יש לזכור, כי שאלת היחסים עם אוסטריה וההאבסבורגים נראתה בעיני אותו דור כשאלה המרכזית של החיים הלאומיים. תחילה אמנם ניסו האנטישמים לנקוט עמדה נייטראלית בשאלה זו, ובמצע המפלגה ניתנה לחברי הסיעה יד חופשית בעניינים שאינם נוגעים לשאלה היהודית, אף על פי כן לא הצליחו בעלי הדעות המנוגדות לבוא לעמק השווה. באוגוסט 1885 הקימו אישטוצי ושניים מחבריו סיעה אנטישמית נפרדת, ועד סוף כהונתו של הפארלאמנט, ב־1887, נתקיימו בו שתי סיעות אנטישמיות. יש לציין עם זאת, כי הפירוד לא פגע בפעולתם הפארלאמנטרית של האנטישמים. הם הרבו להשתתף בוויכוחים ואף העלו הצעות חוק, שאחדות מהן זכו לתמיכה גם מצד לא־אנטישמים.

לקראת הבחירות הכלליות ב־1887 ניסו האנטישמים להתלכד מחדש, אולם ללא הצלחה מרובה; אך מכל מקום עלה בידם להעביר אחד־עשר מועמדים (לעומת שבעה־עשר בבחירות הקודמות) ובכך לקיים גרעין של סיעה פארלאמנטרית שהחזיקה מעמד עד ראשית שנות ה־90.

כמה וכמה סיבות גרמו לכך שהאנטישמיות הפוליטית, כמתכונתה בשנות ה־80, לא היכתה שורשים עמוקים ולא התמידה בקיומה.

במציאות הפוליטית ובמבנה האתני של הונגריה באותה

תקופה היה משקל ניכר ליהודים כנושאי דגל המאדי־ אריזציה, בייחוד באזורים המיושבים מיעוטים לאומיים. היסוד המאדיארי הפיק תועלת מרובה מנאמנותם של היהו־ דים ודעתם של רבים היתה כי אין למתוח את היחסים בין היהודים לבין החברה הלא־יהודית. נראה, כי עובדה זו שהיהודים נחשבו כמאדיארים — ובכך הגבירו משקלם לעומת המיעוטים — היא שגרמה לכך כי הממשלה נמנעה מהגבלת ההגירה אף על פי שזו נדרשה פעמים רבות — ולא ע״י אנטישמים מובהקים בלבד.

עוד יש לשים לב לכך, שבחוגים השליטים נתעוררו חששות מפני אופיה הסוציאלי, כביכול, של האנטישמיות. אמנם בתחילה היתה התנועה האנטי־יהודית נפוצה בייחוד בחוגי האצולה (הג׳נטרי) והאינטליגנציה, אולם בתקופת השיא שלה, בעת עלילת הדם ולאהריה, החל העניין מקבל היקף עממי נרחב והתבטא בהתפרעויות אלימות. התפרעו־ יות אלה נתנו מקום לחשוש כי מגמתן אינה רק אנטישמית אלא הן מכוונות גם נגד בעלי רכוש בדרך כלל. במציאות הסוציאלית של הונגריה באותה תקופה היתה טמונה סכנה מרובה למשטר בכל תנועה של התקוממות חברתית, ועל כן היו רבים סבורים כי גם מטעם זה יש לשים סייג לתנועה האנטישמית. אבל לאמיתו של דבר לא היה לתנועה זו כל אופי סוציאלי. מנהיגיה באו משורות הבורגנות והאצולה המאדיארית השמרנית, שהשקפות סוציאליסטיות היו רחו־ קות מהם. אמנם נפגעו בעלי רכוש בעת המהומות ב־1882— 1883, אבל אין לראות בכך התקוממות חברתית אלא אלי־ מות גרידא.

גורם נוסף לשקיעתה של האנטישמיות הפוליטית מיסודם של אישטוצי וחבריו, היה העדר מנהיגות נאותה וחוסר אימון בציבור ביכולתה ובמשקלה של הסיעה האנטישמית בפארלאמנט. היחס השלילי, או לפחות ביקורתי, כלפי היהודים היה מצוי בחוגים נרחבים, אולם חוגים אלה לא הזדהו עם תפיסתה העקרונית של האנטישמיות הפוליטית.

אנטישמיות קלאריקאלית — ״מפלגת העם״

גורם חדש הופיע ועלה בזירה הפוליטית ההונגרית באמצע שנות ה־90 של המאה ה־19 — המפלגה הקאתולית־קלא־ ריקאלית, ״מפלגת העם״. בתקופת עשרים השנים האחרונות של הונגריה הדואליסטית היתה מפלגה זו נושאת האנטי־ שמיות בהונגריה.

״מפלגת העם״ היתה מפלגה קלאריקאלית־שמרנית, שמ־ אחוריה עמדו גורמים רבי־עוצמה: הכנסיה הקאתולית, האריסטוקראטיה הפרו־האבסבורגית, בעלי האחוזה הגדולים והאינטליגנציה הקאתולית. בראש המפלגה עמדו שניים מראשי האריסטוקראטיה — מוריץ מיקלוש אסטרהאזי ונאנ־ דור זיצ׳י (Zichy).

כמפלגה קאתולית — הודרכו כמובן דעותיה ועמדותיה של ״מפלגת העם״ ע״י השקפותיה של הכנסיה. השקפות אלה ביחס למעמדם של היהודים הובעו ע״י הכנסיה בתזכיר משנת 1892, שקטעים ממנו מובאים בפרק השביעי: אין היהודים יכולים להיות מאדיארים בלב ונפש, כי יש ניגוד בין הלאומיות היהודית, הקשורה בדת, לבין הלאומיות המאדיארית. ההשקפה הקאתולית גורסת, על יסוד הניסיון ההיסטורי, כי היהודים מהווים ויהוו תמיד גוזע נפרד ואין הם מסוגלים להתבולל בחברה הנוצרית. מכאן משתמ־ עות מסקנות מרחיקות לכת בדבר מקומם של היהודים בחברה.

עמדה עקרונית של ״מפלגת העם״ היא, כי השפעתם של היהודים על המדינה והחברה הנוצרית היא השפעה הרסנית, בייחוד בתחום הרוחני. השקפה זו, המצויה באידיאולוגיה האנטישמית עוד מקודם, מהווה נקודת מוצא למלחמה הפוליטית והאידיאולוגית של המפלגה, מלחמה שהתנהלה נגד כל מה שנראו בעיניה השקפות ודעות אנטי־נוצריות.

המפלגה הקלאריקאלית אסרה מלחמה בראש ובראשונה נגד הליבראליזם, שבו היא רואה השקפת־עולם לא־נוצרית. בהתהוותו של הליבראליזם, טוענים דוברי המפלגה, יש חלק ליהודים ובייחוד רב חלקה של העיתונות היהודית. ״העיתונות היהודית יצרה את הליבראליזם הכופר, וזה יצר את הסוציאליזם. — — — יש לשחרר את דעת הקהל מהש־ פעת העיתונות היהודית, ומאידך עלינו לחזור אל היסוד הנוצרי״ (הדברים נאמרו בפארלאמנט ב־16 במרץ 1898; פרוטוקול כרך 14, עמ׳ 85). המשטר הליבראלי הצמיח את החמרנות ואת השאפתנות, ואף אותן מייחסים ליהודים.

במערכה הפוליטית של ״מפלגת העם״ תופס הסוציא־ ליזם מקום חשוב, ובייחוד משמש נושא לפולמוס חריף דבר השתתפותם הבולטת של היהודים בהנהגתה של התנועה הסוציאליסטית ובתעמולתה. ספרות התעמולה הסוציאליס־ טית, כפי שטוענים אנשי ״מפלגת העם״ בפארלאמנט, היא אנטי־דתית ויהודים הם המפיצים אותה; כוח העמידה המוסרי של העם נחלש והוא נופל לידי המסיתים; הסוציא־ ליסטים היהודיים מסיתים את העם נגד בעלי האחוזות כדי להסיח דעתו מהריבית הקצוצה ומהחון הגדול. מכאן כי מבחינתה של ״מפלגת העם״ התרעומת הסוציאלית נגד ההון הפיננסי, נגד המסחר והקאפיטאליזם בכללו איננה בלתי־רצויה. אחד האידיאולוגים של ״מפלגת העם״, מי שנעשה כעבור שנים מראשי הדוברים האנטישמיים, הוא הכומר (אח״כ בישוף) אוטוקאר פרוהאסקה, שהעלה ב־1894 את הדעה, כי על המפלגה להשמיע תביעות סוציאליות כלפי ״הממון היהודי״. ואכן, בשנים הראשונות של המאה הנוכחית החלה התארגנות סוציאליסטית־נוצרית — כדי ״להציל את הונגריה מהסוציאליזם המהפכני״. פרוהאסקה היה המנהיג הרוחני של התנועה החדשה ובין ראשיה היו אנשים שנודעו אחרי מלה״ע ה־1 כראשי הריאקציה האנטישמית.

התקפות חריפות ביותר כוונו ע״י הקלאריקאלים נגד אנשי רוח יהודיים. הם הוקעו כחסרי שורשים בתרבות המאדיארית השורשית, שאותה הם מערערים ע״י החדרת השקפות זרות לתרבות הלאומית, כגון קוסמופוליטיות וראציונאליזם אינטלקטואלי. ההשקפה השלילית על פעו־ לתם של יהודים בחיי הרוח לא היתה נחלתם של אנטישמים מובהקים בלבד; זו היתה גם דעתם של כמה

וכמה אנשי רוח מאדיאריים, לאו דווקא משוגאי ישראל.

הערכה אופיינית של ההשפעה היהודית בתחום הרוחני אנו מוצאים בדבריו של מיכאל באביטש (Babits), שנמנה אז על חוג הסופרים הצעירים שהתרכז סביב כתב העת הספרותי האוואנגארדי "Nyugat" ("מערב"):

> השפעת היהודים היתה חזקה על חלק מהמחשבה ההונגרית. היהודי הביא עמו אך מטען מועט של מסורת אל ארץ שהיא עשירה במסורת באופן מיוחד. השפעתו היתה ראציונאליסטית... הוא קוסמופוליטי, בניגוד למאדיארי שהוא פאטריוט נוקשה. היהודי הביא עמו את העיון הסוציולוגי ואת מסקנות המחשבה הפוליטית המערבית; הוא הביא את מסדר הבוגים החופשים ואת הסוציאליזם... במקום התרבות הסולידית של הג'נטרי...

דברים כיוצא באלה, ובניסוח חריף יותר, כותב הגיאוגראף ההונגרי הידוע יֶאנוֹ צ'וֹלנוֹקי (Cholnoky Jenő) ב־1917:

> היהודים הופיעו בכל מקום כיסוד מפורר, כי מסורתיהם לא היו זהות עם מורשתה של אותה אומה שבה אמנם התערבו אך להיטמע בה לא היו מסוגלים... מחמת העדר מסורת אין [היהודים] משתתפים השתתפות כנה בחיי האומה... העדר מסורת ותרבות הוא הגורם לכך שסופרינו ואמנינו משליכים מהם והלאה כל מסורת... הם מסווים העדר הכישרון באופנות טפלות ומשמיצים כל מה שנחשב בעינינו עד עתה יפה, מרומם ומקודש. אלה יוצאים ברובם הגדול מקרב היהודים; על כל פנים — בשיעור הרבה יותר גדול ממספרם הממשי.

ביתר ייחוד כוונו ההתקפות נגד פרופסורים יהודיים באוניברסיטאות, שתורותיהם הוגדרו ע"י החוגים הקלריקאליים כאנטי־לאומיות וכקוסמופוליטיות. כך, למשל, כוונו התקפות הקלריקאלים כלפי ברנאט אלכסנדר, שהורה פילוסופיה באוניברסיטת בודאפאשט, וג'וּלא פיקלר, שאף הוא הורה פילוסופיה ומדעי המדינה באותה אוניברסיטה. כומר קאתולי, שכתב חיבור מקיף נגד פיקלר, רואה את מקור השקפותיו במהותו היהודית: "שורשי תורתו של פיקלר נעוצים באופי הסגולי של המזג השמי... בנפשו של השמי תופס מקום ראשון הרצון, אחריו בא המזג ורק לבסוף באה התבונה. והואיל והתבונה ממלאת אצלם אך תפקיד נחות, מעולם לא יכלו השמיים להגיע לרמתם של הגזעים האירופיים בפילוסופיה ובמדעים העיוניים". מסע השמצות חריף ניהלו הקלריקאלים ותומכיהם נגד הנריך מארצאלי (Marczali), פרופסור להיסטוריה הונגרית בבודאפאשט (היהודי הראשון שנתמנה פרופסור מן המניין באוניברסיטה שבעיר זו). ב־1898 הוכשלה בחירתו מחדש להנהלת החברה ההיסטורית ההונגרית, ולאחר זמן החלו נגדו רדיפות באוניברסיטה.

הדעות האלה בדבר השפעתם ההרסנית של היהודים על חיי הרוח חוזרות ומופיעות באנטישמיות לאחר מלח"ע ה־1, והן מהוות אחד היסודות האידיאולוגיים של המלחמה נגד היהודים בשנות ה־20 וה־30.

היהודים ו"מפלגת־העם"

הופעתה של המפלגה הקאתולית עוררה תגובה זועמת בעיתונות היהודית. היה זה בייחוד הפובליציסט הצעיר וילמוש וַאוֹנְיָ', שיצא למלחמה נמרצת נגד "מפלגת העם" על דפי השבועון היהודי Egyenlőség. פולמוס מתמיד התנהל נגדה גם ע"י השבועון היהודי בשפה הגרמנית — Ungarische Wochenschrift, ואף הבמה הרציונית וה־מכובדת Magyar Zsidó Szemle נזקקה לעניין זה.

בדרך כלל, היתה העמדה היהודית כלפי מפלגה זו אמיצה ותקיפה יותר מזו שנתגלתה כלפי האנטישמיות בשנות ה־80. הסיבה לכך נעוצה, מצד אחד, בתמורה הפנימית שחלה בציבוריות היהודית בסוף המאה ה־19, עם הופעת האינטליגנציה היהודית הצעירה שנקטה עמדה דינאמית ותקיפה יותר כנגד מתנגדיה הפוליטיים של היהדות (וראה את הכתוב בעניין זה להלן, בדיון על שוויון הדת היהודית). מצד שני, האנטישמיות בשנות ה־80 לא נראתה מסוכנת, הן מחמת מיעוט השפעתה (להוציא התקופה הקצרה בעת העלילה ולאחריה) והן מחמת התנגדותן הנמרצת של הממשלה והמפלגות. האנטישמיות הקלריקאלית לעומת זאת היתה לה השפעה ניכרת על ההמונים הקאתוליים, בראשה עמדו אישים בעלי השפעה והאידיאולוגיה שלה זכתה להסכמה בחוגים רחבים של האינטליגנציה הנוצרית.

הונגריה במערכות האנטישמיות הבינלאומיות

בתקופת הפעילות האנטישמית בהונגריה התחזקה התנועה האנטי־יהודית גם בארצות אחרות באירופה: בגרמניה, באוסטריה, בצרפת, ברוסיה ובארצות אחרות. האנטישמיות הפוליטית משנות ה־70 של המאה ה־19 ואילך היא בעצם תנועה בינלאומית, וקיימות השפעות הדדיות בין התנועות האנטישמיות בארצות השונות.

הונגריה היתה אחת הארצות הראשונות שבהן נתגבשה אידיאולוגיה אנטישמית־פוליטית והוחל בהתארגנות אנטישמית, והדברים עוררו הדים גם בארצות חוץ, בייחוד בגרמניה. יחסים הדוקים היו קיימים בין אישטוצי לבין "הליגה האנטישמית" בברלין וראשי הזרמים האחרים שבאנטישמיות הגרמנית. הוא עמד בקשר גם עם המנהיג האנטישמי הצרפתי אדואר דרימון (Drumont).

בראשית שנות ה־80 נעשו מאמצים ע"י האנטישמים שבארצות שונות לקיים שיתוף פעולה ולכונן ארגון בינלאומי. לשם כך כונסו שני קונגרסים אנטישמיים בינלאומיים, ובהם תפסו ההונגרים מקום מכובד.

בספטמבר 1882 נתכנס בדרזדן "הקונגרס האנטי־יהודי הבינלאומי הראשון". המזמינים היו 14 ראשי אגודות אנטישמיות, מהם עשרה מגרמניה, שניים מאוסטריה ושניים מהונגריה — הם אישטוצי ואונגר; לזה האחרון יצאו עתה מוניטין בזכות פעלתנותו בפרשת עלילת הדם; עניין זה בכללו תפס מקום בולט בדיונים. הקונגרס קיבל נוסח של "מאניפסט אל הממשלות ואל העמים הצפויים לסכנה מצד היהדות" — שנתחבר ע"י אישטוצי. הקונגרס קיבל גם

החלטה בעניין עלילת הדם, ובה הובעה התקווה, שבית המשפט יעשה את המוטל עליו למרות הלחץ העצום שמפעילים היהודים...

באפריל 1883 נתכנס בכמניץ שבגרמניה הקונגרס האנטישמי השני. התוועדות זו, כקודמתה, התיימרה אף היא להיות בינלאומית, אולם למעשה היה זה כינוס של אנטישמים גרמניים, רובם ככולם מהקיצוניים שבהם. בין המשתתפים בדיונים מצאנו רק אחד מחוץ לגרמניה — הוא איוואן שימוני (Simonyi) חבר הפארלאמנט, שהיה דוברה של הבורגנות הגרמנית בהונגריה בתוך התנועה האנטישמית.

האנטישמיות בתקופה הדואליסטית והשפעותיה המאוחרות

האנטישמיות בהונגריה הדואליסטית השפיעה לא רק לשעתה אלא גם לעתיד לבוא, והיא הוריישה לדורות הבאים כמה וכמה מוטיבים אידיאולוגיים המתגלגלים אל שנאת ישראל המאוחרת ונקלטים ע"י התנועות הימניות אחרי מלה"ע ה־1.

צוינה למעלה עמדתם העקרונית של האנטישמים מסיעתו של אישטוצי, השוללים את הליברליזם, בייחוד בתחום הכלכלי. יורשיהם, "מפלגת העם" הקאתולית, העמידו את האנטי־ליברליזם כאחד מיסודי השקפת עולמם הפוליטית והרוחנית. אחרי מלה"ע ה־1 נהפכה האיבה לליברליזם ולכל המסתעף ממנו למגמה השלטת, ורווחה ההשקפה כי המגמה הליבראלית וההתעצמות היהודית הצמודה לה — היו מהגורמים העיקריים להתמוטטותה של הממלכה ההונגרית.

המלחמה נגד מה שקרוי "הקאפיטאליזם היהודי" תופסת מקום בולט באנטישמיות של התקופה הדואליסטית, ומכאן ואילך מהווה עניין זה אחד ממוקדי המערכה נגד היהודים. הקירבה האידיאולוגית בולטת בייחוד בין האנטישמיות הנוצרית שבסוף המאה ה־19 וראשית המאה הנוכחית, לבין התנועה האנטי־יהודית לאחר מלה"ע ה־1. הצדדים הרומנטיים־מוסריים של האידיאולוגיה האנטישמית הובלטו בשנות ה־80 ע"י קארל נאנדויק, המדגיש כי השאלה היהודית היא בעיקרה שאלה של מוסר חברתי וכי השפעתם של היהודים היא הרסנית בייחוד בתחום הרוח. מוטיבים אלה תפסו מקום חשוב באידיאולוגיה של האנטישמיות הקלאריקאלית משנות ה־90 ואילך, והם חוזרים ומופיעים כבסיס האידיאולוגיה של המדיניות האנטי־יהודית הרשמית בסוף שנות ה־30 של המאה הנוכחית.

בדרך כלל, האנטישמיות ה"ישנה" היתה מקור של "צידוק היסטורי" לשנאת ישראל שבדור האחרון; זו שאבה "השראה" מקודמתה שבתקופה הדואליסטית.

פרק שביעי

המאבק להכרה בדת היהודית

החוק משנת 1867 העניק שוויון זכויות ל י ח י ד היהודי, שזכויותיו הושוו מעתה עם אלה של יתר התושבים, אולם העדה הדתית היהודית בתור כזו לא הוכרה ולא נהנתה מאותן זכויות שמקנה החוקה ההונגרית לעדות הדתיות הגדולות שבמדינה.

בטרם נעמוד על שלביו השונים של המאבק למען שוויון העדה היהודית, יש להבהיר עניין מעמדן של הדתות במבנה הקונסטיטוציוני ההונגרי.

החוק ההונגרי הבחין בין דתות מ ק ו ב ל ו ת (Recepta Religio) ובין דתות מוכרות. הדתות הנוצריות: הקאתולית (רומית ויוונית), האורתודוכסית, האוניטארית והפרוטסטאנטית היו כולן בגדר דתות מקובלות ונהנו ממעמד רשמי. הן היו אוטונומיות בהנהלתן הפנימית, קיבלו סיוע ממשלתי וראשיהן היו חברים בבית העליון של הפארלאמנט. בהתאם לחוק משנת 1868 רשאי אדם הנמנה עם אחת הדתות המקובלות להמיר דתו בדת מקובלת אחרת (אולם לא בדת שאינה מקובלת).

הדתות המוכרות, עד שנות ה־90, היו הדת היהודית והבאפטיסטית. גם הן היו מוכרות רשמית, אך האוטונומיה שלהן היתה מצומצמת לעומת זו של הדתות המקובלות, הן לא היו מיוצגות בבית העליון וזכות ההמרה ההדדית לא חלה עליהן (ועל כן רשמית לא יכול היה אדם להתגייר). באפטיסטים בהונגריה היו מעטים מאוד, כך שלמעשה היתה דות היתה היחידה בין הדתות הגדולות שלא זכתה למעמד המכובד של דת מקובלת. אמנם למעשה נהנתה העדה היהודית מכל זכויות האוטונומיה של העדות המקובלות (בייחוד באותם התחומים שהיו היוניים לחיי הקהילות: הטלת מסים והחזקת מוסדות חינוך), אולם מהבחינה המשפטית־קונסטיטוציונית היתה הדת היהודית מופלית לרעה.

לאחר מתן השוויון האזרחי ב־1867 היתה שאיפתם המדינית של היהודים — השגת שוויון זכויות דתי. ביטוי לשאיפה זו נתן הקונגרס היהודי משנת 1868—1869 בהחלטותיו, שהובאו בפני המיניסטר לדת ולחינוך יוסף או'טוו'ש. אולם הוא נמנע אותה שעה מהבטחה מפורשת בעניין זה; כנראה משום שכוונתו היתה לפתור את בעיית היחסים הבין־דתיים פתרון כולל, שבמסגרתו יבוא גם מעמד הדת היהודית על תיקונו, ואכן, עוד בה בשנה (1869) הכין או'טוו'ש הצעת־חוק בדבר "חופש הדת ושוויון העדות הדתיות" שנתכוונה להנהיג רפורמה כללית, ברוח ליבראלית, ביחסים שבין העדות הדתיות ובינן לבין המדינה. שאלת מעמד הדת היהודית נשתלבה איפוא בבעיה הכללית של שוויון העדות הדתיות כולן — השתלבות העתידה להיות גורם מכריע בהשתלשלות הדברים בשנים הבאות.

מחמת התנגדות הקאתולים לא נתקבלה הצעת החוק. יש רגליים להנחה, כי אילו הוצעה אותה שעה הכרה בדת היהודית כעניין בפני עצמו וללא קשר עם רפורמה כללית — הדבר היה מתקבל ללא התנגדות חריפה, שכן ההכרה בעדה היהודית היתה למעשה אקט משלים לשוויון האזרחי. אולם דווקא הליבראלים לא היו מעוניינים בפתרון כזה; הם חתרו לקראת ביטול המעמד של דתות מקובלות בכלל ושוויון כל העדות. העניין נגנז לפי שעה, אף כי עלה על הפרק מדי פעם בדיונים ציבוריים ופארלאמנטריים.

המצבה על קברו של שר המשפטים היהודי וילמוש ואז'וני (Vázsonyi Vilmos)

בראשית שנות ה־90 בשלו התנאים להנהגת הרפורמות במעמד העדות הדתיות, ובמסגרת הרפורמה הזאת נכלל גם השוויון של העדה היהודית. הוכנה הצעת חוק בעניין זה והוא נידון בממשלה באוקטובר 1892, ואף המלך הביע הסכמתו כי ההצעה תוגש לדיון בפארלאמנט.

העמדות בתוך הציבור היהודי

שוויון הזכויות הדתי היה בעצם עניין של עיקרון, שהרי העדר השוויון הדתי לא פגע בעניינים חיוניים של הציבור או היחיד, אבל קיפח את מעמדו הפוליטי של הכלל היהודי שדתו לא הוכרה כשווה במעלה עם יתר הדתות. מטבע הדברים היה רגיש לעניין זה בייחוד הדור הצעיר, חוגי האינטליגנציה היהודית בני הדור השני לאמאנציפאציה, שגדלו באווירה של ליברליזם וביקשו למצותו עד תומו. התנועה הפוליטית הפעילה למען שוויון הזכויות הדתי יצאה מתוך החוג הזה. דְּבָרִיה הראשיים של התנועה היו מיקשא סאבולצ'י עורך השבועון הפוליטי היהודי Egyenlőség, ווילמוש ואז'וני (Vázsonyi Vilmos), משפטן צעיר ועסקן פוליטי שנעשה לימים המיניסטר היהודי הראשון בהונגריה.

טבעי הדבר שה־Egyenlőség נעשה לשופרה של התנועה, ונוסף על סאבולצ'י פירסם על דפיו גם ואז'וני שורה של מאמרים בשאלה זו. במאמרו הראשון על נושא זה, בפברואר 1889, מטעים ואז'וני כי אי־שוויונה של העדה היהודית בולט בייחוד בכך, שנמנע ממנה יצוג בבית העליון. לדעתו יש במצב הקיים משום פגיעה בעיקרון של החופש הכללי, וחרותם האישית של האזרחים מוגבלת, שכן אינם יכולים להתגייר אם רצונם בכך. הוא מציע לפנות בפטיציה אל הפארלאמנט ולדרוש: (א) שהדת היהודית תוכר כחוק, וכי עקרון ההדדיות ביחס להמרת־דת יהא חל גם עליה; (ב) שיחוקק חוק כללי של שוויון הדתות, ויתר חופש דתי.

עצם הדרישה להשוואת העדה היהודית לשאר העדות המקובלות אין בה משום חידוש — כפי שראינו דרש זאת הקונגרס היהודי עשרים שנה קודם לכן — אבל יש חידוש באמצעים שואז'וני מציע לשם השגת המטרה: לא שתדלנות אלא פעולה פוליטית־ציבורית מאורגנת. יש כאן מגמה לחרוג משיטת הפעולה שהיתה נקוטה בידי המנהיגות היהודית — ומגמה זו ניכרת בייחוד בדרישה לשוויון הדתות; אין זו תביעה יהודית ספציפית אלא דרישה בעלת אופי כללי, שיש בה אמנם אינטרס יהודי אבל כוונתה לטובת הכלל. אין זו מלחמתה של היהדות בלבד אלא מאבק למען עיקרי שוויון כלליים.

ההנהגה הרשמית של הקהילות הניאולוגיות לא גרסה גישה כללית זו. המטרה היא השגת שוויון לעדה היהודית ואין להצמיד זאת אל הבעיה המדינית העקרונית והכללית של חופש הדת. בתור אזרחי המדינה יכולים היהודים להיאבק בעד עיקרון פוליטי מסוים — במקרה זה חופש כללי לכל העדות הדתיות — אולם הציבור היהודי בתור כזה מעוניין בשוויון העדה היהודית ובהכרה בדת היהודית. היה גם טעם פוליטי טכסיסי לעמדה זו: אין זה רצוי כי היהודים, בתור כאלה, יזדהו עם דרישות רדיקאליות מסוג זה, שכן השוויון הדתי הכללי משמעו היה, בין השאר, ביטול הפריווילגיות של הכנסיה הקאתולית ולמעשה הפרדת הדת מהמדינה.

לכאורה יש כאן שתי השקפות שונות על האמצעים להשגת המטרה, שהיא אחת. אך לאמיתו של דבר יש כאן חילוקי דעות עקרוניים ביחס לדרכו של הציבור היהודי ומקומו במערכה המדינית של התקופה. התנועה למען השוויון מיסודם של ואז'וני וסיעתו היתה מורכבת, כאמור, מאינטלקטואלים הערים לדברים שבעיקרון. ראשי העדה ומנהיגי הציבור לעומת זאת לא ראו בהיעדר השוויון הדתי בעיה דוחקת הדורשת פעולה פוליטית ולחץ מאורגן. השוני שבראיית הדברים מקורו בעצם בניגודי דורות ובניגודי שאיפות ומטרות.

אנשי ההנהגה היהודית היו ברובם בני הדור הראשון לאמאנציפאציה, ועם קבלתה באו משאלותיהם על סיפוקן, ומעתה היו מאמציהם מכוונים להשתלב בחיים הכלכליים. לעומת זאת הדור השני — עיקר מאמציו היו להשתלב במערכות החיים החברתיים והרוחניים. העיקרון של חרות דתית כללית עשויים היו, לדעתם, להקל על השתלבות זו.

עמדת החרדים

היהדות החרדית לא הראתה התלהבות להצעת השוויון הדתי, והפעלתנות הפוליטית שגילה חוג היזומים לא היתה לפי רוחה, והטעם מובן. מהבחינה החרדית לא היה כל יתרון בכך שיוסרו המחיצות בין יהודים לגויים ויוקל על נישואי

תערובת. אמנם נמצאו בין החרדים כאלה שצידדו בהצעה, אולם דומה כי חלקם הגדול, אם לא הרוב המכריע, התייחס לתוכנית בשלילה.

בראש המתנגדים בין החרדים עמד נשיא הלשכה המרכזית של קהילות החרדים, יצחק רייך. הלה היה אדם תקיף וקנאי לדעותיו, בעל השפעה בקרב הרבנים, שקיבלו השראה מהלשכה המרכזית בכל הנוגע לעניינים פוליטיים. מצדדי השוויון שבין החרדים התרכזו סביב מוריץ ארנטייל, סופר ועסקן חרדי בבודאפשט. הוא היה מהמתונים שבין העסקנים החרדים ודעתו היתה פתוחה לרוח הזמן. הפולמוס על שאלת השוויון הדתי בתוך המחנה החרדי היה בעיקרו פולמוס אידיאולוגי, אבל לא נעדרה ממנו גם האיבה האישית שבין רייך לארנטייל.

ביסוס אידיאולוגי לשוויון הדתי מבחינה חרדית ניתן ע"י אחד מחשובי תומכיו של ארנטייל, הרב זלמן שפיצר, רב העדה החרדית בווינה. כתלמידם של שניים מגדולי הדור, המהר"ם שיק ובעל ה"כתב סופר" וכחתנו של בעל ה"חת"ם סופר", וגם בזכות עצמו, נודע לדעתו משקל בעיני הציבור.

הרב שפיצר רואה בהכרה הממלכתית בדת ישראל קידוש שם שמיים. אמנם מודה הוא כי השוויון המוצע יקל על נישואין בין יהודים וגויים, אולם למעשה זה אפשרי גם במצב הקיים. לדעתו, האידיאל של ישראל הוא לא להיות נפרד מהעמים, אלא "עם לבדד ישכון" — עם השומר על יחודו מרצונו. יש לשאוף לכך שיקויים "וישכון ישראל לבטח" — ישראל ישב בחופש מלא, ואף על פי כן יישאר בדד, מבלי להתערב בגויים, ועוד הוא מוסיף ואומר:

> יותר מאשר החסות האישית, הפיסית, חייבים אנו לעשות הכל כדי להשיג מלוא חרותנו הדתית. בזה שאנו מקיימים דתנו בחשאי לא יצאנו עוד ידי חובתנו כיהודים. עלינו להשיג לתורתנו הקדושה את ההכרה הממלכתית, כדי שנופיע, מצוידים בכל ערובות הבטחון, לפני העולם כולו בהכרה עצמית כיהודים ורק ע"י כך נוכל לקדש שם שמיים ברבים. (מובא בחיבורו של מ. ארנטייל (Rezeption und Orthodoxie, עמ' 26—27).

בדבריו של הרב שפיצר מתגלים רוחב־דעת והכרה עצמית ושאיפה לבסס מעמד ממלכתי מוכר לדת ישראל. נראה, כי השקפותיו הושפעו במידה ידועה מתנאי קהילת וינה, שבה מלחמת החרדים והמתקנים לא היתה כל כך חריפה ומרה כמו בהונגריה.

דעותיו של הרב שפיצר ותעמולתו של ארנטייל לא השפיעו לשינוי עמדתה של ההנהגה הרשמית בציבור החרדי. ב־2 בפברואר 1892 נתכנסה בבודאפשט אסיפת רבנים שדנה בעניין והחליטה כי השוויון הדתי מסכן את האוטונומיה החרדית (על אוטונומיה זו והנסיבות הפוליטיות של התהוותה ראה להלן, עמ' 54—58). אף נראה, כי רבני הונגריה לחצו על הרב שפיצר שיחזור בו מדבריו. ואמנם הוא פרסם מכתב ב"אלגעמיינע יידישע צייטונג" (שארנטייל היה מעוריכיו) ובו ציין, כי הואיל וכמה רבנים, חכמים וצדיקים "כתבו אלי כי טעיתי וכי מנקודת מבטה של היהדות האורתודוכסית השוויון הדתי אינו רצוי, הרי חובתי לפי תוה"ק לבטל דעתי מפני דעת חברי הרבנים, אשר חלקו עלי". עם זאת הדגיש הרב שפיצר כי דעתו האישית לא נשתנתה.

עמדת הקאתולים

הכנסיה הקאתולית נקטה מלכתחילה עמדה של התנגדות נמרצת לתוכנית הרפורמות במעמד העדות הדתיות (שוויון הדת היהודית נכלל, כאמור, במסגרת רפורמות אלה) והיא הביעה התנגדות גם לשוויון הדת היהודית — באם משמעו של דבר שאפשר יהיה לעבור מהדת הנוצרית לדת היהודית.

בתזכיר שהגישה הכנסיה הקאתולית לממשלה בדצמבר 1892 היא דנה על נקודה זו של זכות ההתגיירות, לפי החוק המוצע, ומעלה כנגדה נימוקים תיאולוגיים ולאומיים:

> ההבדל בין הנצרות לבין הדת היהודית הוא כה גדול ועמוק עד כי בכלל אי אפשר לערוך הצעת־חוק הדנה על המרת הדת היהודית בנוצרית, ולהיפך. הדת הנוצרית אינה מצטמצמת ללאום אחד. הודות לאופיה האוניברסאלי יכולים להאמין בה כל עמי העולם, מבלי שתיפגם לאומיותם... אולם המעבר לדת היהודית היה אפשרי רק אם האדם היה מפקיע עצמו מלאומיותו ומתמזג עם הלאומיות היהודית, כי אצל היהדות דת ולאום קשורים קשר בל־ינתק. הדת היהודית היא דת לאומית... האומות הנוצריות אינן יכולות לקבל את היהדות, כי דת ולאום קשורים בתורת משה קשר מהודק כמו גוף ונשמה. ועל כן, בעוד שמאדיארי יכול להיות קאתולי או פרוטסטאנטי מבלי לקפח על ידי כך את לאומיותו, הרי אין אדם יכול ללכת בדרך דת משה מבלי להקריב על ידי כך את לאומיותו.

בעלי התזכיר באים איפוא להבליט את קיפוח הלאומיות אם תותר ההתגיירות, לפי החוק המוצע לשוויון הדת היהודית. כוונתם בכך היתה לעורר ספקות בלבות אלה שהאמינו כי השוויון הדתי ליהודים יסייע לחיזוק היסוד המאדיארי במדינה.

הדיונים הפארלאמנטריים וקבלת החוק

ביום 26 באפריל 1893 הוגשה לבית הנבחרים הצעת החוק בדבר שוויון הדת היהודית, ונימוקיה הוסברו ע"י המיניסטר לדת ולחינוך א' צ'אקי (Csáky): "זה עשרים וחמש שנים שהיהודים הם שווי־זכויות לנוצרים ביחס לזכויות פוליטיות ואזרחיות. במשך הזמן הזה השתתפו היהודים בכל שטחי החיים הציבוריים והוכיחו לא פעם כי הם חדורים הרגשה לאומית חזקה וכי הם רוצים לקחת חלק בבניינה של המדינה הלאומית ההונגרית. הגיעה איפוא השעה כי דתם של למעלה משבע מאות אלף אזרחים אלה תיכלל במסגרת החוק". המיניסטר הוסיף והסביר, כי האמנציפאציה נתנה זכויות שוות מבחינה פוליטית ואזרחית בלבד, אולם לא נגעה בשאלת הדת היהודית, וכי למעשה קיימים בדת זו כל התנאים של עדה דתית מוכרת, וההכרה

בה היא בעצם קודיפיקאציה של מצב קיים ומילוי החסר בתחיקה הדתית. אשר להיתר ההתגיירות — הנימוק העיקרי בהתנגדות הקאתולים — הסביר המיניסטר — כי באוסטריה השכנה הדבר מותר והמבקשים להתגייר עושים זאת שם וכן נערכים שם נישואין בין נוצרים ליהודים מהונגריה. היות ועניניי המעמד האישי נידונים על פי חוקי ארצו של כל צד, הרי התגיירותו של הונגרי באוסטריה ונישואין בין נוצרי ליהודי הנערכים שם בטלים הם בהונגריה והילדים נחשבים בלתי־חוקיים. מכאן שההסדר הוא מחוייב המציאות.

נאומו של צ'אקי מגלה מה הניע את הממשלה להשלים את השוויון האזרחי ע"י ההכרה בדת היהודית: "היהודים ... הוכיחו כי הם חדורים הרגשה לאומית חזקה" — כלומר הם מזדהים עם השאיפות הלאומיות של הלאום המאדיארי, עניין שהוא בעל חשיבות ממדרגה עליונה נוכח המאבק הלאומי של המיעוטים. יש להניח, כי הדגשת הזיקה הלאומית־מאדיארית בדברי המיניסטר באה גם כתשובה בעקיפין על הדברים האמורים בתזכירה של הכנסיה הקאתולית, שהובאו למעלה.

הצעת החוק, שהובאה עתה לבית הנבחרים בקריאה ראשונה הועברה, בהתאם לנוהל המקובל, אל הוועדה לענייני דת וחינוך. לאחר שוועדה זו הכניסה כמה תיקונים בהצעה העבירה אותה לוועדה לענייני משפט, ולאחר שגם זו אישרה אותה הובאה לדיון בבית הנבחרים בקריאה שנייה ב־26 ביוני 1894, והיא נתקבלה ברוב גדול. הצעת החוק הועברה לאישורו של הבית העליון.

הדיון בבית העליון נפתח ב־8 באוקטובר 1894. כאן היה מרובה כוחם של מתנגדי החוק, שכן נוסף על האריסטוקראטיה הפרו־קאתולית היו חברים בבית העליון 42 בישופים קאתוליים (לעומת 13 פרוטסטאנטים). הדובר הראשי של האריסטוקראטיה נאנדור זיצ'י טען, כי "אין זה תואם את האינטרסים של המדינה המאדיארית והחברה המאדיארית, שנחזק כוחן של דתות לא־נוצריות". המיניסטר לדת ולחינוך (לוראנד או'טוו'ש, שבא בינתיים במקומו של צ'אקי) דחה טענה זו; "מקודת מבטה של הכנסיה אמנם היא נכונה, אולם החקיקה אינה יכולה להתחשב בעיקריהן התיאולוגיים של הדתות השונות, כי זה היה מחדש את מלחמת הדת. המחוקק חייב לראות את ההצעה ראייה אובייקטיבית, להכיר בקיומן של דתות שונות במדינה ולהבטיח להן זכויות שוות".

בהצבעה נפלה הצעת החוק, אחרי ש־103 הצביעו בעדה ו־109 נגדה. מלבד אנשי הכמורה הקאתולית (הרומית והיוונית) הצביעו נגד החוק רוב האריסטוקראטים. לעומת זאת הצביעו בעדה רוב החברים הממונים, היינו אלה שנתמנו כחברי הבית העליון ולא נמנו על האריסטוקראטיה.

הממשלה ובית הנבחרים עמדו על קבלת החוק, ובאוקטובר 1894 חזרה ואושרה הצעת החוק ברוב מכריע והיא הוחזרה לבית העליון.

בינתיים חלו התפתחויות חשובות בזירה הפוליטית. הממשלה התפטרה — והיו סברות כי אחד הגורמים לכך היתה מורת רוחו של המלך מעמדתה התקיפה של הממשלה בענייני התחיקה ביחס לעדות הדתיות. אולם גם הממשלה החדשה עמדה על דעתה כי יש להעביר חוקים אלה בבית המחוקקים.

בעיצומו של המאבק על התחיקה בענייני דת, בראשית 1895, הוקמה "מפלגת העם", שהציבה לה למטרה לשמור על אופיה הנוצרי של המדינה, לקיים את מעמדה של הכנסיה הקאתולית (כלומר, את מעמדה המועדף), ולהילחם בכל חוק הנוגד את רוח הנצרות. הופעתה של המפלגה הקאתולית החריפה את המאבק גם סביב השוויון הדתי ליהודים, והבית העליון דחה בשנייה את הצעת החוק בעניין זה (111 בעד, 117 נגד).

ב־25 באפריל 1895 חזר בית הנבחרים ואישר את החלטותיו הקודמות, לפיהן הוא עומד על קבלת החוק, והוא הועבר — זו הפעם השלישית — לבית העליון. הדעות בבית העליון היו הפעם שקולות — 107 בעד, 107 נגד — ויושב הראש הכריע בעד, וכך קיבלו שני בתי המחוקקים את הצעת החוק, שנכנסה לתוקף ב־2 בנובמבר 1895.

המערכה המדינית של השוויון הדתי הגיעה איפוא בשלביה הסופיים להתמודדות פארלאמנטרית עקשנית, ורק על חודו של קול עלה בידי הממשלה לצאת מהתמודדות זו כשידה על העליונה. ברור, כי לא רק העניין לגופו הוא שהמריץ את הצדדים להיאבקות נמרצת כזו; היו כרוכים בכך עניינים יסודיים ומכריעים הרבה יותר מאשר ההכרה החוקית בעדה היהודית. היה כאן בעצם מאבק מדיני בין הכנסיה למדינה — הוואריאציה ההונגרית של ה"קולטור־קאמף". ועוד היתה כאן מלחמה בין הבית התחתון לבין הבית העליון, שבו היו נטיות פרו־האבסבורגיות חזקות. מהצד הדתי היתה בכל מערכת חקיקה זו גם מאבק בין הקאתולים לבין הפרוטסטאנטים, ובהונגריה היתה לכך גם משמעות לאומית, שכן הפרוטסטאנטיזם ההונגרי הוא בעל גוון לאומי, בעוד שבצמרת הכנסיה הקאתולית — שניהלה את המאבק — ההשפעה ההאבסבורגית חזקה.

כך נשתלב העניין היהודי בבעיות המדיניות המורכבות של הזמן.

אכן, אין להתעלם מחשיבותו של החוק מהבחינה היהודית. ההכרה השלמה בדת היהודית היתה ההישג המדיני החשוב ביותר של יהודי הונגריה בתקופה שאחרי האמאנציפאציה. וחשוב להדגיש שעיקרו של ההישג הוא במשמעותו המדינית, שכן למעשה לא הוסיף החוק זכויות שלא היו ליהודים קודם. אולם לעומת היתרון המדיני שהיה בחוק זה, שחיזק את מעמד היהודים ואת שוויונם המשפטי, הרי מבחינת אחדותו הפנימית של הכלל היהודי לא היה יתרון בחוק זה שהקל על המרת דת ועל נישואי תערובת.

פרק שמיני

העדה היהודית בסימן הפירוד

בפרקים הקודמים נסב הדיון על היהודים בהתייחסותם אל החיים המדיניים והכלכליים: התערותם הכלכלית, הת־

XXXIV. évfolyam. Budapest, 1915. október 31. 44. szám.

EGYENLŐSÉG

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, V., Személynök-utca 25. sz. TELEFON: 95-28.

A MAGYAR ZSIDÓSÁG POLITIKAI HETILAPJA.
Szerkesztette 1886—1915:
SZABOLCSI MIKSA.

Előfizetési feltételek:
Egész évre... ... ... 20 korona
Fél évre... ... ... 10 korona
Negyed évre ... ... 5 korona

MEGJELENIK MINDEN VASÁRNAP.

A recepció huszadik évfordulója.

Budapest, 1915. október 28.

Az *Egyenlőség* szeretettel és tisztelettel köszönti ma hasábjain nagynevű vendégeit.

Egy távoli, ragyogó kort ujitunk fel ma hasábjainkon és kiváló tollak, az ország vezérei emlékeznek meg a *recepció husz éves emléknapjáról.*

A visszaemlékezésre nem találhattunk volna a mainál alkalmasabb percet. Mikor az első husz éve befogadottságunknak letelt, ime vérben és páncélban talál bennünket a forduló. Az ifjak, kiknek felekezetét husz éve elismerte a haza, ma már gyermekeikkel együtt küzdenek a csatatereken és ugy hálálják meg bizalmát. S ha odakünn a tábortüzek fényénél e sorokat olvassák, csak egy fáradt mosolylyal köszönhetik meg nekünk, hogy helyettük is jubilálunk. Most ők is hasonló munkával vannak elfoglalva. Husz évvel ezelőtt azt küzdötte ki ez az ujság, hogy békében egyenlők lehessenek a többi polgárokkal; de a nagyobb recepciót, a háboru recepcióját azt már ők vivták ki maguknak, karddal, mely élesebb a mi tollunknál, vérrel, mely nehezebben szikkad, mint a tinta, halállal, mely beszédesebb, mint a pezsgő és vitázó élet.

A recepciós mozgalom harcot jelent és harcra emlékeztet. De jelent mindenkoron ifjuságot is.

Vannak nagy politikai mozgalmak, melyek a bölcs előrelátásból, érett szenvedélyből, vagy félő, öreges aggodalmakból fakadnak. De a recepció örökké, mint az ifjuság mozgalma fog szerepelni a köztudatban. Az ifjuság aureolája lebeg felette. Az ifjuság rajongása, türelmetlensége és ereje küzdötte ki — egy csoport fiatalember, élükön Vázsonyi Vilmossal, rajongók és kezdők, akik felzavarják a közvéleményt egy mellőzött felekezet érdekében, akik megmozditják az országot s ami több, megmozditják a saját maga ügyében a zsidóságot is! Küzdeni egy nagy eszméért mindenkivel, baráttal, ellenséggel, hallgatsággal, késedelmezővel, félénkkel, rosszindulatuval és azután győzni és ott látni mindenkit a győzelmes táborban: ez volt a recepció.

Nincs szem, mely fel ne ragyogna, ha visszanéz a győzelmes napokra. Nincs szív, mely ne tudna boldog lenni ilyen emlékeken. Nincs panasz, mely el ne hallgatna, ha a magyar történelemnek ezt a lapját felütik. Szabadságunk születésnapja 1895. november második, az örök harcnak, melyet a zsidóságnak kétezer év óta állnia kell, egyik nagy békekötése, egyik szent pihenője.

De a recepció örök biztatás is minden jövő nemzedékre. Ha igaz ügyről van szó, ha helyes szó lobog a zászlón, akkor nem kell törődni semmivel: sem süket pusztákkal, sem közönnyel, sem hatalmasabb ellenféllel, akkor harcolni kell és kitartani és hinni az eszmében és kilenc roham után tizedikszer feltüzni a zászlót. Minden küzdője a magyar zsidó közéletnek vegyen példát és tanuljon biztatásul. A recepcióból. Aki harcolni fog, ide pillantson biztatásul. A recepció legyen örökkön a jelszó, melylyel minden ideális ügynek győznie kell.

Mert lesz még harc, lesz még ideális küzdelem. Ép a recepció mai évfordulóján kell megfogadnunk, hogy tovább harcolunk a felekezet további fejlődéséért, a szervezettségért, a megérdemlett jogok birtokbavételéért. A mai ünneknek egyik legfőbb jelentősége ép az kell hogy legyen, hogy páratlan buzditással szolgáljon e nagy és korszakos küzdelemhez.

És mindezekért legyen nekünk a mai nap, mint egy istentisztelet napja. Tekintsünk áhitattal a magyar királyra, ki sietve vette föl tollát, hogy egy hü felekezetét felemelje és kitüntesse. A nemzetre, mely nem engedte, hogy jogtalanok legyünk, az államférfiakra, kik állották érettünk nem egyszer a sötétség rohamát.

Az ország nagyjai, főpapjai és államférfiai, akik résztvesznek soraikkal a zsidóság mai ünnepén, a felekezetet tiszteltték meg vele és a felekezet nevében köszönjük meg közreműködésüket.

Dicséret az élőknek, büszkeség a hősöknek, kik e törvényt az utódoknak kiharcolták. És végül hadd idézzem fel Őt, ki már nem örvendhet velünk diadalának és kinek ma is áldassék értünk harcolt porladó jobbja: hadd köszöntsem itt *Szabolcsi Miksa* emlékét.

Dr. Szabolcsi Lajos.

שער גיליון היובל של השבועון "שוויון" (Egyenlőség) מאוקטובר 1915, שיצא לרגל מלאת 20 שנה לחוק השוויון של הדת היהודית

עצמותם הפוליטית וההתנגדות ליהודים מצד חלקים של החברה הכללית. בפרק זה נדון על התהליכים שפעלו בחייו הפנימיים של הקיבוץ היהודי. הדברים מקושרים אל העניינים שבפרק הרביעי למעלה, בו נידונו המלחמה הפנימית שבין החרדים למחדשים והניגודים שתכפו בתוך הקהילות.

שאלת הארגון העדתי

שאלות הארגון ומשטר הקהילות עמדו על הפרק בהונגריה

עוד ממחצית המאה ה־19 והועלו תוכניות שונות בעניין זה ע"י רבנים ופרנסים, אולם לכלל מעשה לא הגיעו הדברים.

עם התארגנותה של המדינה ההונגרית מחדש אחרי ההסכם עם אוסטריה ב־1867 חזרה ונתעוררה השאלה. אלה ששאפו לכונן משטר קהילתי מסודר המיוסד על תקנות קבועות ראו עתה שעת כושר להוציא את תוכניותיהם אל הפועל. היזמה בכיוון זה יצאה מקהילת פאשט, שבזמן הזה כבר היתה אחת הקהילות הראשונות במעלה, מעוז

של המעמד הבינוני העולה. בקרב שכבה זו של בורגנות אמידה היו מצויות, כפי שנאמר למעלה בפרק הרביעי, נטיות להשכלה ושאיפות לתקן את סדרי הקהילות לפי רוח הזמן. בפאשט הוקם בית־כנסת מתוקן, ובדרך כלל היא היתה מרכז למגמות התיקונים למיניהן.

באפריל 1867 הגישה הנהלת הקהילה תזכיר אל המיניסטר לדת ולחינוך יוסף אוֹטווֹש בדבר הארגון הקהילתי היהודי, ובו מתואר המצב הירוד בקהילות בעטיים של חיכוכים פנימיים. לדעת בעלי התזכיר, נובע מצב זה מהעדר תקנות המסדירות את היחסים הפנימיים והחיצוניים של הקהילות, ויש איפוא להתקין תקנות כאלה ובדרך כלל לקבוע סדרים נאותים לארגון היהדות, הן במישור המקומי והן בהיקף ארצי. אי לזאת מציעים בעלי התזכיר כי יכונס קונגרס ארצי של נציגי היהודים לשם כינונו של הארגון הציבורי של העדה היהודית. העתק התזכיר נשלח אל הקהילות ורבות מהן הגיבו עליו בחיוב. אולם היה בו, בתזכיר, עניין שעורר מורת־רוח: מחבריו הטיחו נגד הרבנים, שהם חורגים מגדר סמכותם ומתערבים בדברים לא־להם ובכך משבשים את סדרי הקהילות. ראשי קהילת פאשט נתנו כאן ביטוי להשקפתם, כי עניניי הקהילה צריכים להתנהל ע״י הפרנסים לבדם ועל הרב להגביל עצמו אך בתחומי הדת והפולחן. היתה זו השקפה טיפוסית של פרנסים תקיפים, שסברו כי להם ורק להם מסורה הדעה המכרעת בענייני הציבור. התרעמו על הדברים האלה בייחוד החרדים, אך גם רב מהמחדשים, כמו ליאופולד לו׳ב מתח ביקורת קשה על חלק זה שבתזכיר, הגם שהצעת הקונגרס בכללה נראתה לו.

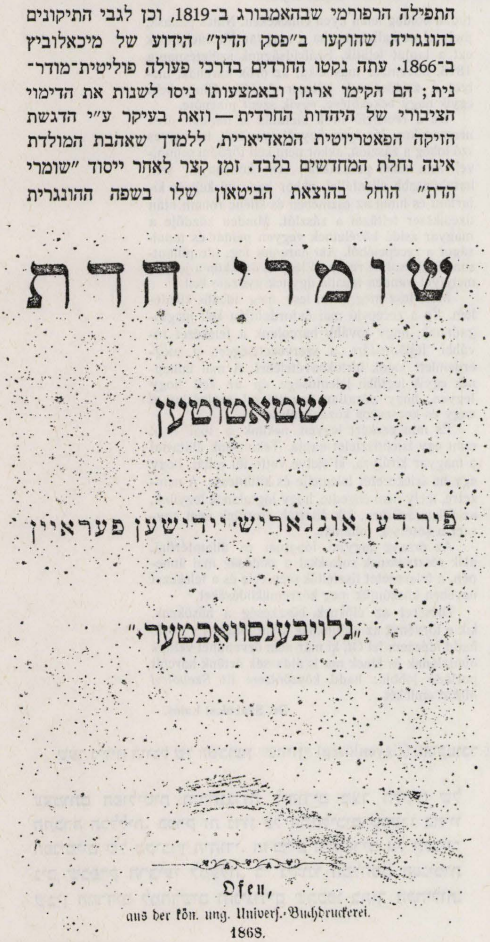
עמדת החרדים

היוזמה להסדר כללי של עניניי הקהילות לא היתה לרצון לחרדים. הם חששו לכך, שכל הסדר כזה יקפח את המשטר הקהילתי המסורתי, יגביל את סמכותם של הרבנים ויתן משקל לאלה הנוטים לחידושים. עצם פנייתם של פרנסי פאשט אל הממשלה מבלי שהוסמכו לכך ע״י כלל הקהילות וקיטרוגיהם על הרבנים חיזקו בחרדים את חששותיהם.

אף הם מצדם פנו בתזכיר אל המיניסטר, בו ציינו כי ביהדות קיימים שני זרמים דתיים השונים זה מזה בפולחן. בכך ביקשו החרדים להדגיש כי ההבדלים בין החרדים למחדשים הם הבדלים מהותיים, ובמהלך הפולמוס אף נשמעה הדעה כי יש בעצם שתי עדות דתיות בקרב היהודים... עוד אומרים החרדים בתזכירם, כי בטרם יכונס הקונגרס המוצע, יש להבהיר כמה ענייניים יסודיים הקשורים בו: סדרי הבחירות של צירי הקונגרס, הנוהל והתקנות של עבודתו והגדרת העניינים שהם בתחום סמכותו. עצם טיבו של הקונגרס גם הוא טעון הגדרה, לדעת החרדים, האם הוא גוף מייעץ או גוף מחוקק. נקל להבין כי החרדים ביקשו להבהיר הבהר היטב, מה טיבו של הקונגרס שאותו יוזמים המחדשים לכנס ומה גדרי סמכויותיו.

כדי ליתן יתר תוקף לעמדתם הקימו החרדים ארגון פוליטי בשם ״שומרי הדת״, שמטרותיו הן, כפי שהוגדרו בתקנות מיום 14 בספטמבר 1867: א) להגן בכל האמצעים החוקיים מפני התקפות בלתי מוצדקות על היהדות ההונגרית האורתודוכסית; ב) להושיט סיוע לכל אותן קהילות אורתודוכסיות וליחידים הזקוקים לעזרה. לא צויין במפורש לאיזה התקפות צפויה היהדות החרדית ומה טיב הסיוע שהארגון מבטיה להושיט — אבל ברור כי המדובר בהתקפות הניאולוגים על החרדים.

כינונו של הארגון החרדי מסמן מפנה בדרכי מלחמתה הציבורית של היהדות החרדית. עד עתה נקטו החרדים בשיטה המקובלת של גינוי כל סטיה מהמסורת והוקעתה ע״י חרמות ופסקי דין של גאוני הדור; כך נהגו לגבי בית התפילה הרפורמי שבהאמבורג ב־1819, וכן לגבי התיקונים בהונגריה שהוקעו ב״פסק הדין״ הידוע של מיכאלוביץ ב־1866. עתה נקטו החרדים בדרכי פעולה פוליטית־מודרנית; הם הקימו ארגון ובאמצעותו ניסו לשגות את הדיומי הציבורי של היהדות החרדית — וזאת בעיקר ע״י הדגשת הזיקה הפאטריוטית המאדיארית, ללמדך שאהבת המולדת אינה נחלת המחדשים בלבד. זמן קצר לאחר ייסוד ״שומרי הדת״ הוחל בהוצאת הביטאון שלו בשפה ההונגרית

שומרי חדת

שמאטמטען

פֿיר דען אונגארישׁ יידישען פּעראיין

„גלויבענסוואכטער."

Ofen,
aus der kön. ung. Univers.-Buchdruckerei.
1868.

שער החוברת הכוללת את תקנותיה של חברת ״שומרי הדת״ (1868)

"Magyar Zsidó" — שהיה מכוון כלפי חוץ, שהרי להמוני החרדים הלשון המאדיארית היתה זרה.

הזעידה המוקדמת

תוכנית הקונגרס שהועלתה בתזכיר של קהילת פאשט אומצה ע"י המיניסטר או"טוו"ש, והוא כינס בפברואר 1868 ועידה מוקדמת לשם קביעת חוקת הבחירות לקונגרס ולהכנת טיוטה של הצעה לתקנות הקהילות ועניני החינוך. עניני דת לא היו בגדר דיוניה של הוועידה, וכדי להדגיש דבר זה הוזמנו להשתתף בה רק פרנסים ועסקנים, אך לא רבנים. רוב המשתתפים באו למעשה מבין הניאולוגים או הנוטים להם. האם היתה כוונתו של המיניסטר להעמיד את החרדים במצב נחות? אין עדות שלפיה היתה לו כוונה כזו מלכתחילה; אולם הואיל והוועידה נקראה לדון בעניינים מעשיים, ממילא הועדפו פרנסים ואנשי מעשה הבקיאים בהוויות העולם, ומטבע הדברים נמצאו כאלה בין המחדשים יותר מאשר בקרב החרדים. ועוד זאת: יוצעו הבלתי־רשמי של או"טוו"ש בעניני יהודים היה ידידו ד"ר איגנאץ הירשלר, רופא ידוע ואחד מראשי הניאולוגים, ויש סוברים כי רשימת שלושים ושמת משתתפי הוועידה הורכבה למעשה על ידיו. אין סימוכין לסברה זו, אך יש יסוד לחשוב כי הירשלר יעץ למיניסטר לפי איזה כללים לקבוע המוזמנים. אף לו"ב מציין כי בבחירת המוזמנים לוועידה לא נועצו בחרדים.

החרדים מצדם, כדי להתגבר על מעמדם הנחות בוועידה, דרשו כי יותן להם להיוועד בפני עצמם ולהציע הצעות משלהם. אולם המיניסטר דחה תביעה זו בהסתמך על העמדה העקרונית, כי הממשלה מכירה רק בדת יהודית אחת.

לאחר דין ודברים זה החלה הוועידה בעבודתה המעשית ועיבדה שלוש טיוטות של תקנות: לארגון הקהילתי, לחינוך ולבחירות.

תקנות הארגון הקהילתי, כפי שהוצעו ע"י הרוב בוועידה, מיוסדות על מבנה היראַרכי שבתחתיתו הקהילה המקומית, כל הקהילות שבמחוז מאוגדות ארגון מחוזי ומעל לארגון המחוזי פועלת הנציגות הארצית. הוועד המחוזי מורכב מ־2—4 נציגים של קהילות המחוז, הארגונים המחוזיים בוחרים את הנציגות הארצית, המהווה את הגוף המרכזי של העדה היהודית ומייצג אותה כלפי חוץ.

בשאלת סדרי התפילה ובית הכנסת — שהיתה נושא למחלוקת פנימית בהרבה קהילות — קובעות התקנות המוצעות כי הם ייקבעו ע"י הרוב בכל קהילה, אולם רשאי המיעוט לדרוש כי יוקם בית תפילה לפי הסדר הרצוי לו, ובלבד שמיעוט זה ימנה לא פחות מעשרים חברי הקהילה משלמי מס.

בהצעת התקנות לענייני החינוך נקבע, כי כל קהילה תקים בית־ספר יסודי ותלמוד־תורה; כן הוצעה הקמתם של בית מדרש למורים ובית מדרש לרבנים. כדי להניח דעתם של החרדים הוצע, כי שתי ישיבות יקבלו סיוע מקרן החינוך היהודי (קרן זו הוקמה ב־1850 מכספי הקנס שהוטל על היהודים על השתתפותם במרד 1848; לאחר זמן הומר הקנס בתשלום לקרן שפירותיה יוקדשו לחינוך היהודי).

תקנות הבחירות לקונגרס מעניקות זכות בחירה אקטיבית ופאסיבית לכל בוגר ממין זכר, אולם אלה המועסקים בשכר ע"י הקהילה אינם זכאים להיבחר; הכוונה היתה למנוע בחירתם של רבנים כצירים לקונגרס — וזאת כדי שעניינים דתיים לא יועלו לדיון בו.

הצעות הרוב לא היו לרצון לחרדים. הם התנגדו בייחוד למגמה הצנטראליסטית במבנה הארגוני של הקהילות, וזאת מטעם מובן: באיגודים המחוזיים של הקהילות ובמרכז הארצי ידם של המחדשים תהיה על העליונה, שכן, כאמור למעלה, הם יכלו להעמיד יותר עסקנים ואנשי מעשה. באמצעות ארגון צנטראליסטי יוכלו המחדשים — כך חששו החרדים — לכפות דעתם על הקהילות, ובייחוד על הקטנות, והחרדים היו מרובים בעיקר בקהילות מסוג זה. על כן הם דרשו כי בתקנות תובטח אוטונומיה רחבה לקהילות. הם התנגדו גם להקמת בית מדרש לרבנים ודרשו כי תינתן גם לרבנים הזכות להבחר — ודרישה זו נתקבלה לאחר ששני הצדדים נוכחו לדעת כי אין הצדקה למנוע השתתפותם של רבנים בקונגרס.

AZ ORSZAGOS

ZSIDO CONGRESSUS

és

TITKOS ELLENEI.

INTŐ SZÓZAT

MAGYARORSZÁG ZSIDÓIHOZ.

PEST.

Nyomatott Heckenast Gusztávnál.

1868.

מפולמוס הקונגרס: שער החוברת "הקונגרס היהודי הארצי ומתנגדיו הנסתרים" (1868)

Was hat bei der aufgeregten
Stimmung der Parteien
der jüdische
Landes-Congress
in aller erster Reihe
anzustreben,
und
was zu unterlassen?
Beantwortet
und als dessen unverbrüchliche Grundsätze
dargestellt
von
ISRAEL GRÜN,
in
Maros-Ujvár.
Im Monat Marcheschwan
5629.
Klausenburg, 1868.
Bei Joh. Stein, mit rof. Colleg. Schriften.

מפולמוס הקונגרס: שער מחברתו של הרב ישראל גרין

לקראת הקונגרס

בנובמבר 1868 נערכו הבחירות לקונגרס, בפיקוח השלטונות. קדמה להן מערכת בחירות ערה מצד שתי הסיעות, שכל אחת מהן התרה להגיע לרוב. תעמולתם של החרדים התנהלה ע"י חברת "שומרי הדת" ורבנים לקחו בה חלק פעיל; מערכת הבחירות של הניאולוגים נוהלה בעיקר בערים הגדולות וכוונה מעיר הבירה. מלחמת הבחירות הולידה ספרות־פאמפלטים רחבה ועוררה תשומת לב גם בעיתונות הכללית.

בבחירות זכו הניאולוגים ברוב לא גדול: 57.5% לעומת 42.5% שעלה בחלקם של החרדים. 220 צירי הקונגרס התחלקו ל־126 לסיעת הרוב, 94 לסיעת המיעוט.

תוצאות הבחירות מראות לדעת, כי באופן כללי מחולקות הדעות שווה בשווה בין שתי הסיעות. החרדים טענו כי הם מהווים רוב — דבר שאינו ניתן לבדיקה. מכל מקום, שיטת הבחירות האוורית, שהיתה נהוגה בהונגריה בדרך כלל ונתקבלה גם בבחירות לקונגרס, פעלה לטובת הניאולוגים, שגילו כושר ארגוני מעולה יותר מאשר יריביהם. בדרך כלל, הם קיבלו מרבית קולותיהם במרכזים העירוניים, בעוד שהחרדים זכו לתמיכה במקומות הישוב הקטנים.

בטרם נעבור לדיון על הקונגרס, יש לעמוד על ניסיונות שנעשו מצד מתונים שבשני המחנות להגיע לפשרה בין הדעות המנוגדות.

זמן קצר קודם הקונגרס נתכנסו בפאשט מאתיים רבנים חרדים להתיעצות. אחד מראשי המדברים בהתיעצות זו היה הרב עזריאל הילדסהיימר (1820—1899), רבה של אייזנשטאט ומי שהיה לאחר זמן המייסד והראש של בית המדרש החרדי לרבנים בברלין. מטרת האסיפה, לפי דעתו — לחתור לשלום ולאחדות בין המחנות, לפעול לחיזוק האמונה ושמירת המצוות ולקדם את חינוכו של הדור הצעיר להיות אנשים מועילים בחברה; העניין האחרון משמעו, בהשקפת הרב הילדסהיימר, הקניית השכלה כללית נוסף על החינוך התורני. האסיפה קיבלה החלטה ברוח זו, שהוגשה על ידיו, אף על פי שהדברים לא היו לפי רוחם של רבני החסידים שבאסיפה.

במהלך הדיונים הציע הרב אש"ב סופר מפרסבורג (בעל ה"כתב סופר") כי יותר להנהיג בישיבות הגדולות לימודי חול — אמנם בשיעור מוגבל ביותר; כוונתו היתה לסכל בכך את תוכנית בית המדרש לרבנים. אולם הקיצוניים שבאסיפה התנגדו לכל פשרה בעניין זה, ועמדתם נתקבלה. עמדה בלתי־מתפשרת זו היתה למורת רוח למתונים, והרב הילדסהיימר בראשם. הם היו משוכנעים כי בנסיבות הזמן אין להטיל חרם גמור על לימודים כלליים, וכי אפשר לשלב לימודים כאלה בתוכנית הלימודים התורנית, כפי שזה נעשה בישיבה שבאייזנשטאט. מאוכזבים מעמדת הקיצוניים, פרשו הילדסהיימר וסיעתו מהאסיפה, שלמעשה השתלט עליה המיעוט שדגל בדעות קיצוניות.

באותו הפרק נתכנסה אסיפה של רבנים (מהם הקשורים עם הניאולוגים, ומהם בלתי תלויים), שפרסמה קריאה נגד המגמות הפלגניות וניסתה לפשר בין ההשקפות הנוגדות, אך ללא הצלחה.

הקונגרס

הקונגרס נפתח בבודאפשט ב־14 בדצמבר 1868 ע"י המיניסטר או'טוו'ש, שהטעים כי הממשלה כינסה את הקונגרס לשם כינון המסגרת הארגונית האוטונומית של העדה היהודית, אבל עניינים שבדת ועיקרי אמונה אינם בגדר סמכותו. הדברים נועדו להרגיע את הרוחות ולסלק חששות — לא בלתי מבוססים — שהקונגרס יכריע בענייני דת השנויים במחלוקת. אולם במציאות הקיימת אי־אפשר היה להפקיע ענייני דת מהדיונים, משום שהכרעות בעניינים ארגוניים היו להן השפעות מרחיקות לכת גם על עניינים דתיים.

הדבר נתגלה עד מהרה בדיון על תקנות הקהילות וארגון המחוזי והארצי. עריכת התקנות, לשם הצעתן לאישור המליאה, נמסרה לוועדה לענייני ארגון (פעלו שלוש ועדות — לארגון, לחינוך ולתקנות בחירות לקונגרסים הבאים, כל אחת בת 25 חברים, 14 ניאולוגים ו־11 חרדים). הרוב בוועדה זו הגדיר את הקהילה היהודית כ"איגוד לסיפוק הצרכים הדתיים של היהודים במקום". אולם המיעוט דחה הגדרה זו בטענה כי עדות דתיות הסוטות מהמסורת, ואף קבוצות רפורמיות קיצוניות ייחשבו, בהתאם להגדרה זו, כ"איגודים לסיפוק צרכים דתיים". תחת זאת הציעו החרדים את הניסוח הבא: "העדה היהודית בהונגריה ובטראנסילוואניה מורכבת מבני דת משה נאמני הדת הרבנית ומצווי־

Post am 2. Feber. Nr. 16. 1869.

Congreß-Zeitung.

Man pränumerirt: auf 1 Monat mit ..... fl. „ ½ „ „ ..... „ „ ¼ „ „ ..... „ in der Expedition: Kommissionshausplatz Nr. 5.

Unabhängige confessionelle Zeitschrift.

Erscheint in zwanglosen Nummern.

Redaktion: Landstraße Nr. 2. 1. St. wohin alle den Inhalt betreffenden Briefe und Manuscripte zu senden sind. (Reklamationen ausgenommen.)

Noch einmal die Luzzattosche Bibliothek.

Pest, 1. Feber.

Wir haben in unserer vorigen Nummer einen von Ch. p. gezeichneten wohlgemeinten Aufruf behufs Ankaufs dieser in ihrer Art einzigen Bibliothek durch den hier versammelten Congreß gebracht und zugleich die Befürchtung geäußert, daß der Termin früher ablaufen werde als der Congreß in dieser Angelegenheit wird vorgehen können, indem derselbe bis zu diesem Zeitpunkte erstlich keine Sitzung hält, und wenn auch dieß der Fall das schwache Wort lautlos verklingen werde in dem heftigen Kampfe der Parteien, dessen Hauptobjekt eben das Seminar ist, für welches diese Bibliothek angekauft werden sollte. Nun aber erhalten wir soeben ein Schreiben von dem sehr geehrten und gelehrten Bibliografen Herrn Rab. D. Oppenheim in Gr. Becskerek, das uns noch einige Hoffnung gibt, daß dieser wahrhafte Schatz wissenschaftlicher Hilfsmittel die wenn sie in alle Welt verschleppt werden, nie mehr in dieser Vollständigkeit zu sammeln wären, für unser in dieser Beziehung armes Vaterland nicht gänzlich verloren gehen werde. Herr Oppenheim berichtet nämlich, daß der Sohn des sel. Luzzatto, M. Jesaia Luzzatto, ihm bereits schriftlich zugesagt habe eine kurze Zeit auf die Entschließung des Congresses zu warten.

Die Erben des seligen Luzzatto haben vielfache Anträge aus den [illegible] Bibliothekorten Europas, namentlich London und Oxford, erhalten; aber sie würden es vorziehen, die Bibliothek im Ganzen und namentlich an ein jüdisches Institut oder an eine Gemeinde zu verkaufen, als in alle Welttheile zu verschleudern. Leider sind einige wichtige Nummern bereits verkauft, allein ungeachtet dessen behält die Sammlung dennoch ihre Bedeutung für die jüdische Wissenschaft.

Mit einem Worte, wenn der Congreß etwas thun will, so darf er keine Zeit verlieren, und muß gleich die nöthigen Verhandlungen mit den Erben einleitet." Dies die Worte Sr. Ehrwürden, zu denen wir nichts anderes hinzufügen, als daß wir mit allen Freunden der Wissenschaft hoffen und wünschen, der Congreß werde auf eine kleine Stunde, die Diskussion der vor seinem Forum verhandelten materiellen Interessen der ung. Judenschaft unterbrechen, und von der um diese sich drehende Tagesordnung abgehend für das geistige Heil derselben eine That beschließen, die ihm den Dank jedes Israeliten besser sichern würde, als aller Zank und Hader um den leidigen Mammon.

Der Schulfond könnte wahrlich keine bessere Verwendung finden, und schönere Früchte tragen, als wenn ein Theil desselben zur Gründung einer Stätte der jüd. Wissenschaft verwirt wird, die ewig Zeugniß ablegen würde von der Hochherzigkeit der Vertreter des ung. Israel; die gezeigen würde, daß sie es verstanden haben, sich auf die Höhe der Zeit zu stellen, wo man hin wegblickt über kleinlichen Krämergeist und Parteiintreste Es mag der Congreß, die Errichtung eines Seminars beschließen oder nicht, eine solche Büchersammlung wird die Pflege der jüd. Wissenschaft unter allen Umständen fordern. — Ueberall wo eine solche deponirt ist, haben sich die Jünger derselben zusammengeschaart, um aus diesem Born ihren Wissensdurst zu löschen, wenn auch kein sogenanntes „Seminar" damit in Verbindung war und bedarf besonders Pest einer solchen, da hier abweichend von den Bibliotheken anderer Weltstadte, nirgends ein hebr. Werk aus einigem Werthe anzutreffen ist und auch nicht zu erwarten steht, daß die interessenden Corporationen in dieser Sache die Initiative ergreifen, die man allein von uns als den nächstsitzenden zu erwarten berechtigt ist. — Wir sprechen die Hoffnung aus der Congreß, werde es für seine heilige Aufgabe erachten, dieser Erwartung zu entsprechen, und zwar schnell, denn die Zeit drängt „wehamlachah merubah!"

Wir wollen hoffen, einer der Herren werde seine Zeitgenossen zu Dankerstattung, die kommenden Generationen zu Dank verpflichten, indem er einen dieserzüglichen Dringlichkeitsantrag einbringen wird auf Grund dessen der Congreß den Ankauf dieser Bibliothek beschließen und die Summe votiren wird, was viel mehr zu seiner Competenz gehört und dem Judenthume mehr zum Heile gereichen wird, alsalle „Wochenmarkts-" und"jonstige sekundäre Fragen. — Der Titel des Catalogs dieser Bibliothek lautet: Catalogue de la Bibliotheque de literature hebraique et orientale de feu Mr. Sam. Dav. Luzzatto, Professeur au college Rabbinique de Padoue. Rédigé par son fils Jos. Luzatto. 64 Seiten, in 8-av.

Die Sammlung enthält 1) 121 Nummern Manuskripte, meist der der seltensten Art, 2) Hebraica, Druckwerke bis zum Jahre 1600, worunter viele Incunabeln und Raritäten, 274 Nummern, 3) Hebraica, nach 1600, 867 Nummern, 4) Judaica und Orientalia 615 Nummern. Der Catalog ist von dem Sohne des Verewigten, Herrn stud. jur. Giuseppe Luzzatto, zusammengestellt; „Offerten werden nur bis Ende d. M. von dessen älterem Bruder, Herrn Jsaia Luzzatto in Padua, entgegengenommen," hieß es in der 3-ten Nr. der A. Z. d. J.

Vom Congreß.

XV. öffentl. Sitzung vom 1. Feber.

Die Sitzung wird um halb 11 Uhr eröffnet. Das Protokoll der vorigen Sitzung wurde bereits am Schlusse der vorigen Sitzung authentizirt, es verliest nun Schriftführer Oblat die Liste der eingelaufenen Schriftstücke. Ignatz Kern sendet den Bericht über die Untersuchung in Tsilja ein (wird der Verifikationskommission übergeben.)

Herrn. Grünfeld reicht ein Gesuch der Bakony Sz. Királyer Gemeinde um Bewilligung eines Darlehens aus dem Schulfonde ein. Herr aus Altendorf empfiehlt Dr. J. Kohn Prediger der Klausshnagoge in Prag zum Professor für das zu gründende Seminar. — Hierauf ertheilt der Präsident dem Berichterstatter der Minorität der Gemeindekommission Sigm. Kraus das Wort zur Motivirung ihres Elaborates. Herr Kraus entledigte sich seines Auftrages aufs rühmlichste.

Wir werden den ganzen Motivenbericht ebenso wie den der Majorität dem ganzen Wortlaute nach mittheilen. Sein Bericht wurde durch zu häufiges Niesen unterbrochen, und am Schlusse drückten ihm viele begliickwünschend die Hände.

Hierauf gelangt der Beutumsche Antrag zur Verlesung. — Er lautet: In Erwägung, daß die Union Siebenbürgens mit Ungarn de jure sowohl als de facto besteht, die isr. Staatsbürger Siebenbürgens daher berechtigt sind theilzunehmen an allen Rechtswohlthaten, die die Gesetzgebung Ungarns den Israeliten gewährt

In Erwägung ferner, daß die Juden in Ungarns ihre siebenbürgischen jüdischen Brüder freudig theilnehmen lassen wollen: an den Segnungen aller jener Institutionen, welche vermittelst des ung. jüdischen Schulfondes geschaffen werden sollen.

In Erwägung endlich, daß die Judenheit Siebenbürgens bei der Einzahlung des Schulfondes sich nicht betheiligte. Wolle der geehrte Congreß beschließen, daß die Judenheit Siebenbürgens jene Quote zum Schulfonde nachträglich eingabe, welche im Verhältnisse zu ihrer Seelenzahl und Steuerfähigkeit steht.

Zur Einsammlung der dießbezüglichen Daten möge der g. Congreß eine aus 9 Congreßmitgliedern bestehende Commission erwählen.

Die Motivirung dieses Antrages theilen wir in der nächsten Nummer unseres Blattes mit. —

Löbl Aronsohn und B. Neumann stellen folgende Amendements dahingehend, daß das Präsidium sich darüber von competenter Seite Klarheit verschaffe, was die h. Regierung mit Rücksicht auf den Brandschatzung für Schulzwecke — eigentlich beabsichtigt, ob sie diesen Betrag nur denjenigen, die zu demselben contribuiren, zurückzahlen

תיה כפי שנפסקו בשולחן־ערוך". עוד הוצע ע"י 88 מצירי הסיעה החרדית כי יוחלט עקרונית שהקונגרס לא ידון בשום הצעת חוקה בענייני ארגון או חינוך אם היא אינה מבוססת על חוקי התלמוד כפי שנפסקו בשולחן־ערוך. נשיא הקונגרס, איגנאץ הירשלר, דחה הצעה זו באמרו, כי היא בעלת אופי דתי־דוגמאטי ועל כן היא מחוץ לגדר סמכותו של הקונגרס.

דחיה זו עוררה אכזבה עמוקה בקרב החרדים. התמרמרותם גברה עוד משהושמעו בוויכוח דעות קיצוניות מצד אנשי הסיעה הניאולוגית, שהיו מלוות פגיעות קשות בחרדים; הם חשו כי מנסים להתעלם מהם בכוח הרוב. אי לזאת החליטו כמחצית מאנשי הסיעה החרדית — 48 במספר — לפרוש מהקונגרס והודיעו כי מראש הם מוחים נגד ההלטותיו. קבוצה גדולה אחרת בין החרדים, שמנתה 35 צירים ובראשם הרב הילדסהיימר, התנגדה לפרישה והמשיכה להשתתף בדיונים, אם כי השפעתה לא היתה מרובה.

הקונגרס אישר את תקנות הקהילות, הכוללות 99 סעיפים: התא היסודי של העדה היהודית היא הקהילה (סעיף 6), וכל יהודי חייב להימנות על הקהילה שבמקומו (סעיף 7) או במקום סמוך — אם אין קהילה במקום מושבו (סעיף 8). במקום אחד קיימת רק קהילה יהודית אחת (סעיף 10), אולם חלק מאנשי הקהילה רשאי להקים אגודת־בית־כנסת ולהעסיק שוחט ודרשן או דיין, אולם אין הקמתה של אגודה כזו פוגעת באחדות האדמיניסטראטיבית של הקהילה והרבנות. תקנה ברוח זו מצויה, כאמור למעלה, גם בהצעת התקנות של הוועידה המוקדמת; אולם בתקנות הקונגרס הוכנס תיקון חשוב וחיוני והוא, כי אגודה כזו זכאית לסיוע מצד הקהילה — וזאת אם האגודה הוקמה לאחר שהרוב בקהילה הנהיג שינויים בסדרי התפילה ובית הכנסת. כוונת הסעיף היא איפוא לקיים את אחדותה של הקהילה תוך מתן אפשרות למיעוט — החרדי או הניאולוגי — לקיים סדרי תפילה כרצונו.

הסעיפים 40—54 של התקנות דנים במעמדו ובסמכותו של הרב. פעולותיו מוגבלות בענייני דת ופולחן בלבד; סיכסוכים בין הרב לקהילתו (וכאלה לא היו נדירים) יוכרעו ע"י בית־דין מיוחד שיורכב ע"י הארגון המחוזי של הקהילות. חברי בי"ד זה הם פרנסים, ולכך התנגדו החרדים נמרצות, שכן לא אבו להסכים למרותם של פרנסים על הרבנים.

עוד קובעות התקנות, כי כל הקהילות במדינה מאוגדות ב־26 איגודים אזוריים שבתחום סמכותם ענייניים המשותפים לכלל הקהילות שבאיזור. כן נתון לסמכותו של האיגוד המחוזי הפיקוח על מוסדות החינוך והסעד. נשיאי האיגודים האזוריים בוחרים מדי שנה את הנשיא הארצי ומפקחים על קרן החינוך.

בדיון על ענייני חינוך עמד במרכז עניין הקמתו של בית מדרש לרבנים.

תוכנית להקמתו של מוסד כזה הועלתה עוד בראשית המאה ה־19 והיתה נושא למחלוקת בין הסיעות, בייחוד בתקופה שקדמה לקונגרס. בראש המתנגדים עמד הרב הילדסהיימר שטען, כי הענין הוא מחוץ לתחום סמכותו של הקונגרס, אולם הרוב דחה דעה זו והוחלט על הקמתו של המוסד.

הפירוד

עם נעילתו של הקונגרס, בפברואר 1869, חל מפנה מכריע בפולמוס שבין הסיעות. בעוד שעד עתה היה זה בכללו פולמוס פנימי בתוך הציבור היהודי, הרי עתה הועתקה זירת המחלוקת אל מחוצה לו; שני הצדדים ביקשו להסתייע בשלטון כדי להשיג מטרותיהם.

מטרת הניאולוגים היתה לקבל מאת הממשלה בכל ההקדם את האישור הסופי לתקנות הקונגרס, כי מכוח אישור זה יהיה לתקנות תוקף המחייב את כל היהודים. לעומת זאת מטרת החרדים היתה למנוע אישור כזה, ולשם כך הם פתחו בפעולה מדינית נמרצת.

באפריל 1869 התיצבה משלחת של החרדים בפני המלך פראנץ יוזף וביקשה ממנו שלא יאשר את תקנות הקונגרס. המלך, שהיה שמרני לפי טבעו, מן הסתם חש הרגשה כנה של אהדה לחרדים, אולם מבחינה קונסטיטוציונית לא היה חופשי למנוע את האישור, שכן העניינים הפנימיים של הונגריה היו בסמכותה הבלעדית של הממשלה ההונגרית. זו הציעה את תקנות הקונגרס לאישור המלך, שאכן ניתן ביוני 1869.

אולם החרדים עמדו על דעתם וסירבו לשתף פעולה בביצוע התקנות השנואות עליהם. כמוצא אחרון הם פנו אל בית הנבחרים וטענו כי כפיית התקנות מהווה פגיעה בחופש המצפון, שכן הניגודים שבין הסיעות נוגעים לענייניים יסודיים של השקפת־עולם ועיקרי־אמונה. בית הנבחרים קיבל טענת החרדים והורה למיניסטר להימנע — עד להחלטה סופית — מכל פעולה לביצוע תקנות הקונגרס.

להבנת מניעי החלטתו של בית הנבחרים יש לשים לב לכך, ששאלת חופש הדת העסיקה הרבה את הדעות בהונגריה באותה תקופה. בייחוד היתה רגישה לעניין זה דעת הקהל הליברלית, נוכח המריבות הבלתי פוסקות שבין הקאתולים לפרוטסטאנטים, וכל כפייה בענייני דת עוררה התנגדות נמרצת.

משנשתחררו ממרות תקנות הקונגרס כוננו החרדים את ארגונם האוטונומי, שהוכר ע"י הממשלה. לפי פקודת מיניסטר הדת והחינוך מנובמבר 1871 רשאים החרדים להתארגן בקהילות נפרדות, שהן בלתי תלויות לחלוטין בארגון הקהילות הניאולוגי. בדומה לניאולוגים, הקימו גם החרדים נציגות ארצית המייצגת את העדה החרדית כלפי השלטונות ועוסקת בעניינים הנוגעים לכלל העדה. במוסדות ההנהגה הארצית של החרדים תפסו רבנים מקום בולט בעוד שההנהגה הניאולוגית היתה מורכבת כולה מפרנסים.

כך נתהווה בהונגריה המצב המיוחד במינו, שבהרבה מקומות היו שתי קהילות יהודיות, ולעתים אף שלוש. קהילות רבות קיבלו את תקנות הקונגרס ובכך נעשו ניאו־

לוגיות, ואילו החרדים שבאותו מקום הקימו קהילה עצמאית; במקומות שבהם נטה הרוב לחרדים היו אלה הניאולוגים שפרשו מהקהילה. היו קהילות שלא קיבלו את תקנות הקונגרס ואף לא את תקנות החרדים — כדי לא לפלג את הציבור — אלה כונו בשם קהילות סטאטוס־קוו. אך גם במקומות כאלה הוקמו לעתים קהילה ניאולוגית וחרדית והשלוש נתקיימו זו בצד זו.

הקונגרס — הישג או פשלון?

מקצת בני הזמן והיסטוריונים לאחר זמן סבורים כי הקונגרס נכשל בהשגת מטרתו. ואכן, נקל להגיע למסקנה כי הקונגרס לא קידם את השלום אלא אדרבא, החריף את המחלוקת ועשה את מלחמת הסיעות, שהיתה נטושה זה מכבר, למאבק פוליטי גלוי. בכך החישה תנועת הקונגרס את תהליך גיבוש המחנות וקיטוב ההשקפות. וכפי שזה מצוי לעתים קרובות בפולמוס הפוליטי — ידם של בעלי הדעות הקיצוניות היתה על העליונה. ניכר הדבר במחנה החרדי, שבו גבר המיעוט החסידי הקיצוני על המתונים שבהנהגת הרב הילדסהיימר.

אולם דומה, שהערכה כזו, השוללת מהקונגרס כל הישג, אינה הולמת את המציאות. אין להתעלם מכך כי הקונגרס השיג הישג לא מבוטל בכך, שכונן מסגרת ארגונית לקהילות, ומרביתן קיבלו מסגרת זו; כן הביא הקונגרס להקמתו של בית המדרש לרבנים. בכך השיגו הניאולוגים מטרות ששאפו לקראתן מזה שנים רבות. החרדים מצדם השיגו את עצמאותם ובכך נשתחררו מחששות מפני השתלטות הניאולוגים. נמצא איפוא, כי חיי העדה היהודית בכללה הועמדו על בסיס ארגוני מסודר, מאושר ומקוים ע"י רשויות המדינה. כל קהילה נעשתה לגוף ציבורי מוכר שההשתייכות אליו חובה על כל יהודי.

אכן, יוזמי הקונגרס שאפו לדבר אחר ממה שהוגשם במציאות; הם ביקשו לראות את העדה היהודית כגוף אחד ומאוחד המאוגד בארגון מרכזי — ומבחינה זאת הקונגרס לא מילא את התפקיד שיוזמיו הועידו לו.

אולם אם נתבונן על הדברים מתוך הפרספקטיבה של הנסיבות ההיסטוריות, הרי נראה כי בתנאי אותה תקופה לא היו כל סיכויים לכינונו של ארגון אחיד. לו גם היה קם ארגון כזה, בכוח הכפייה של השלטון, הוא היה נתון לזעזועים ולמריבות פנימיות ובמוקדם או במאוחר הפילוג היה בא.

וכאן אנו באים לעצם עניין הפילוג, שהיה תופעה אופיינית לחייה הפנימיים של היהדות ההונגרית בדורות האחרונים. אמנם היתה תופעה דומה גם בגרמניה, ואף שם הוקמו קהילות חרדיות נפרדות, אולם היקף הפרישה בגרמניה לא הגיע מעולם לממדים רחבים; רובן הגדול של הקהילות נשארו מאוחדות, תוך מתן אוטונומיה פנימית לחרדים.

לעומת זאת הפילוג בהונגריה הקיף את כל הקיבוץ היהודי, שהיה מאורגן באחד משני סוגי הקהילות — אלה העומדות על בסיס תקנות הקונגרס (היינו ניאולוגיות), והחרדיות (המאורגנים בקהילות סטאטוס־קוו היו מיעוט זעיר).

מהאמור למעלה על המחלוקת בקהילות (פרק רביעי) נמצאנו למדים, כי גורמי פירוד היו קיימים זה מכבר, ומהלך הדברים לפני הקונגרס ובעת דיוניו חיזקו גורמים אלה. תוך כדי כך נתגבשה אידיאולוגיה של פירוד, שלפיה שומרי תורה ומצוות אינם יכולים לחיות במחיצה אחת עם עבריינים ועל כן חובה על היראים, על פי דין תורה, להתבדל. וכך כותב הרב חיים סופר ממונקאץ' באיגרת מא' דחומ"מ של פסח תר"ל (1870) אל נשיא חברת "שומרי הדת", בעניין בחירת עשרה רבנים להכנת תקנות הארגון החרדי: "——— דעתי שהרבנים יהיו אנשים אשר אין גושאים פנים ח"ו ליתן שום תקנה להתאחד... כלל גדול כל להתרחק מן החדשים הוא עוז ומגדול שנהי' נחלק לשני מחנות שיהי' ההבדל בין יהודים ובין החדשים כגובה שמים וארץ ובזה נצליח בעזרת הד' וגם אם ע"ז נפסיד איזה קהילות בכל זה טוב מעט ביהדות גמורה" (ק"ן סופר, איגרות הר"ח סופר בהוצאת יצחק יעקב סופר, עמ' לה). באותה איגרת כותב עוד הרב סופר: "עוד אגלה דעתי שלא יהי' באותן י' רבנים הגאון מפ"ב (מפרסבורג, הרב אברהם ש"ב סופר) והגאון מאוהעל (הרב ירמיה לעוו) נ"י כדי שלא יוצרך לקרוא גם לצבועים ודל"ב (ודי לחכימא ברמיזא) רק יהיו שאר רבנים גדולים צדיקים ודל"ב..." (שם, שם). מי הם אותם "צבועים" לא פורש אבל ברור כי הכוונה לאותם רבנים חרדים שלבם לא היה שלם עם פרישה גמורה. כאלה לא חפץ הרב לשתף בעריכת תקנות הארגון החרדי.

עמדת רשויות השלטון

עוד עלינו לעמוד על עמדת השלטון לשאלת הארגון היהודי. רשויות המדינה השונות היתה להן נגיעה ישירה לשלבים השונים של השתלשלות העניינים: הוועידה המוקדמת של כונסה ע"י מיניסטר הדת והחינוך ונערכה בראשותו, הבחירות נערכו בפיקוח השלטונות המחוזיים, תקנות הקונגרס היו טעונות הסכמת הממשלה ואישור המלך, וההכרעה הסופית בדבר ביצוע התקנות ניתנה ע"י בית המחוקקים. בדרך כלל, היה לשלטון עניין חיובי בסדרים הפנימיים של העדה היהודית, ולא רק בהונגריה; באותה תקופה קיים קשר מהודק בין המדינה לעדות הדתיות וגם בארצות אחרות באירופה נוקקה המדינה לשאלת העדה היהודית וארגונה.

מיד לאחר כינונה ב־1867 עשתה ממשלת הונגריה ניסיון כולל לארגן מחדש את הכנסיות ולהסדיר יחסיהן עם המדינה. זה נראה כצורך חיוני מחמת המעמד הקונסטיטוציוני השונה של הכנסיות השונות ונוכח הפונקציות המגוונות (רישום לידות, נישואין, פטירות) שאותן מילאו העדות הדתיות. דעת הקהל גם היא עוררה את הממשלה להסדיר את יחסי הדת והמדינה — וזאת ברוח ליברלית ומודרנית.

באותה עת שבה דן מיניסטר הדת עם היהודים, הוא דן גם עם הכנסיה הקאתולית בדבר ארגונה האוטונומי; העניין היהודי לא היה איפוא עניין לעצמו אלא השתלב במדיניות הכללית של הסדר מעמד העדות הדתיות.

האיש המרכזי בהתוויית מדיניות זו ובביצועה היה יוסף או׳טוו׳ש, שכבר נזכר למעלה בדיון על השוויון. כהוגה דעות פוליטי היו לו לאו׳טוו׳ש דעות מגובשות בענייני כנסיה ומדינה. הוא היה קאתולי־ליבראלי וסבר כי יש לחדש את פני הכנסיה ע״י החדרת אלמנטים חילוניים־משכילים לתוך הנהגתן ובדרך זו לאזן את ההשפעה הראקציונית של הכמורה השמרנית ולקדם את ההבנה שבין הכנסיות. אבן פינה בהשקפתו הפוליטית של או׳טוו׳ש היתה התפיסה הצנטראליסטית — וגם את העדות הדתיות רצה לראות מיוסדות על מבנה ארגוני צנטראליסטי.

השקפות אלה העלה או׳טוו׳ש בעיקר בזיקה אל הכנסיה הקאתולית, אך אין ספק כי הוא רצה לראותן מתגשמות גם בהסדר ענייני העדה היהודית.

על היהדות ויחסה לנצרות עמד או׳טוו׳ש בחיבורו הידוע ״האמאנציפאציה של היהודים״ וכן ברשימות יומן משנות ה־60, ומתוך כתבים אלה יש לראות כי הוא התייחס בחיוב אל הרפורמה הדתית וליחס חיובי זה בודאי היו השלכות על מדיניותו היהודית בתקופת פולמוס הקונגרס בשנים 1867—1871. הוא תמך בתקנות שנתקנו ע״י הקונגרס וזירז את המנהל הכללי של משרדו לדאוג לכך שאלה יקבלו תוקף בכל ההקדם; הוא האמין שהחרדים יקבלו את הדין באם יועמדו בפני עובדה מוגמרת. אך הוא טעה בכך. הוא לא העריך נכונה עד כמה תקיפה עמדתם של החרדים, שלא נרתעו מהתנגדות לשלטון המבצע ופנו בתרעומותיהם אל השלטון המחוקק.

יש לומר, כי מבחינת האינטרס של המדינה הדין היה עם או׳טוו׳ש שעה שהעדיף ארגון אחיד, במתכונת תקנות הקונגרס, על ארגון מפוצל, שכן נוח היה יותר לשלטון לטפל בעדה יהודית אחת מאשר בשתי עדות. אף מהבחינה הלאומית היה עדיף כי היסוד הניאולוגי, העומד על בסיס ההשׂכלה החברתית והתרבותית, יבוא ליתר ביטוי בהנהגה הקהילתית.

לעומת זאת בית הנבחרים — שבפניו קבלו החרדים — ראה את הדברים באור אחר. הדוברים בעניין זה בוויכוח ב־18 במרץ 1870 (שלא היו בקיאים בסבך העניינים הפנימיים של העדה היהודית) נטו לקבל את השקפת החרדים כי יש שתי עדות יהודיות נבדלות ולמען עקרון חופש המצפון נתנו מקום לתביעות החרדים.

אחרי הפירוד

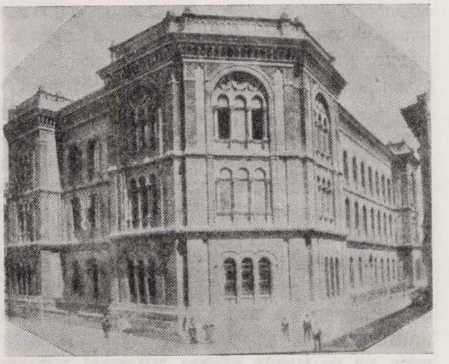
עניין הארגון הקהילתי לא בא על פתרונו הגמור עם הפירוד, והוא הוסיף להעסיק את הציבור היהודי ואת השלטונות גם בשנים הבאות. מחמת פיצול האוכלוסיה היהודית לקהילות נפרדות נצטמצם מספרם של משלמי המס בכל קהילה ובשל כך נגרמו קשיים בקיום מוסדותיה; היו מקומות שבהם פעלו שלוש ואף ארבע קהילות זו בצד זו ובתנאים אלה אף אחת מהן לא היתה מסוגלת למלא כיאות את תפקידיה. יצר הפירוד והחיכוכים הפנימיים הביאו לעתים לתופעות משונות, כגון קיום שתי קהילות אורתודוכסיות במקום אחד! אי לזאת נאלצה הממשלה להגביל את הזכות להקים קהילות נפרדות, ובפקודה משנת 1888 הורה מיניסטר הדת והחינוך טראפורט (Trefort) כי הקמת קהילה נוספת במקום כלשהו לא תותר מכאן ולהבא אלא בתנאי שהקהילה החדשה תהיה מסוגלת, מצד מספר חבריה ומצד מצבה הכספי, לקיים כיאות את המוסדות הציבוריים הנחוצים. וכדי לשים סייג לפילוגים בתוך קהילות נקבע באותה פקודה כי כל הפורש מקהילה חייב לשאת בעול המיסים ושאר הוצאותיה במשך חמש שנים לאחר פרישתו. החרדים התנגדו להוראות פקודה זו, שבאה להגביל את אפשרות הפרישה, אולם הממשלה דחתה את התנגדותם.

הניאולוגים מצדם חתרו כל העת לביטול הפירוד ולשם כך דרשו כי יכונס קונגרס, אולם הממשלה לא נאותה לשנות מיסודו את המצב הקיים.

שתי הסיעות שבתוך הקיבוץ היהודי בהונגריה הלכו בדרכים נפרדים זה מכבר והפירוד הרשמי עוד הגביר את תהליך ההתבדלות, ותוך כדי תהליך זה נתגבשו למעשה צורות ואורחות חיים שונות ורחוקות מאוד זו מזו.

היהדות הניאולוגית דגלה בהסתגלות אל רוח הזמן וזה בא לביטוי בייחוד בסדרי בית־הכנסת. בבית־הכנסת הניאולוגי הטיפוסי היה מצוי העוגב והבימה הוצבה ליד ארון הקודש; ההטפה בלשון ההונגרית נתאזרחה זה מכבר. דאגה מרובה הוקדשה לארכיטקטורה החיצונית והפנימית של בית־הכנסת, שהיה המוסד המרכזי והייצוגי של הקהילה ובשביל רבים מחבריה הקשר העיקרי עם היהדות.

שמירת מצוות בקהילה הניאולוגית היתה בדרך כלל רופפת אבל יש להבחין בעניין זה בהבדלים ובגוונים, לפי המקום וטיב הקהילה. בעיירות ובערים קטנות הזיקה למסורת היתה בדרך כלל חזקה יותר, בעיר הבירה לעומת זאת פשטה ההתבוללות בקצב מהיר ונתנה אותותיה ברמה הירודה של חיי הדת של היחיד. שמירת מצוות היתה עניין המסור ליחיד, החברות בקהילה לא היתה מותנית בכך. אולם מוסדות הקהילה בתור כאלה עומדים על בסיס ההלכה

בניין בית המדרש לרבנים בבודאפאשט

והקהילות הניאולוגיות שקדו על טיפוח המוסדות המסורתיים, כגון שחיטה וחברה קדישא, שהתנהלו עפ"י דין תורה.

החיים הדתיים של היהדות הניאולוגית נקבעו במידה רבה ע"י הרבנים, ודמותם של הרבנים עוצבה ע"י בית המדרש לרבנים בבודאפשט.

מוסד זה הוקם ב־1877, והיה מהמוסדות החשובים בעולם להכשרת רבנים ויצאו לו מוניטין גם מחוץ לגבולות המדינה. היהדות החרדית התנגדה נמרצות לביהמ"ד לרבנים, וההתנגדות לא פסקה כמובן גם לאחר שהמוסד קם. אף על פי כן נמשכו גם צעירים מבתי חרדים ותלמידי ישיבה לשעבר אל ביהמ"ד לרבנים; בכך הם נפסלו בעיני החרדים ולא היה עולה על הדעת בקהילה חרדית לקבל רב שיצא ממוסד זה. אולם בקהילות הניאולוגיות שכיהנו בהן רבנים כאלה הם תרמו תרומה חשובה לקיומה של ידיעת התורה במובן המסורתי. יש לציין כי בין מורי ביהמ"ד לרבנים היו כמה וכמה חכמים תלמודיים ידועים; ראש וראשון בהם הוא הרב משה אריה בלוך (1815—1909), שהיה ראש חבר המורים במשך שלושים השנים הראשונות לקיומו של בית המדרש לרבנים.

אולם הלמדנות התלמודית המסורתית לא היתה התכונה העיקרית שנדרשה מאת הרב בקהילה הניאולוגית; נדרשו גם כושר הנהגה רוחנית, השכלה כללית ויכולת הייצוג כלפי חוץ. והואיל וההטפה היתה מהפונקציות החשובות של הרב — היה משקל ליכולתו הריטורית.

ניתן להבחין בשני טיפוסים של יהדות חרדית בהונגריה: הטיפוס שנוכל לכנותו "מערבי", והוא מצוי בקהילות שבצפון־מערב המדינה ומרכזה, והטיפוס ה"מזרחי" שב־אזורי צפון־מזרח. הנמנים עם הטיפוס המערבי מוצאם מהמהגרים שבאו ממוראביה ומאוסטריה ואופייניות לקהילותיהם פרסבורג ו"שבע הקהילות"; החרדים המזרחיים מוצאם מגאליציה והם נמנים על עדות של חסידים. אמנם, במשך השנים, תוך כדי ההגירה הפנימית (בייחוד של יוצאי גאליציה) נטשטשו התחומים הגיאוגראפיים ומצאנו שני הסוגים בקרבת מקום, ובכך שורש המחלוקת שבקרב קהילות חרדיות. שני טיפוסי החרדים לא יכלו לדור במחיצת קהילה אחת ומכאן התופעה המוזרה של קיום שתי קהילות חרדיות במקום אחד. היו אלה בייחוד החסידים שהיו נוטים לפירוד ולא אבו לקבל על עצמם עול הקהילה ה"אשכנזית". גרמה לכך גם המנטאליות השונה של החסידים מכאן והחרדים ה"אשכנזים" מכאן.

על עדות החסידים שבהונגריה דובר למעלה (פרק רבי־עי); כאן נוסיף קווים אחדים לדמותה של היהדות החרדית מהטיפוס המערבי. שלא כחסידים, המנותקים מסביבתם הלא־יהודית ועוינים את ההשכלה, נתונים חרדי המערב להשפעות חיצוניות, אמנם במידה מוגבלת. הדבר ניכר בייחוד בתחום הלשון. למעשה הם קיבלו את הלשון הגרמנית, אם כי השתדלו לשוות לה צורה "יהודית" ע"י שימוש בביטויים ובניבים עבריים ואידיים. אופייני, למשל, כי בראש החוברת הכוללת תקנותיה של חברת "שומרי הדת" החרדית, שיצאה ב־1867, באה, לאחר ההקדמה העברית, הקדמה בלשון גרמנית צחה (באותיות עבריות). ידיעת קרוא וכתוב בגרמנית, ואף השכלה כללית במדה ידועה, היתה מצויה בקרב החרדים המערביים. אך יש להטעים, כי בדרך כלל לא באה השכלה זו מרצון מכוון, אלא נבעה בעיקרה מתנאי המציאות שכפו על היהודים חינוך כללי. במקומות הנידחים והמפגרים שבהם ישבו החסידים אפשר היה להתחמק מחובת החינוך, מה שאין כן ביתר המקומות שבהם התרכזו החרדים. אולם גם בתוכם היתה רתיעה מפני השכלה לשמה ומפני עיסוקים שהשכלה גבוהה תנאי להם, ומשום כך כמעט ולא נמצאו בעלי מקצועות חופשיים בין החרדים. כתוצאה מנסיבות אלה לא היתה בהונגריה יהדות חרדית משכילה, בדומה לגרמניה, ועל כן לא הגיעה המחשבה האורתודוכסית בהונגריה לביסוסה האידיאולוגי בכלי ביטוי מודרניים.

ההקפדה על שמירת מצוות היתה יסוד מוסד של חיי היחיד בקהילה החרדית, ווה היה התנאי לחברות בה. זאת היתה המחיצה שהבדילה בין החרדים לניאולוגים, מחיצה שהיתה לא רק דתית אלא גם חברתית.

על זאת יש להוסיף עוד את התחושה הכללית של דחייה שהיתה ניכרת כלפי החרדים מצד היהדות המתבוללת ומצד המנהיגות הפוליטית של היהדות הניאולוגית. המתבוללים התאמצו להצר את צעדי החרדים, כי ראו בהם מכשול להתבוללות. ראשי הניאולוגים ניסו לשדל את הממשלה לכונן מחדש את סדרי הקהילות על יסוד ארגון אחיד.

בתנאים אלה שני המחנות נתרחקו והלכו זה מזה ולא היה כל בסיס לשיתוף פעולה, כל שכן לארגון אחיד. האיחוד הארגוני של הקהילות קם רק לאחר שנים רבות, בשנת 1950, בתנאים שונים לחלוטין.

פרק תשיעי

יהודים בחיי הרוח

ראשיתה של תקופת השוויון עומדת בסימן השתלבותם של היהודים בחיי הכלכלה, ואילו בשתי עשרות השנים האחרונות של תקופה זו ניכרת חדירתם לחיי הרוח. חדירה זו ניכרת בשלושה תחומים: במקצועות החופשיים, בהתהוותה של ספרות יהודית בלשון ההונגרית ובהשפעה על יהודים בספרות ההונגרית המודרנית.

היהודים במקצועות החופשיים

כניסתם של יהודים למקצועות החופשיים גוברת והולכת משלהי המאה ה־19, והיא מתחילה לעורר תשומת לב ואף תרעומות בחוגים הלא־יהודיים. התופעה משתקפת בצורה בולטת בנתונים הסטאטיסטיים על שיעור היהודים בין התלמידים בפאקולטות למשפטים ולרפואה באוניברסיטה של בודאפאשט, שהיא הגדולה בארץ. שיעור תלמידי רפואה יהודיים באוניברסיטה זו בשנות 1897—1913 הוא כ־50% מכלל התלמידים בפאקולטה זו, ואילו בין לומדי משפטים

השיעור הזה נע בסביבות 30% בשנים האלה. השיעורים היחסיים של תלמידים יהודיים בפאקולטה למדעי הרוח קטנים יותר, אבל גם הם נעים בין 17%—24% מכלל התלמידים. שיעור התלמידים היהודיים באוניברסיטה של קולוז׳וואר קטנים יותר — האוניברסיטה הזו קטנה בהרבה מזו שבבודאפשט — אבל גם כאן מהווים תלמידי רפואה יהודיים כ־20% בממוצע בשנים אלה.

והואיל ורב מספרם של תלמידי רפואה ומשפטים בין היהודים, מרובה כמובן חלקם בין העוסקים במקצועות אלה בפועל. לפי נתונים לשנת 1910, הרי מכלל 6,743 עורכי־דין 3,049 הם יהודים (45%) ; המספר הכללי של רופאים בפראקטיקה פרטית הוא 2,084, מהם 1,295 יהודים (62%) ; אולם בין הרופאים השכירים שיעורם קטן יותר : כ־40% בין הרופאים הממשלתיים, רופאי בתי־חולים וקופות־חולים.

בספרות ובאמנות גם כן ניכר חלקם של היהודים, אם כי השיעורים בעיסוקים אלה אינם כה גבוהים כמו במקצועות הנזכרים למעלה. בין עורכי עיתונים ועיתונאים שיעור היהודים הוא 43%, בין הכמים וסופרים — 24%, זמרים, נגנים ושחקני תיאטרון — 24%, ציירים ופסלים — 16%.

נתונים אלה מדברים בעד עצמם ומראים בעליל עד כמה רב משקלם של היהודים בענפים מסוימים של המקצועות החופשיים וכן בספרות ובאמנויות.

הגורם הראשי לתופעה זו, הרווחת גם בארצות אחרות באירופה המרכזית, נתון במבנה החברתי־מעמדי של היהודים, שהם יושבי ערים ונמנים עם המעמד הבינוני ; מטבע הדברים מעמד זה הוא המעמיד את בעלי המקצועות החופשיים. אולם בניגוד למעמד הבינוני הלא־יהודי, החודר לכל ענפי המקצועות החופשיים ועיסוקי ״הצווארון הלבן״, הרי היהודים מתרכזים בענפים בודדים, וזאת משום שאחרים חסומים בפניהם. במיוחד יש להזכיר את השירות הממלכתי והציבורי, שקלט רבים מאנשי המעמד הבינוני הלא־יהודי אולם יהודים בענפים אלה היו מועטים. בין פקידי ממשלה, רשויות מחוזיות ועירוניות היו יהודים 5%, בין שופטים ופרקליטי מדינה 4%, מורים (יסודיים ותיכוניים) 5.4%. יצאו מכלל זה מסילות הברזל והדואר. בין פקידי הרכבת היו 20% יהודים ובין עובדי הדואר 8% ; נראה שהסיבה לכך היא, שבאזורי המיעוטים הועסקו יהודים בשירותים אלה בשיעור העולה בהרבה על הממוצע הארצי. קיימת איפוא מציאות, שבה תחומים ידועים של המקצועות החופשיים הם בלבד פתוחים בפני צעיר יהודי השואף להתקדמות כל־כלית וחברתית ולהצלחה בחיים. הנהירה למשפטים ולרפואה מתבארת בכך, שבמקצועות אלה יכול אדם לבסס עצמו באופן עצמאי.

יהודים בספרות ההונגרית

מכל ענפי החיים הרוחניים, ניכרת היתה בייחוד כניסת היהודים לספרות ההונגרית. לעניין זה שני פנים : מצד אחד מתהווה ומתפתחת ספרות יהודית בלשון ההונגרית, הנכתבת ע״י סופרים שתודעתם היהודית מודעת והם מביעים מאווים ותכנים יהודיים ודבריהם מכוונים אל קהל קוראים יהודי. מצד שני פועלים בתוך הספרות ההונגרית סופרים יהודיים, אך לא כיהודים אלא כהונגרים.

לשני העניינים משמעות מבחינה היסטורית. הספרות היהודית־הונגרית בעלת התוכן היהודי יש לה זיקה אל היצירה היהודית ואל קנייני הרוח של היהדות. מאידך — השפעה של סופרים יהודיים בתוך הספרות ההונגרית היא אחד הגילויים המובהקים של החדירה היהודית לעולם הרוח, וחדירה זו היתה גורם רב־משקל בהתהוות היחסים ההדדיים בין יהודים ללא־יהודים במאה הנוכחית.

ספרות יהודית־הונגרית

ניצנים ראשונים של ספרות בעלת תוכן יהודי בלשון ההונגרית נראים בשנות ה־40 של המאה ה־19. ערכה של ספרות זו היה דל, השפעתה מועטת והיא לא זכתה להמשך. במידה שנזקקו יהודים באותה עת לספרות ולתרבות חילונית, הרי היתה זו בלשון הגרמנית שהיתה יותר שגורה בפיהם. למרות המאמצים של חוגים שונים בתוך הציבור היהודי לקדם את השפה והתרבות המאדיאריות בין היהודים, נשארה זו רחוקה מהם עוד לזמן מרובה.

המפנה חל בשלהי המאה, עם ייסודה של ״החברה היהודית־הונגרית לספרות״ — IMIT (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat — נוסדה ב־1894) שנועדה לטפח ספרות על נושאים מתחום היהדות לצרכי הקהל המשכיל לשם קידום ההכרה היהודית והידיעה הדתית. אחת ממטרו־תיה העיקריות של החברה היתה הוצאת תרגום יהודי־הונגרי של התנ״ך.

החברה הגיעה להישגים ניכרים באותו תחום שהועידה לעצמה. ראויים לציון בייחוד ספרי השנה שלה (1894—1918 ; 1929—1943 ; 1948) וקבצי המקורות לתולדות היהו־דים בהונגריה (ראה ביבליוגראפיה מס׳ 20), שמהם נתפר־סמו על ידי החברה ארבעה כרכים.

טיפוח הספרות היפה לא נכלל בגדר מטרותיה של החברה, אולם למעשה היא היתה בבחינת המרכז שסביבו נתרכזו סופרים ומשוררים שיצרו בתחומים אלה וספרי השנה של החברה היו האכסניה העיקרית של דברי ספרות מסוג זה.

הערכת טיבה וערכה של הבלטריסטיקה היהודית בהונ־גריה הוא עניין לביקורת ולחקר הספרות. כאן נציין רק את חשיבותה של יצירה זו כתרומה בעלת ערך לשמירת ההכרה וההוויה היהודית בקרב אותם חלקים של המעמד הבינוני והאינטליגנציה היהודית שעוד היתה להם תחושה יהודית.

בתקופת הרביע האחרון של המאה ה־19 מתהווה המדע היהודי בלשון ההונגרית. עם ייסודו של בית המדרש לרב־נים החלו יוצאים הדינים והחשבונות השנתיים שלו (בהונ־גרית ובגרמנית) וברובם נכלל חיבור מדעי מאת אחד מחכמי המוסד. בשנת 1884 החל להופיע כתב־העת Magyar Zsidó Szemle (עד 1896 ירחון, מכאן ואילך רב־עון, עד הפסקתו בשנתו ה־65 ב־1948). כתב־עת זה היה

מוקדש לחקירות במדעי היהדות, לביקורת ספרים ולפירסום מקורות היסטוריים, אך ראו בו אור גם מאמרים בשאלות הזמן.

השפעה יהודית בספרות ההונגרית

עניין השפעתם של סופרים יהודים על הספרות ההונגרית הוא סוגיה מורכבת וביאורה הממצה הוא ענייני של חוקרי הספרות, ואולם גם מן הצד ההיסטורי אין אנו פטורים מלהודקק לעניין, שכן כניסתם של היהודים לספרות והש־פעתם בתוכה היתה לא רק עניין ספרותי אלא גם תופעה היסטורית. היא עוררה תשומת לב גם מעבר לחוגים הספרו־תיים, היתה נושא לדיון ציבורי, ותוך כדי כך נעשתה שאלת היהודים בספרות לאחד ממוקדי השאלה היהודית בכללה.

כניסת היהודים לספרות ההונגרית קשורה במפנה שחל בספרות זו בשלהי המאה ה־19 ובראשית המאה הנוכחית. הגורמים של מפנה זה נעוצים בתנאי הדלדול והקיפאון השולטים בספרות וכן בתמורות חברתיות המתחוות בו בזמן. המעמד הבינוני המאדיארי שבפרובינציות (הג'נטרי) מתדלדל והולך, ובו בזמן עולה ומתחזקת הבורגנות העירו־נית. במקביל לכך באים מן המערב זרמים אידיאולוגיים חדשים הפועלים ומשפיעים בחברה, בספרות ובחיי הרוח.

אחד מראשי המבשרים של המפנה בספרות הוא המשורר היהודי יוזף קיש (Kiss, 1843—1921), שהביקורת ההונ־גרית בת־זמננו רואה בו את "הראשון בספרות ההונ־גרית שהכניס לתוכה את הנושא היהודי ואת הלכי הרוח היהודיים־מאדיאריים... על רמה אומנותית גבוהה". (Klaniczay-Szauder-Szabolcsi, Kis magyar iroda-lomtörténet, 1965. p. 192). בראשית דרכו בספרות צמוד קיש אל הזרם המסורתי המקובל, ואולם מאוחר יותר נעשית כתיבתו מודרנית יותר ורבים מנושאיו לקוחים מחיי העיר. השבועון הספרותי שיסד, A Hét ("השבוע", 1890—1924) היה הביטאון הספרותי הראשי של הבורגנות הליב־ראלית החדשה. בן זמנו הצעיר של קיש הוא שאנדור ברודי (1860—1924), המכריז על עצמו כנאטוראליסט והוא השפיע על דור הסופרים הצעירים ובראשם ז'יגמונד מוריץ ואנדרא אדי (שניהם לא־יהודים). שיטות הנאטורא־ליזם הספרותי נקוטות גם בידי טאמאש קוֹבּוֹר (Kóbor Tamás, 1867—1944), שבין נושאי סיפוריו היתה הבור־גנות היהודית שבבודאפשט ודרכה מחיי הגטו אל העולם הגדול. בדרך כלל היה זה אחד מסימני ההיכר המובהקים של הזרם הספרותי החדש, שהוא נושא חותם מובהק של המטרופולין. ההווי, אורח החיים וקצב העיר הגדולה הם המעסיקים במיוחד את הספרות הצעירה של ראשית המאה.

בתקופת העשור הראשון של המאה קבל "המהלך החדש" בספרות תנופה, והוא נעשה זרם מובהק של מודרניזם המכניס לחיי הרוח את הזרמים המערביים החדשים. תוך כדי הלהט המהפכני הזה הכריזה הספרות החדשה מלחמה נגד הקיפאון והשמרנות בספרות ובחברה. בכך היא הש־תלבה בהתקוממות של האינטליגנציה הרדיקאלית נגד המשטר.

התנועה החדשה באה לביטויה הספרותי בכתב־העת Nyugat ("מערב") שנוסד ע"י שני סופרים יהודיים, הוגו פיגלסברג (1864—1949, ידוע יותר בכינויו הספרותי Ignotus) וארנו' אושוואט (Osvát Ernö, 1877—1929). מבחינה חומרית עמד מאחורי כ"ע זה מצנאט יהודי, לאיוש האטואני (Hatvani, 1880—1961), איש ספרות גם הוא אף כי אינו מובהק כמו שני הקודמים. רבים מהסופרים שהתלכדו עד מהרה סביב כת"ע היו יהודים אף הם, רובם ככולם צעירים. ה־Nyugat, שעשה רושם רב מיד עם הופעתו, הפך למושג שסימל את החדש והמהפכני בספרות ובחיי הרוח.

המהלך הספרותי החדש עורר התנגדות כבר מראשית הופעתו. בכך אין חידוש, שכן גם בספרויות עמים אחרים מוצאים אנו מלחמת זרמים ומאבק דורות, אולם הפולמוס המתנהל בין הקבוצות הספרותיות בהונגריה אינו רק ספרותי, אלא הוא גם חברתי ופוליטי. בוויכוח זה 'עומדים מצד אחד הסופרים השמרניים ומצד שני סופרי הזרם החדש, שרבים ביניהם היהודים. השמרנים, הטוענים בשם התרבות הלאומית, מדביקים לזרם החדש את תו הקוסמופוליטיות והיעדר הרוח הלאומית. הם רואים בתרבות החדשה, הצומ־חת ועולה בעיר הבירה, זמורת־זר בתרבות המאדיארית השורשית־העממית, נושאת הקניינים הרוחניים של האומה. לדעתם, התרבות החדשה אינה משולבת אורגנית בגוף האומה והיא נכרית למורשת הלאומית.

המונח "יהודי" אינו נזכר בוויכוח — במידה שהדברים אמורים בוויכוח הספרותי — אבל הכל יודעים מה הכוונה כאשר מדובר על "התרבות והמוסר הדקאדנטי של עיר הבירה".

בה במידה שנתחזק הזרם החדש כן גברו ההתקפות נגדו, והשפעתם הניכרת של יהודים בספרות החדשה היתה מטרה נוחה להתקפות — אף־על־פי שכמה וכמה מטובי הנציגים של ספרות זו לא היו יהודים, ובראשם גדול המשוררים של הזמן אנדרא אדי (Ady). לא רק שונאי ישראל מובה־קים, אלא אף פובליציסטים מתונים הטעימו כי לשווא מסגל לו בן הגזע הזר את לשון העם, בפנימיותו ובנפשו נשאר הוא זר.

נראה לכאורה שהמלחמה מכוונת נגד חדירת מתבוללים וזרים לממלכת הרוח, אולם לאמיתו של דבר מורת הרוח היא לא־כל־כך נגד הזרות והנכריות בתור שכזו, אלא נגד היהודים במיוחד. שהרי לא רק היהודים התבוללו בעם המאדיארי והדרו לספרותו; תהליך של התבוללות עובר באותו זמן גם על חלקים של המיעוט הגרמני שבהונגריה וגם מתוכו קמים סופרים ואנשי רוח. אולם אלה אינם מתקבלים באותה איבה ודחייה כמו היהודים.

להעמדת הדברים במסגרתם ההיסטורית חובה לציין, כי הפולמוס על היהודים בחיי הרוח לא נתחדש בראשית המאה ה־20; הוא מצוי ובולט כבר בעת המערכה האנטישמית בשנות ה־80 של המאה ה־19, אולם בשנות המאה ה־20 שקדמו למל"ע ה־1 קיבלו הדברים מימד נוסף ועמוק יותר — וזאת מחמת החריפות המרובה שבה התנהלה מלח־

מת השמרנים והראדיקאלים. אלה האחרונים, שעליהם נמנו אנשי הזרם החדש, וכן הסוציאליסטים והבורגנות הקרויה מתקדמת, ביקשו למוטט את המשטר הקיים בהונגריה הפיאודלית־למחצה — ובקרב הראדיקאלים ניכר ביותר חלקם של היהודים. המלחמה נגד היהודים בספרות ובחיי הרוח היא בעצם חלק מן המערכה הכללית על דמותו של המשטר. בנסיבות אלה העמיקה, בייחוד בקרב האינטלי־גנציה השמרנית, תודעת הניגוד בין מה שמכונה "הרוח היהודית" (או הקוסמופוליטית) מכאן, ובין הרוח המאדי־ארית השורשית מכאן. תודעה זו מתעמקת והולכת בשנים הבאות והיא נעשית לאחד מיסודותיה הראשיים של האידי־אולוגיה האנטי־יהודית בתקופה שאחרי מלה"ע ה־1.

ריאקציה ורדיפות 1914—1939

פרק עשירי

שנות המלחמה והמהפכות

בעת שפרצה מלחמת העולם הראשונה סבורים היו בהונ־גריה, כמו ביתר הארצות הלוחמות, שהמלחמה תהיה קצרה. אולם משנתבדו ציפיות אלה והמלחמה נתארכה והלכה, העמיק המשבר במדינה, והחיים הפוליטיים והחברתיים היו טעונים מתח רב.

בנסיבות אלה חזרה ועלתה על הפרק בחריפות מרובה השאלה היהודית, כשאלה פוליטית־חברתית־כלכלית. הופע־תה־מחדש של השאלה היהודית הסבה ליהודים אכזבה עמוקה, שכן נראה היה באותו פרק זמן, בעשור השני של המאה ה־20, שלאחר ההתרופפות שחלה באנטישמיות הגיעו הדברים לנקודת רגיעה, וכי אותה התמזגות נכספת של יהודים ומאדיארים עומדת לפני הגשמתה.

היהודים במלחמה

האנטישמיות הישנה קיבלה בשנות המלחמה תנופה חדשה בנסיבות הזמן. הועלו נגד היהודים האשמות חמורות בדבר השתמטות משירות צבאי בכלל ובחזית בפרט, התעשרות בתנאי הכלכלה המלחמתית, הפקעת שערים וכיוצא באלה. היהודים מצדם התאמצו להכחיש את ההאשמות בהסתמכם על נתונים בדבר שירותם הצבאי ואבדותיהם בפעולות המל־חמה, והביאו, להצדקתם, דברים שהשמיעו קציני צבא גבוהים בשבח גבורתם של חיילים יהודיים; אף הרימו על נס את השתתפותם במאמץ המלחמתי, ובייחוד בגיוס כספים. הם לא הסתפקו בכך אלא אף יזמו פעולה שיטתית להת־גוננות נגד ההאשמות. לתכלית זו הוקם בראשית המלחמה "הארכיון הצבאי ההונגרי־יהודי" (Magyar Zsidó Hadi Archivum) לכינוס חומר דוקומנטרי על חלקם של היהו־דים במערכות המלחמה. בארכיון זה נאספו, לפי הלכסיקון היהודי־הונגרי, כ־40,000 רישומים על פעלם של חיילים יהודיים. האמינו אז כי חומר זה, לכשיעובד ויסוכם בנתונים סטאטיסטיים, יפריך את ההאשמות ותצא לאור צדקתם של היהודים ומסירותם הפאטריוטית. "רק הסטאטיסטיקה תהווה הכחשה יעילה של הטענות שמעלים נגדנו; ב־1848 התגדבו יהודים במספר גדול יותר משיעורם בכלל האוכלוסיה, וכך גם הפעם, אין סיבה להניח שמידת השתתפותם תהיה נמוכה יותר" (Magyar Zsidó Szemle, כרך 32, 1915, עמ' 172).

אולם החומר שכונס באותו ארכיון לא עובד. לעומת זאת נתפרסמה ב־1927 סטאטיסטיקה רשמית, שמתוכה התברר, ששיעור הנפגעים והחללים היהודיים בצבא נמוך יחסית בהשוואה לאחוז היהודים בכלל האוכלוסיה. אחוז היהודים בין חללי הצבא היה 3%—4%; בין הפצועים 4%—5%; בין הנכים 5%. נתונים אלה מתייחסים לשטח הונגריה לאחר 1920 ואחוז היהודים באותו שטח ב־1910 היה 6.2%. היהודים ערערו על נכונות סטאטיסטיקה זו, ואף עורכיה הכירו בליקוייה, ואין איפוא לראות נתונים אלה כמשקפים בצורה נאמנה את חלקם של היהודים במערכה הצבאית.

נתונים אלה נתפרסמו כעבור שנים, ואילו בתקופת המל־חמה הסתמכו הטענות וההאשמות נגד היהודים על התרש־מויות, על הלכי רוח ועל רגשות אנטי־יהודיים מושרשים.

מהעדר נתונים מדויקים אין לקבוע באיזו מידה היתה לטענות ולהאשמות אחיזה במציאות. אולם דומה, שיש מקום להצביע בקשר לכך על המציאות החברתית־כלכלית של יהודי הונגריה, שמתוכה עשויות להתבאר עובדות מסויימות בקשר לשירותם הצבאי של יהודים ומקומם בחיי הכלכלה בעת המלחמה. היהודים נמנים בחלקם הגדול על המעמד הבינוני, השכלתם עולה על זו של המעמדות הנמו־כים, וממילא הם מוכשרים יותר לשרת בענפים הבלתי־לוחמים, וחלקם ביהידות מסוג זה היה, איפוא, גדול יותר מאחוזם באוכלוסיה. כיוצא בזה בחיי הכלכלה. במצוקה ששררה בתקופת המלחמה נפגעו היהודים, באופן יחסי, פחות מאשר שכבות אחרות, הואיל והם תפסו עמדות בענפים כלכליים כאלה שלא נפגעו במלחמה (מסחר ותווך, עסקי כספים, תעשיה), ואף נהנו מגיאות.

בני אותו דור לא נתנו, כמובן, דעתם להבחנות מסוג זה; אצלם קבעה מראית העין ולפיה נראה היה שהיהודים אינם נותנים חלקם כאחרים, ולא עוד אלא שיש מהם המפיקים טובת הנאה מאותה שעת־חירום. לאמיתו של דבר לא נפלו היהודים מיתר המאדיארים בפאטריוטיות, וקורבנותיהם במלחמה לא היו מועטים משל אחרים — בהת־חשב בנסיבות שתוארו לעיל.

פולמוס פטר אגושטון

ב־1917 הופיע ספר מאת פטר אגושטון (Ágoston), מש־פטן ידוע, אחד ממנהיגי הראדיקאלים, בשם "דרכם של היהודים" (Ágoston Péter, A zsidók útja). הספר יצא בהוצאת "האגודה למדעי החברה" ב־נאג'וראראד (Nagy-várad, גרוסורדיין, בטראנסילוואניה) — קבוצה ראדיקאלית בעלת נטיות שמאליות — במסגרת סדרת חיבורים "שאלות העתיד". הפתרון שהוצע בספר לשאלה היהודית היה התבוללות. "פתרון" זה אין בו כל חידוש — בכל זאת עורר הספר ויכוח סוער על דפי העיתונות ובכתבי העת הפוליטיים.

משקל מיוחד הקנה לוויכוח זה הסימפוזיון על השאלה היהודית שנערך באותו הפרק, בעיקבות הפולמוס של ספרו של אגושטון, מעל דפי כתב העת "המאה העשרים" (Huszadik Század ; 1900—1919) ; כתב עת זה, לעניני חברה ומדיניות, היה הביטאון המרכזי של הראדיקאלים. סימפוזיון זה היה ויכוח ציבורי חשוב ביותר על השאלה היהודית בהונגריה, ויוצגו בו דעות של יהודים ולא־יהודים מכל גווני ההשקפות. הנשאלים היו אישים בולטים במדע, בספרות ובחיים הציבוריים (אך לא מדינאים), והם נשאלו: האם קיימת שאלה יהודית בהונגריה ואם כן מה מהותה, מה הם גורמיה, מה דרכי פתרונה ואיזה תיקונים חברתיים ותחוקתיים נדרשים לשם כך.

מתוך חמישים משיבים על שאלות אלה (מספר הנשאלים היה כמובן רב יותר) הודה הרוב — 37 נשאלים — בקיום השאלה היהודית.

בין אלה שכפרו בקיומה של השאלה היהודית בולטים מנהיגים רוחניים וציבוריים של הקיבוץ היהודי, כגון יהודה (לאיוש) בלאו, מנהל בית המדרש לרבנים ; ל. ואנאציאנאר, רב באויפאשט ; מ. סאבולצ'י, עורך השבועון הניאלוגי "Egyenlőség" ; פרנץ מוראי, ראש הלשכה המרכזית של הקהילות הניאולוגיות. אלה ייצגו את הגישה הטיפוסית של הדור המתבולל הישן, אשר בעיניו נפתרה השאלה היהודית מהבחינה הפוליטית עם שוויון הזכויות, ומהבחינה החברתית־תרבותית עם השתלבותם של היהודים בחברה ובתרבות המאדיארית. לפי השקפתם השאלה היהודית קיימת רק בדעתם של אלה המבקשים ליצור שאלה כזאת בכל מחיר, אולם לאמיתו של דבר שאלה כזו אינה קיימת.

אין תימה, שגישה פורמלית־פשטנית זו המתעלמת מהבעיה, לא נתקבלה על דעתם של רוב המתווכחים, שהכירו בקיומה של השאלה היהודית, אך נחלקו בדבר טיבה ומשמעויותיה. לא כאן המקום לעמוד על הדעות השונות, אך חשוב לציין את השוני המסתמן בהן. אוסקאר יאסי, מנהיג הבורגנות הראדיקאלית, ביקש להגדיר את מהותה של השאלה במונחים סוציולוגיים, היינו כעניין של חיכוכים בין־קבוצתיים ; לדעתו לא הגיעה השאלה היהודית בהונגריה מעולם לדרגת מתיחות של שאלה לאומית. לעומת זאת סבורים היו הציונים, כי אכן השאלה היהודית נושאת בחובה את גרעיניה של שאלה לאומית.

לעומת דעות אלה, שניסו להגדיר את הבעיה היהודית במונחים חדשים, אנו מוצאים בדברי המתווכחים גם את הדעות השגורות המוכרות יפה ממערכת המושגים והטיעונים של האנטישמים : היהודים נעדרים יראת כבוד ומסורת ; הם תוקפנים ; להוטים אחר הממון. בקשר לעניין אחרון זה מוזכרת אי ההגינות של היהודים במסחר. בעיני הנוצרים קיבלו טענות מסוג זה תוקף חדש בתנאי המלחמה.

מה היו הפתרונות המוצעים לשאלה היהודית ?

הפתרון המקובל הוא — ההתבוללות. לדעת אחדים עשויה ההתבוללות להתקדם עם התגברות הדמוקרטיה והתרבות העממית. היו שהציעו דרכים ממשיות להגברת ההתבוללות : הסופר והמצנאט הידוע לאיוש האטואני הפציר ביהודים להתנצר, כדי להיפטר מ"סבל הירושה" שלהם (האטואני עצמו היה מומר, בן לאחת המשפחות החשובות של האריסטוקרטיה הפיננסית היהודית). רבים מהמתווכחים הציעו, שיושם קץ להגירה ובכך תימנע נהירת יסודות מזרח־אירופיים, המעכבים את ההתבוללות. היו שציפו להתפתחויות העשויות להפחית חומרתה של השאלה היהודית, כגון המהפכה ברוסיה ; לעומתם ראו אחרים את העתיד בצבעים קודרים : "אנו עומדים בפני תקופה אנטישמית בהונגריה" — מציין אחד ממשתתפיו היהודיים של הוויכוח.

הקורא את דברי הנשאלים מתרשם קודם כל מכך, שרבים מהדברים נאמרו כבר בעבר, מדי פעם, עם עלות השאלה היהודית על הפרק — סימן שהטענות והתרעומות של החברה הלא־יהודית כלפי היהודים לפני דור אחד או שניים לא חדלו, והן קיימות ועומדות גם בהווה.

אולם יש לשים לב גם לגווני דעות חדשים בוויכוח. זו הפעם הראשונה באה לידי ביטוי בוויכוח ציבורי מקיף בהונגריה ההשקפה הציונית. הציונים הטעימו את הצורך בטיפוח ההכרה העצמית היהודית, והדגישו שהשאלה היהודית בהונגריה היא חלק מהשאלה היהודית בעולם בכלל — בניגוד לדעת אלה שראוה כשאלה ספציפית להונגריה — ופתרונה יבוא ע"י הגשמת הציונות בא"י.

כמה וכמה מהמשתתפים בוויכוח — ובייחוד הציונים — מתחו ביקורת קשה על ההנהגה היהודית הרשמית. ביקורת זו משקפת לא רק אי־שביעות רצון מההנהגה הקיימת, אלא גם ניגודים בין הדור היהודי הצעיר, המתנגד למשטר הקיים, לבין הדור הקשיש, המרגיש עצמו קשור ברגשי הכרת תודה אל המשטר הישן שהעניק לו שוויון זכויות.

הוויכוח על השאלה היהודית מעל דפי "המאה העשרים" הוכיח, שהקיום היהודי בהונגריה הוא בגדר בעיה ציבורית וחברתית, שמציאותה מוחשת. הגישות השונות והמנוגדות לעצם הבעיה ולדרכי פתרונה מראות עד מה גדולה המבוכה בעניין זה, בקרב יהודים ולא־יהודים.

דומה, שיש לראות את מקורה של מבוכה זו בתחושה של אכזבה מיכולתה של החברה הלא־יהודית להטמיע את היהודים בתוכה. כדי להבין אל־נכון תחושה זו של אכזבה יש לזכור, שהמאדיארים קלטו לתוכם במשך המאה ה־19 בני עמים לא־מאדיאריים, שהיו נכונים להתבולל ; כך התבוללו בתקופה זו רבים מבני המיעוט הגרמני־שוואבי. קליטתם של היהודים, לעומת זאת, נתקלה בבעיות. אמנם יהודים עשו מאמצים כנים להתבולל, וסבורים היו שנתקבלו לחברה הלא יהודית, בעוד שלאמיתו של דבר לא קלטה אותם החברה. וכך, לאחר נסיונות ומאמצים של התקרבות במשך תקופה של למעלה מיובל שנים, ניצבו יהודים ומאדיארים אלה לעומת אלה בלי שהגיעו לבסיס של דו־קיום, ושני הצדדים האשימו זה את זה בכשלון מאמצי ההשתלבות. התופעה שנזדקרה לעין היתה, שהיהודים הם חטיבה בפני עצמה, והחברה הלא־יהודית קבעה, איפוא, את יחסה אליהם בהתאם לכך, היינו כמו אל גורם זר. כיוון שכך נמדדים היהודים בקנה־מידה אחר מאשר יתר חלקי האוכלוסיה. כמדומה שזה עיקרה של השאלה היהודית בהונגריה

בפרק זמן זה וכאן המפתח להבנת נסיבות התפתחותה בתקופות הבאות.

המהפכה הדמוקרטית, הקומוניזם והיהודים

בסופה של המלחמה, באוקטובר 1918, התמוטט המשטר הישן בהונגריה והוקמה רפובליקה דמוקרטית בראשותו של מיהאי קארויי (Gróf Károlyi Mihály); ממשלתו הורכבה בעיקר מסוציאל־דמוקרטים ומראדיקאלים. השפעה ניכרת על החיים הפוליטיים היתה ל"מועצות החיילים" שהוקמו לפי הדוגמה הסובייטית, וכן למפלגות השמאל ולקבוצות הראדיקאליות השונות, שבכולן ניכר היה מספרם של היהודים.

משקלם של יהודים בחיים הפוליטיים עורר תשומת לב, וגם משקיפים מבחוץ שמו לב לכך. אופינית מבחינה זו ידיעה שנשלחה מבודאפאשט (בדצמבר 1918) ע"י קצין במשלחת הצבאית הבריטית שם, ובה נאמר ש"היהודים הם השולטים בקאבינט, והם מעוררים איבה מרה בקרב האוכלוסיה". להלן נמסר באותה ידיעה, שקיימת סכנה של פרעות נגד מעמד בעלי הממון — בעלי האחוזות והיהודים. הידיעה כשלעצמה, שהנאמר בה על עוצמתם של היהודים לוקה בגוזמאות לא מעט, אינה מחדשת הרבה, אך יש לה משמעות מבחינה זו שהיא מבליטה את התעצמות האיבה ליהודים בעיקבות ההתפתחויות הפוליטיות הסוערות של התקופה.

המשטר של קארויי לא החזיק מעמד יותר מחמישה חודשים, מחמת התפוררותה הטריטוריאלית של המדינה ובגלל שאיפות הפירוד של המיעוטים הלאומיים ויחסן העוין של בעלות הברית המנצחות. במארס 1919 עבר השלטון לידי הקומוניסטים.

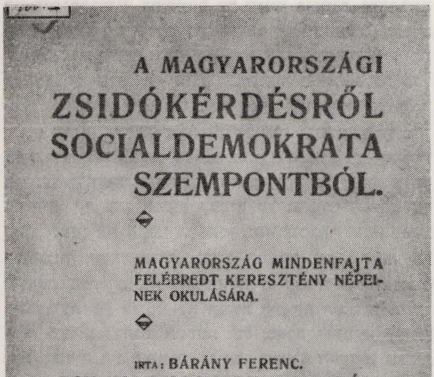
בהנהגתו של המשטר הקומוניסטי ההונגרי היה בולט, כידוע, חלקם של אנשים ממוצא יהודי, ובראשם בֵּלָא קוּן (Kun Béla, 1886—1939).

על זיקתה של משפחת קון ליהדות אין ידיעות. האב היה נוטריון במקומות שונים בטראנסילוואניה ונראה שהיה רחוק מיהדות. בנו באלא קיבל חינוך כללי, ובגיל צעיר הצטרף לתנועה הסוציאל־דמוקרטית. משפרצה מלה"ע ה־1, גויס לצבא וב־1916 נפל בשבי הרוסי, וכאן הצטרף למפלגה הבולשביסטית ופיתח פעילות מהפכנית בין שבויי המלחמה ההונגריים. מתוכם נתארגנה הקבוצה ההונגרית של המפלגה ובאלא קון נעשה מנהיגה. בנובמבר 1918 חזר להונגריה והתייצב בראש הפעילות המהפכנית שקדמה לכינונו של המשטר הקומוניסטי. לאחר נפילתו של משטר זה ברח קון לווינה, יחד עם מנהיגים קומוניסטיים אחרים, ולאחר תקופת מעצר בא ב־1920 לרוסיה ונעשה שם אחד מראשי האינטרנציונאל הקומוניסטי. כרבים אחרים מהבולשביסטים הוותיקים, נפל באלא קון קרבן לטיהוריו של סטאלין; הוא הומת בסוף 1939 (ב־1955 זכה בראֶהאביליטאציה).

הממשלה הקומוניסטית, שהוקמה ב־21 במרס 1919, הורכבה מאנשים של שתי מפלגות השמאל שהתאחדו: המפלגה הסוציאל־דמוקרטית והמפלגה הקומוניסטית.

בראש השלטון עמדה "מועצת־השלטון־המהפכני" (Forradalmi Kormányzótanács), שבה נכללו ראש המדינה, הקומיסארים (היינו מיניסטרים) וסגניהם, ביחד 29 חברים. מתוכם היו 18 יהודים ומומרים. יהודים רבים היו מצויים גם בשלטון המהפכני שבערי השדה.

מקומם הבולט של היהודים בצמרת השלטון הקומוניסטי עורר מורת־רוח גלויה עוד בזמן קיומו של המשטר. לפי עדותו של אחד מבעלי הזכרונות, יֶאנוֹ גָאָאל (Gaál Jenő), היו ניכרים הלכי רוח אנטי־יהודיים בעוד המשטר המהפכני על כנו: "באזני שמעתי התפרצויות של פועלים, האומרים כי לא יהיו שכירי היהודים... בכמה וכמה מקומות הורגשה תסיסה אנטי־יהודית גוברת, והממשלה איימה בהטלת מצב חירום". הדברים נרשמו ע"י המחבר ביוני 1919; בו בזמן נתכנס קונגרס הסובייטים ובאלא קון ציין בדבריו, באחת מישיבותיו, שגם בקרב הסובייט מרימה האנטישמיות ראש, וכי לעג אנטישמי כוון גם כלפיו. להלן אמר, שהוא (קון) מודה שנולד יהודי ואינו מתבייש בכך, אולם עתה אין הוא יהודי אלא קומוניסט (דברים אלה לא פורסמו בביטאון המפלגה, שמסר על דיוני הקונגרס; הם מובאים ע"י גאאל הנ"ל, וראה הערות והבהרות לפרק זה, להלן).

A MAGYARORSZÁGI
ZSIDÓKÉRDÉSRŐL
SOCIALDEMOKRATA
SZEMPONTBÓL.

MAGYARORSZÁG MINDENFAJTA FELÉBREDT KERESZTÉNY NÉPEINEK OKULÁSÁRA.

IRTA: BÁRÁNY FERENC.
(EGY VOLT SOCIALDEM. MUNKÁS.)

ÁRA: 1 KORONA.

NYOMATOTT A „MAGVETŐ" KÖNYVNYOMDÁBAN, BUDAPEST, VII., HARSFA-UTCA 33. SZ. TELEFON: JÓZSEF 119—93.

שער החוברת האנטישמית "השאלה היהודית מנקודת מבט סוציאל־דמוקראטית" מאת פרנץ באראן' (בודאפאשט 1919)

חלקם של היהודים בכינונו ובהנהגתו של המשטר הקו־מוניסטי בהונגריה הוא, איפוא, עובדה — אך ככל עובדה היסטורית טעונה היא בדיקה של נסיבות התהוותה וביאור משמעותה, והעמדת הדברים בממדים הנכונים, המתאימים למציאות ההיסטורית.

נסיבות התהוותו של הקומוניזם בהונגריה נעוצות בתנאי המשבר הפוליטי והחברתי, שבו שרוי היה המשטר מראשית המאה ה־20. תנאים אלה הולידו תנועה פוליטית־חברתית, שחתרה להונגריה חדשה ודמוקרטית, מיוסדת על צדק חברתי. תנועה זו, התנועה הראדיקאלית, צמחה בתוך האינטליגנציה, ובשכבה זו — כאמור בפרק התשיעי למעלה — היה אחוז היהודים גבוה ביותר. בכך סופקו, מטבע הדברים, התנאים להשתלבותם של יהודים רבים בתנועה הראדיקאלית ובהנהגתה. על כך יש להוסיף עוד גורמים, שהיו קיימים בקרב האינטליגנציה היהודית ושהביאו אותה למחנה הראדיקאלי: האינטלקטואלים היהודיים, שניתקו עצמם מהמסורת היהודית, לא מצאו דרכם אל התרבות המאדיארית של המעמד הבינוני, שהיה טבוע בחותמם של ערכים זרים להם (שמרנות, קאתוליציזם); לעומת זאת מצאו אחיזה ברעיונות הראדיקאליים של רפורמה פוליטית וקידמה חברתית. גורם נוסף, שמשך את היהודים אל המחנה הראדיקאלי, היה טמון בעצם טיבו של מחנה זה, שעמד מחוץ למשטר החברתי והתרבותי הקיים (מה שקרוי "מימסד") ומהווה מעין נקודת התלכדות "נייטרלית" ליסו־דות שונים, שלא נקלטו במערכה המדינית והחברתית של המשטר.

אלה הן הנסיבות הכלליות שמתוכן ניתנת להתבאר התערותם העמוקה של יהודים בראדיקאליזם ההונגרי, שבו נתהוותה, בתקופת המלחמה, אותה תסיסה מהפכנית שהכ־שירה את הקרקע לעלייתם של הקומוניסטים.

וכאן עלינו להטעים שיהודים אלה, אשר תפסו מקום ניכר בתנועה המהפכנית — היו בעצם נעדרים כל זיקה אל הציבור היהודי ואל דת ישראל, ואין צורך לומר שלא פעלו כיהודים ולא שירתו אינטרסים יהודיים, וכל פעולתם המה־פכנית היתה בשם ולמען האידיאל שאימצו לעצמם.

יתר על כן. האינטליגנציה היהודית המהפכנית — בדומה ללא־יהודית — גילתה יחס ביקורתי ואף עוין כלפי יהודים ויהדות. מבחינה זו יש עניין בעמדתו של אחד מראשי הראדיקאליים השמאליים, ארוין סאבו (Szabó Ervin, ממוצא יהודי), המתוארת ע"י אוסקאר יאסי, מנהיגו של האגף הבורגני של הראדיקאלים: "סאבו התייחס בביקור־תיות ואף באיבה אל פעולתם הציבורית של היהודים, ועל אחת כמה וכמה אל חלקם המכריע בעסקי ריבית קצוצה, ובתופעותיו השליליות ביותר של הקאפיטאליזם (הלך־רוח זה כלפי היהדות היה, כנראה, אחת הסיבות לכך, שעוד בנעוריו המיר דתו לדת הפרוטסטאנטית). בשיחות אישיות ובהופעות פומביות הטעים סאבו תמיד את חומרתה של השא־לה היהודית בהונגריה..." (הקדמת יאסי לחיבור של סאבו Társadalmi és Pártharok, 1921, עמ' 22).

עמדה ביקורתית דומה, ואף חריפה יותר, גילו כלפי יהודים ויהדות גם אחרים מאנשי השמאל ההונגרי — ולא היה הבדל עקרוני מבחינה זו בין יהודים ולא־יהודים שב־מחנה זה.

נמצא, איפוא, שמבחינה היהודית לא היתה שום משמ־עות לעובדת הימצאות יהודים רבים בתנועת השמאל, ועמ־דתה של תנועה זו כלפי היהודים לא הושפעה מעובדה זו כל עיקר. השמאל, לא זו בלבד שגינה את היהודים כנושאי הקאפיטאליזם, אלא אף שלל זכות קיומם וצידד בהתבו־ללותם.

החברה הלא־יהודית מצידה ספק אם נתנה דעתה על עמדתם של הראדיקאלים אל השאלה היהודית. על דרך ההכללה השטחית ראו לא־יהודים בתנועה הראדיקאלית, בשמאל ובקומוניזם, עניין "יהודי", ולא הבחינו בין המוצא היהודי לבין הזיקה וההזדהות היהודית למעשה; בעיניהם היו הראדיקאלים והקומוניסטים היהודיים חלק של הכלל היהודי.

למותר להטעים, שראייה כזו אינה הולמת את המציאות.

פרק אחד עשר

"הטרור הלבן"

ב־1 באוגוסט 1919 התפטרה הממשלה הקומוניסטית, אחר שלא יכלה להתגבר על קשיים מבפנים ועל התגדות גוברת והולכת מבחוץ, והשלטון עבר לידי ממשלה מורכבת מסוציאל־דמוקראטים. אולם ממשלה זו החזיקה מעמד ימים ספורים בלבד והופלה בקשר שנקשר נגדה ע"י היסודות הימניים האנטי־מהפכנים מאנשי המשטר הישן.

מיד עם הקמתו של המשטר הישן־החדש נתארגנו יחידות של אנשי צבא לשם "טיהור" הארץ מקומוניסטים ושות־פיהם, ו"הענשת" האשמים במעשי פשע בתקופת שלטונם. קבוצות אלה עמדו תחת פיקודם של קצינים מאנשי "הצבא הלאומי" ההונגרי, שבראשו עמד אדמירל לשעבר של הצי האוסטרי־הונגרי, מיקלוש הורטי (1868—1957), שנעשה מנהיגה של "המהפכה הנגדית" וכעבור זמן היה לראש המדינה.

פעולותיהן של כנופיות צבאיות אלה החלו בראשית אוגוסט 1919 בכפרים ובעיירות באזורים שממערב לדאנו־בה, וכן במחוזות הונגריה התיכונה.

והרי תאור אופייני של פעולות טרור, שבוצעו ע"י אחת הכנופיות האלה שבראשה עמד הברון אנטאל לאֶהאר (Lehár Antal). הדברים נמסרו ע"י המייג'ור אלברט האלסטאד (Halstead), חבר המשלחת הצבאית האמריקאית בווינה, במברק אל הגנראל האריס היל באנדהולץ, יו"ר ועדת הפיקוח הצבאית של בעלות הברית בהונגריה:

"מאז כניסת פלוגותיו של המייג'ור לאהאר להונגריה המערבית, שולטת ומשתוללת הסולדאטסקה בצורה הנוראה ביותר. אנשים רבים חפים מפשע הוטלו לבתי סוהר, באמ־תלה שהם קומוניסטים, ושם מענים אותם באכזריות. בנפות שנועדו [להיספה] לאוסטריה מתנהלת רדיפה שיטתית של

שער החוברת "טרור לבן בהונגריה" מאת פ. מארקוס

"המאדיארים המתעוררים"

הגוף הפוליטי־צבאי העיקרי, שעמד מאחורי "הטרור הלבן", היה "ארגון המדיארים המתעוררים" (Ébredö Magyarok Egyesülete), שהוא החשוב ביותר בארגוני הימין הקיצוני בהונגריה בשנות ה־20.

הארגון נוסד בבודאפשט בשלהי 1918, והיה מורכב בעיקרו מסטודנטים שוביניסטיים מתנגדי השמאל. בעת השלטון הקומוניסטי חדל הארגון לפעול, אולם לאחר הפלתו קם לתחייה, ומאז תפסה האנטישמיות מקום בראש האידיאולוגיה שלו ובפעולתו המעשית.

האידיאולוגיה של "המאדיארים המתעוררים" כוללת יסודות שונים — מהם הלקוחים מהאידיאולוגיה האנטישמית ההונגרית במאה ה־19 ומהם חדשים, הטבועים בחותם ההווה.

בדומה לאנטישמים במאה ה־19, מבליטים גם "המתעוררים"

גרמנים ויהודים... הגואלדיות הלבנות ביצעו מעשי שוד וביזה וערכו פוגרומים... נעשו מעשי פשע גוראים לעיני המפקדים. לדעת הונגרים, גרמו הפרעות בטאפולצא (Tapolcza) ב־9 בספטמבר [1919] נזק של 40 מיליון כתרים. כאן היה הפוגרום מאורגן היטב. בשעה 8 בערב השתלטו אנשי צבא על תחנת הכוח החשמלית ואילצו את מנהלה להאיר את העיר כל הלילה, 'כי צריך לסלק בלילה זה את היהודים'. הם בזזו 80 בתים, שרוב יושביהם נפצעו קשה. המעשים הרצחניים נפסקו רק בשעה 4 לפנות בוקר, כאשר באו טאנקים למקום. מכאן עברו הפושעים לדיסאָל (Diszel), חמושים ברימוני־יד ובמכונות יריה. הם הרגו את כל היהודים שם, ילדות בנות ארבע נאספו ונזרקו לבאר. שתי נערות קפצו מאליהן לבאר כדי להציל כבודן. החיילים זרקו אחריהן רימוני־יד... ב־צאָלדוֹמוֹלק (Celldömölk) קיבלו השופט הראשי והנוטריון 6,000 כתרים כל אחד לפני שנערך הפוגרום. חיילים פרצו לבית הכנסת בשעת תפילה, תפסו את הרב ואת המתפללים וחיללו את ספרי התורה. קצינים היכו את היהודים בחוצות העיר וגירשום ממקומות ציבוריים: הם אף חילקו כרוזים שבהם הסיתו את התושבים לרצוח את היהודים". (מובא ע"י Nemes D. (ed.), Az ellenforradalom hatalomrajutása, 1956², pp. 161—162).

בכמה ערים היו רציחות המוניות. בעיר סאָקסארד (Szekszárd) נרצחו, במחצית הראשונה של אוגוסט 1919, 36 איש ע"י אנשי צבא שבפיקודו של אחד הקצינים הידועים לשימצה, פאל פרונאי (Prónay Pál). בעיר שיופוק (Siófok) היה מטה "הצבא הלאומי" וכאן גם בוצעו מעשי הטבח האכזריים ביותר. בליל ה־27 באוגוסט 1919 נרצחו ביער סמוך לעיר 42 איש — אף כאן לפי הוראות של פרונאי. בתקופה שבין ה־13 באוגוסט וסוף ספטמבר 1919 נרצחו בעיר זו ובסביבתה כ־200 איש. במחצית השנייה של נובמבר אותה שנה בוצעו מעשי רצח המוניים ב־קאָצ'קאָמאָט (Kecskemét), ע"י פלוגות בהנהגת איואן האָיאָש (Héjjas) — אף הוא מהידועים לשמצה במנהיגי "הטרור הלבן". לפי ידיעות שהובאו בעיתונים נמצאו ביער אורגוֹואָן (Orgovány) 52 גוויות של הרוגים. הטרור וההריגות בעיר זו ובסביבתה נמשכו שבועות, ומספר הקורבנות הוערך ב־200.

מעשי זוועה אלה הם רק הבולטים והידועים ביותר. מלבדם היו עוד מעשי רצח וטרור במקומות רבים, וכן פגיעות ואיומים ומעשי הסתה. מרבית הקורבנות היו יהודים.

בתקופת אוגוסט 1919 — מאי 1920 בוצעו מעשי רצח ואלימות מדרגות שונות בחמישים מקומות בערך. מעשי הטרור היו אינטנסיביים ביותר בחודשי אוגוסט־ספטמבר 1919. לכאורה יש בכך משום סימן ל"ספונטאניות" של הטרור, שבפי מצדיקיו בא כתגמול על הקומוניזם סמוך לחיסולו. אך באמת אין הדבר כך. פעולות טרור בהיקף נרחב נערכו גם לאחר מכן (הטבח בקאָצ'קאָמאָט) והטרור לא פסק גם בחודשים הבאים, ובאפריל־מאי 1920 גאה גל חדש של התפרצויות במקומות שונים.

רים" את השתלטותם של היהודים בחיי הכלכלה, ומדגישים ביחוד את השלילה שבשלטון הבנקים הגדולים על התעשיה. בכך הם רואים גם את שורשיה של המתיחות הסוציאלית, שכן הבנקים עיניהם אך לרווחים, והם מתעלמים מצרכי העובדים. מוטיב אחר, המופיע בגל האנטישמיות שבתקופה זו, הוא עניין מידותיהם המקולקלות של היהודים, המשחיתות את החברה הנוצרית.

גוונים אידיאולוגיים חדשים הם התפיסה הגזענית וכן הדגשת האופי "הנוצרי" של המלחמה נגד היהודים, ומשמעותה הכלל־עולמית של מלחמה זו.

ההשקפה הגזענית לא היתה רווחת באנטישמיות ההונגרית לפני המלחמה, שהרי הונגריה היתה מדינה רבת לאומים, שראתה אינטרס לאומי עליון בהטמעת הלאומים והגזעים הזרים בלאום המאדיארי. התבוללותם של היהודים, ובייחוד שלבה הסופי, ההתנצרות, נחשבה כתופעה חיובית.

אולם בהונגריה שאחרי מלחמת העולם, בה לא היו מיעוטים לאומיים ועניין המאדיאריזאציה חדל ממילא להיות ערך מדיני עליון, החלה להתפתח אידיאולוגיה גזענית, שבה הודגשו השוני והניגוד שבתכונות הגזעיות. המסקנה העקרונית העולה מכך היא ביטול ערכה של ההתנצרות. "יכול היהודי להתנצר אלף פעמים — אין הוא יכול להפקיע עצמו מהגזע השמי. אם הוא נשאר יהודי טוב אפשר לכבדו על כי לא זנח את דת אבותיו, אולם אין אנו מביניים למה חייבים אנו לראותו כאח וכשווה לנו אם המיר את אמונתו היהודית בנוצרית. מוטב שיאמינו ביהדותם ויניחונו לנפשנו, במקום שיקדמו את האינטרסים הגזעיים המיוחדים שלהם על חשבוננו". (מתוך תזכיר של "המאדיארים המתעוררים", מאי 1920, עמ' 13; למקורו — ר' בירורים והערות להלן).

האידיאולוגים של "המאדיארים המתעוררים" הבליטו את אופיה "הנוצרי" של המלחמה האנטי־יהודית. המשטר בהונגריה בשנות ה־20 הכריז על עצמו כמשטר "נוצרי", אך עלינו להבין, שלמונה זה היה באותה עת תוכן פוליטי ולא תוכן דתי כמקובל. בעניין זה נאמר באותו תזכיר: "רצונו המוחלט והבלתי מעורער של ארגון "המתעוררים" הוא לכונן מחדש את המוסר הנוצרי הצרוף, ואת ההרגשה הלאומית בקרב הארץ, ולסלק אותן דעות הרסניות המופצות ע"י היהודים. האוכלוסיה הנוצרית בהונגריה נגועה בדעות אלה עד כדי כך, שאומתנו נראית בעיני העמים האחרים באור מסולף לחלוטין". (שם, עמ' 19).

המלחמה ביהודים היתה, איפוא, מלחמה בעד "המוסר הנוצרי" — וכאן מטעימים "המאדיארים המתעוררים" שמלחמה זו אינה רק מלחמתם שלהם אלא של העולם הנוצרי כולו: "אנטישמיות בהונגריה משמעה הגנת הנצרות מפני היהדות המתקדמת והולכת, ומטרתה [של האנטישמיות בהונגריה] אינה מכוונת רק לתכלית מקומית אלא מקיפה את האינטרסים של כל הנוצרים באירופה ובכל מקום בעולם שם קיימת הנצרות או צריכה להתקיים. — על כן תובעת הונגריה את עזרתם של כל הנוצרים מכל לאום במאבק לחיים נגד היהדות". (שם, עמ' 18—19).

בראש "המאדיארים המתעוררים" עמדו אנשים פעילים בחיים הפוליטיים, ברובם חברי האסיפה הלאומית והשפעת הארגון על השלטון היתה גדולה. מספר חבריו, במחצית הראשונה של 1920, נאמד ב־80,000.

בנוסף על מעשי הטבח ההמוניים, רצח יהודים, שוד ומעשי אלימות, בערי השדה ובכפרים — השליטו "המתעוררים" משטר של טרור בעיר הבירה. על כך כותב ראש הנציגות האמריקאית בבודאפאשט אל משרד החוץ בוושינגטון באיגרתו מיום 24 במאי 1920: "חברי 'המאדיארים המתעוררים' וגרוריהם הם האחראים העיקריים להתפרעויות שאירעו בחודשים האחרונים בחוצות [בודאפאשט], בבתי הקפה ובתיאטראות. לעתים קרובות הם מונהגים ע"י אנשי המשטרה הצבאית המיוחדת [הקרויה Brachialgewalt], שרבים מהם, כפי שאומרים, הם חברים בארגון זה. אין ספק, שרבים הצטרפו לארגון או נלוו אליו כדי לקחת חלק בביזה המתלווה להתפרעויות. המשטרה אינה נוקטת אמצעים נמרצים נגדם, הן מחמת אהדתה למטרתם הלאומית והן בגלל תמיכתה בעמדתם האנטישמית. כאשר מתרחשות מהומות שאלה מעורבים בהן אין המשטרה נוכחת במקום, ואם היא נוכחת הריהי עומדת מן הצד. אם נעשים מעצרים — משתתררים העצירים מיד ונפטרים באזהרה בלבד". (העתק בארכיון משרד החוץ הבריטי, תיק מס' F.O.731/8562).

"המאדיארים המתעוררים" נהנו, איפוא, מחרות בלתי־מוגבלת כמעט. הם ושותפיהם, אנשי פלוגות הטרור של הצבא, עשו בארץ כבתוך שלהם, תוך התעלמות גמורה מהשלטון האזרחי ומהממשלה החוקית.

שרי הממשלה ראו בדאגה את משטר הטרור, וההפקרות והאלימות שבאו בעיקבותיו, אולם ידו של הצבא היתה על העליונה. וזאת לא רק משום שהכוח הממשי היה בידי הצבא, אלא גם מחמת התמיכה הציבורית שעליו נשענה מדיניות היד החזקה, שחוגי הצבא הטיפו לה והגשימוה הלכה למעשה במלחמה נגד מה שכונה "הסכנה הבולשביסטית". מיקלוש הורטי, שנבחר כראש המדינה ב־1 במרס 1920 בסיועם הפעיל של אנשי הצבא, חיפה אף הוא על משטר הטרור ועל מנהיגיו, שאותם הוא ציין כ"טובי קציניו".

התגוננות היהודים

לאחר שמוגר השלטון הקומוניסטי הוקמה "הברית הארצית של יהודי הונגריה" (Magyar Zsidók Országos Szövetség) לשם התגוננות פוליטית וחברתית. בראש ה"ברית" עמד יאנוש פולנאי (Polnai Jenő), מאנשי האריסטוקרטיה הפיננסית היהודית המתבוללת. היוזמה להתארגנות זו יצאה מחוגי הניאולוגים, והם תפסו בארגון מקום בראש, אבל השתתפו בו גם נציגי החרדים והציונים.

בתחום ההתגוננות פעלה ה"ברית" בשני מישורים מקבילים. המישור האחד — התערבות אצל המשלחות הצבאיות של ארצות המערב, שפעלו בהונגריה מיד לאחר סיום המלחמה, והפעילו סמכויות של פיקוח על הונגריה המנוצחת. במשלחות אלה ביקשו להסתייע להפסקת הטרור

MIT FELELÜNK AZ ANTISZEMITÁKNAK?

VÉDELMI RÖPIRAT-SOROZAT

Szerkesztik:
a Pesti Izraelita Hitközség megbizásából
Dr. SZABOLCSI LAJOS **Dr. EULENBERG SALAMON**

I.

A magyar zsidóság szerepe az 1919-es ellenforradalomban

A
Pesti Izr. Hitközség kulturszociális ügyosztályának kiadása
Budapest, 1921.

Ára 10 kor.

שער החוברת "היהודים והמהפכה הנגדית ב־1919" בהוצאת קהילת בודאפאשט (1921)

טאציה הונגרית בלבד. נראה שההנהגה היהודית נואשה מעזרתם של גורמים מדיניים מבחוץ, והגיעה למסקנה שישו־עתה של יהדות הונגריה תבוא מבפנים, מגורמים הונגריים אוהדים, שדעתם לא היתה נוחה ממשטר הטרור. הפאטריו־טיזם המושרש היה גם הוא בין הגורמים למפנה זה.

ואכן, הדגשת הזיקה הפאטריוטית נעשתה מגמה ראשית בטיעוני ההתגוננות של ההנהגה היהודית הרשמית, והיא באה להראות, שתחושת הזיקה אל המולדת המאדיארית לא נתערערה גם בנסיבות הקיימות. היהודים מדגישים את נאמנותם לשאיפות הפוליטיות של הונגריה ואף משתדלים לגייס את תמיכתו של העולם היהודי במאמצים לשמור על שלמותה הטריטוריאלית של הונגריה, תוך שימוש בסיס־מאות הפוליטיות המוכרות בדבר "השליחות התרבותית" של הונגריה במרכז אירופה.

כדי לתרץ את האנטישמיות של ההווה, מנסה האפולוג־טיקה היהודית לתאר אותה כעניין של דמאגוגיה, שהשתלטה על החיים הפוליטיים, בסיוע גורמים קנאיים שבכנסיות הנוצריות. בטיעון זה ניסו היהודים לרמוז, שבאנטישמיות השוררת מעורבים גם יסודות של שנאה דתית — בעוד שהיא היתה באמת פוליטית וחברתית (טענת השנאה הדתית, בכיכול, היתה בדרך כלל חביבה על היהודים, שהעדיפו להתעלם מהאספקטים הפוליטיים והחברתיים של האנטי־שמיות). עוד טענו היהודים, שהאנטישמיות אינה מכוונת נגד היהודים בלבד אלא בדרך כלל נגד האמת והצדק, החרות והשוויון, וכי היא מעוררת צער גם בקרב חלק נכבד בחברה הנוצרית. דומה שהגמקה זו היתה מכוונת בעיקרה כלפי פנים, כלפי הציבור היהודי בארץ ומחוצה לה, ותכ־ליתה למעט מדמותה ומחשיבותה של האנטישמיות, ולהציגה כתופעה חולפת הניזונה מתנאי המצוקה של ההווה.

אכן, קשה לקבוע באיזו מידה היתה ראייה כזו של פני הדברים נחלת הציבור היהודי בכללו. בהונגריה לא היתה מסורת של חיים ציבוריים יהודיים מחוץ למסגרת הקהילה, ובעיותיו הפוליטיות של הציבור היהודי לא נידונו בזירה ציבורית או מפלגתית אלא בקרב החוג המצומצם של ההנ־הגה היהודית הרשמית. הנהגה זו היתה מורכבת ממנהיגי הקהילה הניאולוגיות, ובייחוד ראשי הקהילה והנכבדים שבעיר הבירה (פרנסי החרדים לא הרבו להשתתף בעניינים ציבוריים, אלא במידה שהיתה לעניינים אלה נגיעה אל מעמדה של העדה החרדית העצמאית). הללו נמנו רובם ככולם על האריסטוקרטיה הפיננסית, שדגלה בהתבוללות ובנאמנות לשלטון ללא סייגים. אנשי שכבה זו היו מקורבים לראשי השלטון ומוכרים על ידו כנציגי היהודים.

האופוזיציה העיקרית — למעשה היחידה — לדרכה של הנהגה זו באה מצד הציונים.

הציונות בהונגריה נתחזקה במידה ניכרת בתקופת המל־חמה ולאחריה, והיתה לגורם ציבורי. נציגי הציונות השתת־פו, כאמור, בהנהלת "הברית הארצית", אולם לא יצא זמן רב ונתעוררו חילוקי דעות בין הציונים והמתבוללים. נשיא ה"ברית" פולנאי האשים את הציונים בבגידה במולדת המאדיארית, ובעיקבות האשמה זו נתפרסמו מאמרים אנטי־

ולפיצוי הנפגעים. המישור השני שבו פעלה ה"ברית" היתה הממשלה ההונגרית. בחודשי אוקטובר־נובמבר 1919 קוימו מגעים עם השלטונות כדי להביא להרגעת הרוחות ולהפגת המתיחות בין יהודים ללא־יהודים.

במקביל לפעולות השתדלנות פעלה ה"ברית" גם בתחום ההסברה. בשלהי 1919 נתפרסם גילוי־דעת של ראשי הצי־בור היהודי, שבו דחו את האחריות לבולשביזם, שתלו ביהודים. בעלי גילוי הדעת הטעימו, שהיהודים סבלו משוד ומדיכוי בתקופת המשטר הקומוניסטי יותר מן החלקים האחרים באוכלוסיה, וכי הקומוניסטים היהודיים ניתקו עצמם מהיהדות. במסגרת פעולות ההסברה של ה"ברית" יצא חיבורו של הרב לאיוש וֶנֶציאנֶר (Venetianer Lajos, 1867—1922, מחשובי הרבנים הניאולוגיים, רב באוּיפֶשט ומורה בבית המדרש לרבנים) על תולדות יהדי הונגריה (ר' ביבליוגראפיה, מס' 24), שמגמתו אפולוגטית מובהקת.

האורינטאציה המדינית של ההתגוננות היהודית, שהיתה מכוונת, כפי שראינו, להסתייעות גם בגורמי חוץ — היינו מעצמות המערב — נשתנתה כעבור זמן קצר והיתה לאורינ־

ציוניים בעיתוני בודאפאשט. ציוני הונגריה מצאו עצמם במצב קשה, כיון שלא יכלו לצאת בגלוי נגד ה"ברית" המתעטפת באיצטלה פאטריוטית. הם פנו, על כן, לארצות חוץ, ובאמצעות יעקב קראוס, מזכיר הקהילה בווינה, שמוצאו מהונגריה, ביקשו להעמיד את דעת הקהל היהודית בעולם על טיבו האמיתי של ארגון זה. האשמות נגד הארגון הועלו גם מעל דפי העיתונות של האמיגראציה ההונגרית בווינה.

מכאן ניתן להסיק, שחילוקי הדעות נסבו על דרכו של הארגון, ובאורח כללי על העמדה העקרונית שעל יהודי הונגריה לנקוט. בעוד שהמנהיגים דגלו בהודות עם הממשלה ההונגרית וגמנעו מלהוקיע ברבים את הרדיפות, הרי הציונים דגלו במדיניות נמרצת ובגיוס גורמים יהודיים בארצות חוץ כדי לשים קץ לטרור.

בהתגוננות היהודית מפני "הטרור הלבן" מילא תפקיד חשוב וילמוש ואז'ני, שהיה היהודי הבולט ביותר בחייה המדיניים של הונגריה. כאמור בפרק השביעי לעיל, היה ואז'ני פעיל במלחמה הציבורית למען שוויון הזכויות הדתי בשנות ה־90 של המאה ה־19. הוא נכנס לחיים המדיניים ונחשב דברו המובהק של מעמד האזרחים העירוני. בייחוד הצטיין ואז'ני במלחמתו להרחבת הזכויות הדמוקראטיות, והצליח להגשים את תוכניותיו בשטח זה בעת כהונתו כמיניסטר למשפטים ולזכות־הבחירה בשנים 1917—1918 (היהודי הראשון בהונגריה שהגיעו לכהונת מיניסטר). הוא היה לגיטימיסט (מצדד בזכויות ההאבסבורגים בהונגריה) ומתנגד מושבע של הקומוניסטים, וכשאלה עלו לשלטון יצא את הארץ ושב אליה רק לאחר נפילת שלטונם.

על פי בקשת חוגים שונים בציבור היהודי פירסם ואז'ני באוגוסט 1919 "קריאה אל הציבור ההונגרי" ובה הוקיע את רדיפתם של אנשים חפים מפשע על חטאיהם של הקומוניסטים ממוצא יהודי. בצורה נמרצת יותר דן ואז'ני בשאלה זו במאמר שפירסם בנובמבר אותה שנה. במאמרו הדגיש, שלא רק יהודים מילאו תפקיד במשטר הקומוניסטי, אלא שותפים היו לו גם אנשי המעמד הבינוני וקציני הצבא; אלה ואלה תמכו בשלטון הבולשביסטי, ומעטים הם אלה שלא כרעו ברך בפני המהפיכה. ואז'ני הטעים שהאינטלי־גנציה, ללא הבדל דת, נתגלתה בחולשתה, היתה חסרת כוח התנגדות וביקשה אך את תועלתה; היא נכנעה לאופנה החדשה ללא ביקורת וללא עקרונות. זו, לדעתו, הסיבה לכך, שקבוצה של אינטלקטואלים מהפכניים יכלה להשתלט על הארץ.

בדבר ואז'ני אנו מוצאים גישה שונה מזו של הדוברים הרשמיים מטעם הציבור היהודי. ואז'ני אינו נרתע מלהגיד לחברה ההונגרית את פשעיה, ולהוקיע בחריפות את האנטישמיות. ובניגוד לדעתם של נציגי העמדה הרשמית ביהדות, הרואים בזרם האנטי־יהודי של ההווה תופעה חולפת, רואה ואז'ני באנטישמיות לא התפרצות ספונטאנית אלא מעשים מתוכננים, ואשמת הקומוניזם שמטיחים בפני היהודים, אינה אלא הסוואה.

נסיים את דיוננו בהתגוננות היהודית בידיעות אחדות על התגוננות פיסית מצד היהודים.

בתקופת שלטונו של קארויי, כשצפויה היתה סכנה של פרעות, הוקמו בהונגריה יחידות מתנדבים ביוזמת קציני ציוניים, בהנהגת בנימין (ארמין) בארַאגי (Beregi Ármin). יחידות אלה הוכרו ע"י הממשלה, ופעלו בתקופת גובמבר 1918 — מרס 1919.

בשבועון הלונדוני "ג'ואיש כרוניקל" מ־17 בדצמבר 1919 נתפרסם מכתבו של אחד מרבני בודאפאשט (שמו לא פורש), הכותב על תלאותיהם של היהודים באותם ימים טרופים. בין השאר כותב הרב, שנסיונות לערוך פוגרומים בבודאפאשט נכשלו, בשל התערבות המשלחות של בעלות הברית, אולם בעיקר בזכות התארגנותם המהירה של העגלונים והקצבים היהודיים, שפיזרו בכמה מקרים את ההמון התוקף.

הדי "הטרור הלבן" בארצות חוץ

הידיעות על הטרור בהונגריה עוררו גל של מחאות נגד הונגריה — בייחוד מצד תנועות הפועלים הבינלאומית (שכן הרדיפות היו במידה רבה גם נגד הסוציאליסטים והאיגודים המקצועיים) ומצד ארגונים יהודיים מרכזיים באירופה המערבית.

בין הגופים היהודיים שפעלו למען יהודי הונגריה תפסה מקום בראש "ועדת החוץ המשותפת של ועד שליחי הקהילות בבריטניה והאגודה האנגלו־יהודית" (Joint Foreign Committee). גוף זה נתכונן ב־1878 לשם פעולה מדינית למען יהודים הנתונים במצוקה, והיה לו מעין מעמד פוליטי רשמי־למחצה. הוועדה נסתייעה לעתים קרובות בממשלה הבריטית, שניאותה להושיט סיוע פוליטי ודיפלומטי בדרך של התערבות אצל ממשלות למען היהודים, לפי הצורך והנסיבות.

הוועדה הביאה לידיעת משרד החוץ הבריטי ידיעות שהגיעו אליה בדבר הטרור בהונגריה, והתריעה בייחוד על סכנת פרעות הצפויה במחוזות המזרחיים של המדינה, שאותם עמדו לפנות צבאות הכיבוש הרומניים. משרד החוץ הורה לנציגיו בהונגריה לערוך חקירה — ואלה מצאו כי אין יסוד לשמועות בדבר סכנת פרעות. בדרך כלל היו הנציגים הבריטיים בהונגריה נוטים לפטור את הממשלה ההונגרית מאחריות ישירה לטרור. במידה שהודו בכלל בקיומו, הטילו את האחריות לו על חוגי הצבא, שלא היו נתונים למרותו של השלטון. ברוח זו השיב משרד החוץ לפנייתה של הוועדה. אולם ועדת החוץ, שבידה היו ידיעות ממקורות מוסמכים על המצב לאמיתו, לא השלימה עם המסקנות של הנציגים הבריטיים (שמשרד החוץ כמובן סמך ידו עליהם) ובמכתבה מיום 26 באוגוסט 1920 אל משרד החוץ היא כותבת: "האמת היא, שברחבי הארץ הם [היהודים] היו קורבנות למעשים בארבעריים חמורים, ואין שום דבר העשוי להראות, שהשלטונות, אזרחיים או צבאיים, עשו מאמץ רציני כלשהו להעניש את האשמים בפשעים אלה, או לפחות להניא אותם ממעשיהם. עדים מהימנים מוסרים, שכמה ממעשי הזוועה האיומים הגיעו לדרגה של בסטיאליות שאין דומה לה" (ר' ביבל' מס' 134).

איגרת הוועדה אל משרד החוץ, שממנה הובאו הדברים האלה, מסתמכת לא רק על ידיעות ממקורות יהודיים אלא גם על ממצאיה של חקירה מיוחדת על המצב בהונגריה, שנערכה באותו פרק זמן ע"י מפלגת העבודה הבריטית.

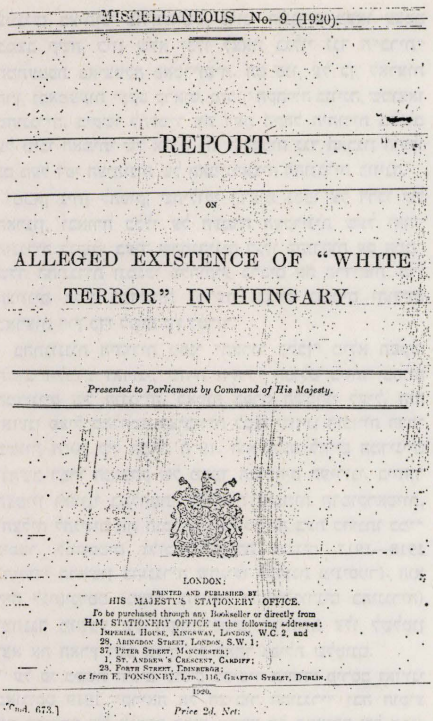
כאמור, היו הסוציאל־דמוקרטים והאיגודים המקצועיים בהונגריה נתונים אף הם לרדיפות מצד המשטר הימני הריאקציוני, מה שעורר מורת רוח קשה בחוגי תנועת הפועלים הבינלאומית בכלל ובתנועת הפועלים הבריטית בפרט. מפלגת העבודה וסיעתה בפארלאמנט לחצו על הממשלה שתתערב אצל ההונגרים, אך להתערבות זו לא היו תוצאות מניחות את הדעת. הסיבה לכך היא, כפי שניתן לראות מהמסמכים של משרד החוץ הבריטי, שלממשלה ההונגרית לא היתה באמת שליטה על היסודות הפרועים שבצבא, שהשליטו וקיימו את משטר הטרור; ובדיעבד אף השלימה הממשלה עם הטרור מתוך חישובים פוליטיים־פנימיים. מצב זה היה נהיר היטב הן לנציגים הבריטיים בהונגריה והן למשרד החוץ, אולם מטעמים של מדיניות־חוץ לא היו הבריטים מעוניינים להקשות על מצבה של הממשלה ההונגרית, ועל כן ניסו לטשטש את קיומו של משטר הטרור, ולטהר עצמם מאחריות לו. לשם כך פורסם "ספר לבן" הכולל איגרות של נציגים בריטיים בהונגריה ומתוכם ניתן להסיק, כביכול, שאין בהונגריה משטר של טרור, אף כי יש מעשי אלימות (כפי שנתברר מתוך בדיקת המסמכים

REPORTS
OF
WHITE TERROR IN HUNGARY.

WHERE DO THESE REPORTS ORIGINATE FROM?

SENSATIONAL REVELATIONS CONCERNING THE METHODS OF THOSE WHO TALK ABOUT WHITE TERROR IN HUNGARY.

שער חוברת אנונימית המכחישה את הידיעות בדבר "טרור לבן" בהונגריה (לונדון 1920?)

MISCELLANEOUS No. 9 (1920).

REPORT

ON

ALLEGED EXISTENCE OF "WHITE TERROR" IN HUNGARY.

Presented to Parliament by Command of His Majesty.

LONDON:
PRINTED AND PUBLISHED BY
HIS MAJESTY'S STATIONERY OFFICE.
To be purchased through any Bookseller or directly from
H.M. STATIONERY OFFICE at the following addresses:
Imperial House, Kingsway, London, W.C. 2, and
28, Abingdon Street, London, S.W. 1;
37, Peter Street, Manchester;
1, St. Andrew's Crescent, Cardiff;
23, Forth Street, Edinburgh;
or from E. PONSONBY, Ltd., 116, Grafton Street, Dublin.
1920.

[Cmd. 673.] Price 2d. Net.

שער הספר הלבן הבריטי על "הטרור הלבן" בהונגריה (1920)

של משרד החוץ — הרי התעודות שבספר הלבן עברו עריכה מדוקדקת קודם לפירסומן; ראה ביבליוגראפיה מס' 129, 132).

בניגוד גמור לדעתם של הנציגים הבריטיים בהונגריה עמדו מסקנותיה של משלחת ששוגרה להונגריה ע"י קונגרס האיגודים המקצועיים בבריטניה ומפלגת העבודה. המשלחת, שכללה חמישה מנהיגי פועלים, וביניהם חבר הפארלאמנט קולונל יאשיה ואדג'וד (Wedgwood), באה להונגריה במאי 1920 כדי לחקור את ההאשמות בדבר טרור נגד סוציאליסטים ויהודים. חברי המשלחת גבו עדויות מפי פליטים הונגריים בווינה, ובהונגריה נפגשו עם הורטי, עם ראש הממשלה ועם אישים אחרים, ביקרו במקומות שונים במדינה ושמעו עדויות מפי נפגעי הטרור.

בדו"ח שלה קובעת המשלחת, כי לאור העובדות שנתבררו על ידיה יש מקום למסקנה שקיים טרור בהונגריה, וכי הממשלה אינה יכולה להשתלט עליו. לדעת הוועדה הטרור בעצם אינו אנטישמי אלא אנטי־קומוניסטי. רוב הקורבנות הם יהודים — וזאת בגלל חלקם הבולט של היהודים במשטר הקומוניסטי וכן בגלל אשמת הספסרות שבה מאשימים את היהודים. המשלחת מציינת מתוך מורת רוח את עמדתו

אף היא המשיכה בפעולתה המדינית להקלת מצבם של יהודי הונגריה, ולא רק בבריטניה אלא גם בזירה המדינית הבינלאומית, בחבר הלאומים.

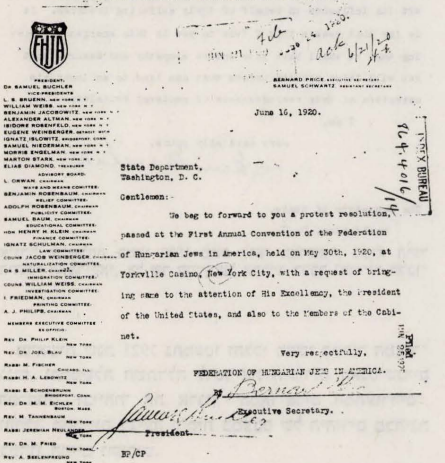
בנוסף על ועדת החוץ של יהודי בריטניה, התערבו לטובת יהודי הונגריה גם חברת "כל ישראל חברים", ארגונים של יהודי הונגריה בארצות הברית והוועד היהודי האמריקאי.

לסיכומו של דיון זה ב"טרור הלבן" בהונגריה נעיר עוד כמה הערות כלליות.

הטרור עורר תגובות נזעמות בייחוד בבריטניה. הסיבה לכך נעוצה בהשפעה המדינית המרובה שהיתה לבריטניה בהונגריה בתקופה זו — יותר מאשר ליתר המעצמות. מדיניות החוץ הבריטית תמכה במשטר ההונגרי שבראשות הורטי, שבו ראתה גורם מייצב במדינה. בתקופה זו עמדה בריטניה בראש הלוחמים בסכנה הבולשביסטית, ובמשטר ההונגרי הקיים ראתה את הגורם הראשי באירופה המרכזית למניעתה של סכנה זו.

היהודים ותנועת הפועלים הבריטית סברו — ובצדק — שבנסיבות אלה עשויה התערבות בריטית להיות יעילה להפסקתו של הטרור. משרד החוץ לעומת זאת התייחס לטרור במידה של סלחנות, מתוך מניעים הנעוצים בנסיבות המדיניות שנזכרו לעיל.

עם זאת אין להתעלם מכך, שהלחץ שהופעל ע"י גורמים פוליטיים, כגון מפלגת העבודה, ועדת החוץ המשותפת, העיתונות הבריטית — השפיע על משרד החוץ לפעול לריסון הטרור. לולא לחץ זה היו ממדי האלימות בוודאי גדולים יותר — בייחוד ביחס ליהודים.

Federation of Hungarian Jews in America

Amerikai magyar-zsidó szövetség

אגודת היהודים האונגרים באמריקה

Telephone, Orchard 2149

CENTRAL OFFICE: 400 E. HOUSTON STREET, NEW YORK CITY

June 16, 1920.

State Department,
Washington, D. C.

Gentlemen:

We beg to forward to you a protest resolution, passed at the First Annual Convention of the Federation of Hungarian Jews in America, held on May 30th, 1920, at Yorkville Casino, New York City, with a request of bringing same to the attention of His Excellency, the President of the United States, and also to the Members of the Cabinet.

Very respectfully,

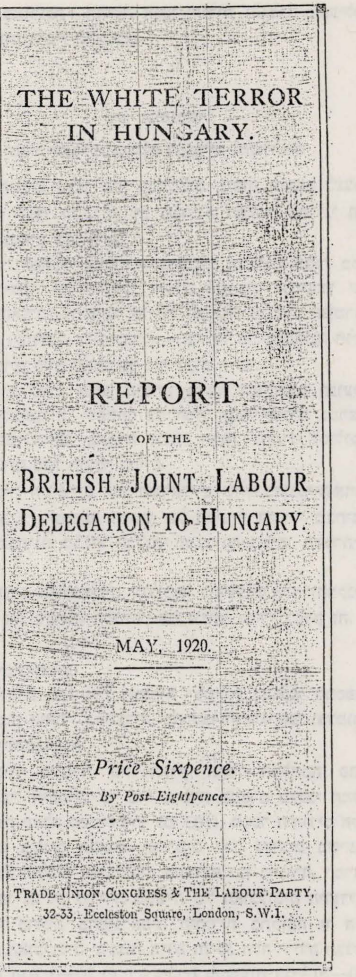
FEDERATION OF HUNGARIAN JEWS IN AMERICA.

Executive Secretary.

President.

EP/CP

איגרת הפדראציה של יהדי הונגריה באמריקה אל משרד החוץ האמריקני בדבר "הטרור הלבן" (יוני 1920)

THE WHITE TERROR IN HUNGARY.

REPORT

OF THE

BRITISH JOINT LABOUR DELEGATION TO HUNGARY.

MAY, 1920.

Price Sixpence.

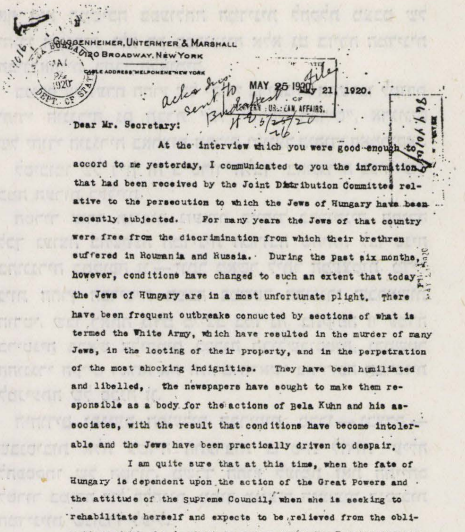
By Post Eightpence.

TRADE UNION CONGRESS & THE LABOUR PARTY,
32-35, Eccleston Square, London, S.W.1.

שער הדין וחשבון על "הטרור הלבן" מאת משלחת מפלגת העבודה הבריטית שביקרה בהונגריה (מאי 1920)

של הורטי, המחפה על הקצינים העומדים בראש כנופיות הטרור, ודוחה כל תביעה לחקירת מעשי הפשע שבוצעו על ידיהם. הדו"ח מתייחס גם לספר הלבן שפירסמה הממשלה הבריטית, והוא מביע צער על הרושם שעורר מסמך זה, שממנו משתמע, כי הממשלה סומכת, כביכול, ידה על מדיניות הדיכוי של הממשלה ההונגרית.

ממצאי המשלחת עשו רושם וחיזקו את ידיהם של מוקיעי הטרור בהונגריה. ואדג'וד העלה את העניין כמה וכמה פעמים בבית הנבחרים, וועדת החוץ של יהודי בריטניה

GUGGENHEIMER, UNTERMYER & MARSHALL
120 BROADWAY, NEW YORK
CABLE ADDRESS: WELFONT, NEW YORK

MAY 25 1920
DEPT. OF STATE
DIVISION OF FOREIGN AFFAIRS

July 21 1920.

Dear Mr. Secretary:

At the interview which you were good enough to accord to me yesterday, I communicated to you the information that had been received by the Joint Distribution Committee relative to the persecution to which the Jews of Hungary have been recently subjected. For many years the Jews of that country were free from the discrimination from which their brethren suffered in Roumania and Russia. During the past six months, however, conditions have changed to such an extent that today the Jews of Hungary are in a most unfortunate plight. There have been frequent outbreaks conducted by sections of what is termed the White Army, which have resulted in the murder of many Jews, in the looting of their property, and in the perpetration of the most shocking indignities. They have been humiliated and libelled, the newspapers have sought to make them responsible as a body for the actions of Bela Kuhn and his associates, with the result that conditions have become intolerable and the Jews have been practically driven to despair.

I am quite sure that at this time, when the fate of Hungary is dependent upon the action of the Great Powers and the attitude of the Supreme Council, when she is seeking to rehabilitate herself and expects to be relieved from the obligations which she is about to assume under the Treaty of peace, an indication from the Great Powers or from the Supreme Council that these anti-Semitic demonstrations must cease, will not be disregarded.

As President of the American Jewish Committee I am in receipt of numerous telegrams and letters from Jews of Hungarian birth residing in various parts of the country, in which I have been urged to bring these facts to the attention of our Government, which they justly believe will not hesitate to exert its influence in behalf of their suffering brethren. It is for that reason that I turn to you in this emergency, knowing that we shall have your entire sympathy and assured that you will leave nothing undone that can lead to an immediate cessation of this recrudescence of medieval brutality.

I am,

very cordially yours,

Louis Marshall.

The Secretary of State,
Washington, D. C.

איגרת שנשלחה במאי 1920 מאת לואי מארשאל, נשיא הועד היהודי האמריקאי, אל שר החוץ של ארה"ב בדבר "הטרור הלבן"

מראשית שנת 1921 נתמעטו והלכו מעשי הטרור המאורגנים, והממשלה השתדלה לרסן את היסודות האנטישמיים הפרועים, ובייחוד את ארגון "המאדיארים המתעוררים", והחלה מסתמנת רגיעה יחסית במצבם של היהודים מבחינת בטחון החיים והרכוש.

מכאן ואילך עוברת הפעילות האנטישמית מצורתה הגסה והפרועה של מעשי אלימות ורצח ופרעות, לאפיקים של פעילות מאורגנת: תחיקה אנטי־יהודית והגברת הפעילות של תנועות הימין הקיצוני.

פרק שנים עשר

יהודי הונגריה בשנות העשרים והשלושים

עשרים השנים שבין שתי המלחמות מהוות תקופה לעצמן בתולדות יהודי הונגריה, הן מבחינת המעמד המדיני והן מבחינת החיים הפנימיים.

מבחינת המעמד המדיני — בראשית התקופה הזאת מס־תמן תחילתו של תהליך ביטול השוויון. העיקרון של השוויון האזרחי מתערער על ידי חקיקתו של חוק הנומרוס קלאוזוס (שידובר עליו להלן) — אף על פי שמבחינה חוק־תית השוויון קיים ועומד עד סוף שנות ה־30.

בראשית שנות ה־20 הופיעו בזירה הפוליטית תנועות הימין הלאומניות, שפתחו במלחמה אנטי־יהודית נמרצת בחיים הפוליטיים, בחברה ובחיי הרוח, וחתרו לסילוקם של היהודים מכל תחומי החיים.

בעיקבות השינויים הטריטוריאליים שחלו בהונגריה אחרי מלה"ע ה־1, נשתנתה דמותו של הקיבוץ היהודי מבחינת כמותו, מבחינת מבנהו הכלכלי ומבחינת דמותו החברתית והדתית.

התהליכים ההיסטוריים הגלומים בתופעות אלה והמקנים לתקופה את צביונה המיוחד, הם נושאי הדיון בפרק זה.

שינויים דמוגראפיים

אחרי מלה"ע ה־1 חלו תמורות יסודיות בהיקפו המספרי של הקיבוץ היהודי בהונגריה, בהרכבו הדמוגראפי ובדמותו הרוחנית והחברתית.

בעיקבות ביתורה של הארץ אחרי המלחמה פחת מספרם של היהודים עד כדי מחצית מספרם מלפני המל־חמה (ראה טבלה סטטיסטית, עמ' 103). מספר היהודים הלך ופחת גם בשנים הבאות. הגורמים לכך נעוצים בשיעור הנמוך של הילודה באוכלוסיה היהודית וכן בהגירה. המרות הדת גרמו גם הן לירידת מספרה של האוכלוסיה היהודית.

תופעה בולטת בדמוגראפיה היהודית בתקופה זו היא הזדקנות האוכלוסיה. בשנות ה־20 וה־30 חלה ירידה תלולה בקבוצות הגיל 0—20 וירידה ניכרת בקבוצות הגיל 20—40, ולעומת זאת חלה עליה במספרם של בני הגילים הגבוהים. תופעה זו היא מהסימנים המובהקים לשקיעתו הדמוגראפית של הקיבוץ היהודי.

מבחינת התפוצה הישובית, בולטת בשנות ה־20 וה־30 נטיית הריכוז בערים, ובייחוד בעיר הבירה. למעלה ממחציתו של כלל הקיבוץ היהודי יושב בבודאפשט (כולל הישובים המחוברים אליה — "בודאפשט הגדולה") — לעומת 16% מכלל האוכלוסיה שמושבם בעיר הבירה.

ארגון הקהילות

יהודי הונגריה מאורגנים בשני ארגוני קהילות — הניאו־

לוגים והחרדים (על נסיבות התהוותם ראה פרק שמיני למעלה). בתקופה שאנו דנים בה נתארגנו גם קהילות "סטאטוס קוו" (שלא הגדירו עצמן לאחד משני הזרמים) לארגון ארצי (1929).

לפי נתונים משנת 1930 נמנה רוב היהודים על קהילות ניאולוגיות — 65.5%, לעומת 29.2% הנמנים על קהילות החרדים ו־5.3% על קהילות "סטאטוס קוו". החרדים מהווים איפוא בהונגריה שלאחר המלחמה פחות משליש — וזאת משום שהריכוזים הגדולים של יהדות חרדית נמצאו בצפונה ובצפון־מזרחה של הונגריה הגדולה, ואזורים אלה נספחו עתה למדינות השכנות.

מרבית הקהילות הן חרדיות (61.5%), כשליש הן ניאולוגיות (30.7%) והיתר (7.8%) נמנות על זרם "סטאטוס קוו". קיים איפוא יחס הפוך בין מספר הנפשות הכולל הנמנה על אחד משני הזרמים, לבין מספר הקהילות — בעוד שרוב חברי הקהילות הם ניאולוגים, הרי רוב הקהילות הן חרדיות ומשמעו של דבר כי אלה האחרונות קטנות יותר מהראשונות. כוחן של הקהילות החרדיות היה ניכר בייחוד בערי השדה ובעיירות, שבהן הן היו מפוזרות ביחידות קטנות. לעומת זאת הרוב המכריע של האוכלוסיה היהודית בעיר הבירה (שבה התרכז, כאמור, רובו של הישוב היהודי בהונגריה) נמנה על הקהילות הניאולוגיות.

היחסים בין שני ארגוני הקהילות הגיעו בתקופה זו למצב של רגיעה. הניאולוגים שאפו אמנם לכינונו של ארגון קהילות אחיד, אולם למעשה נואשו מכך. האורתודוכסיה מצדה שמרה בקנאות על עצמאותה.

חיי הדת

צורות חיי הדת של יהודי הונגריה נתונות בתוך הדפוסים שנתגבשו בעשרות השנים שקדמו למלחמת העולם. אופייניות לחיי הדת אצל רבים מהניאולוגים היא זיקה מסוימת למסורת הרוחנית של היהדות (אמנם בצורות משתנות של אינטנסיביות) וטיפוח צורות אסתטיות של התפילה וסדרי בית הכנסת. משקיפים בני הזמן (בסוף שנות ה־20) ציינו, כי מסתמנת בדרך כלל יתר יראת־כבוד כלפי מסורות עתיקות. הדעת נותנת כי הדברים מכוונים כלפי הציבור הניאולוגי שהרי החרדים עומדים על בסיס הזיקה השלמה לתורה ומצוות בחיי הפרט והכלל.

האורתודוכסיה ההונגרית קיבלה בתקופה זו דמות יותר "מערבית", הואיל ונתמעטה השפעתה של החסידות, שמרכזיה בהונגריה שלפני המלחמה היו עתה מחוצה לה. חינוך כללי היה מקובל גם בקרב החרדים, והיתה שאיפה לסגל את שיטת "תורה עם דרך ארץ", נוסח חרדי אשכנז. אולם אינטליגנציה ובעלי מקצועות חפשיים היו מעטים מאוד בקרב החרדים.

בראשית שנות ה־20 מתרבות המרות הדת בין יהודי הונגריה. בשנים 1919—1922 הגיע מספרם של המומרים ל־9,509 (לעומת 8,315 בשנים 1896—1917, מהמספרים האלה נוכח מספרם של מתגיירים ומומרים שחזרו ליהדות). ברור הוא שהגורם לכך נעוץ ברדיפות ובתנאים הפוליטיים שב־שנים אלה. כ־10% מהמומרים חזרו ליהדות בשנים שלאחר מכן. נישואי התערובת הגיעו גם הם לשיעור גבוה, בייחוד בעיר הבירה.

מבנה כלכלי

המבנה הכלכלי של הקיבוץ היהודי בהונגריה בתקופה שבין שתי המלחמות אינו שונה ביסודו מזה שהיה קיים בראשית המאה (ראה פרק חמישי וראשית הפרק השמיני למעלה). שני התחומים שבהם בולט חלקם של היהודים הם מסחר ואשראי (40% מכלל העוסקים בענף) ומקצועות חופשיים. בתוך המקצועות האלה ניכר משקלם של היהודים בין עורכי הדין (55.1% מכלל עוה"ד), הרופאים (40.2%) והעיתונאים (36.1%). הנתונים הם לפי הסטטיסטיקה הרשמית לשנת 1930 והם נמוכים במקצת מן הנתונים המקבילים לשנת 1920.

בתקופה זו תופסים עדיין יהודים מקום מכריע בצמרת הכלכלה, בהנהגתם של הבנקים ומפעלי התעשיה הגדולים.

אכן, נתונים אלה אינם משקפים לאמיתה את המציאות הכלכלית של יהדות הונגריה. יהודי הונגריה נמנו ברובם על מעמדות הביניים: סוחרים ובעלי מלאכה זעירים, פקידים נמוכים ובינוניים, עורכי בתי מסחר ושכירים אחרים. מצבם הכלכלי של אלה היה בתקופה זו בשפל המדרגה ומצבם החמיר בייחוד בתקופת המשבר הכלכלי מסוף שנות ה־20. בשנות המשבר עלה שיעור פשיטות הרגל בין הסוחרים ובעלי המלאכה פי שלושה; קרוב למחציתם של בעלי המלאכה הזעירים — לא עלו הכנסותיהם על שיעור המינימום הפטור ממס. אלה היו תופעות אופייניות בענפים אלה, שבהם היה חלקם של יהודים ניכר מאוד.

בנוסף על מניעיה הכלכליים של המצוקה היהודית יש לשים לב גם לגורמיה הפוליטיים. בכל התקופה קיימת מגמה עקבית של דחיקת רגלי היהודים מחיי הכלכלה וממקורות הפרנסה, בייחוד בערי השדה ועל ידי הרשויות המחוזיות והמוניציפליות. מגמה זו הופכת למדיניות רשמית למחצה מראשית שנות ה־30. המדינאי המתון בֶּטלֶן מציע ב־1935 לסייע לנוצרים בדרך מתוכננת להחזיר לעצמם את עמדותיהם בחיי הכלכלה, ומשמעו של דבר בנסיבות הקיימות — לדחוק את רגלי היהודים. בצמרת השלטון אף "יעצו" ליהודים לוותר מרצון על עמדותיהם בחיי הכלכלה. למעשה נפגעו ממגמה זו אנשי שכבות הביניים — וזאת עוד שנים בטרם נחקקו "חוקי היהודים" שלפיהם הוטלו מכסות על חלקם של היהודים בענפים השונים.

ההתגוננות הפוליטית

האיבה הגוברת כלפי היהודים בשלהי מלה"ע ה־1, עוררה את ראשי הציבור היהודי להתגוננות מאורגנת. באוקטובר 1918 נוסדה "הליגה להגנה עצמית של יהדות הונגריה", ובו בזמן הוקמה "חברית הארצית של יהודי הונגריה" (ראה בפרק האחד עשר למעלה), אולם מחמת ההפיכות שפרצו אז לא יכלו גופים אלה לפעול. על מאמצי ההתגוננות בתקופת "הטרור הלבן" דובר למעלה, ועל הפעולה נגד חוק הנומרוס קלאוזוס ידובר להלן.

פעילות פוליטית יהודית עצמאית לא היתה קיימת בהונגריה, אולם היו מפלגות שבהן היה משקל ליהודים, ובעמדותיהן של מפלגות אלה באו לביטוי גם האינטרסים היהודיים. בין המפלגות האלה — שהיו מהקטנות שבפארלאמנט — יש להזכיר את המפלגה הליברלית שבהנהגת קארוי ראשאי (Rassay Károly). בבחירות שנערכו ב־1935 זכתה מפלגה זו ב־5 מנדטים ואחד מראשיה היה חבר הפארלאמנט היהודי פאל שאנדור (Sándor Pál, 1860—1936), שנודע בייחוד במלחמתו נגד קיפוחם הכלכלי של היהודים.

מפלגה אחרת שבה התלכדו יסודות דמוקרטיים וליברליים היתה המפלגה הדמוקרטית הלאומית בהנהגתו של המדינאי היהודי וילמוש ואזוני. בבחירות 1935 נבחר מטעם מפלגה זו בנו יאנוש לפארלאמנט; הוא ייצג את האינטרסים של הבורגנות הזעירה.

מפלגות אלה, וכן המפלגה הסוציאל־דמוקרטית שגם היא נקטה עמדה נגד הריאקציה האנטישמית, היו באופוזיציה, ומשקלן במערך המדיני לא היה מרובה. מכל מקום, מהבחינה היהודית היתה חשיבות לעצם ייצוגה של ההשקפה היהודית מעל הבמה הפרלמנטרית. לכך יש להוסיף עוד, כי היהודים חברי בית הנבחרים ההונגרי בתקופה הנדונה היו מוותיקי המחוקקים ובעלי עבר מדיני עשיר, והיה להם איפוא משקל אישי רב. אולם במציאות המדינית השוררת בהונגריה בשנות ה־30, ובייחוד במחציתן השנייה, יכלו קבוצות ואישים אלה ודומיהם אך להתריע ולמחות, אולם לא היה לאל ידם להשפיע על המגמה הכללית, שהיתה מסתמנת והולכת בכיוון של הוצאת היהודים מתחומי החיים של החברה הלא־יהודית.

המצבה על קברו של חבר הפארלאמנט היהודי פאל שאנדור (Sándor Pál) בבודאפאשט

הנומרוס קלאוזוס

המשטר החדש שקם בהונגריה אחרי נפילתו של המשטר הקומוניסטי ראה באינטלקטואלים, ובייחוד ביהודים שביניהם, אחד הגורמים העיקריים לתמוטטו של המשטר הישן ולהפיכות שזועזו את המדינה בשלהי המלחמה. ואכן, כפי שראינו בפרק הקודם, מקומם של המשכילים היהודיים היה בולט בתנועות שהכשירו את הקרקע למהפיכות. נוכח התופעה הזו נתגבשה הדעה בקרב סטודנטים אנטישמיים וחוגים של האינטליגנציה הנוצרית השמרנית־קלאריקאלית, שיש לשים סייג על דרכם של היהודים אל ההשכלה, ולמנוע מכאן ולהבא חדירתם למקצועות החופשיים ולחיי הרוח — וזאת ע"י צמצום קבלתם של תלמידים יהודיים למוסדות ההשכלה הגבוהה.

הדחיפה הבלתי אמצעית לחקיקתו של חוק הגבלה כזה — שנודע בשם "נומרוס קלאוזוס" — באה מצד הסטודנטים שפתחו במעשי אלימות נגד הסטודנטים היהודיים עם פתיחת האוניברסיטאות בסתיו 1919. הטרור הגיע לממדים כאלה שהיה צורך לסגור את האוניברסיטאות. המורים במוסדות אלה — ובייחוד באוניברסיטה של בודאפאשט — גילו "הבנה" לעמדתם ה"לאומית" של תלמידיהם, ולחצו מצידם על הממשלה לחוקק חוק להגבלת קבלתם של תלמידים יהודיים.

האווירה הכללית בארץ באותה עת היתה נוחה לחקיקתו של חוק כזה. היתה אז מתיחות אנטי־יהודית מרובה, ובחלקים רבים של החברה הלא־יהודית נצטברו מכבר רגשות של איבה כלפי היהודים, ורגשות אלה העמיקו עם החמרת פגעי הזמן והמצוקה הכלכלית. בנסיבות אלה נראתה התקנה המוצעת — לחסום בפני היהודים את הדרך לאוניברסיטאות — תואמת את רגשות האיבה ואת הדרישה הכללית להעניש את היהודים.

בתיאום עם האוניברסיטאות הוכנה הצעת החוק, שנתקבלה באסיפה הלאומית בספטמבר 1920.

החוק כולל שלושה סעיפים. הסעיף הראשון קובע, שהחל משנת הלימודים 1920/21 רשאים להירשם למוסדות להשכלה גבוהה (היינו לאוניברסיטאות, לאקדמיות למשפט ולביה"ס הטכני הגבוה) רק תלמידים הנאמנים מבחינה לאומית ומוסרית, ורק במספר המבטיח הכשרתם היסודית. כוונתו של סעיף זה היתה למנוע קבלתם של אלה שהשתתפו במהפיכה, והיו פעילים במשטר הקומוניסטי (סעיף זה אינו מופיע בהצעתו המקורית של החוק; הוא נוסף בעת הדיון הפארלאמנטארי). בסעיף השני נאמר, שהוראות הסעיף הראשון אינן חלות על תלמידים הרשומים באוניברסיטה מכבר. הסעיף השלישי קובע את סדרי ההרשמה ואת ההנחיות שעל פיהן מתקבלים תלמידים: בנוסף על הנאמנות הלאומית, המהימנות המוסרית והכושר האינטלקטואלי — יש עוד לדאוג לכך שאחוז בני הגזעים והלאומים השונים בכלל התלמידים יגיע לכדי האחוז של בני אותם הגזעים והלאומים בכלל האוכלוסיה, ולפחות לתשע עשיריות מאחוז זה.

עניין אחרון זה הוא־הוא עיקרו של החוק, ופירושו שלהבא יתקבלו תלמידים לפי מכסות, הנקבעות על פי השתייכות "לאומית וגזעית", והיהודים סווגו אף הם לפי הקטגוריה של "לאום וגזע". אמנם לא נאמר הדבר בחוק — המונח "יהודי" אינו נזכר בו כלל — אך הכוונה היתה ברורה. בהתאם לנתוני הלשכה הממשלתית לסטאטיסטיקה, לפיהם אחוז היהודים בכלל האוכלוסיה ב־1920 הוא 6%, קבע חבר המורים של המוסדות האוניברסיטאיים (בדיקת התלמידים וקבלתם לפי הוראות החוק נמסרו לחבר המורים, כלומר לוועדות של הפקולטאות) 6 אחוז כמכסת היהודים הזכאים להתקבל לשנת הלימודים הראשונה.

המערכה נגד החוק

משנכנס חוק הנומרוס קלאוזוס לתוקפו החלו יהודי הונגריה — וכן ארגונים יהודיים בארצות חוץ — במערכה פוליטית וציבורית לביטולו. בראש מערכה זו עמדו חוגי ההנהגה של היהדות הפאסריוטית־המתבוללת, שחשו עלבון עמוק בחוק זה ופגיעה בזיקתם למולדת המאדיארית. פגיעה בהם גם המגמה העקרונית של החוק, שלפיו מהווים היהודים לאום נפרד לצרכי קביעת מכסת התלמידים באוניברסיטאות. העיקה כמובן גם ההשפעה ההרסנית של הנומרוס קלאוזוס על הנוער היהודי, שנגעלו בפניו שערי המקצועות החופשיים. במאבקם מצאו היהודים בעלי־ברית באופוזיציה הליבראלית ובמפלגה הסוציאל־דמוקראטית. אמנם משקלן הפוליטי של מפלגות אלה לא היה רב, אולם עצם המלחמה נגד החוק גרמה לכך שהעניין לא ירד מסדר היום. אף נראה שכעבור זמן, עם הקונסולידאציה המדינית ב־1921, ניסתה הממשלה לפייס את היהודים ולנהוג כלפיהם לפנים משורת הדין במקרים מיוחדים, אולם דבר זה לא הניח דעתם של היהודים, שדרשו ביטול החוק מעיקרו. הצעות בכיוון זה הועלו באסיפה הלאומית ב־1922, ושוב ב־1924, בעת שחבר יהודי של האסיפה, פאל שאנדור, הציע לבטל את הנומרוס קלאוזוס, וכן הציע להתיר ליהודים להקים אוניברסיטה משלהם. שתי ההצעות נדחו. הצעה להקמת אוניברסיטה יהודית הועלתה גם בקונטרס על הנומרוס קלאוזוס והיא מסתמכת על חוק משנת 1868, לפיו רשאיות עדות וכנסיות להקים מוסדות לימוד תיכוניים וגבוהים. בעל ההצעה סבור היה שיש בכוחו של הקיבוץ היהודי בהונגריה להקים אוניברסיטה, הן מבחינת כוחות הוראה והן מבחינת האמצעים הכספיים.

ההצעה נשארה בגדר הצעה, וביניתים נאלצו צעירים יהודיים מהונגריה לבקש השכלה אוניברסיטאית בארצות אחרות. באוניברסיטאות שבאוסטריה, בגרמניה, בצ'כיה ובאיטליה למדו אלפי סטודנטים יהודיים מהונגריה. הם התרכזו בעיקר בווינה (800 בשנת הלימודים 1922/23) ובפראג (1,100 תלמידים ב־1921/22).

המתיחות מסביב לנומרוס קלאוזוס הוסיפה לשרור בזירה האוניברסיטאית בהונגריה גם אחר הפעלת החוק. הסטודנטים האנטישמיים מצאו מדי פעם עילה חדשה להתגרויות בחבריהם היהודים, ולמעשי אלימות וטרור. התואנה היתה, בדרך כלל, שעוקפים את החוק ומקבלים תלמידים יהודיים מעל למכסה הקבועה בו. במקרים רבים עמדו מורים וראשי אוניברסיטאות לימין תלמידיהם המתפרעים. בייחוד הרבה להסית על רקע זה פרופסור לרפואה באוניברסיטת בודאפאשט, קארל הור (Hoór).

המאבק נגד הנומרוס קלאוזוס בחבר הלאומים

הנומרוס קלאוזוס בהונגריה היה מעשה החקיקה הראשון מסוג זה אחרי מלה"ע ה־1, והוא עורר תשומת־לב, בייחוד בקרב הארגונים היהודיים בארצות המערב. ארגונים אלה, ובייחוד "ועדת החוץ המשותפת" בבריטניה וחברת "כל ישראל חברים" בצרפת, ראו בדאגה את החוק ההונגרי. דאגתם נבעה לא רק מחמת הפגיעה ביהודי הונגריה, אלא גם מהחשש המבוסס שמא ישמש החוק ההונגרי תקדים למדינות אחרות, שגם הן תבקשנה לחסום את הדרך בפני היהודים אל האוניברסיטאות ובכך לתת מוצא למתיחות חברתית.

אי לזאת החליטו שני גופים אלה לפנות (כל אחד בנפרד) בקובלנה אל חבר הלאומים על הונגריה. הפנייה באה בהתאם להסדרים הפוליטיים החדשים שנעשו באירופה אחרי מלה"ע ה־1, לפיהם הובטחו זכויותיהם של מיעוטים לאומיים ודתיים בארצות שונות בחוזים ובהתחייבויות שקיבלו על עצמן המדינות הנוגעות בדבר. חוזים והתחייבויות אלה קיבלו תוקף בינלאומי ע"י ערבותו של חבר הלאומים. קופחו זכויותיו של המיעוט — היה מקום לקבול על המדינה המקפחת בפני הארגון הבינלאומי.

בנובמבר 1921 פנתה ועדת החוץ אל חבר הלאומים וקבלה על הנומרוס קלאוזוס בהונגריה, העומד, לדעתה, בניגוד לסעיף 58 של חוזה טריאנון (חוזה השלום ההונגרי), שלפיו "כל האזרחים ההונגריים יהיו שווים בפני החוק וייהנו מאותן זכויות אזרחיות ומדיניות, בלי הבדל גזע, לשון ודת". עוד טענה ועדת החוץ, שיהודי הונגריה אינם בגדר מיעוט לאומי או גזעי — מונחים שבהם משתמש המחוקק בקביעת המכסות — אלא עדה דתית ואין מקום איפוא להפעיל את החוק כלפי היהודים. מתוך נימוקים אלה מתבקשת מועצת החבר להסב דעתה של ממשלת הונגריה לענייו זה, וכן לנקוט בצעדים אחרים הנראים לה (למועצה) כמועילים להגנת זכויותיהם של יהודי הונגריה.

פנייה דומה באה מצד חברת "כל ישראל חברים".

שתי הקובלנות הועברו לממשלת הונגריה לשם קבלת הערותיה. בתשובתה (ינואר 1922) מבארת הממשלה את מטרות החוק ומניעיו: הרצון להימנע מהכשרת בעלי מקצועות חופשיים בשיעור העולה על צרכי המדינה, שנצטמצמו מאוד בהונגריה המקוצצת אחרי מלחמת העולם; הרצון להבטיח זכויות של המיעוטים בהשכלה גבוהה. על הנקודה העקרונית של הגדרת היהודים כלאום וגזע עוברת ממשלת הונגריה בשתיקה.

"ועדת השלושה" של חבר הלאומים, שדנה בפניותיהם של שני הגופים לאחר שעיינה בהערותיה של ממשלת

הונגריה, לא נכנסה לבירור השאלות העקרוניות שהועלו. היא נתנה דעתה לבדיקת ביצועו של החוק למעשה, האם באמת מתקפחות זכויות המיעוטים. בהתאם לכך נתבקשו ההונגרים לתת אינפורמאציה על ביצוע החוק, והם הבטיחו לעשות כן.

בכך נסתיימה המערכה הראשונה במאבק נגד הנומרוס קלאוזוס בזירה הבינלאומית. אכן, לא הושגה משאלתם של הארגונים היהודיים, שהחוק יוקע כנוגד את חוזה השלום, אולם מבחינה מדינית היה הישג עקרוני בכך, שתרעומות היהודים באו בפני הארגון הבינלאומי וממשלת הונגריה חויבה להשיב על הטענות שהועלו נגדה ולתת דין־וחשבון על מעשיה. הנומרוס קלאוזוס ההונגרי היה אחד המקרים הראשונים שבהם נעשה נסיון להפעיל את השיטה החדשה של הגנת המיעוטים, אמנם בהצלחה מוגבלת.

במקביל לפעולה בחבר הלאומים, קיים מזכיר ועדת החוץ, לוסיין וולף, מגעים עם ממשלת הונגריה במישרין, וזו מצדה נקטה נימה פייסנית, ואף ניסתה לשכנע את הוועדה למשוך ידה מהתערבות למען יהדי הונגריה, בני־מוק שזה עלול להכביד על היחס אל היהודים מצד העם ההונגרי. מגעים אלה ואחרים לא העלו דבר והחוק נשאר בתוקפו.

לפיכך החליטה ועדת החוץ לפנות מחדש אל חבר הלאומים. בינואר 1925 שוגרה פטיציה אל החבר בבקשה להכריע בשאלה, האם מהווה הנומרוס קלאוזוס פגיעה בסעיפי המיעוטים של חוזה השלום ההונגרי. בפנייתה הביעה הוועדה את התקווה, שהעניין יובא לבית הדין הבינלאומי בהאג, לקבלת חוות דעת משפטית.

עניין הבאת השאלה בפני בית הדין הבינלאומי נשען על שלושה נימוקים: א) חוות דעתם של משפטנים, שסברו כי אכן פוגע הנומרוס קלאוזוס בחוזה השלום; ב) החשש שהחוק ההונגרי ישמש תקדים לארצות אחרות (ואכן היתה תעמולה באוסטריה, ברומניה, בפולין ובארצות אחרות להנהיג נומרוס קלאוזוס); ג) קיפוח זכויות היהודים בהונגריה להלכה ולמעשה — בניגוד לטענותיה של ממשלת הונגריה, שניסתה להוכיח בנתונים סטאטיסטיים מסולפים, שלמעשה מתקבלים יהודים לאוניברסיטאות מעל למכסה הקצובה. בפנייתה מטעימה ועדת החוץ, שכתוצאה מהנומרוס קלאוזוס נתבעים קיבוצי היהודים בארצות שונות למאמצים גדולים כדי לעזור לצעירים היהודיים הנאלצים ללמוד מחוץ להונגריה.

מטרתה של פטיציה זו היתה להפעיל לחץ על הממשלה ההונגרית; למעשה לא עמדה ועדת החוץ על ביטולו הגמור של החוק והיא היתה מוכנה להסתפק בתיקונים מסוימים בו.

בדומה לפטיציה הראשונה ב־1921, הובאה גם זו לידי־עתה של ממשלת הונגריה, שחזרה בתשובתה על טענותיה הקודמות. באיגרתה הנוכחית התעכבה גם על השאלה, האם היהודים הם גזע, לאום או דת. לדעת ממשלת הונגריה, הואיל ואצל היהודים גזע, דת ולאומיות משתלבים זה בזה, אי אפשר להגדירם באחד המונחים האלה ויש איפוא לראות את הדברים בממשותם הריאלית. על כל פנים סבורה הממשלה שאין להגדיר את הקיבוץ היהודי בהונגריה כעדה או כמיעוט דתי, שכן הדת היא תחום שיש לו ליחיד שליטה עליו, ויכול הוא להמיר את דתו. הדת אינה איפוא גורם יציב דיו כדי להגדיר על ידו מיעוט (יש בדברים אלה רמז בעקיפין לטענה שנשמעה מצד היהודים, כי בתוך המכסה שהוקצבה ליהודים נכנסים גם המומרים).

בדצמבר 1925 דנה מועצת חבר הלאומים בשאלת הנומרוס קלאוזוס. בדיון זה השתתף שר החינוך ההונגרי קלאבאלסבארג (Klebelsberg), אשר הצהיר, שהחוק, בצורתו הקיימת, הוא אך אמצעי זמני, וכי יתוקן מיד לכשתיפסק הרווייה במקצועות החופשיים. המועצה קיבלה את דברי הנציג ההונגרי כהבטחה לתיקון החוק ולא נכנסה לבירור עצם חוקיותו.

בזאת נסתיימה המערכת הפוליטית בפני חבר הלאומים. בטרם נדון בשלב האחרון של פרשה זו, היינו תיקונו של החוק כעבור שנתיים, נבחן את עמדתה של המנהיגות היהודית בהונגריה כלפי הפעילות של ועדת החוץ ו"כל ישראל חברים" בפני חבר הלאומים.

יהודי הונגריה וההתערבות בחבר הלאומים

התערבותם של שני הגופים בפני חבר הלאומים לא באה על דעת נציגותה המוכרת של היהדות ההונגרית, ולא עוד אלא שבכמה הזדמנויות הצהירו נכבדים ונציגים רשמיים של יהודי הונגריה על התנגדותם להתערבות מבחוץ. המוטיב החוזר של הצהרות אלה היה, שחוזה טריאנון, שנכפה על הונגריה, ונעשה מקור לאסונה הלאומי, אינו יכול לשמש מקור ובסיס לזכויות היהודים. נוסף על הניזמוק הפאטריוטי היו עוד גורמים נוספים שקבעו עמדה זו. היה שיקול פוליטי־מעשי, שתקנת מצבם של יהודי הונגריה תבוא מבפנים, היינו משינוי יחסו של השלטון, ולא ע"י לחץ חיצוני. בחוגי ההנהגה היהודית פעלה גם ההכרה, שהריאקציה האנטי־יהודית עשויה להיחלש עם ייצוב המצב הפוליטי.

עמדה זו של ההנהגה לא נתקבלה על דעת כל חלקי הקיבוץ היהודי בהונגריה. בתזכירה מיום 1 בינואר 1925 מציינת ועדת החוץ, שהגיעו אליה פניות רבות מאגודות ומיחידים בהונגריה בעניין זה, וכן מתלמידים שנפגעו ע"י החוק. "נוכח ההסתה האנטישמית הארסית בהונגריה — אין הציבור היהודי פועל באופן חופשי בעניין זה" — נאמר עוד באותו תזכיר. כלומר: עמדת ההנהגה השוללת התער־בות הארגונים היהודיים בארצות חוץ, נקבעה ע"י לחץ חיצוני.

ואכן, ניצלה ממשלת הונגריה את גילויי הדעת של המנ־היגים היהודיים בטיעונה בפני מועצת חבר הלאומים. הדובר ההונגרי במועצה בעת הדיון שנערך בדצמבר 1925 (שר החינוך קלאבאלסבארג) ציין, שיהודי הונגריה לא זו בלבד שהסתייגו מפעולת הארגונים בפני החבר, אלא

אף מחו נגד התערבותם. מכאן, טען, שהתלונה בטלה, הואיל והמיעוט הנוגע בדבר, ואשר בשמו מתיימרים להת־ ערב, מתנגד להתערבות זו. מועצת החבר לא התחשבה בטיעון זה — ובדין, שכן לו היתה מקבלת אותו הרי היה מתבטל בכך עצם הבסיס של הגנת המיעוטים, שכן נקל לה לכל ממשלה ללחוץ על המיעוט היהודי שבתוכה להסתייג מהתערבות מבחוץ למענה.

תיקון החוק

ממשלת הונגריה לא מיהרה למלא אחר הבטחתה לתקן את החוק. אי לזאת חזרו "ועדת החוץ" וחברת "כל ישראל חברים" וקבלו — זו הפעם השלישית — בפני חבר הלאו־ מים, שהפעם נדרש לפסוק ברורות בדבר חוקיות הנומרוס קלאוזוס בהונגריה.

דיון מחודש בנושא זה לא היה רצוי להונגרים, והם החליטו להציע לפני בית הנבחרים תיקון בחוק. אולם התוכנית עוררה התנגדות נמרצת מצד הסטודנטים האנטי־ שמיים, ותמכו בהם גם פרופסורים באוניברסיטאות, ובראי־ שם לאיוש מאהאי (Méhely Lajos), התיאורטיקן של תורת הגזע בהונגריה. על רקע זה נתחדשו מעשי האלי־ מות באוניברסיטאות. ההתנגדות לתיקון הנומרוס קלאוזוס לבשה צורה פוליטית מאורגנת, כאשר בראש המתנגדים התייצבו שני מדינאים ידועים, פאל טאלאקי (Teleki Pál) וג׳ולא גומבוש (Gömbös Gyula); שניהם כיהנו כראשי ממשלות בשנות ה־30 וה־40). גומבוש אף איים, שאם יהיה צורך בכך, ישמרו על הנומרוס קלאוזוס בצורתו הקיימת אפילו בכוח. אולם ראש הממשלה בטלן (Bethlen) עמד בתקיפות על הבאת הצעת התיקון לדיון פארלאמנטארי, ולשם כך הטיל את כל כובד משקלו במפ־ לגת הממשלה.

הצעת התיקון התייחסה לסעיף 3 של החוק, הקובע מכסות לפי השתייכות לאומית וגזעית. הסעיף המתוקן קובע סדר עדיפויות בקבלת תלמידים לאוניברסיטה לפי השתייכות מעמדית־מקצועית. וזה סדר העדיפויות: 1) בני־ הם של פקידי ממשלה; 2) בניהם של ותיקי מלחמה וקציני־צבא; 3) בניהם של איכרים ובעלי מלאכה זעי־ רים; 4) בניהם של תעשיינים; 5) בניהם של סוחרים. נוסף על אלה, נשארו בתוקפם התנאים הקודמים החלים על המבקש להתקבל לאוניברסיטה: נאמנות לאומית והת־ נהגות מוסרית.

בחודשי פברואר־מרס 1928 נידון חוק התיקון ואושר בשני בתי הפארלאמנט.

מבחינה פורמאלית סילק איפוא תיקון זה את גורמי התרעומת. ההגבלות שוב לא חלו על מיעוט לאומי או גזעי, אלא נקבעו על פי קנה־מידה מעמדי. אכן, ברור היה שסדר העדיפויות כפי שנקבע כאן (תעשיינים וסוח־ רים הם בתחתית הסולם) לא ימנע דחיית יהודים מבתי הספר הגבוהים; יתירה מזו, לפי הכללים החדשים אפשר היה למנוע קבלת יהודים בשיעור גדול עוד יותר מאשר לפי הסעיף המקורי של החוק, לפני תיקונו.

לא נעלם הדבר מעיני אותם גופים שטיפלו בשאלה בפני חבר הלאומים; "ועדת החוץ" ו"כל ישראל חברים" הכירו בכך שהתחליף אינו מניח את הדעת, מכל מקום סברה הוועדה, שיש כאן הרע במיעוטו ולפחות נעדרת מן החוק האפליה הגזעית או העדתית הגלויה. "כל ישראל חברים" לעומת זאת סברה, שאין להסתפק בתיקון ויש להוסיף ולהיאבק בפני חבר הלאומים. החבר מצדו קיבל את התיקון כמיישם את הבעיה וראה בכך את המחלוקת כמחוסלת.

נמצאנו למדים, שהתערבות ארגונים יהודיים בפני חבר הלאומים הצליחה להניע את המנגנון להגנת המיעוטים, ונוכח התערבות זו נאלצה הונגריה לשנות את החוק שגרם לקובלנות ולתרעומת ולסבל רב לנוער היהודי בהונ־ גריה. מבחינה זאת התברר, שההסדרים שנעשו אחרי מלה"ע ה־1 להגנת המיעוטים, על אף המגרעות והמגבלות שבהם, לא היו נעדרי תועלת.

אולם מן הדין להטעים, שמבחינה מהותית לא חל שינוי במצבם של יהודי הונגריה, ודחיקת רגליהם מבתי הספר הגבוהים נשארה בעינה. ההבדל היה רק בכך, שלפי החוק המקורי מ־1920 קופחו היהודים כבני גזע או לאום, ואילו עתה קופחה זכותם מהיותם נמנים על מעמד חברתי־ כלכלי מסויים.

הימין האנטישמי

במערכה האנטי־יהודית בהונגריה בשנות ה־20 וה־30 ואחריהן תופסים הארגונים השונים של הימין את המקום המרכזי. בניגוד לארגונים האנטישמיים במאה ה־19, שה־ איבה ליהודים היתה תוכנם הבלעדי, היו ארגונים ימניים אלה בעלי השקפת עולם פוליטית־חברתית מקיפה, והאי־ דיאולוגיה האנטי־יהודית שלהם היתה משולבת בתוך תוכנית מקיפה שבאה לענות, כביכול, על כלל הבעיות שעמדו בפני האומה. אף בזאת נבדלו ארגונים אלה מקודמיהם שהם זכו לתמיכה נרחבת, בהעמידם מתוכם אישים שתפסו מקום בחיים הפוליטיים ובדרך כלל היה להם משקל בחיים הציבוריים.

ראש וראשון בין ארגונים אלה בשנות ה־20 היה ארגון "המאדיארים המתעוררים", שעל התחלתיו ועל האידיאו־ לוגיה שלו דובר לעיל בפרק האחד־עשר.

כארגון פוליטי כלל גוף זה את היסודות הימניים הקיצוניים, ובמחצית הראשונה של שנות ה־20 היה לו משקל פוליטי ניכר. מנהיגיו היו מעורים בחיים הציבוריים והפארלאמנטאריים, והיו מצויים בכל רשויות השלטון ובצבא. השכבה הפעילה של הארגון היתה מורכבת מסטו־ דנטים ומקציני־צבא לשעבר; מקום ניכר תפסו בו אנשי המעמד הבינוני המאדיארי, שנמלטו להונגריה מהאזורים שסופחו למדינות השכנות, והיו עתה בתנאי מצוקה. בתוך "המאדיארים המתעוררים" היתה קיימת עוד חטיבה צב־ איתית חשאית, שהיתה למעשה ארגון צבאי מזוין.

סימן אופייני בולט של "המאדיארים המתעוררים" היה הקו הקיצוני הפרוע נגד היהודים. איומים בפוגרומים וב־

"חיסול" היהודים היו רווחים בהופעותיהם הפומביות של ראשי הארגון בעיר הבירה ועוד יותר בערי השדה. מורא השלטון לא היה עליהם והיו מזולזלים בו בגלוי ודרך־הפגנה. מי שהעז להתייצב נגדם הוקע כ"שכיר היהודים".

האנטישמיות הפראית של "המתעוררים" לא הסתפקה בהסתה, אלא באה לידי גילוי גם במעשי טרור נגד יחידים וקבוצות — וזאת לאחר ששכך הגל המאורגן של "הטרור הלבן". יצוינו כאן הבולטים שביניהם.

באפריל 1922 התנקשו טרוריסטים "מתעוררים" בקלוב ליבראלי יהודי (Erzsébetvárosi Kör) בבודאפאשט. במועדון פוליטי דמוקראטי זה (שמרבית חבריו היו יהודים) הונחה פצצה שנועדה להתפוצץ בעת ארוחת ערב חגיגית שעמדה להיערך בהשתתפות אישים בולטים בחיים הפוליטיים, ביניהם המיניסטר לשעבר ואז'ני ומנהיג הליברלים קארולי ראשאי (Rassay Károly). שני אלה ומכובדים אחרים אחרו להגיע למקום וניצלו, אולם תשעה יהודים נהרגו בהתפוצצות ו־23 נפצעו קשה. מיד לאחר ההתפוצצות נערכה סמוך למקום הפגנה של אנטישמים צעירים. כדרכה לגבי התנקשויות ביהודים — נהגה המשטרה בסלחנות, אולם נוכח הסערה הציבורית והתגובות הנזעמות בארצות חוץ אי־אפשר היה לעבור על הפשע בשתיקה והיה צורך להעמיד את האשמים לדין. שניים נידונו למיתה, היתר נשפטו לתקופות מאסר מחמש עד עשר שנים, אחד זוכה.

בדצמבר 1923 התנקשו טרוריסטים בנשף שנערך ע"י ארגון נשים יהודי בעיר צ'ונגראד (Csongrád); שלוש נשים (אחת מהן לא־יהודיה) נהרגו ו־40 נפצעו (אף הן נשים ברובן).

הציר הבריטי בבודאפאשט הודיע ביולי 1923 על תוכנית של "המאדיארים המתעוררים", לפוצץ את בית הכנסת הגדול שבבודאפאשט (הכוונה בוודאי לזה שברחוב דוהאנ' — Dohány utca).

הארגון, שייצג את הקו הימני הקיצוני ונקט בשיטות של טרור, היווה סכנה לא רק ליהודים אלא גם לעצם יציבותו הפוליטית והחברתית של המשטר — אולם נוכח עוצמתו הפוליטית והתמיכה שהושיט לשלטון, אי אפשר היה לנקוט נגדו אמצעים נמרצים. "המאדיארים המתעוררים" היו אחד הגורמים שעליו נשענה מפלגת השלטון, "המפלגה המאוחדת" של ראש הממשלה באטלאן; ראש המדינה הורטי נעזר בהם כדי לסכל את הנסיון שעשה המלך לשעבר קארל הרביעי לבית האבסבורג, ב־1921, לחזור לכס מלכותו. בנסיבות אלה אי־אפשר היה להוציא את הארגון אל מחוץ לחוק — ועל כן העדיפה הממשלה לרסנו ע"י החדרת "יסודות מתאימים" אל תוך הנהגתו.

קשרי חוץ

"המאדיארים המתעוררים" טיפחו קשרים עם ארצות שמחוץ להונגריה — עם הארצות השכנות, שבהן נמצא מיעוט הונגרי, ועם ארצות אחרות, שבהן היו ארגונים בעלי שאיפות דומות. בארצות השכנות פעלו סוכנים של "המתעוררים" לשם גיוס חברים ולטיפוח רוח האירדנטה, ואילו בארצות אחרות, ובייחוד בגרמניה, נעשו נסיונות לשיתוף פעולה עם תנועות הימין.

מגע הדוק קיים הארגון עם מפלגתו של הגנראל לודנ־דורף ועם המפלגה הנאצית שהיתה אז בראשיתה. ב־1923 נתגלה קשר נגד ממשלת הונגריה, בראשות אישטואן באטלאן — והוא עמד להתבצע בשיתוף עם הלאומנים הבאווריים שבראשות לודנדורף והיטלר. התוכנית כללה גם חיסולם של יהודי הונגריה. החוגים הלאומנים בבאווריה תמכו ב"מתעוררים" גם בכסף.

קשרים הדוקים ביותר טיפחו "המאדיארים המתעוררים" עם התנועה הפאשיסטית באיטליה. עוד לפני עלותו לשלטון, יתמוך בשאיפות הרוויזיוניסטיות של הונגריה.

מגעי "המתעוררים" עם בעלי שאיפות דומות בארצות חוץ הקיפו גם את אוסטריה, וכן חוגים לאומניים אוקראיניים ופולניים, שאנשיהם באו לבודאפאשט. ההונגרים ניסו להרחיב קשריהם גם עם ארצות שמעבר לים — עם ארצות הברית ויפאן.

"המתעוררים" בהונגריה ראו את עצמם כעומדים במרכזה של תנועה ימנית בינלאומית גדולה, וניסו אף לכנס בבודאפאשט קונגרס של מה שקראו "האינטרנציונאל הלבן".

במערכת קשרי החוץ של הימין הקיצוני ההונגרי יש חשיבות מיוחדת לקשרים עם הנאצים בראשית שנות ה־20. בכך הונח היסוד לתמימות דעים ולשיתוף פעולה לעתיד לבוא. השניים שניסו לקשור קשר משותף ב־1923, הגזעני ההונגרי גו'מבו'ש והיטלר, הגיעו לשלטון בארצותיהם בעת ובעונה אחת: הראשון בספטמבר 1932 והשני ביניואר 1933. תמימות הדעים ביניהם חזרה ונתחדשה (גו'מבו'ש היה ראש הממשלה הראשון שביקר אצל היטלר) בסימן השקפת העולם המשותפת, ותוך הסתמכות על "המאבק" המשותף בעבר.

בראשית שנות ה־30 התמעטה והלכה חשיבותם הפוליטית של "המאדיארים המתעוררים". באותה עת עלו לזירה הפוליטית ארגונים אחרים של הימין הקיצוני, אשר נשאו את חותמו של הנאציונאל־סוציאליזם העולה.

הימין הקיצוני — הרכב ואידיאולוגיה

מראשית שנות ה־30 ואילך משתלטות והולכות על החיים הפוליטיים בהונגריה קבוצות שונות של הימין הקיצוני הלאומני, והן מתייצבות נגד המערך השמרני־ליברלי השליט. קבוצות אלה כללו "מאדיארים מתעוררים", אינטלקטואלים (בייחוד בפרובינציות), פקידי ממשלה, ויסודות שונים של המעמד הבינוני. רבים מאלה האחרונים היו חסרי מעמד ובטחון כלכלי מחמת המצוקה הכלכלית ששררה באותה עת. כמה מאנשי האריסטוקראטיה מצאו גם הם דרך אל קבוצות אלה. יסוד בולט בימין הקיצוני היוו הגרמנים־השוואבים שבהונגריה. משקל מיוחד הקנתה לקבוצות הימין השתתפותם הפעילה של קציני צבא; בדרך

כלל היתה ניכרת אהדה לימין ולאידיאולוגיה שלו בקרב הקצונה (שאף בתוכה היה ניכר היסוד הגרמני, בייחוד בדרגות העליונות).

עלייתם של הנאצים לשלטון הגבירה את הכרתו העצמית של הימין והיתה לו מקור של השראה; במיוחד קסמה האנטישמיות של היטלר. אנשי הימין האמינו כי מגרמניה תבוא ישועתה של הונגריה.

תחת השפעתן של הדעות הנאציות החלו להתהוות בהונגריה מפלגות וקבוצות, שכינו עצמן נאציונאל־סוציאליסטיות. האידיאולוגיה שלהן בכללה הועתקה מהנאצים, והן אימצו להן בייחוד את התיאוריה הגזענית.

הגזענות ההונגרית היתה תערובת של המיתוס המאדיארי הקדום עם גזענות "מדעית" מודרנית, בתוספת של סיסמאות סוציאליות. לסיסמאות אלה נודעה משמעות יותר מאשר לדעות הגזעניות, שכן מכוחן של אותן סיסמאות נמשכו שכבות רחבות אל קבוצות הימין.

הימין בהונגריה טבע מונח חדש: "הדמוקראטיה הגזענית", שהועמד כניגוד לדמוקראטיה במובנה המקובל, שאותה כינו "דמוקראטיה יהודית" (היתה זו שיטה מקובלת ורווחת בהונגריה באותה תקופה, לפסול כל דבר שאינו רצוי ע"י הדבקת התואר "יהודי"). הדמוקראטיה ה"יהודית" — טוען הימין — דוגלת במתן זכויות פוליטיות למעמדות המדוכאים; הדמוקראטיה הגזענית לעומת זאת חייבת לדאוג תחילה לתיקונים סוציאליים שיקלו על המצוקה, ורק לאחר מכן אפשר יהיה להרחיב את הזכויות הפוליטיות, כי אז לא תהיה צפויה סכנה בהרחבת זכויותיו של העם.

לפיכך דרש הימין ריפורמה אגרארית (זו היתה אחת הבעיות הסוציאליות החמורות), חיזוק מעמד האיכרים הזעירים, מיסוי פרוגרסיבי. בייחוד נתנו דעתם למצבם של הפועלים: "יש למנוע את ניצול החברה העובדת ע"י הפאראזיטים היהודים, וזאת בדרך של תיקונים לפי רוח הזמן. מגיני הגזע חייבים לתמוך בתיקונים סוציאליים שירגיעו את הרעבים, יושיעום ממצוקתם וישימו קץ ליאוש הכללי; וכשיתברר לו, לעם העני, שהמדינה דואגת לו — אזי יירגע ויתייחס בשוויון נפש אל ההסתה המהפכנית" (מתוך דברים שנאמרו בקונגרס "המאדיארים המתעוררים" ב־1925).

דמאגוגיה סוציאלית כזו היתה אופיינית לתנועות הימין הקיצוני באותו פרק זמן; היא נועדה למשוך את הפועלים מהשפעתה של הסוציאל־דמוקראטיה. ואכן הצליחו הסיסמאות הללו למשוך אל תנועות הימין חלקים של הפרולטאריון, בייחוד בכפרים.

הימין הקיצוני — מפלגות וזרמים

הארגונים הראשונים של הימין נתכוננו בשלהי מלה"ע ה־1 ע"י ג'ולא גו'מבו'ש. בדצמבר 1918 הוא יסד את "חברת ההגנה המאדיארית הארצית" (הידועה בראשי התיבות של שמה — MOVE). לאחר הפלת המשטר הקומוניסטי היתה החברה מרכז של שאיפות האירדנטה; "המאדיארים המתעוררים" היו הזרוע המבצעת של החברה.

ב־1923 פרש גו'מבו'ש ממפלגת הממשלה, ויסד את "מפלגת העצמאות הלאומית", שנודעה בשם "מפלגת הגנת הגזע" (Fajvédő Párt). מפלגה זו פעלה בזירה הפארלאמנטארית והפיצה את האנטישמיות הגזענית.

ב־1931 החלה תקופת המפלגות הנאציונאל־סוציאליסטיות למיניהן. לא נמנה כאן את הסיעות והקבוצות השונות; נציין אך את הצד השווה שבהן: קבלת האידיאולוגיה הנאצית והסמלים החיצוניים של הנאציזם, טיפוח התודעה הגזענית, הטפה למה שקרוי במינוח של הזמן "התחדשות נפשית ומוסרית של הגזע המאדיארי". מעל כל אלה עומדת שנאת ישראל.

היו אמנם הבדלים זעירים בין קבוצה אחת לשנייה, שהתבטאו בהדגשת צד זה או אחר של האידיאולוגיה הנאצית, וכן בטיב השכבה והמעמד של הנמנים עם הקבוצות השונות. ההתפלגות לקבוצות היתה אופיינית לנאצים ההונגריים, ומקורה בחילוקי דעות אישיים בין המנהיגים. כקודמיהם, האנטישמים במאה ה־19, כן גם הנאצים בהונגריה בשנות ה־30 לא היו נוחים לדור בכפיפה אחת וכל אחד מהם הקים סיעה לעצמו.

"צלב החץ"

על אחת ממפלגות אלה ראוי לעמוד במיוחד — היא מפלגת "צלב החץ" של פרנץ סאלאשי (Szálasi), שמילאה תפקיד גורלי בשואת יהודי הונגריה.

סאלאשי היה קצין צבא, וכמרביתם חדור היה גם הוא דעות ימניות קיצוניות ושאף להחזיר להונגריה תפארת גדולתה. את דעותיו בעניין זה הביע ב"אידיאולוגיה" שלו, שאותה כינה "הונגריזם" (Hungarizmus, ומכאן שם תנועתו, "התנועה ההונגריסטית" Hungarista Mozgalom).

כמו ביתר האידיאולוגיות הימניות של הזמן, כן גם בזו של סאלאשי תפסה מקום השאלה היהודית. וכך הוא אומר: "ההונגריזם... קובע, שהיהדות אינה דת אלא גזע. היהודים מהווים גזע זר שדבר אין לו עם המאדיארים. הם לא הביאו מעולם כל קורבן בשביל הכלל ההונגרי, ועל כן אין להם זכות לחיות בתוכו. ההונגריזם אינו גורס אנטישמיות אנטי־יהדות) אלא אַ־שמיות [כלומר חסינות בפני היהודים]. ההונגריזם לא ינהיג חוקי יהודים, משום שחוקים משמעם זכויות ואילו ליהודים אין זכויות. הם אפילו אינם זכאים לחיות בתוך האומה, שאותה הם עשקו עד עתה..." (סאלאשי, 1936 Ut és Cél, עמ' 10; מובא ע"י קליין, ביבליוגראפיה, מס' 125).

את פתרון שאלת היהודים רואה סאלאשי בהגירתם ההמונית.

ב־1935 פרש סאלאשי מהצבא, ויסד מפלגה בשם "מפלגת הרצון הלאומי", שממנה נתהוותה אחר כך מפלגת "צלב החץ". בין היסודות השונים שהצטרפו אל מפלגה זו או שאהדו אותה, יש להזכיר במיוחד את הקצונה, שעמה טיפח סאלאשי קשרים גם אחרי פרישתו מהצבא. כמה וכמה מאנשי הצמרת של הצבא ההונגרי היו קרובים אל דעותיו של סאלאשי; שנאת ישראל המסורתית בקרב הקצונה

(שרבים בתוכה היו גרמנים־שוואבים) קיבלה ביסוס "אידי־אולוגי" בהשקפותיו ה"הונגריסטיות" של סאלאשי. דבר זה אינו נעדר משמעות נוכח התפקיד הגורלי שמילא הצבא ההונגרי בגיוס היהודים לעבודות כפייה ובהשמדתם.

יסוד אחר, שבלט ב"תנועה ההונגריסטית", היה אנשי המיעוט הגרמני בהונגריה. הם רכשו בתוכה השפעה מכרעת, והגבירו את מגמת השיתוף עם גרמניה עד שתנועה זו נעשתה למכשיר הראשי בידי הגרמנים לקידום האינטרסים שלהם בהונגריה. ומיותר להטעים, שהאלמנט הגרמני המכריע שבתוך "צלב החץ" העמיק בה עוד יותר את שנאת ישראל.

המפלגה משכה חברים ואוהדים יותר מיתר תנועות הימין. ב־1938 זכתה בייצוג פארלאמנטארי, ומכאן החלה עלייתה, עד שנעשתה לגורם פוליטי בעל משקל במחצית הראשונה של שנות ה־40.

לסיעות הימין הקיצוני היתה השפעה אידיאולוגית ופולי־טית מרובה מאמצע שנות ה־30 ואילך. בתעמולתן האנטי־יהודית הגסה והבלתי מרוסנת הרעילו את האווירה הציבו־רית, החדירו בדעת הקהל את הארס האנטי־יהודי באינטנ־סיביות מרובה והצליחו לשכנע את הציבוריות ההונגרית כי יש להוציא את היהודים מתוך מערכות החיים בארץ.

מצבו הפוליטי של הקיבוץ היהודי

באפריל 1921 עלה לשלטון אישטואן באטלאן, שכיהן כראש ממשלה עד אוגוסט 1931. תקופת שלטונו מסמנת יציבות מדינית, והיא עומדת בסימן המאמצים לשיקומה הפוליטי והכלכלי של המדינה. לשם ייצוב כלכלתה של המדינה היה צורך בשיתוף פעולה עם ההון היהודי, שעדיין היה בעל משקל במשק ההונגרי, ועל כן נדרשה "התפייסות" עם היהודים. מדיניותו היהודית של באטלאן היתה מכוונת לכך. אולם הדבר לא היה נתון כולו בידיו, שכן הימין הקיצוני (שהיה מיוצג גם בתוך מפלגתו) לא נתן לו יד חופשית בעניין זה. האווירה האנטישמית שנשתררה בחל־קים נרחבים של דעת הקהל מנעה מראש כל חזרה אל המשטר הליבראלי שלפני מלה"ע ה־1. מכל מקום נשמר בימי באטלאן בטחון חייהם ורכושם של היהודים, ובחיים הכלכליים לא היו הגבלות מיוחדות זולת אלה שהועמדו על דרך החדירה אל המקצועות החופשיים ע"י הנומרוס קלאוזוס.

נוכח הפגיעה החמורה בשוויון הזכויות של היהודים ע"י אותו חוק, היתה חשיבות מהבחינה היהודית לחוק משנת 1926, בדבר הבית העליון של הפארלאמנט ההונגרי. לפי חוק זה היו הקהילות היהודיות זכאיות לבחור שני רבנים כחברי הבית העליון, כמייצגי העדה היהודית, בדומה לעדות הדתיות האחרות שבמדינה. אמנם לא היה כאן חידוש עקרוני, שכן חוק שוויון הזכויות של העדה היהודית משנת 1896 הקנה ליהודים את זכות הייצוג בבית העליון, אולם הדבר לא בוצע אז למעשה. עתה נבחרו שני רבנים לכהונה זו: הרב עמנואל לו"ב מסאגאד כנציג הניאולוגים, והרב קופל רייך, רבה של העדה החרדית בבודאפשט, כנציג החרדים.

לפי חוק משנת 1929 קיבלה העדה היהודית ייצוג גם ברשויות מחוזיות ועירוניות.

בספטמבר 1932 נתמנה ג'ולא גו'מבו'ש לראש הממשלה. שמו כבר נזכר כאחד מראשי הימין הקיצוני ומנהיג מפלגת הגזענים. השאלה היהודית העסיקה אותו עוד ב־1918. בתזכיר שחיבר אז (לא ברור אם נתפרסם בדפוס) ניסה להוכיח, על יסוד נתונים סטאטיסטיים, שהשפעתם של היהודים בהונגריה היא הרסנית.

מינויו עורר, כמובן, דאגה בקרב היהודים, ועל כן ראה צורך להרגיע אותם. באחד מנאומיו הראשונים כראש ממש־לה, באוקטובר 1932, אמר גו'מבו'ש בבית הנבחרים: "...אני מבקש לדבר גלויות. כפרוטסטאנטי אני שואף לשלום בין העדות הנוצריות. זאת מבקש אני להשיג גם עם היהודים. היהדות ההונגרית יכולה לצפות ממני כי אדבר עמה גלויות ובכנות מעל בימה זו... ליהודים אני אומר בגלוי ובכנות, כי שיניתי את דעתי. אותו חלק של היהדות המכיר בגורלו המשותף עם אומתנו — אני רואה בו אחים כמו באחי המאדיארים. ראיתי במלחמה גיבורים יהודיים, אני מכיר יהודים הנושאים את עיטור הזהב, ואני יודע כי הם לחמו באומץ. אני מכיר יהודים חשובים המת־פללים יחד עמי למען הגורל ההונגרי, ואני יודע כי לגבי אותו חלק של הקיבוץ היהודי שאינו רוצה או אינו יכול להתאים עצמו אל חיי החברה של אומתנו — הרי היהודים עצמם יהיו הראשונים להוקיע אותם".

היו שפקפקו בכנות הודעה זו, שנועדה לא רק להרגיע את היהודים ולזכות בתמיכתו של ההון היהודי, אלא גם לעורר אימון כלפי השלטון ההונגרי החדש בארצות חוץ. אחרים קיבלו את דבריו כאות לשינוי שחל בדעותיו, ופירשום כמתיחסים לדעותיו הגזעניות, אך במה שנוגע להגבלות שיש להטיל על היהודים לא שינה דעתו.

ואכן, נעשו בתקופת שלטונו של גו'מבו'ש הכנות להגבלת חלקם של היהודים בחיי הכלכלה. לכלל תחיקה ממשלתית בעניינים אלה לא הגיעו הדברים באותה עת; גו'מבו'ש ניסה "לשכנע" את היהודים, שהם "יפנו מרצונם" מקום לנוער הנוצרי. ללא לחץ מצד הממשלה.

יורשו של גו'מבו'ש בראשות הממשלה, קלמן דאראנ'י (Darányi), שנתמנה באוקטובר 1936 לאחר מות קודמו, כבר לא הסתפק ב"שכנוע", הוא יזם את "החוק היהודי" משנת 1938 המטיל, בדרך של חקיקה ומדיניות רשמית, הגבלות על היהודים בחיי הכלכלה והתרבות.

חקיקה אנטי־יהודית זו מסמנת את שקיעת מעמדם הפוליטי של יהודי הונגריה ומבשרת ראשיתו של אותו תהליך, שהביא לחורבנה של יהדות הונגריה בשלהי מלחמת העולם השנייה.

בירורים והערות

לפרק הראשון: ימי הביניים

הידיעות על ראשית התישבותם של היהודים בהונגריה הן מועטות מאד. אין אנו יודעים אל נכון אימתי באו היהודים הראשונים לארץ זו ומהיכן באו, אולם עצם מציאותם

בפרובינציה פאנוניה נחשבת עתה כדבר ודאי, לאור מימצאים ארכיאולוגיים. מצבו הנוכחי של המחקר בתחום זה מסוכם בחיבורו של שייבר, ביבליוגראפיה, מס' 32.

בשנת 896 השתלטו שבטי המאדיארים על המישור שבין הנהרות טיסא ודאנובה וכוננו בה את מה שעתידה להיות ממלכת הונגריה. שבטים אלה, בטרם באו לארצם החדשה, ישבו פרק זמן בארצם של הכוזרים, ובאן באו בקשרים הדוקים עם עם הכוזרים שקיבל את היהדות. משיצאו המאדיארים לכבוש להם ארץ חדשה נספח אליהם גם שבט כוזרי — הכבארים. ההיסטוריון שמואל כהן (בחיבורו "תולדות היהודים בהונגריה", ביבליוגראפיה, מס' 34) משער, כי אותם הכבארים היו יהודים; נמצא איפוא כי יהודים היו שותפים למאדיארים בכיבוש נחלתם החדשה. חיזוק להשערה זו מוצא כהן — בין השאר — בכך, שמכתבו של חסדאי אבן שפרוט אל מלך הכוזרים ותשובתו הועברו באמצעות יהודי הונגריה. לדעת כהן מעיד הדבר על קרבתם של יהודים אלה אל הכוזרים.

בכתב העת של החברה ההיסטורית ההונגרית נמתחה ביקורת הדוחה מכל וכל את השקפתו של שמואל כהן: "יהדותם של המאדיארים המתנחלים היא היפותיזה נועזת שאין לה כל בסיס רציני... שאלה אשר הדיון בה חסר תועלת לחלוטין, והחדרתה המאונסת להיסטוריה הקדומה של האומה נעדרת כל סיבה..." (Nagy Gyula, in: Századok, 1884, p. 894).

במסקנות המחקר החדש בבעיה ההיסטורית המורכבת של הכוזרים אין למצוא סימוכין להשערתו של כהן. לדעת א"ג פולאק (כזריה, תשי"א, עמ' 185) ספק הוא אם אותם כוזרים שבאו עם ההונגרים שמרו על דת ישראל; הוא סבור, כי "הכוזרים של הונגריה היו... רק קיבוץ לא גדול של אדונים, אשר התבוללו עד מהרה בקרב נתיניו" (שם, כנ"ל).

להשערתו של כהן, שהועלתה במסגרת דיון מדעי, היתה משמעות מעבר לעניין המדעי: היא עשויה היתה לחזק את זיקתם ההדדית של יהודים ומאדיארים ולהעמיק את תחושת הקשר ההיסטורי. חיבורו של כהן יצא ב־1884, בתקופת התפשטותה של האנטישמיות, והיתה איפוא חשיבות אקטואלית להדגשת הקשרים ההיסטוריים הקדומים בין היהודים והמאדיארים.

בחיבורו האפולוגטי של ואנאציאנאר (ביבליוגראפיה, מס' 24) הובאה השערתו של כהן דרך ודאי: "בין המאדיארים כובשי המולדת היה מספר רב של בני הדת היהודית" (עמ' 15—16). בשנות ה־20, ואחר כך בעת הדיון על החוק היהודי ב־1938, הסתמכו היהודים על "השתתפותם בכיבוש המולדת ע"י ארפאד". האנטישמים מצדם שמו טענות אלה ללעג ולקלס (ראה Képviselőházi Napló — פרוטוקול ישיבת בית הנבחרים, 10.5.1938, עמ' 402; 420—421).

מן המאה ה־11 ואילך גדל הקיבוץ היהודי בהונגריה ע"י הגירה מארצות חוץ. ב"צ דינור (תולדות ישראל — ישראל בגולה, כרך ראשון, מהדורה שניה, תשי"ט) מביא תעודה בה נאמר כי בשנת 1098 הודיעו לדוכס בוהמיה ברטיסלב כי יהודים רבים גמלטו, ואחרים מעבירים בחשאי את רכושם, בחלקם לפולין ובחלקם להונגריה (עמ' 335). דינור מעיר בקשר לכך שהעברת הרכוש נתאפשרה הודות לקיומו של יישוב יהודי בארצות אלה. לדעת שמואל כהן, הגירה זו היא שגרמה לחקיקתם של חוקי היהודים ע"י המלך קלמן (בערך ב־1100) בנוגע לעסקי כספים ומסחר.

חוקי היהודים בימי הביניים שימשו נושא לכמה מחקרים (ראה ביבליוגראפיה מס' 28, 43, 44). במקורם הלטיני הובאו חוקים אלה בכרך הראשון של Monumenta Hungariae Judaica. לדעת הלמאר (ביבליוגראפיה מס' 43), מצבם של היהודים, כפי שזה נראה מתוך מעשי החקיקה, היה נוח, כי היה כרוך בכך אינטרס של המלכות; אולם הכמורה, האריסטוקראטיה והאצולה לא התייחסו אליהם באהדה.

על ישובי היהודים בהונגריה ומספרם בימי הביניים המאוחרים דן שמואל כהן בנספח י"א שבחיבורו הנזכר בביבליוגראפיה שלנו (מס' 34). לפי הערכתו ישבו בבודא בתקופה שקדמה למלחמת מוהאץ' (1526) כ־2,500 יהודים. באו'דנבורג (Ödenburg, בהונגרית: Sopron) ישבו כ־500 יהודים. אולם חוקר תולדות הכלכלה ההונגרית בימי הביניים המאוחרים, פראנץ קובאץ' (Kováts) מוכיח על יסוד חקירות סטאטיסטיות־היסטוריות, כי הנתונים האלה אינם הולמים את המציאות ההיסטורית. מספר היהודים בערים כמו בודא, או'דנבורג ופרסבורג לא עלה על 3—6 אחוז מכלל האוכלוסיה, ולפי זה ישבו בבודא כ־250—300 יהודים ובאו'דנבורג 100—200.

עוד קובע קובאץ', כי בדרך כלל מספר המקומות שבהם ישבו יהודים בהונגריה בימי הביניים המאוחרים הוא קטן יותר מזה שבגרמניה, לעומת זאת מספר היהודים בכל מקום היה גדול יותר, כלומר, שהישוב היהודי היה מרוכז.

מחקרו של קובץ' בא כמבוא לכרך הרביעי של התעודות והוא אחד המחקרים היסודיים בתולדות הכלכלה של יהודי הונגריה: עיקר עניינו — הגטו היהודי בפרסבורג בימי הביניים ועסקי הכספים של היהודים בעיר זו בימי הביניים המאוחרים.

לפרק השני: תקופת השלטון התורכי

כיבושה של הונגריה ע"י התורכים וחלוקתה לשלוש רשויות מהווים נקודת מפנה בתולדות היהודים בארץ זו. הישוב היהודי נפגע קשות ע"י מלחמות וגירושים ומספר היהודים התמעט במידה מרובה. במשך המאות ה־16 וה־17 באו להונגריה יהודים מארצות שונות והרכבו של הישוב היה עתה שונה מאשר לפנים.

התופעה הבולטת בתחום ההתיישבות היהודית בהונגריה בתקופה זו היא התהוותו של ישוב ספרדי באיזור שבשלטון התורכי ובטרנסילוואניה. על יחסי אשכנזים וספרדים בבודא אנו למדים מספרי ההלכה של הזמן ובייחוד מחיבורו של

הרב אפרים הכהן, בעל שו"ת "שער אפרים". נראה, כי היה־סים בין ספרדים לאשכנזים לא היו נעדרים חיכוכים, בייחוד במה שנוגע למנהגים (השווה: ביבליוגראפיה, מס׳ 51). בטראנסילוואניה לא היו בעיות כאלה כי לא היה שם ישוב אשכנזי קדום.

הישוב הספרדי בהונגריה היה בגדר תופעה ארעית. הוא לא הטביע רושם עמוק על דמותה של היהדות ההונגרית, ועם הסתלקות התורכים בשלהי המאה ה־17 יצאו גם הספרדים במידה שלא התבוללו בתוך הרוב האשכנזי.

במחקרו על התיישבות היהודים בהונגריה אחרי מלחמת מוהאץ׳ קובע בו׳כלר (ביבליוגראפיה מס׳ 53), כי בראשית המאה ה־17 מתחילה הגירתם של יהודי פולין והיא גוברת באמצע המאה, בעיקבות גזירות ת"ח ות"ט בפולין. עדויות ישירות על בואם של פליטי הגזירות אין בו׳כלר מביא; אולם הדעת נותנת כי אכן באו פליטים להונגריה, כשם שבאו ליתר הארצות הסמוכות לפולין. יהודי הונגריה עמדו במגע עם אחיהם שבפולין בעניני דת ודין ובדרך מסחרם עברו בהונגריה. לדעת בו׳כלר, (שם) עורר הדבר את הגירתם להונגריה. מכאן ועד מחצית המאה ה־19 היתה ההגירה מפולין — בעיקר מגאליציה — אחד הגורמים הראשיים בהתהוותו של הקיבוץ היהודי בהונגריה.

בשנת 1670 גורשו היהודים מווינה ומקצתם נאחזו באחוזות של אצילים במערב הונגריה. כאן היה אמנם ישוב יהודי קדום וקיומו לא פסק לחלוטין, ומגורשי וינה היוו לו תוספת היזוק.

על ראשית בואם של יהודים לטראנסילוואניה יש בידינו עתה תעודות חדשות, ומתוכן מתברר כי יהודים היו מצויים כאן ב־1492 (ראה איואני, ביבליוגראפיה מס׳ 39); אולם נראה כי לא היתה זו התיישבות של קבע. ידיעה ראשונה על סדרי ציבור מאורגנים היא משנת 1591; לפי ידיעה זו היה קיים בי"ד בקרלסבורג.

התנועה המשיחית של שבתי צבי נתפשטה גם בהונגריה, אולם מתוך המקורות והמחקרים בנושא זה נראה, כי הונ־גריה לא היתה מהמרכזים החשובים של התנועה. במקור האנטי־שבתאי "ציצת נובל צבי" נזכרת העיר בודא כמה פעמים. במחקרו המקיף על שבתי צבי מביא ג׳ שלום (ע׳ 467) דבריו של הקונסול הבריטי באיזמיר, ריקו (Rycaut), שנסע ב־1666 מקושטא לבודא ומספר על התפשטות הידי־עות על שבתי צבי מהעיר האחת לעיר השנייה.

הידיעות על ההתעוררות המשיחית בין היהודים עשו רושם גם בקרב לא־יהודים, ובוודאי על רקע זה יש לראות את הידיעה על ההתוועדות היהודית שנתקיימה, כביכול, בהונגריה בשנת 1650. הידיעה באה בקונטרס שנתפרסם בלונדון ב־1683, ובאו בו ידיעות הנוגעות ליהודים ולתנועה השבתאית. בדף השער של אותו קונטרס נאמר, כי הוא כולל בין השאר A Relation of the Great Council of the Jews Assembled in the Plains of Agayday in Hungaria in 1650 to examine the Scriptures Concerning Christ. By S. B. an Englishman there present. המחבר, שצוין בראשי תיבות שמו, הוא Samuel Brett, שהיה בהונגריה ב־1650 והיה כאילו נוכח באותה אסיפה ואף מתאר אותה בפרטות. סיפור המעשה נושא עליו חותם מיסיונרי והעניין כולו נראה לכאורה בלתי מציאותי, בייחוד נוכח העדר ידיעות על כך במקורות ההיס־טוריים היהודיים. אעפ"י כן יש חוקרים הנוטים לראות בסיפורו של בראֶט גרעין היסטורי; לפי זה המכוון הוא לאסיפה יהודית שנתקיימה באמת ב־1650 לא הרחק מבודא, באיזור השלטון התורכי, ובה נידונה כאילו העמדה כלפי שבתי צבי (ראה: Kelen F., Az 1650-iki zsidó zsinat-ról, in: Magyar Zsidó Szemle VIII [1891]).

ברם, באותה עת שבתי צבי עוד טרם "נתגלה"!

מקום נרחב לעניין זה מוקדש במאמרו של סופר הונגרי ידוע, Kultsár István (1760—1828) על תולדות יהודי הונגריה, שפירסם על דפי עתונו Hazai tudosítások ב־1807.

על התנועה הפראנקיסטית בהונגריה יש ידיעות בעלות ערך בחיבורו של א"י ברוור, "גליציה ויהודיה" (תשכ"ח). ד"ר ברוור גילה איגרת שנכתבה בשנת תק"ס (1800) ע"י המרכז הפראנקיסטי באופנבאך אל הפראנקיסטים הנסתרים בפלך מארמורש (עמ׳ 264—274; וראה עוד עמ׳ 211, 227, הערה 86, שם).

לפרק השלישי: המאה השמונה־עשרה

על תולדות יהודי הונגריה במאה ה־18 מצוי בידינו חומר תעודתי עשיר, שנתפרסם בכרכי ה־Monumenta Hungariae Judaica, מתוך ארכיונים בהונגריה ומחוצה לה. תעודות אלה דנות בעיקר בעניינים של מעמד משפטי ויחסים כלכליים, שהיו שטחי המגע הראשיים בין יהודים לרשויות. כן בא כאן חומר רב שעניינו דין־ודברים בין יהודים לשאינם יהודים.

בין התעודות האלה יש חשיבות מיוחדת לאלה אשר בהן נרשמו תוצאות הרישומים של האוכלוסיה היהודית (Conscriptiones Judaeorum) בזמנים שונים במאה ה־18. אלה הם מקורות ראשונים במעלה להכרת ההתפתחות הישובית, הנתונים הדמוגראפיים והתנאים הכלכליים.

הרישומים אינם מיפקדים במובן המודרני של מושג זה, שכן הם אינם מקיפים את כל התושבים ואינם מתבצעים בעת ובעונה אחת בארץ כולה. הרישומים בתקופה זו נערכו לשם צרכים פיסקאליים ומינהליים, כגון הטלת מסים וגיוס לצבא.

רישומים של האוכלוסיה היהודית נערכו פעמים אחדות במחציתה הראשונה של המאה, בשנים: 1725, 1727, 1735—1739, 1745. הרישום היה מפורט למדי וכלל, נוסף על שם הנרשם, את ארץ מוצאו, את בני משק ביתו, התעס־קותו ורכושו. סיכומי הרישומים האלה באו במאמרים של גרינוולד־שייבר, ואמבר (בביבליוגראפיה מס׳ 65, 66). בכרך השביעי של התעודות נתפרסם החומר התעודתי של רישו־מים אלה.

ראוי לציין, כי רישומים כאלה נערכו באותה תקופה גם

בארצות אחרות של הקיסרות ההאבסבורגית. על בוהמיה ראה: ר' קסטנברג־גלדשטיין, מיפקד יהודי ביהם שמחוץ לפראג בשנת 1724, רבעון "ציון", ט' (תש"ד); על מיפקד יהודי גאליציה לאחר סיפוחה לאוסטריה ראה: א"י ברוור, גליציה ויהודיה (תשכ"ה), פרק שלישי.

על המעמד המדיני־משפטי יש חומר מרובה בתעודות, והדברים טעונים עוד חקירה מסכמת.

משטר הקהילות בהונגריה נתגבש במאה ה־18, וממנו נקודת המוצא להבנת סדרי החיים הפנימיים במאות ה־19 וה־20. תיאור מסכם וממצה של מבנה הקהילה היהודית באירופה המרכזית בתקופה שקדמה לאמנציפאציה ימצא המעיין בחיבורו של יעקב כץ "מסורת ומשבר" (תשי"ח) שדבריו בעניין זה נסמכים, בין השאר, על קבצי תקנות של הקהילות במוראביה ובהונגריה.

סדרי הקהילה בהונגריה הושפעו הרבה מאלה שבמוראביה, שממנה באו רבים מיהודי הונגריה במאה ה־18. בידינו שני קבצי תקנות של קהילות מוראביה: תקנות מדינת מעהרין (ת"י—תק"ח), מהדורת ישראל היילפרין (תשי"ב), ותקנות ניקולשבורג, מהדורת אברהם נ"צ רות (תשכ"ב) — ומתוכן ניתן ללמוד בדבר מקור ההשפעה על קהילות הונגריה. כך, למשל, ניכרת השפעה של תקנות מוראביה על תקנות קהי־לת לושבריין (Lovasberény) משנת 1740 (ראה תקנות מדינת מעהרין, עמ' 272, 283). השפעה על חייה הפנימיים של היהדות ההונגרית בתקופה זו בתחום התורני באה מרבה של פראג, הרב יחזקאל לנדא; העניין נדון במאמרי מ' ריכטמן (ביבליוגראפיה, מס' 203).

ספרות רחבה למדי נכתבה על רבני הונגריה ומקצתה נרשמה בסעיף י"א של הביבליוגראפיה. חומר ביוגראפי על רבנים מצוי עוד בהקדמות לספרי ההלכה לסוגיהם שנתחברו ע"י חכמי הונגריה. הללו טרם נרשמו ריישום ביבליוגראפי מרוכז ומספרם מגיע להרבה מאות והם אוצרים בתוכם חומר היסטורי למכביר, המצפה עוד לעיבודו.

בעיה מרכזית בתולדות יהודי הונגריה במאה ה־18, וגם לאחריה, היא היחס שבינם לבין הערים. אף בתעודות תופס עניין זה מקום בולט. בשנות ה־20 וה־30 של המאה הנוכחית נתפרסמו כמה וכמה מחקרים על הבורגנות ההונ־גרית וניכרת בהם האהדה כלפי מעמד זה במאבקו עם היהודים. לדעת מאיוש (Mályusz E., A magyarországi polgárság a francia forradalom korában, in: Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts, vol. I [1931] — הבורגנות ההונגרית בתקופת המהפכה הצרפתית — והשווה עוד מאמרו — Geschichte des Bürgertums in Ungarn, in: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, vol. 20 [1929]) גרמה המדיניות הפרו־יהדית של הקיסר יוסף השני להכבדת תנאי החיים של הבורגנות, שהתרגלה במשך דורות למבנה הכלכלי הקיים, ומבנה זו נתערער עתה ע"י חדירת היהודים. הבורגנות ראתה את הסכנה הצפויה לה, אולם לא היה לאל ידה למנוע שקיעתה, עד שפיגנתה מקומה ליהודים במחציתה השנייה של המאה ה־19. אכן, נתערער מעמדה של הבורגנות, אולם דומה שהגורם העיקרי לכך נעוץ בתמורות שחלו בסדרי המשטר הפיאודלי בשלהי המאה ה־18 ובראשית המאה ה־19. על עניין זה דן Oszetzky D., A hazai polgárság, 1935 (הבעיות החברתיות של הבורגנות בהונגריה בעת ערעור המשטר הפיאודלי), עמ' 39—47; 104—110.

תקנותיו של הקיסר יוסף השני לגבי היהודים סוכמו ע"י דובנוב, דברי ימי עם עולם, כרך שמיני, סעיף 3 (על הונ־גריה בקיצור נמרץ), וע"י מאהלר, דברי ימי ישראל דורות אחרונים, ספר שני, סעיף 59. הנוסח הלטיני של פקודת הסובלנות ליהודי הונגריה (Systematica Gentis etc. משנת 1783) פורסם ע"י שאנדור ביכלר ב־ Magyar Zsidó Szemle vol. 13 (1896), עמ' 367—374. נוסח אנגלי של הסעיפים הנוגעים לחינוך — אצל מושקוביץ (ביבליוגראפיה, מס' 164, נספח א').

על יהודי הונגריה בתקופת יוסף השני ראה מאמרו החשוב של מרצאלי (ביבליוגראפיה מס' 71), הנסמך על חקירות ארכיוניות מקוריות. לדעתו, "החל יוסף השני להקל מעל היהודים את עול העבדות של ימי הביניים", וזאת מתוך נימוקים "כמעט הומאניים". עם זאת אין היהודים נהנים מזכות אזרחות, אף כי בהונגריה סבורים באותה עת כי אכן העניק הקיסר ליהודים זכות זו. אחד מסופרי הזמן, אנטאל סירמאי (Szirmay) כותב, כי היהודים קיבלו זכות אזרחות מהקיסר; היהודים אף הם ראו בתקנותיו יותר ממה שהיה בהן באמת, כפי שיש לראות מתוך קונטרס שהוציאו יהודי או־בודא ב־1785: Freudiges und öffent- liches Dankopfer der Altofner Juden... (ראה Ballagi Géza, A politikai irodalom Magyarországon [1888] 1825-ig עמ' 215).

על כל פנים נפתחו בתקופה זו אפשרויות חדשות בפני היהודים. אלה מהם שביקשו לעסוק בעבודת אדמה זכו להקלות; ראה ההוראות בעניין זה במאמרו של מאנדל (ביבליוגראפיה, מס' 73); על מדיניות החינוך של הקיסר ראה אצל מושקוביץ (שם, מס' 164); וכן קצבורג (שם, מס' 224, סעיף ב').

עוד עלינו לתת דעתנו לידיעות המופיעות בתעודות שלפנינו בדבר המרות דת של יהודים, בייחוד במאה ה־18. ההיסטוריונים שמו לב לכך זה מכבר (ראה מאמרו של ריכטמן; ביבליוגראפיה, מס' 63 עמ' 310 ואילך; גרינוואלד, שם, מס' 177 עמ' 25—26). עתה יש חומר תעודתי לחקר התופעה. מומרים ומקרי המרה הנזכרים בתעודות שב־MHJ הם בערים, בייחוד בפאשט. המניעים היו בוודאי תועלתיים, שכן רשויות העיר היו נותנות סיוע למומרים (שם, כרך 9, תעודה מס' 838 משנת 1729; 905, 1733; 942, 1735; ועוד). העיר פרסבורג סייעה גם היא למומרים מבני העיר (שם, שם, 568, 1717; 599, 1721; 601, 1721). נוסף על כך קיבלו המומרים גם "עידוד" מוסרי; נציג מועצת העיר

בודא היה משתתף בטכסי ההטבלה (שם, כרך 11 מס׳ 807, 1728). בהסבת להמרה היתה ניכרת ידם של אנשי מסדר הישועים (שם, שם). רבים מהמומרים הנזכרים בתעודות היו מעורבים במעשים פליליים — כגון גניבה, פגיעה גופנית, מעשי זימה (שם, כרך 9, מס׳ 600, 1721 ; 618, 1723 ; 651, 1725 ; 729, 1738 ; שם, כרך 3, עמ׳ 902—903, 1729, 1731, ועוד). עובדה זו, כמובן, אינה מקרית. המומרים באו מהשכבות הנמוכות שבציבור היהודי ולעתים עצם ההמרה היתה קשורה באותם מעשים פליליים. בקבלת הנצרות סברו העבריינים כי ייקל עגשם ואולי אף ייפטרו ממנו כליל.

אמנם מצאנו מומרים גם ממעמדות הביניים ואף מהעילית שבציבור היהודי. י״י גרינוואלד (קורות התורה והאמונה, [ביבליוגרפיה מס׳ 177], עמ׳ 25) מביא את המעשה בהרב שלמה פרסבורגר מנאגי־קאניז׳א שהמיר דתו ב־1760 לאחר מריבות שהיו לו עם אנשי קהילתו (דברי גרינוואלד נסמכים על ה״אלגמיינע צייטונג דס יודנטומס״, 1842, עמ׳ 97, 130). על דפי הכרך האחד־עשר של התעודות הובאו כמה וכמה מסמכים על אודות סוחר מבודא, גוטליב מתיאס אופנאר (Ofner), שהמיר דתו וזכה בשל כך לזכויות יתירות: קיבל אזרחות ושוחרר מתשלום מסים לשנה. מכל מקום לא שפר חלקו ; הותר לו לסחור רק בקמעונות ואף היה נתון להטרדות הן מיהודים והן מבני דתו החדשה (שם, כרך 11 — ראה במפתח השמות). אולם אין ספק כי אלה מקרים היוצאים מהכלל וכמותם מצאנו בכל הארצות. בדרך כלל באו המומרים מאנשי השכבות הנמוכות, כאמור, וכבר העמיד על כך ריכטמן במאמרו הנ״ל.

רשמנו כאן ידיעות אחדות הנוגעות לעניין המרת דת במאה ה־18 ומהן ניתן להסיק כי התופעה היתה מצויה וקיבלה עידוד מגורמים שונים בחברה ובשלטון. עוד טעון הדבר חקירה, האם היתה המרת הדת בתקופה זו רווחת יותר מאשר בתקופות קודמות.

לפרק הרביעי: המאבק לשוויון זכויות ותמורות פנימיות

הספרות ההיסטורית רואה באסיפה הלאומית משנת 1790/91 ראשיתה של תקופה חדשה ביחס אל היהודים, ומכאן ואילך מסתמן יחס חדש כלפיהם. היסטוריונים יהודיים במאה ה־19 נוטים לראות את הדברים באספקלריה של זמנם ורואים מגמה ליבראלית באסיפה זו (ראה ביבליוגראפיה, מס׳ 77). אולם ספק אם ראיה כזו הולמת את המציאות ההיסטורית. הנכון הוא כי נעשו נסיונות להתאים את מצב היהודים לתנאים המשתנים, אולם זאת במסגרת הפיאודאלית והמעמדית הקיימת.

תעודות האסיפה הלאומית ביחס ליהודים כלולות בפרוטוקול הנדפס של האסיפה Diarium comitiorum regni Hungariae anni 1790 . . . Buda 1791 וכן בנספחיו. החיבור המסכם על האסיפה הוא של ההיסטוריון היהודי־הונגרי הידוע Marczali H., Az 1790/91—iki ország-gyülés I—II, Budapest 1907 ובו נתונים גם על היהודים. חלקים מהעצומה של היהודים אל האסיפה פורסמו ע״י לו׳ב (ביבליוגראפיה מס׳ *251) ובהונגרית ע״י Büchler S., De Judaeis, in : IMIT Évkönyv 1900.

משנת 1790 ואילך מתרבה מספרם של החיבורים הדנים על היהודים, במיוחד או במסגרת השאלות הפוליטיות של הזמן. ההשקפות על היהודים, כפי שהן באות לביטוי בספרות הפוליטית ההונגרית, נידונו ע״י Ballagi G., A politikai irodalom Magyarországon 1825—ig, Budapest 1888 (הספרות הפוליטית בהונגריה עד 1825), עמ׳ 611 ואילך.

הדיון הציבורי על היהודים בהונגריה במחציתה הראשונה של המאה ה־19 תואר בספרות ההיסטורית היהודית בדרך כלל מתוך הבלטת הדעות הליבראליות שנשמעו בדיון זה. אבל ראיה מאוזנת של הדעות וגיווני הדעות שבדיון זה מחייב לשים לב גם אל מה שאינו תואם את העמדה הליברלית. אמנם היתה ניכרת עמדה כזו, ובנסיבות הזמן ודאי שהיה בזה משום חידוש, אולם דומה כי אין מקום לומר שההשקפה הליברלית היתה הדומינאנטית.

כפי שיש לראות מחיבורו של Ballagi Géza, Az 1839/40-iki országgyülés visszhangja az iroda-lomban, 1890 (האסיפה הלאומית משנת 1839/40 והדיה בספרות) — לא פגה הזרות שבין היהודים לחברה הלא־יהודית גם אחרי ההקלות שניתנו ליהודים ע״י האסיפה הלאומית. אכן, היהודים הכירו תודה בעד הקלות אלה, אולם לא חשו שאלה מחייבות אותם להסתגל אל הלשון ואל התרבות המאדיארית. להיטותם של כמה סופרים יהודיים, כגון מוריץ בלוך ומוריץ רוזנטאל (זה האחרון בחיבורו A zsidó és a korszellem Európában, 1841 — היהודי ורוח הזמן באירופה) להתבוללות עד כדי התערטלות מהדת היהודית, עוררו אך מורת רוח בתוך הציבור היהודי והעמידו דוהו על הסכנה הצפויה ליהדות מהשתלבות ללא מעצורים.

כאמור בפרק הרביעי למעלה, סבור היה או׳טוו׳ש כי הפתרון של השאלה היהודית היא בהתמזגות עם הנצרות. מתוך מקורות שנתפרסמו בתקופה האחרונה עולה עניין זה ביתר בירור. או׳טוו׳ש רואה את הרפורמה הדתית כדרך אל התמזגות היהודית בתוך הנצרות, ראה Scheiber S., Eötvös levele Bloch Mórichoz, in : Református Egyház, 1953 (מכתבו של או׳טוו׳ש אל מוריץ בלוך — שטרם פורסם), וכן : — Eötvös József, Naplójegyzetek Gondolatok, 1864—1868, Budapest 1941, pp. 68—69 (רשימות יומן ומחשבות של או׳טוו׳ש מהשנים 1864—1868); וראה עוד ביבליוגראפיה, מס׳ *84, שם מראי מקומות לדעותיו על קושטו בשאלה היהודית, כפי שהובאו בפרק זה.

בספרות ההיסטורית היהודית ניסו ״לתרץ״ את עמדתו השלילית של סאצ׳אנ׳י כלפי היהודים. עמדתו נבעה, לדעת צ׳טני (ביבליוגראפיה, מס׳ 80), לא מטעמי דת אלא מחמת זרות לאומית. החשש של סאצ׳אנ׳י מפני השוויון אינו נובע מהתנגדות ליהודים בתור כאלה אלא בא מתוך חרדה למעמד האצילים ההונגרי, שהוא חייב, לדעת סאצ׳אנ׳י, למלא אותן פונקציות שממלאים עתה היהודים (ראה ביבליוגראפיה, מס׳ 78).

יש לציין, בדרך כלל, כי כתביו המרובים של סאצ'אנ'י — חיבורים בענייני כלכלה וחברה, נאומים, יומנים ורשימות שונות (מהם שנתפרסמו לראשונה רק בעשרות השנים האחרונות), טרם נבדקו באופן שיטתי מצד האספקטים היהודיים שבהם, ובדיקה כזו עשויה להעלות נקודות חדשות בסוגיה זו. מכל מקום, המגמה הכללית של דעותיו ביחס ליהודים נראית ברורה.

עניין מהפיכת 1848 והיהודים נידון בהרחבה בספרות ההיסטורית היהודית. איגנאץ אייגהורן פירסם חיבור על נושא זה עוד ב־1851 (ראה ביבליוגראפיה, מס׳ *86) ובו הוא נוקב במספר של 20,000 יהודים שהשתתפו במלחמת החרות, וכמה היסטוריונים מקבלים הערכה זו; ראה גרינוואלד, (ביבליוגראפיה, מס׳ 91) וכן S. Baron, The Impact of the Revolutions of 1848 on Jewish Emancipation, in: Jewish Social Studies, vol. XI (1949). אולם אין סימוכין לקביעה זו. ההיסטוריון היהודי החשוב באלא ברנש־טיין, שכתב מונוגראפיה על נושא זה (ראה ביבליוגראפיה, מס׳ 87) הצליח לזהות רק 2,200 לוחמים יהודיים; אמנם הוא מצביע על הקושי בקביעת השתייכותם הדתית של המתגייסים, אף על פי כן רחוק מספרו זה מאומדנו המוגזם של אייגהורן. ראה עוד לעניין זה ביבליוגראפיה, מס׳ 97, עמ׳ 32, הערה 54. הפרעות בהונגריה בתקופת המהפכה תוארו בחיבורו של י׳ טורי, מהומה ומבוכה במהפכת 1848, 1968.

התמורות הפנימיות ביהדות ההונגרית מתחילות להתהוות עם חדירת רעיונות ההשכלה. תאור הרקע הכללי של ההשכלה היהודית בקיסרות ההאבסבורגית ימצא הקורא בספרי־הם של פ. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, ספר ראשון, תרפ״ח, פרק תשיעי; יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ראשון, הוצאה שנייה, תשי״ב, שיעור שישי; דיונים מיוחדים על השירה העברית בהונגריה — ראה ביבליוגראפיה, מס׳ 264—268.

חדירת ההשכלה והמגעים עם הסביבה הלא־יהודית הביאו להופעת דעות בעד תיקונים בדת. בכיוון זה השפיעה התנועה הדומה בגרמניה וכן הסנהדרין של נפוליון, שהיו לו הדים בהונגריה. בין בעלי הדעות האלה יש להזכיר את הרב משה קוניצר, רב בבודא בשנים 1828—1837, שהיה אחד המשכילים התורניים של הזמן, ואת דוד הכהן פריזנ־האוזן (בערך 1758—1828) שהטיף לתיקון המבנה הכלכלי של חיי היהודים ולחינוך רבנים לפי רוח הזמן. ב־1806 ערך פריזנהאוזן תוכנית להקמת בית מדרש לרבנים והגיש אותה לשלטונות (נוסח התוכנית במקורה הגרמני הובא ע״י ביכלר במאמרו, ביבליוגראפיה, מס׳ 240, עמ׳ 114—115). ראש המתקנים בהונגריה היה אהרן חורין שעליו דובר בפרק הרביעי; על דעותיו במסגרת תנועת התיקונים בכללה ראה צבי זהבי, תנועת ההתבוללות בישראל, ירושלים 1941. חליפת המכתבים שבין חורין לבין גריסהאבר בעניין הדת הובא בספר ״מזכרת פאקש״, חלק א׳, ירושלים תשכ״ב, עמ׳ 17—26.

הרפורמה הקיצונית לא היכתה שורשים בהונגריה אבל הנטיות לתיקונים, ומה שנחשב בעיני המשכילים כשכלול הסדרים על חיי הדת, נתפשטו, ותוך כדי כך נתערערו חיי הקהילות. והדברים אמורים לא רק בקהילות שבהן נמצאו אנשי שני המחנות במחיצה אחת אלא גם בקהילות חרדיות, בייחוד על רקע היחס אל החסידות. מחלוקת טיפוסית מסוג זה מתוארת במאמרו של א״מ ישראלי, ״מחבר פלאי שנתגלה״, ״סיני״, ס״ד (תשכ״ט).

באסיפת הרבנים בפאקש ב־1844 נעשה נסיון הידברות בין שני המחנות. תאור מפורט על מהלך האסיפה הובא ב״אלגמיינע צייטונג דס יודנטומס״ (ביבליוגראפיה, מס׳ 246), וכן בחיבורו של כהן (שם, מס׳ 247) — מתוך אהדה לשיטתם של הנוטים לתיקונים מתונים ובייחוד הרב ליב שוואב. הגרסה החרדית בעניין זה — בספר ״מזכרת פאקש״, חלק א׳, עמ׳ 109—116; וכן בחיבורו של גרינ־וואלד, ביבליוגראפיה, מס׳ 177.

על תחומי התפשטותה הגיאוגראפית של החסידות בהונגריה יש תעודה מעניינת: כתב פשרה משנת 1845 בין כולל פרושים לבין כולל החסידים בירושלים בעניין חלוקת ההכנסות הבאות מהונגריה. באותה תעודה נמנו בשמותם המחוזות ה״שייכים״ לחסידים, כלומר, שהכנסותיהם באות לקופת כולל חסידים, והמחוזות שתרומותיהם הן לכולל פרושים. ברור שחלוקת ההכנסות לכאן או לכאן היא בהתאם להשתייכות ה״עדתית״ של תושבי המחוזות השונים. התעודה נתפרסמה, עם הערות, ע״י ב׳ דינבורג (דינור), ״מאר־כיונו של החכם באשי ר׳ חיים אברהם גאגין״, מאסף ״ציון״, ד׳ (תר״ץ).

על הקשרים שבין יהודי הונגריה וא״י בימי הביניים המאוחרים ראה ביבליוגראפיה, מס׳ 299—299*, על המאה ה־19 — חיבורו של זהבי, שם, מס׳ 302. זהבי מבקש להוכיח כי ה״חת״ם סופר״ פעל למען התיישבות חקלאית בא״י עוד ב־1799 ויש לראות בו, בחת״ס, את הראשון ל״חובבי ציון״. כמו כן, סבור זהבי כי יש השפעה ישירה מה״חת״ם סופר״, דרך הרבנים אלקלעי ונאטונאק, על הרצל. על שיטה זו ערערו מבקרים (צויינו בביבליוגראפיה, מס׳ 302).

על יחסם של חוגי המתבוללים אל הציונות המדינית בראשיתה יש ללמוד ממאמרים שנתפרסמו על דפי Magyar Zsidó Szemle בשנים 1899—1914. בדרך כלל ניכרת במאמרים אלה המגמה לשלול מהציונות את מהותה הפולי־טית ולהעמידה כעניין של עזרה ליהודי פולין ורוסיה ורומניה הנתונים במצוקה. התוכיר נגד הציונות משנת 1907 נתפרסם שם, כרך 25 (1908) — Az izr. országos irodájának véleménye a "Magyarországi czionista szervezet kérvénye tárgyában" (חוות דעת הלשכה המרכזית של יהודי הונגריה בדבר בקשת ההסתדרות הציונית בהונגריה [לאישור תקנותיה]). הפולמוס על הציונות בתוך המחנה החרדי התנהל על דפי כתב העת הרבני ״תל תלפיות״ שבעריכת הרב דוד צבי הכהן קצבורג, והם רשומים במפתח של כתב עת זה (ביבליוגראפיה, מס׳ 273). העניין נדון במא־מרי בן־מנחם (ביבליוגראפיה, מס׳ 303—304), וראה עוד

לעניין זה: ג' קצבורג, "לשיטתו התורנית והלאומית של הרב משה שמואל גלזנר", בתוך: ספר זכרון ליהדות קלוז'־קולוז'ואר בעריכת מ' כרמלי־ווינברגר, תש"ל. הרב גלזנר היה האישיות הרבנית החשובה ביותר בין הציונים בהונגריה.

לפרק החמישי: היהודים בחיי הכלכלה

האספקט הכלכלי בתולדות היהודים בהונגריה הוא הצד המוזנח ביותר בספרות על נושא זה. העניין היה מחוץ לתחום ההתעניינות של ההיסטוריונים היהודיים — בוודאי מפני שהנושא היה "עדין". חדירתם של היהודים לחיי הכלכלה עם התהוותו של הקאפיטאליזם היה אחד מנושאיו העיקריים של הפולמוס האנטישמי, ולא היה זה איפוא נושא מתאים לחקירה מצד ההיסטוריונים היהודיים בהונגריה. הללו התעלמו בדרך כלל מנושאים שהיתה להם נגיעה להווה או לעבר הקרוב.

בנוסף על הגורם הזה קיים גם גורם נוסף שבוודאי הקשה על העבודה בחקר ההיסטוריה הכלכלית של יהודי הונגריה — והוא היעדר עבודות כלליות בחקר הקאפיטאליזם ההונגרי בכללו, ועומד על כך סאקפו' (Hóman-Szekfü, Magyar történet, vol. V [1943] עמ' 645). מאז חלה התקדמות בשטח זה, שההיסטוריוגראפיה ההונגרית נתנה דעתה עליה במיוחד, כמובן מתוך נקודת השקפה מארכסיסטית.

תאור כללי של תהליכי החדירה היהודית לכלכלה הקא־פיטאליסטית בהונגריה ימצא הקורא בחיבורו של קצבורג, ביבליוגראפיה, מס' 97, פרק שני.

לפרק השישי: האנטישמיות בתקופה הדואליסטית

העניין נדון בהרחבה בחיבור הנזכר בביבליוגראפיה, מס' 97. כאן יש להוסיף עוד את חיבורו של לאצקו (שם מס' 127), עמ' 26—31, שבו הוא דן על האנטישמיות בתקופה הדוא־ליסטית, כרקע לתאור תנועות הימין הקיצוני בשנות ה־30 וה־40. הבחנותיו ראויות לתשומת לב, כאופייניות להשקפה המארכסיסטית בסוגיה זו. נקודת המוצא של השקפה זו היא, כי שורשיה של האנטישמיות נעוצים בניגודים המעמדיים שנתהוו עם התפתחות הכלכלה הקאפיטאליסטית והמשברים שהחריפו את הניגודים האלה. המחבר מדגיש עוד את הדיפרנציאציה המעמדית שבציבור היהודי — מעמד בעלי ההון הגדול וההון הבינוני מכאן, הפועלים והאינטליגנציה מכאן. אלה הראשונים התאמצו להסתגל אל המעמד השליט, ואילו האחרונים נטו במידה בולטת אל התנועות המתקדמות.

נסיון לאינטרפרטאציה מארכסיסטית של האנטישמיות ההונגרית בתקופה הדואליסטית נעשה בחיבורו של Hege-düs Sándor, A tiszaeszlári vérvád, 1966. לדעתו, האנטישמיות היא אחד ממרכיביה של הלאומנות ההונגרית. בתור מכשיר להטעיית ההמונים היתה האנטישמיות לחלק אורגאני מהאידיאולוגיה ה"רשמית" של המעמדות השליטים. בהתאם לכך רואה האגאדו"ש את עלילת טיסא־אסלאר כמכשיר לגיוס המוני העם לטובת האינטרסים הכלכליים של מעמד הג'נטרי, שנידון לכליון בעיקבות התפשטותו של הקפיטאליזם. הפולמוס מסביב לעלילה היה מאבק בין הקידמה לבין הריאקציה (בהקדמה).

לעניין הנישואין האזרחיים בתור תריס בפני האנטישמיות ראה בעמ' 97—98 בחיבור המובא בביבליוגראפיה, מס' 97; שם גם מראי מקום למובאות מדברי אישטוצי. המובאה מדברי באבי'ץ — מתוך: Vernon D. Barker, Foundations of Magyar Society, in: Slavonic and East European Review, vol. 11 no. 32 (January 1933), p. 392. הדברים נגד פיקלר הם מתוך Jehlicska Ferenc, Pikler Gyula belátásos elmélete, 1908, pp. 276—277.

לפרק השביעי: המאבק להכרה בדת היהודית

מאמר מסכם על פרשת המאבק הפוליטי למען השוואת העדה הדתית היהודית ימצא הקורא בביבליוגראפיה (מס' 104). מאמריו של וילמוש ואז'וני על נושא זה, שנתפרסמו בשעתם על דפי השבועון היהודי Egyenlőség קובצו באוסף נאומיו ומאמריו — Vázsonyi Vilmos Beszédei és Irásai, כרך ראשון (1927), פרק שני. בין השאר ניתן כאן נוסח העצומה משנת 1892, שהוגש ע"י היהודים אל בית הנבחרים (עמ' 50—54). במאמר בשנת 1925, אגב דיון בעניין אחר, מזכיר ואז'וני את מאבקו למען השוויון הדתי, בניגוד לדעתם של נכבדי העדה היהודית, שהיו מוכנים להתפשר עם הממשלה בעניין זה (שם, כרך שני, עמ' 468).

עמדת החרדים המצדדים בשוויון באה לביטוי בספרו של ארנטייל (ביבליוגראפיה, מס' 105), שבו הוא מתפלמס בחרי־פות עם יצחק רייך, נשיא הלשכה המרכזית של קהילות החרדים, שהתנגד למלחמת השוויון.

תזכיר הכנסייה הקאתולית מ־1892 נמצא במקורו בארכיון הממלכתי בווינה ונתפרסם בחלקו במאמר המובא בביבליוגראפיה, מס' 104.

לפרק השמיני: העדה היהודית בסימן הפירוד

הפירוד הפנימי היא התופעה האופיינית לחיים הפנימיים של הקיבוץ היהודי בהונגריה והעניינים הקשורים בכך נידונו הרבה בספרות ההיסטורית, בדרך כלל מנקודת השק־פה סיעתית, ניאולוגית או חרדית. העמדה הניאולוגית המובהקת באה לביטוי בחיבורו של ואגאצ'יאגאר, ביבליו־גראפיה, מס' 158 (ארגונם של היהודים בארצות אירופה). עמדה ניאולוגית מתונה יותר — בחיבורו של גרוסמן (שם, מס' 93). העמדה החרדית הובעה בחיבוריו של יקותיאל יהודה גרינוואלד (שם, מס' 177, 236), וראה עוד שם, מס' 251. מקורות על הקונגרס ובירורים בקשר להם — שם, מס' 250.

הרוחות לא נרגעו גם אחרי הפירוד, והחיכוכים בין שני המחנות לא פסקו. מי שהיה מיניסטר לדת ולהשכלה בשנים 1905—1906, ג' לוקאץ', כותב בזכרונותיו (Lukács Gy., Életem és Kortársaim, כרך ראשון, עמ' 154), שהתאמץ

לשים קץ למריבות ולצורך זה היה בדעתו לכנס קונגרס ארצי של היהודים. זו היתה דרישת הניאולוגים שהועלתה בתזכירם ב־1906 (ביבליוגראפיה, מס׳ *162).

אחד המסמכים החשובים לתולדות הפירוד בין החרדים למחדשים הוא "פסק בית־דין" שיצא מאסיפת רבנים שנת־כנסה בעיר מיכאלוביץ (Michalovce ,Nagymihály) בסלו־באקיה) ב־1866. הפסק כולל תשעה סעיפים שבהם נאסרו חידושים שהונהגו בבתי הכנסת של המחדשים, כגון דרשה בגרמנית או בהונגרית; בימה ליד ארון הקודש ולא באמצע, כנהוג; בניית מגדל לבית הכנסת; מלבוש מיוחד לחזן, ועוד. על הפסק החתומים 24 רבנים ודיינים, ועוד 43 הוסיפו חתימתם לאחר מכן. רוב החתומים הם רבנים חסידיים. מאלף הדבר, שכמה מגדולי רבני החרדים, ביניהם הרב אברהם שמואל בנימין סופר בעל ה"כתב סופר" והמהר"ם שיק לא חתמו על הפסק, אף שהם התנגדו לחידושים אלה והדומים להם לא פחות מחבריהם. אולם דעתם היתה שאין זה רצוי לפרסם את הדברים ברבים, בין השאר גם מטעם זה שהרשות ראתה את החידושים בעין יפה, וכן משום שדרשה בגרמנית, או בלשון יידיש שהיתה קרובה לגרמנית (בייחוד במחוזות המערביים) היתה מקובלת גם בקהילות של חרדים.

חלוקת יהדות הונגריה לפי הקהילות ב־1908 היתה כדלקמן:

	אורתודוכסיות	ניאולוגיות	סטאטוס קוו	בס"ה
קהילות ראשיות	306	181	68	555
קהילות מסונפות	1,321	329	150	1.800
בס"ה	1,627	150	218	2,355

לפי נתוני המיניסטריון לדת ולהשכלה, מובא ב־Izraelita családi naptár ,1910—11 עמ׳ 41.

כפי שמתברר מטבלה זו, רק 23% מכלל הקהילות הן קהילות ראשיות, ובהן מוסדות קהילתיים, רבנים ודיינים, והן בעלות סמכויות מנהליות בענייני רישום לידות, נישואין ופטירות. יתר הקהילות מסונפות לאלה וכפופות להן. שיעור היחס בין קהילות ראשיות לקהילות מסונפות שונה הוא מאוד בין הזרמים השונים. בין קהילות החרדים רק 18% הן קהילות ראשיות, היתר הן מסונפות. אלה הן הקהילות הכפריות הקטנות, שהיו מצויות בייחוד באזורים הצפוניים־מזרחיים של הונגריה, שם התרכזו המוני החרדים. לעומת זאת, למעלה מ־35% מכלל קהילות הניאולוגים הן קהילות ראשיות — שכן הניאולוגים התרכזו בעיקר בערים. בזרם "סטאטוס־קוו" כ־31% מהקהילות הן ראשיות.

האמור כאן מתייחס למספר הקהילות — וזה של הקהילות האורתודוכסיות היה גדול פי שלושה מאלה הניאולוגיות. אין בידינו נתונים לגבי מספר הנפשות בקהילות של הזרמים השונים, אבל ברור הוא שמספר האורתודוכסים אינו עולה בשיעור כזה על מספר הניאולוגים ונראה כי אין הוא עולה בכלל. הקהילות האורתודוכסיות הן מרובות אבל מעוטות אוכלוסין, לעומת זאת הקהילות הניאולוגיות מע־טות, אבל מספר הנמנים עליהן מרובה.

לגבי המצב אחרי מלחמת העולם הראשונה — השוה פרק שנים־עשר, בסופו.

לפרק התשיעי: יהודים בחיי הרוח

הנתונים על היהודים במקצועות החופשיים הם על פי נתוני הלשכה הארצית לסטאטיסטיקה לשנת 1910, מובאים ע"י ונציאנר (ביבליוגראפיה, מס׳ 24), עמ׳ 479. וראה עוד שם, עמ׳ 471—478 לסטאטיסטיקה של תלמידים יהודיים באוני־ברסיטאות.

חלקם של היהודים בחיי הרוח בהונגריה בדורות האחרו־נים היה אחד הצירים הראשיים שעליו סובב הוויכוח בין יהודים ללא־יהודים ואחד ממוקדי הפולמוס האנטישמי.

על התפקיד השלילי שמילאה האינטליגנציה היהודית — ביתר דיוק: האינטלקטואלים ממוצא יהודי — עמד, בין השאר, היסטוריון הונגרי ידוע, ג׳ולא סאקפו׳ (Szekfü Gyula), בחיבורו שעשה רושם רב ועורר פולמוס ער בשעתו Három nemzedék ("שלושה דורות ואחריהם" — מהדורה חמישית, בודאפאשט 1938 — היסטוריה של הונ־גריה במאה התשע־עשרה והעשרים). התופעות השליליות של הראדיקאליזם השמאלי נובעות, לדעת סאקפו׳ מכך, שבחלקה הגדול היא מורכבת מיהודים. ראדיקאליזם זה, המיוצג ע"י יהודים, "הצטיין" בשטחיות ז׳ורנאליסטית וב־העדר שורשים. חיבור אחר הנוגע בשאלת מקומם של היהו־דים בחיי הרוח הוא זה של ג׳ולא פארקאש Farkas Gyula, Az asszimiláció kora a magyar irodalomban (תקופת ההתבוללות בספרות ההונגרית בתקופת 1867—1914, בודאפאשט 1938). הכותב וחיבורו אינם מגיעים למעלת הספר שהוזכר קודם; המחבר, שהיה מנהל הקולגיום ההונגרי בברלין, הושפע מתורת הגזע הנאצית. הוא טוען שבתקופת 30—40 השנים שעברו מ־1867 נהרסה הרוח ההונגרית ע"י חדירתם של מתבוללים גרמניים וביחוד יהודים. כמה וכמה מטובי המבקרים וחוקרי הספרות התווכחו עם פארקאש והוכיחו, כי תאורו הוא חד צדדי ומתעלם מכך, כי לא רק יהודים אלא גם לא־יהודים פעלו והשפיעו על הספרות ההונגרית של התקופה (ראה ,.Schöpflin A Asszimiláció és irodalom, in: Nyugat 32 (1939) וראה עוד ביבליוגראפיה, מס׳ 276).

לפרק העשירי: שנות המלחמה והמהפכות

חיבורו של פטר אגושטון "דרכם של היהודים" יש בו עניין כגילוי דעת של אחד מראשי הראדיקאליזם הבורגני. ניתן ללמוד ממנו כי הקידמה המדינית והחברתית, שבה דגלו הראדיקאלים, אינה מחייבת בהכרח גישה מאוזנת לשאלה היהודית. אכן, רבים במחנה הראדיקאלי לא היו תמימי דעים עם אגושטון, אבל אין לומר כי דעתו היתה דעת יחיד. עמדתם של הסוציאליסטים והראדיקאלים ושאר בעלי הדעות השמאליות כלפי השאלה היהודית טעונה עוד חקירה ויש איפוא להסתפק לפי שעה במסקנה כי העמדה הביקור־תית כלפי היהודים ואף איבה כלפיהם, לא היתה נחלת הימין הריאקציוני בלבד.

הדיון על השאלה היהודית על דפי "המאה העשרים" עורר

אי־רצון בחוגי ההנהגה היהודית הרשמית. בחריפות רבה יצא נגד ויכוח זה עורך השבועון החצי־רשמי של הניאולוגים "Egyenlőség", שהשווה את הדיון לוויכוחים הדתיים של ימי הביניים. זו היתה עמדה טיפוסית לחוגי המתבוללים, שניסו לטעון כי שאלה יהודית אינה קיימת.

על הגורמים שהקלו נהירתם והתערותם של יהודים בתנועות הראדיקאליות עומד לאצקו (ביבליוגראפיה, מס׳ 127): אורח החיים העירוני, היעדר הזיקה למסורת וחוסר ההכרה הלאומית העמוקה, דיכוי והפליה גזעית ודתית — כל אלה עשו את היהודים מסוגלים לקליטה מהירה של הזרמים הדמוקראטיים והסוציאליסטיים החדשים. אכן, תופעות אלה צויינו גם ע״י מחברים אחרים, אולם מה שיש בו משום חידוש הוא ההערכה של לאצקו לגבי משמעויותיה של החדירה היהודית לתנועות הראדיקאליות. לאחר שהוא מציין שפועלים ואינטלקטואלים יהודיים תפסו מקום בתנועות המתקדמות וכן בהנהגתה של תנועת הפועלים, הוא אומר: "מסורותיהם השונות ותכונותיהם החברתיות [של היהודים] אף הטביעו חותם על התנועות הדמוקראטיות העירוניות, וזה הכביד, במקרים רבים ושלא מרצון, על הצטרפות לא־יהודים מבני אותו מעמד, שהיו בעלי מסורת שונה ונסיבות חיים אחרות. כל זה הקל על כך, שבתודעת הג׳נטרי ובדמגוגיה שלו ייהפך ל׳יהודי׳ כל זרם פוליטי או רוחני המכיל יסודות דמוקראטיים או סוציאליים" (עמ׳ 30). הבה נה זו בדבר החותם היהודי המרחיק לא־יהודים מהתנועות הראדיקאליות הנה מעניינת לא רק מצד עצמה, אלא גם מצד זה שהיא מופיעה בחיבור מארכסיסטי. כמדומה שזו הפעם הראשונה שההיסטוריוגראפיה המארכסיסטית ההונגרית מודה בקיומה של השפעה יהודית חזקה בתנועות השמאליות ובהשלכות שליליות של השפעה זו, שצמצמה את הבסיס שעליו נשענו תנועות אלה.

לפרק האחד־עשר: "הטרור הלבן"

האידיאולוגיה של "המאדיארים המתעוררים" מתוארת בהרחבה בתזכיר שהוגש לנציגי ארצות המערב בבודאפשט (ארכיון משרד החוץ הבריטי, FO371/3558; ארכיון משרד החוץ של ארצות הברית, 864.4016/17), ויצא גם בדפוס: Antisemitism in Hungary (1920).

על מספר חבריו של הארגון יש אומדנים שונים. דו״ח המשלחת של מפלגת העבודה נוקב מספר של מיליון חברים, אך זה מוגזם ביותר. הנציג האמריקאי בבודאפשט אומד את מספרם ב־80,000, והוא נראה קרוב יותר למציאות.

חומר חדש, הזורע אור על יחסו של הורטי אל קציניו המקורבים, שהיו מראשי כנופיות הטרור, מצוי באוסף מסמכיו הסודיים Horthy Miklós titkos iratai (בודאפשט 1962, גם בגרמנית).

ב־2 בנובמבר 1919 פירסם וילמוש ואז׳וני על דפי העיתון "נויס פסטר ז׳ורנאל" מאמר בשם "השאלה היהודית", שבו הוא מאשים את האינטליגנציה על כניעתה לבולשביזם (קובץ נאומיו וכתביו — נזכר למעלה בבירורים והערות לפרק השביעי — כרך שני, עמ׳ 262—266). כפי שהעלה המחקר החדיש, זכה המשטר הקומוניסטי לתמיכה, ולא רק מצד האינטליגנציה, בתקופה כי בכך תסתייע הונגריה ברוסיה הבולשביסטית במאבקה נגד הרומנים הפולשים (ראה C. A. Macartney and A. W. Palmer, Independent Eastern Europe לונדון 1962, עמ׳ 120, 164). על תמיכתם של קציני צבא במשטרו של בלא קון, ראה דברי ההיסטוריון הבריטי הידוע הרולד וו. טמפרלי (H.W.V. Temperly):

I do not know how far Béla Kun was supported by the mass of Magyar Jews, but he was also supported by a number of Magyar officers, as well as by a number of educated Jews. The argument that the Jews must now suffer because of Béla Kun seems very dangerous.

("איני יודע באיזו מידה נתמך באלא קון ע״י המוני היהודים המאדיארים, אבל הוא נתמך גם ע״י מספר קצינים מאדיארים, כשם שנתמך ע״י מספר יהודים משכילים. הטענה כי על היהודים לסבול עתה בשל באלא קון, נראית מסוכנת מאוד").

טמפרלי היה באותה עת יועץ במשרד החוץ, ודבריו נכתבו בשולי התזכיר הנ״ל של "המאדיארים המתעוררים" (בתיק הנ״ל של משרד החוץ הבריטי).

על גדודי ההגנה העצמית של הנוער הציוני, בהנהגת ארמין באראגי, ראה "ספר תולדות ההגנה", כרך שני, חלק שלישי, עמ׳ 1098. כדאי להוסיף, כי בין אנשי ההגנה שפעלו בתל־אביב בתקופת המאורעות ב־1921 היו שתי קבוצות של 30 איש מעולי הונגריה, שכולם היו קצינים וחיילים משוחררים מהצבא האוסטרי־הונגרי (ראה שם, כרך שני, חלק ראשון, עמ׳ 133). הדעת נותנת, כי היו אלה מפעילי אותן קבוצות של הגנה עצמית שפעלו בהונגריה בזמן הטרור.

לפרק השנים־עשר: יהודי הונגריה בשנות העשרים והשלושים

התופעה הבולטת בתולדות הונגריה ובתולדות היהודים בה בתקופה שבין שתי המלחמות הוא המקום המרכזי שתופסת הבעיה היהודית בתוך הבעיות הפוליטיות והחברתיות; וכך כותב חוקר מובהק של תקופה זו, מקארטני: "...[השאלה היהודית] מיועדת היתה למלא תפקיד שאין שני לו במדיניות הפנימית ובמדיניות הבינלאומית של הונגריה בתקופת טריאנון" (C. A. Macartney, October Fif-teenth, I (1957), p. 18).

חוקרים אחרים שעסקו בתקופה זו עומדים אף הם על חריפותה של השאלה היהודית. ראויים לתשומת לב בייחוד דבריו של סאקפי בחיבורו הנזכר בהערות לפרק השביעי למעלה, שבו מוקדש סעיף מיוחד לנושא "יהודים וקאפיטאליזם" (מהדורה חמישית, עמ׳ 440—450). לדעתו גברה בתקופה זו הזיקה בין היהודים לבין הקאפיטאליזם — וזאת מחמת נעילת שערי המקצועות החופשיים בפני היהודים.

בגימה של תרעומת מציין סאקפו׳ כי יהודי הונגריה לא ניצלו את האפשרויות הנתונות על ידי העלייה לא״י והכה־שרה החלוצית לקראתה (עמ׳ 445). הוא עומד על כך שההגירה מארצות מזרח אירופה נמשכה להונגריה גם בשנות ה־20 (לפי המספרים המובאים בעמ׳ 449—450 הגיע מספר המהגרים בשנים 1922—1924 לבודאפאשט בלבד ל־2,500) ומהגרים אלה לא יתבוללו — ולהם הוא מייעץ כי יאמצו לעצמם את הפתרון הציוני, ובכך גם ירפה המתח שבין אותם יהודים שכבר התבוללו — לבין המאדיארים.

תחושת חריפותה של השאלה היהודית, על רקע המצוקה החברתית והפוליטית אחרי מלה״ע ה־1, העלתה את האידי־אולוגיות האנטי־יהודיות השונות שתפסו מקום ניכר בדיון הפובליציסטי בשנות ה־20 וה־30. אידיאולוגיות אלה, המשותף להן והשונה שביניהן, עודן טעונות חקירה; בייחוד יש לברר את היחס שבין הרעיונות והתנועות הימניות לבין מאורעות תקופת השואה. ובקשר לכך יש עניין מיוחד בבירור דעותיו של פרנץ סאלאשי. מקארטני, בחיבורו הנ״ל (כרך א׳, עמ׳ 165) דן בדעותיו של סאלאשי על השאלה היהודית, ומגיע למסקנה כי דעות אלה היו הרבה יותר מתונות מאשר סבורים בדרך כלל. לא היתה אצלו — לדעת מקארטני — שנאת יהודים חולנית כזו של היטלר, שטרייכר או לאסלו אֲנדרא (זה האחרון היה מיוזמי וממבצעי גירושי היהודים בקיץ 1944). הפתרון של סאלאשי לשאלה היהודית בהונגריה היתה הגירתם ההמונית — והוא אף נכון היה להתיר ליהודים לקחת עמם את רכושם.

בתאור דעותיו של סאלאשי מסתמך מקארטני על כתביו משנות ה־30 ועל יומנו בכתב יד (תאורו ראה בחיבור הנ״ל, כרך א׳, עמ׳ XIII). אשר לדברי סאלאשי בכתביו — הנה הוא באמת גילה עמדה ״מתונה״ בשאלה היהודית באמצע שנות ה־30, וזאת מטעמים של ״מדיניות ריאלית״ (ראה חיבורו של לאצקו — ביבליוגראפיה, מס׳ 127, עמ׳ 56—57) אולם הדברים טעונים חקירה נוספת, בייחוד תוך השוואה עם היומן הנ״ל.

הימין האנטישמי בהונגריה קיים קשרים עם התנועות הדומות בארצות אחרות וחשוב מאוד לחשוף טיב הקשרים האלה. חומר לעניין זה בא באוסף של ויידליין (ביבליוגראפיה מס׳ 126) וכן בקובץ התעודות לתולדות הונגריה בשנות ה־20: Nemes D. (ed.), Iratok az ellenforradalom történetéhez, II, pp. 328, 330 (כתבים לתולדות המהפכה הנגדית). חומר חדש לעניין זה בא ביומנים של שניים מהידועים לשמצה בין פעילי הימין הקיצוני בשנות העשרים: פרונאי, ממנהיגי כנופיות הטרור הלבן, Prónay Pál, A határban a halál kaszál (1963) והכומר זאדראוץ Páter Zadravecz titkos naplója (1967) (יומנו הסודי של האב זאדראוץ), שהיה הבישוף הקאתולי של הצבא ההונגרי ובתקופה ידועה היה ממקורבי הורטי.

על הקשרים בין גרמניה להונגריה בשנים 1933—1944 ראה באוסף המסמכים הדיפלומאטיים Ránki-Pamlényi-Tilkovszki (eds.), A Wilhelmstrasse és Magyarország (1968), (וילהלם שטראסה [משרד החוץ הגרמני] והונגריה).

פרשת הנומרוס־קלאוזוס העסיקה את יהודי הונגריה ואת הגופים היהודיים בארצות חוץ בשנות ה־20. התנגדות ההנהגה הרשמית של יהודי הונגריה להתערבות בפני חבר הלאומים גרמה נזק פוליטי, כפי שמתברר מתוך מסמכי משרד החוץ הבריטי. ועדת החוץ המשותפת הציעה כי עניין הנומרוס קלאוזוס בהונגריה יובא להכרעתו של בית הדין הבינלאומי, אולם הממשלה הבריטית — שלעמדתה היה כמובן משקל רב — התנגדה להצעה זאת, ובין נימוקיה הוזכרה גם אותה עמדה של ההנהגה היהודית בהונגרית (תיק משרד החוץ בארכיון הממשלתי, לונדון FO371/10778 c 15195).

המדינאי הבולט בהונגריה בשנות ה־30 היה גו׳מבו׳ש, ששלטונו מסמן את ראשיתו של המפנה המכריע כלפי ימין ואת ההתקרבות לגרמניה.

בנאומו בבית הנבחרים עם מינויו כראש ממשלה (Képviselőházi Napló, 11.X.1932, vol. 11, p. 55 — הפרוטוקול של ישיבות בית הנבחרים) הודיע גו׳מבו׳ש כי שינה דעתו בשאלה היהודית. לפי מחקר חדש (Hans Beyer, Die ungarländsche Deutschtumfrage, in: Gedenkschrift für Harold Steinacker, München 1966) קשור הדבר במצב הכלכלי. בעת שעלה גו׳מבו׳ש לשלטון שרר מצב כלכלי חמור ביותר, וממנו סבל בייחוד המעמד הבינוני האינטלקטואלי. היו לו לגו׳מבו׳ש תוכניות להבראה כלכלית ולשם כך היה זקוק ליהודים. זמן קצר לאחר מינויו בא במשא ומתן עם היהודים ולאחר שבאו לידי הסכמה השמיע את הודעתו הנ״ל בבית הנבחרים, במסגרת נאום פרוגרמטי.

ביבליוגראפיה נבחרת

רשימה ביבליוגראפית זו כוללת מבחר מתוך ספרות ההיסטוריה של היהודים בהונגריה. הבחירה נעשתה מתוך תשומת לב לפירסומים חדשים על נושא זה, בייחוד בעברית ובאנגלית.

לא נכללו ברשימה זו פירסומים על קהילות, שמקומם בביבליוגראפיה של הערכים על קהילות אלה.

חיבורים שלשונם הונגרית, ניתן תרגום שם החיבור בעברית, בסוגריים.

התוכן

א. ביבליוגראפיה
ב. היסטוריוגראפיה והיסטוריונים
ג. אוספי תעודות
ד. חיבורים כלליים
ה. היהודים בפאנוניה
ו. ימי הביניים
ז. התקופה התורכית
ח. המאה השמונה עשרה
ט. המאה התשע עשרה והעשרים
י. חינוך
יא. רבנות ורבנים
יב. תמורות בחיים הפנימיים, השכלה, ריפורמה
יג. ספרות ומדע
יד. זרמים ותנועות

קיצורים

MHJ — Monumenta Hungariae Judaica
MZsSz — Magyar Zsidó Szemle
IMIT — Izraelita Magyar Irodalmi Társulat
(חברה יהודית הונגרית לספרות)

א. ביבליוגראפיה

1. שלמה שונמי, מפתח המפתחות. מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים תשכ"ה. ביבליוגראפיה של ביבליוגראפיות. על הונגריה ראה לפי המפתח.
2. *Kolozsváry-Borcsa* Mihály, A zsidókérdés magyarországi irodalma. Budapest n.d. (1943?). (הספרות על שאלת היהודים בהונגריה) המלקט — עיתונאי אנטישמי ידוע, ומגמתו היתה לסייע ל'מחקר' של השאלה היהודית. באו בו כ־3100 רישומים ביבליוגראפיים בהונגרית ובלשונות אחרות.

2*. *V. Eichstädt*, Bibliographie zur Geschichte der Judenfrage 1750-1848, Hamburg 1938. pp. 157-158: Ungarn.

3. *Dán* Róbert, A magyarországi Hebraica bibliográfiai. in: Az országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve 1961-62, Budapest 1963. (ביבליוגראפיה של ביבליוגראפיות על פירסומים עבריים בהונגריה).
4. Alexander *Scheiber*, The Jewish Theological Seminary of Hungary in the Service of Jewish Science, in: (ביבליוגראפיה 173.) "שבעים שנה" של חיבורי המורים והתלמידים בבית המדרש לרבנים.
5. *Galambos* Ferenc. A Magyar Zsidó Szemle írói és irásai 1884-1948, Budapest 1957 (המחברים והחיבורים שנתפרסמו על דפי כתב עת בשכפול). רשימת ממוינת של (Magyar Zsidó Szemle־ב
6. שמואל הכהן ויינגרטן, מפתח ל־Magyar Zsidó Szemle. בתוך: ארשת (ספר שנה לחקר הספר העברי), ב (תש"כ).
7. יהודה שפיגל, החברה הישראלית ההונגרית הספרותית, ירושלים תשי"ד (נוסח מקוצר: "סיני" לד, תשי"ד).

ב. היסטוריוגראפיה והיסטוריונים

היסטוריוגראפיה

13. נתנאל קצבורג, ההיסטוריוגרפיה היהודית בהונגריה. בתוך: "סיני" מ (תשי"ז).

רשימה ממוינת של החיבורים שנתפרסמו על דפי ספרי השנה של החברה.

8. *Dán* Róbert, Samuel Bettelheim und seine "Judaica", Pressburg 1934-1937, in: Zeitschrift für die Geschichte der Juden (Herausgegeben von Hugo Gold), 1967 No. 1. "יודאיקה" — כתב עת פופולרי להיסטוריה, ספרות, אמנות וביבליוגרפיה, ונתפרסמו בו מאמרים רבים על תולדות היהודים בהונגריה.
9. *Weisz* Miksa, Kóhn Sámuel irásai. In: MZsSz 37 (חיבוריו של שמואל כהן). ש. כהן (1841—1920) היה מחשובי ההיסטוריונים היהודים בהונגריה.
10. *Scheiber* Sándor, Grünwald Fülöp irásainak bibliográfiája, in: MHJ VIII (1965). (ביבליוגרפיה של) כתבי פיליפ גרינוולד). פ. גרינוולד (1887—1964) היה מחשובי ההיסטוריונים היהודיים בהונגריה בדור האחרון; שם גם הערכה עליו.
11. *Dán* Róbert, Büchler Sándor irodalmi munkássága. In: MHJ X (1967). (עבודתו הספרותית של שאנדור ביכלר). ש. ביכלר (1870—1944, נספה בשואה) היה מחשובי ההיסטוריונים היהודיים בהונגריה בדור האחרון; ראה עוד 15. להלן).
12. *Dán* Róbert, Pollák Miksa irodalmi munkássága. In: MHJ XI (1968). (עבודתו הספרותית של מיקשה פולאק). מ. פולאק (1944—1968, נספה בשואה) היה מחשובי ההיסטוריונים היהודים; וראה עוד 19. להלן.

12*. *Scheiber* S., Zsoldos Jenő irodalmi munkásságának bibliográfiája, in: MHJ 14 (1971). (כתבי י' זולדוש).

12**. *Dán* Robert, Kecskeméti Ármin irodalmi munkássága, in: MHJ 12 (1969). (עבודתו הספרותית של א' קצ'קמטי).

12***. Magyar Zsidó Lexikon (ed. Ujvári Péter), Budapest 1929. (לכסיקון יהודי הונגרי).

14. *Grünwald* Fülöp, A magyar zsidó mult historikusai. In: IMIT Évkönyv 1934. (ההיסטוריונים של העבר היהודי בהונגריה).

14*. *Grünwald* Fülöp. A magyar történelem zsidó művelői, in: Ararát évkönyv 1940. (יהודים בין ההיסטוריונים ההונגריים).

14**. *Scheiber* S., A magyar zsidóság történetének kutatása, in: *ÉVKÖNYV* (Budapest) 1971-72. (חקר ההיסטוריה של יהודי הונגריה).

היסטוריונים

שאנדור ביכלר

15. *Scheiber* Sándor, Büchler Sándor történetirói munkásságához, in: MHJ X (1967). (לעבודתו ההי־ סטוריוגרפית של שאנדור ביכלר) כולל ביבליוגרפיה של כתביו (ראה 11. למעלה) וכן איגרותיו אל חכמים שונים בשנים 1897—1931.

יקותיאל יהודה גרינוואלד

16. נ. קצבורג, הרב יקותיאל יהודה גרינוואלד ז״ל, בתוך: ״סיני״ לז (תשט״ו).

שמואל כהן

17. *Munkácsi* Ernő, Dr. Kohn Sámuel történeti munkáinak jelentősége napjainkban. In: MZsSz 58 (1941). (עבודותיו ההיסטוריות של... וחשיבותן בימינו); ראה עוד 9. למעלה.

17*. *Scheiber* Sándor, Kohn Sámuel leveleiből, in: MHJ 13 (1970). (מאיגרות שמואל כהן)

ברנארד מאנדל

18. *Grünwald* Fülöp, Mandl Bernát [1852-1940]. In: IMIT Évkönyv 1942.

מיקשה פולאק

19. *Scheiber* Sándor, Pollák Miksa és a magyar zsidó történettudomány, in: MHJ XI (1968). (— — — והמדע ההיסטורי היהודי בהונגריה). כולל ביבליוגרפיה של כתביו (ראה 12. למעלה) וכן איגרותיו אל חכמים שונים בשנים 1894—1916.

ארמין קצ׳קמטי

19*. *Scheiber* Sándor, Kecskeméti Ármin zsidó történelmi munkái, in: MHJ XII (1969). (עבודותיו של א׳ קצ׳קמטי בהיסטוריה יהודית); כולל ביבליוגרפיה על כתבי קצ׳קמטי מאת ר׳ דן).

ג. אוספי תעודות

20. Monumenta Hungariae Judaica (Magyar Zsidó Oklevéltár), I-XV, Budapest 1903-1972. אוסף של תעודות היסטוריות מהמאות ה־11—18, בעיקר מתוך אר־ כיונים בהונגריה. הכרך הראשון (1903) נערך ע״י ארמין פריש (Friss Ármin), השני והשלישי (שניהם 1937) ע״י ב. מאנדל (ראה 18. למעלה), הרביעי (1938) ע״י פרנץ קובאץ׳ (Kováts Ferenc) והוא כולל תעודות על הגיטו בפרסבורג בימי הביניים, עם מבוא היסטורי. שני חלקי הכרך החמישי (1959—1960) כוללים תוספות לחל־ קים הקודמים. כרכים אלה נערכו והוצאו ע״י פ. גרינ־ וולד (ראה 10. למעלה) וא. שייבר. הם הוציאו עוד את הכרך הששי (1961) המוקדש לאודנבורג (Ödenburg, שופרון), ואת הכרך השביעי הכולל את הנתונים של מפקדי היהודים בשנים 1725—1748. לכרך זה הוקדם מבוא היסטורי מאת העורכים. (ראה 65. להלן). לאחר פטירת פ׳ליפ גרינוולד נמשכת ההוצאה ועריכה ע״י א. שייבר, יבלח״א: כרכים 8—15 (1965—1972) יצאו ונער־ כו על ידו. מהכרך החמישי ואילך נוטל חלק בעבודת האיסוף חבר של חכמים, שעבודתם מקיפה גם ארכיונים בערי הפרובינציות. התעודות ברובן הן בלטינית, גר־ מנית והונגרית. לכל כרך מפתחות מפורטים.

21. Bernhard *Wachstein*, Die Grabschriften des alten Judenfriedhofes in Eisenstadt. Bearbeitet von... Wien 1922. [אייזנ־ שער עברי: אבני אש שטאדט]. כתבות שעל גבי הקברים בבית עלמין הישן דקהל אייזן שטאט. ערכן וגם חקרן דובער וואכשטיין. וינה תרפ״ב.
(Sándor Wolf) בראש הספר מחקר מאת שאנדור וולף על התפתחות המצבות ואבני הזכרון שבבית העלמין באייזנשטאדט. נוסחי המצבות באו במקורם העברי, בי־ אוריהם בגרמנית.

22. Bernhard *Wachstein*, Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Eisenstadt und den Siebengemeinden. Bearbeitet von... Wien und Leipzig 1926. התעודות הן מסוף המאה השבע עשרה עד אמצע המאה התשע עשרה ומשתקפת בהן — בנוסף על חיי ״שבע הקהילות״ — חיי הקהילות בהונגריה בכלל באותו הפרק. התעודות ממוינות וערוכות עם הערות ובי־ רורים.
מקורות היסטוריים נתפרסמו תמידים כסדרם במדור המ־ קורות שב־ MZsSz; מקורות עבריים נתפרסמו ע״י ישראל גולדברגר וחכמים אחרים על דפי ״הצופה מארץ הגר״ (לאחר מכן ״הצופה לחכמת ישראל״; ראה 270— 271 להלן).

22*. יקותיאל יהודה גרינוולד, מקורות לקורות יש־ ראל... במדינות סלובקיה, אונגריה, טרנסילבניה ויו־ גוסלביה, ברהובו תרצ״ד.

ד. חיבורים כלליים

23. יקותיאל יהודה גרינוואלד, טויזנט יאר אידיש לעבן אין אונגארן, ניו יורק 1945.

24. *Venetianer* Lajos, A magyar zsidóság története. Budapest 1922. (תולדות היהדות ההונגרית) מרא־ שיתה עד מלחמת העולם הראשונה. החיבור כתוב במג־ מה אפולוגטית.

25. Ignaz *Reich*, Beth-El. Ehrentempel verdienter ungarischer Israeliten. Pest I (2. ed.).-III, 1868-1882. קובץ של ביוגרפיות.

26. *Grünwald* Fülöp, A zsidó települések multja magyar földön, in: "Ararát" Magyar Zsidó Évkönyv, 1942. (תולדות ההתישבות היהודית בהונ־ גריה).

27. Ernest (Erno) *Marton*, The Family Tree of Hungarian Jewry, in: Hungarian-Jewish Studies, I, New York 1966.

28. *Stein* Artur, A zsidók köz- és magánjoga Magyarországon a honfoglalástól napjainkig. I, Budapest n.d. (המשפט הציבורי והפרטי של היהודים בהונגריה מההתנחלות עד ימינו).

29. Nathaniel *Katzburg*, Hungarian Jewry in Modern Times. Political and Social Aspects, in: Hungarian Jewish Studies, I, New York 1966.

29*. Alexander *Scheiber*, Juden und Christen in Ungarn, in: Kirche und Synagoge, herausgegeben von K.H. Rengstorf und S. von Kortzfleisch, vol. II Stuttgart 1970.

29**. Ladislaus M. *Pákozdy*, Juden und Christen in Ungarn nach 1526, ib.

29***. J. *Heller*, Zs. *Vajda*, The Synagogues of Hungary, New York 1968. כולל תמונות של בתי הכנסת, עם מבוא היסטורי. שער עברי: א׳ הלר־ ש׳ווייד ה, בתי הכנסת בהונגריה.

ה. היהודים באפאנוניה

30. צבי בלש, מבוא לחקירת עקבותיה החדשים של הת־ ישבות היהודים בפנוניה. בתוך: ספר הזכרון לעמנואל לעוו, בודפשט 1946. (נכלל גם בMZsSz כרך 63 (1946).

31. אלכסנדר שייבר, הקשרים הקדומים ביותר שבין ארץ הגר וארץ ישראל, בתוך: ספר היובל ליצחק בער, ירושלים תשכ״א.

32. *Scheiber* Sándor, Magyarországi Zsidó feliratok. Corpus Inscriptionum Hungariae Judaicarum Budapest 1960. (כתבות יהודיות בהונ־ גריה מהמאה השלישית עד 1686), כולל ציוליי הכתובות, הערות ביבליוגרפיות וסיכום בגרמנית.

33. E. *Fülep*, New Remarks on the Question of the

Jewish Synagogue at Intercisa, in: Acta Archaeologica (Budapest), 18 (1966).

ו. ימי הביניים

34. *Kohn* Sámuel, A zsidók története Magyarországon, Budapest 1884. (תולדות היהודים בהונגריה) מראשיתם עד 1526. על השקפותיו המדעיות של המחבר וערך חיבורו ראה מס׳ 13. למעלה, פרק שני.
35. *Kohn* Sámuel, Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez, Budapest 1881. (מקורות ונתונים עבריים לתולדות הונגריה) מתוך ספרות ההיסטוריה העברית של ימי הביניים וספרות ההלכה במאות הי׳—הי״ח, עם בירורים מדעיים.
36. *Hajnik* Imre, A zsidók Magyarországon a vegyesházbeli királyok alatt, in: Akadémiai Értesitő (Budapest), V (1866). (היהודים בהונגריה בתקופת שלטונם של בתי המלוכה המעורבים) מונוגרפיה זו דנה על מעמדם של היהודים בתקופת הנסיכים לבית אנז׳ו ששלטו בהונגריה במאה הי״ד. ראה על חיבור זה מס׳ 13. למעלה, פרק ראשון.
37. *Cseiényi* Imre, A magyar zsidóság az Aranybulla korában, in: MZsSz 49(1932). (היהדות ההונגרית בתקופת בולת הזהב).
38. *Csetényi* Imre, A középkori magyar zsidó oklevelekről, in: MZsSz (1935). (על התעודות היהודיות בהונגריות של ימי הביניים) מחקר בדיפלומטיקה.
39. *Iványi* Béla, Középkori regeszták a magyar zsidóság multjára vonatkozólag. in: IMIT Évkönyv 1948. (רגסטים מימי הביניים על עברה של יהדות הונגריה). על עבודותיו הארכיוניות של המחבר ראה 13, למעלה. ש ם, פרק שלישי.
40. Alexander *Scheiber*, Recent Additions to the Medieval History of Hungarian Jewry, in: Historia Judaica XIV (1952).
41. *Scheiber* Sándor, Adatok a magyar zsidóság középkori történetéhez, in: MHJ IX (1966). (ידיעות לתולדות יהדות הונגריה בימי הביניים).
41*. S. *Scheiber*, Hungary in the Dark Ages, in: Cecil *Roth* (ed.), The World History of the Jewish People, Medieval Period, vol. 2, Tel-Aviv 1966.
41**. A. *Scheiber*, Mendel of Buda in Nuremberg, in: Journal of Jewish Studies 23 (1972).
42. L. *Zolnay*, The Medieval Great Synagogue of Buda, in: The New Hungarian Quarterly (Budapest), 7 (1966).
42*. *Feuer* Istvánné, Magyarországi középkori zsinagógák az általános europai fejlődés tükrében, in: *ÉVKÖNYV* 1971-72. (בתי הכנסת בהונגריה בימי הביניים בראי ההתפתחות האירופית הכללית).
42**. M. T. *Papp*, Baudenkmäler im mittelalterlichen Judenviertel Budaer (Ofner) Burg, in: Acta Technica (Budapest) 67 (1970).
42***. Philipp *Grünwald*, Die Porträt-Siegel der Judenpräfekten Ungarns. בתוך: ספר הזיכרון לנ״מ גלבר, תל-אביב תשכ״ג.

תחיקה ומעמד משפטי

43. *Helmár* Ágost, A magyar zsidótörvények az Árpádkorszakban, Pozsony 1879. (חוקי היהודים בהונגריה בתקופת המלכים לבית ארפאד). ראה על חיבור זה 13, למעלה. ש ם, בפרק הראשון.
44. *Csetényi* Imre, Zsidókra vonatkozó törvények az Aranybulláig, in: MZsSz 46 (1929). (החוקים הנוגעים ליהודים, עד בולת הזהב).
45. *Stein* Artur, A zsidók köz- às magánioga Magyarországon a honfoglalástól napjainkig, in: MZsSz 57 (1940). (המשפט הציבורי והפרטי של היהודים בהונגריה מההתנחלות עד ימינו). אינו זהה עם 28. למעלה; שם המאמר אינו חופף את תכנו, והוא דן על חוקי היהודים בזמן המלכים לבית ארפאד.
46. Alexander *Büchler*, Das Judenprivilegium Belas IV vom Jahre 1251, in: Bernard Heller Jubilee volume, 1941.

46*. *Lederer* Emma, A magyar zsidók Mátyás korában, in: IMIT Évkönyv 1940. (יהודי הונגריה בת׳ קופת המלך מתיאס).

חיים רוחניים

47. י. יוסף כהן, ספריהם של חכמי הונגריה הראשונים, בתוך: "המעין", תמוז תשכ״ח.
48. אברהם נפתלי צבי רות, יהדות הונגריה בספרות ההלכה מהמאה הי״א והי״ב, בתוך: דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, כרך ב, ירושלים תשכ״ט.
48*. אנ״צ רות, יהדות הונגריה בספרות ההלכה מהמאה הי״א והי״ב, בתוך: "תלפיות" ט (תש״ל).
49. שמואל הכהן וינגרטן, זיהויה של משפחת גרים בהונגריה במאה העשירית לאלף הרביעי (המאה הי״ב), בתוך: "המעין", תמוז תשכ״ט.
49*. ש׳ הכהן ויינגרטן, ר׳ איציק טירנא ותולדותיו, בתוך: "המעין", טבת תש״ל.
49**. S. *Scheiber*, Medieval Hebrew Manuscripts as Binding Boards in the Libraries and Archives of Hungary, in: The Joshua Bloch Memorial Volume, 1960.
50. *Scheiber* Sándor, Héber kodexmaradványok magyarországi kötéstáblákban, Budapest 1969. שער גרמני: Hebräische Kodexüberreste in ungarländischen Einbandstafeln. Die Buchkultur der ungarischen Juden im Mittelalter. (שרידי ספרים עבריים בתוך טבלאות כריכה בהונגריה — תרבות הספר של יהודי הונגריה בימי הביניים). כולל תאור מפורט של כתבי היד לפי מקצועותיהם, עם אפרט מדעי, פקסימיליות וסיכום בגרמנית.
50*. Elijahu *Katz*, Mittelalterliche hebräische Handschriftenfragmente aus Bratislava, in: Zeitschrift für Geschichte der Juden (Tel-Aviv) 3 (1966).

ז. התקופה התורכית

51. נתנאל קצבורג, לתולדות היהודים בהונגריה בתקופת השלטון התורכי, בתוך: "סיני" לא (תשי״ג).
52. באלש בודוג, על רופאים יהודים בהונגריה בימי שלטון התורכים, בתוך: "קורות" ג, חוברת ז—ח (כסלו תשכ״ה).
52*. *Csillag* István, Régi zsidó orvosok és kórházak Magyarországon, in: MHJ 13 (1970). (רופאים וב׳ תי חולים יהודיים קדומים בהונגריה)
53. *Büchler* Sándor, Zsidó letelepedések Magyarországon a mohácsi vész után, in: MZsSz 10 (1893). (התישבות היהודים בהונגריה אחרי מלחמת מוהאץ׳) — המאות הט״ז—י״ז.
54. *Grünwald* Fülöp, A budavári zsinagóga és zsidó temető helye török időkben, in: Bernard Heller Jubilee volume, Budapest 1941. (בית הכנסת ובית העלמין במצודת בודה ומקומם בתקופה התורכית).
55. A.*Scheiber*, Neuere jüdische Grabsteine in Ofen aus der Zeit der Türkenherrschaft, in: "Acta Orientalia" (Budapest), 12 (1961).
56. *Scheiber* Sándor, Ujabb zsidó sírkövek Budáról a török hódoltság korából, in: "Budapest Régiségei" 20 (1963). (מצבות חדשות מבודה בתקופת השלטון התורכי).

כת שומרי שבת

57. Samuel *Kohn*, Die Sabbatharier in Siebenbürgen, ihre Geschichte, Literatur und Dogmatik. Mit besonderer Berücksichtigung des Lebens und der Schriften des Reichskanzlers Simon Péchi, Budapest-Leipzig 1894.
58. *Péchi* Simon. Szombatos imádságos könyve. Közzéteszik Guttmann Mihály és Harmos Sándor, Budapest 1914. (ספר תפילות של שומרי שבת של שמעון פצ׳י). ספר התפילות של הכת, עם מבוא מקיף מאת המהדירים יחיאל מיכל גוטמן ושאנדור הארמוש.
58*. צבי בלש, המתיהדים (שומרי שבת) בטרנסילבניה באביב תש״א, בתוך: ספר השנה של החברה למדעי היהדות על שם י״א בלוי, תש״א.

József korában, in: MZsSz I (1884). (יהודי הונגר־יה בתקופת יוסף השני).

מעמד משפטי וכלכלי

72. *Virág* István, A zsidók jogállása Magyarországon 1657-1780, Budapest 1935. (מעמדם המשפטי של היהודים בהונגריה, 1657—1780).
73. *Mandl* Bernát, Magyarországi zsidók földmüvelési törekvései a XVIII. században, in: IMIT Évkönyv 1907. (שאיפות לעבודת אדמה בין יהודי הונגריה במאה הי״ח).
74. *Mandl* Bernát, Zsidók közgazdasági tervei Magyarországon a XVIII. században, in: IMIT Évkönyv 1905. (תכניות כלכליות של יהודים בהונגר־ גריה במאה הי״ח).
75. *Grünwald* Fülöp, Zsidó vámosok magyar földön a XVII. és XVIII. században, in: MHJ XI (1968). (מוכסים יהודיים בהונגריה במאות ה״ז והי״ח).
76. Andreas *Sas*, Die wirtschaftlichen und sozialen Verhältnisse der Juden auf dem Dominium Munkacs-Szentmiklós im XVIII. Jahrhundert, in: Jüdisches Archiv II (1928-29).

ט. המאה התשע־עשרה והעשרים

המחצית הראשונה של המאה

77. *Szántó* Sámuel, Adalékok a zsidók történetéhez Magyarországon 1790-1840, in: MZsSz 3 (1886). (״תקופת הריפורמה״ (1825—1848) — נתונים לתולדות היהודים בהונגריה, 1790—1840).
78. *Láczer* Dénes, A türelmi adó és a magyar zsidók gazdasági helyzete a reformkor elején, in: MZsSz 43 (1926). (מס הסובלנות ומצבם הכלכלי של יהודי הונגריה בראשית תקופת הרפורמה).
78*. *Ballagi* Ernő, Szabadelvüség és magyar zsidóság, in: IMIT Évkönyv 1941. (ליברליות ויהודי הונגריה).
78**. *Simon* László, Zsidó kérdés a magyar reformkorban (1790-1849), Debrecen 1936. (השאלה היהו־ דית בתקופת הרפורמה בהונגריה).
79. *Groszmann* Zsigmond, A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt 1835-1848, Budapest 1916. (יהודי הונ־ גריה בתקופת פרדיננד החמישי, 1835—1848).
80. *Csetényi*, Imre, A reformkor első felének konzervatiV sajtója és a zsidó kérdes, in: MZsSz 42 (1925). (העיתונות השמרנית במחציתה הראשונה של תקופת הרפורמה והשאלה היהודית). דן ביחסה של דעת הקהל הלא יהודית כלפי היהודים, לפי העיתונות בשנים 1825—1840.
81. *Csetényi*, Imre, Adalékok a magyar zsidóság reformkorszakbeli történetéhez, in: A Budapesti. . . Rabbi-Képzö Intézet Értesitője 1927/28. (לתולדות היהודים בהונגריה בתקופת הרפורמה). הדיון על היהודים בשנות ה־30 וה־40 של המאה הי״ט, בספ־ רות הפוליטית של התקופה ובמוסדות המתוקקים.
82. *Csetényi* Imre, Zsidó vonatkozások a reformkor szépirodalmi sajtójában, in: MZsSz 43 (1926). (עניינים הנוגעים ליהודים בעיתונות הבלטריסטית של תקופת הרפורמה).
83. *Csetényi* Imre, A negyvenes évek liberális sajtója és a zsidókérdés, in: MZsSz 53 (1936). (העיתונות הליברלית של שנות הארבעים והשאלה היהו־ דית).
84. *Bernstein* Béla, A zsidó kérdés 1848 előtt, in: MZsSz 53 (1936). (השאלה היהודית לפני 1848).
84*. נ׳ קצבורג, הדיון הציבורי על האמנציפציה היהו־ דית בהונגריה בשנות הארבעים של המאה ה־י״ט, בתוך: ״בר־אילן״ א (תשכ״ג).

מהפיכת 1848

84**. יעקב טורי, מהומה ומבוכה במהפיכת 1848, תל־ אביב 1968.
85. *Zsoldos* Jenő, 1848-1849 a magyar zsidóság életében, Budapest 1948. (שנות 1848—1849 בחיי יהדות הונגריה). אוסף מקורות מהפוליציסטיקה, מהספרות

58**. *Varjas* Béla (ed.), Szombatos énekek, Budapest 1970. (מזמורים של כת שומרי שבת).
58***. L. *Pákozdy*, Die Siebenbürger Sabbatisten mit besonderer Rücksicht auf ihre Messiologie, in: Franz *Delitzsch* Vorlesungen, 1969.

התנועה השבתאית

59. יקותיאל יהודה גרינוואלד, לקורות השבתאות בהונגריה, בתוך: ״הצופה מארץ הגר״, ב (תרע״ב).
60. Leopold *Löw*, Zur Geschichte der ungarischen Sabbathäer, in: Gesammelte Schriften IV (1898). נדפס ראשונה ב״בן חנניה״, א (1858).
61. *Büchler* Sándor, Egy Sabbateus vándorrabbi kitérése Magyarországon, in: MZsSz 24 (1907). (רב שבתאי נודד ממיר דתו בהונגריה).
62. *Richtmann* Mózes, Magyarországi hirek az álmessiásokról, in: MZsSz 24 (1907). (ידיעות בהונ־ גריה על משיחי השקר).
62*. A. *Scheiber*, De quelques relations de provenance hongroise sur Sabbatay Zevi, in: Revue des Etudes Juives 129 (1970).

ח. המאה השמונה־עשרה

63. *Richtmann* Mózes, A régi Magyarország zsidósága, in: MZsSz 29 (1912). (יהדות הונגריה הישׁ־ גה — תקופת 1711—1825).
64*. *Büchler* Sándor, Kurucz idők, in: MZsSz XI (1894). (תקופת הקוריצים).
63**. *Goldberger* Izidor, Adatok a kurucz-labanc korabeli magyar zsidók történetéhez, in: MZsSz 39 (1922). (לתולדות יהודי הונגריה בתקופת מלחמת הקוריצים).
64. *Guttmann* Henrik, A magyarországi zsidók III. Károly korában, in: MZsSz 56 (1939). (יהודי הונ־ גריה בתקופת קארל השלישי) — תקופת 1711—1740.
64*. *Acsády* Ignác, A magyar zsidók 1735-38-ban, in: IMIT Évkönyv 1897. (יהודי הונגריה בשנים 1735—1738).
65. *Grünwald*, Fülöp, *Scheiber* Sándor, Adalékok a magyar zsidóság település történetéhez a XVIII. század első felében, in: MHJ VII (1963). (נתונים לתולדות התישבות היהודים בהונגריה במחציתה הראשונה של המאה הי״ח).
66. *Ember* Győző, A magyarországi országos zsidó összeirások a XVIII. század első felében, in: MHJ VII (1963). (הרישומים הארציים של היהודים בהונגריה במחציתה הראשונה של המאה הי״ח).
66*. *Sas* Andor, Kis Lázár tündöklése és pusztulása. Egy zsidó üzletember élettörténete és sorsa Mária-Terézia korában, in: Századunk 1934. (שגשוגו וחורבנו של לזאר קיש; קורות חייו של איש עסקים יהודי בתקופת מריה תרזיה).

מס הסובלנות

67. Béla *Bernstein*, Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn, in: Gedenkbuch zur Erinnerung an David Kaufmann, Breslau 1900.
68. *Bernstein* Béla, A türelmi adó Vasmegyében, in: IMIT Évkönyv 1902. (מס הסובלנות במחוז וואש).
69. Az 1754/55 évi Országos Bizottság folyamodása a Tolerantia adóösszeg leszállitása ügyében, in: MZsSz 12 (1895). (עתירת הוועדה הארצית [של היהודים] בשנת 1754/55 בדבר הפחתת שיעורו של מס הסובלנות). תעודה בגרמנית; כוללת טבלה שבה צוינה חלוקת המס לפי המחוזות.

הקיסר יוסף השני

70. Systematica gentis Judaicae Regulatio (1783), in: MZsSz 13 (1896). הסעיפים הנוגעים לחינוך הובאו בתרגום אנגלי בחיבורו של מושקוביץ (164. להלן), עמ׳ 294—297.
71. *Marczali* Henrik, A magyarországi zsidók II.

היפה ומתעודות רשמיות. הערך הקדים לקובץ מבוא היסטורי.

86. *Büchler* Sándor, A magyar zsidóság országos értekezleténck jegyzőkönyve, in: MZsSz 26 (1909). (פרוטוקול ההתוועדות הארצית של יהדות הונגריה ב־1848).

86*. Ignaz *Einhorn*, Die Revolution und die Juden in Ungarn, Leipzig 1851.

87. *Bernstein* Béla, Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók, Budapest 1898. (מלחמת החירות ההונגרית בשנת 1848—1849 והיהודים). כתוב ברוח פטריוטית מדיארית; מהדורה שנייה — 1939.

87*. *Bernstein* Béla, 1848 és a magyar zsidók, Budapest 1906. מהדורה מקוצרת של 87. (1848 והיהודים)

88. *Bernstein* Béla, Zsidó honvédek 1848/49-ben, in: MZsSz 43 (1926). (חיילים יהודים ב־1848—1849).

89. *Dénes* Béla, 1848 és a zsidók, Budapest 1948. (1848 והיהודים).

90. *Komlós* Aladár, Magyar-zsidó irók 1848-ban, IMIT Évkönyv 1948. (סופרים יהודים־הונגרים ב־1848).

91. *Grünwald* Fülöp, A zsidó ifjuság a magyar szabadságharcban, in: IMIT Évkönyv 1948. (הנוער היהודי במלחמת החירות ההונגרית).

92. *Marczali* Henrik, A zsidók emancipációja a szabadságharc korában, in: IMIT Évkönyv 1933. (האמנציפציה של היהודים בתקופת מלחמת החירות).

תקופת האבסולוטיזם (1849—1867)

93. *Groszmann* Zsigmond, A magyar zsidók a XIX. század közepén, Budapest 1917. (יהודי הונגריה ב־אמצע המאה הי"ט 1849—1870).

94. *Csetényi* Imre, Az ötvenes évek sajtója és a zsidókérdés, in: MZsSz 58 (1941). (העיתונות של שנות החמישים והשאלה היהודית).

95. *Csetényi* Imre, A hatvanas évek és a zsidóság, in: Jewish Studies in Memory of Michael Guttmann, Budapest 1946. (שנות השישים והיהודים).

התקופה הדואליסטית (1867—1914)

96. Robert A. *Kann*, Hungarian Jewry during Austria-Hungary's Constitutional Period (1867-1918), in: Jewish Social Studies VII (1945).

96*. W. O. *McCagg*, Ennoblement in Dualistic Hungary, in: East European Quarterly 5, 1.

96**. *idem*: Hungary's "Feudalized" Bourgeoisie, in: Journal of Modern History, 1972.

97. נתנאל קצבורג, אנטישמיות בהונגריה 1867—1914, תל אביב תשכ"ט.

97*. *Mikszáth* Kálmán Összes Müvei, vol. 66 (1972). (כל כתבי ק' מיקסאט) כולל כתבותיו ממשפט עלילת טיסה־אסלאר, עם מבוא והערות.

97**. *Rejtő* István, Mikszáth Kálmán és a tiszaeszlári vérvád, in: Irodalomtörténet (Budapest), 1972 No. 1. (ק' מיקסאט ועלילת הדם של טיסה־אסלאר).

97***. *Zsoldos* Jenő, Két elfelejtett Mikszáth karcolat, in: *ÉVKÖNYV* 1970. (שתי סקיצות נשכחו של מיקסאט) חות

השוויון המדיני

98. *Eötvös* József, A zsidók emancipatiója, in: Budapesti Szemle 1840 (החיבור הקלאסי על שוויון היהודים בהונגריה. יצא במהדורות אחדות בהונגרית, וכן בגרמנית ובאיטלקית.

99. *Venetianer* Lajos, Az emancipáció története, in: IMIT Évkönyv 1917. (תולדות האמנציפציה).

100. *Bródy*, Ernő. Magyar szabadelvüek mozgalma a zsidók egyenjogositásáért 1840-ben, in: MZsSz 50 (1933). (תנועת ליברלים הונגרים בעד שוויון היהודים ב־1840).

101. *Ballagi* Ernö, A magyarországi zsidóemancipáció előzményei, in: MZsSz 58 (1941). (מה שקדם ל־אמנציפציה של יהודי הונגריה)

101*. *Perls* Ármin, Eötvös József. Emlékbeszéd, elmondta... Budapest 1913. (יוסף או־טוו־ש. הספד).

102. *Jánosi Engel* Róbert, Báró Eötvös József és a magyar zsidóság emancipációja, in: IMIT Évkönyv 1914. (הברון יוסף אטווש והאמנציפציה של יהודי הונגריה).

103. *Mezei* Mór, Visszaemlékezés az emancipáció idejére, in: IMIT Évkönyv 1917. (זכרונות מזמן ה־אמנציפציה); המחבר היה פעיל במאבק הפוליטי למען השוויון ולאחר מכן מראשי היהדות הניאולוגית.

השוויון החדתי

104. נתנאל קצבורג, מלחמתם של יהודי הונגריה למען שוויון זכויות דתי בשנות ה־90 למאה הי"ט, בתוך "ציון" כב (תשי"ז).

105. Moritz *Ehrentheil*. Rezeption und Orthodoxie, Budapest 1892.

106. *Groszmann* Zsigmond, A recepciós mozgalom politikai története, in: Egyenlöség, 31 Oct. 1915. (ההיסטוריה הפוליטית של התנועה למען שוויון הזכויות הדתי). בו בגליון נתפרסמו עוד מאמרים על נושא זה.

טרנסילוואניה, קרואטיה, קארפטורוס

טרנסילוואניה

107. צבי יעקב אברהאם, לקורות היהדות בטרנסילוי־ בניא, חלק ראשון, ניו יורק תשי"א. (חלק שני לא הופיע)

107*. י' יוסף כהן, תשובותיהם של רבני טרנסילוניה במאה התשע־עשרה, בתוך: "ארשת" ה (תשל"ב).

108. מרדכי אבי שאול, בית הכנסת העתיק ביותר בטרנ־ סילוניה, בתוך: "רשומות" ד (תרפ"ו).

109. *Eisler* Mátyás, Az erdélyi zsidók multjából, in: "Erdélyi Muzeum" (Kolozsvár) 1901. (מעברם של יהודי טרנסילוניה)— במאה הט"ז והי"ז.

110. *Eisler* Mátyás, Az erdélyi országos főrabbik, in: IMIT Évkönyv 1901. (רבני המדינה בטרנסילוניה).

111. *Eisler* Mátyás, A zsidók legrégibb nyomai Erdélyben, in: A Kolozsvári Izraelita Felolvasó Egyesület Ékönyve, 1906. (העקבות הקדומים ביותר של היהודים בטרנסילוניה).

112. M. *Eisler*, Aus dem Privatleben der Juden von Siebenbürgen im 18. Jahrhundert, in: "Sinai" (Bucarest) III (1931).

113. *Weinberger* Mózes, Adatok az erdélyi zsidóság történetéhez, in: Jewish Studies in Memory of Michael Guttmann, Budapest 1946. (נתונים ל־תולדות היהודים בטרנסילוניה).

114. *Singer* Jakab, Adatok a bánáti zsidók történetéhez a XVII. században, in: Emlékkönyv Bloch Mózes tiszteletére, Budapest 1905. (נתונים לתולדות היהודים בבאנאט, בתוך: ספר היובל לכבוד ר' משה אריה בלוך, בודפשט תרס"ה במאה הי"ז.

115. *Singer* Jakab, Temesmegye és a zsidók polgárositása, in: IMIT Évkönyv 1907. (מחוז טמש ומתן זכות האזרחות ליהודים) — בשנות ה־30 וה־40 של המאה הי"ט, עם תעודות.

קרואטיה

116. *Schwarcz* Gábor, A horvát zsidókról, in: IMIT Évkönyv 1900. (על יהודי קרואטיה).

117. *Diamant* Gyula, A zsidók története Horvátországban; Az egyenjogosultságig, in: IMIT Évkönyv 1912; Az egyenjogosultságtol 1910-ig, in: IMIT Évkönyv 1913. (תולדות היהודים בקרואטיה; מאמר ראשון: עד מתן השוויון, מאמר שני: ממתן השוויון עד 1910). השווה עוד 118. להלן.

118. *Mandl* Bernát, A horvátországi zsidók történetéhez, in: MZsSz 30 (1913). (לתולדות היהודים בק־ רואטיה) הוספות למאמרו הראשון של דיאמנט (117. למעלה).

קארפטורוס

119. שמואל הכהן ויינגרטן, לקורות היהודים בקאר־ פאטורוס, בתוך: אנציקלופדיה של גלויות, כרך שביעי: קארפאטורוס, ירושלים תל אביב תשי"ט 1949.

120. שמעון רייזנהרץ, פרקי היסטוריה [של היהודים בקארפטורוס], שם.

121. שמעון ריינהרץ, מצב התרבות [של היהודים בקארפטורוס], שם.
122. יהודה שפיגל, מורי הוראה וישיבות, שם.
123. שמעון ריינהרץ, נסיונות ראשונים לבית ספר יהודי, שם.

תקופת 1914—1938

124. *Mezey* Ferenc, Egy memorandum bevezetö részéből. in: MZsSz 40 (1923). (מתוך מבוא לתזכיר אל הג'וינט, דצמבר 1920); כולל סקירה על יהודי הונגריה לפני, בעת ואחרי מלחמת העולם הראשונה.
125. Bernard *Klein*, Hungarian Politics and the Jewish Question in the Inter-War Period, in: Jewish Social Studies 28 (1966).
125*. נתנאל קצבורג, השאלה היהודית בהונגריה בתקופה שבין שתי המלחמות, בתוך: דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות [תשכ"ט], כרך ב (תשל"ג).
125**. Israel *Cohen*, The Jews in Hungary, in: Contemporary Review (London), 1939.
126. Johann *Weidlein*, Der ungarische Antisemitismus in Dokumenten, Schorndorf (W. Germany), 1962. אוסף של תעודות על האנטישמיות בהונגריה ברוח אנטי מדיארית; המחבר הוא מבני המיעוט השוואבי שגורשו אחרי מלחמת העולם השנייה. פרק ראשון: עד 1918; פרק שני: 1919—1938.
126*. *Kónya* István, A magyar református egyház felsö vezetésének politigai ideologiája a Horthy korszakban, Budapest 1967. האידיאולוגיה הפולי־טית של צמרת ההנהגה של הכנסיה הקלוויניסטית בת־קופת הורטי).
127. *Lackó M.*, Nyilasok, Nemzetiszocialisták 1935-1944. Budapest 1966. (אנשי "צלב החץ", נציונל־סוציאליסטים).
127*. N. M. Nagy-Talavera, The Green Shirts... A History of Fascism in Hungary and Rumania, Stanford 1970.
127**. W. O. *McCagg*, Jews in Revolutions: The Hungarian Experience, in: Journal of Social History, 1972.

הטרור הלבן

127**. שלמה יצחקי, יהודים במהפיכות הונגריה, בתוך: "מורשה" יא (תש"ל), יב (תשל"א).
128. נתנאל קצבורג, רדיפות היהודים בהונגריה 1919—1922, בתוך: "בר אילן" ספר השנה ג (תשכ"ה).
129. נתנאל קצבורג, הטרור הלבן בהונגריה ומשרד החוץ הבריטי, שם, ז (תשכ"ט).
130. *Prónay* Pál, A határban a halál kaszál... Fejezetek... naplójából, Budapest 1963. (פרקים מיומנו של פאל פרונאי) — מראשי כנופיות הטרור הלבן.
131. Josef *Halmi*, Das schwarze Buch über Kecskemét, Wien 1921.
132. *Great Britain.* Foreign Office. Report on Alleged Existence of "White Terror" in Hungary, London 1920 (Cmd. 673). "הספר הלבן" הבריטי על הטרור הלבן, הכולל אגרות של נציגים בריטים בהונגריה; השוה לענין זה 128. למעלה.
133. *Trade Union Congress & the Labour Party.* The White Terror in Hungary. Report of the British Joint Labour Delegation to Hungary, London 1920. דין וחשבון המשלחת של מפלגת העבודה והאיגוד המקצועיים בבריטניה; השוה 128—129 למעלה.
134. *Joint Foreign Committee.* Jews in Hungary. Correspondence with His Majesty's Government, London 1920.
135. *Urteil der britischen Regierung* über den "Weissen Terror" in Ungarn, n.d. (Budapest 1920-). דוחה את ההאשמות בדבר הטרור, בהסתמך על הספר הלבן הבריטי; נתפרסם כנראה בהשראת חוגים רשמיים.
136. *Márkus* Pál, Fehér terror Magyarországon, Moszkva 1920. (טרור לבן בהונגריה) יצא על ידי הקבוצה ההונגרית של המפלגה הקומוניסטית הרוסית.
137. *Marton* Lajos, Dokumentumok a fehér terror elleni harc történetéhez, in: Emlékkönyv Halmi József... jubileumára, Buenos Aires (c. 1953)
(תעודות לתולדות המלחמה נגד הטרור הלבן) על המשרכה הפובליציסטית נגד הטרור הלבן.

נומרוס קלאוזוס

138. נתנאל קצבורג, המאבק בחבר הלאומים נגד חוק ה"נומרוס קלאוזוס" בהונגריה, בתוך "בר אילן", ספר השנה ד—ה (תשכ"ז).
139. Karl *von Hoor*, Der Numerus Clausus an den ungarischen Universitäten und Hochschulen, Leipzig 1923. המחבר, פרופיסור בפקולטה לרפואה בבודפשט, היה מיוזמי החוק.
140. *Haller* István, Harc a Numerus Clausus körül, Budapest n.d. (1926?). (מלחמה סביב הנומרוס קלאוזוס). המחבר היה מיניסטר הדת והחינוך בעת חקיקת החוק ובא להצדיקו.
141. *Joint Foreign Committee.* The Jewish Minority in Hungary, London 1926. דין וחשבון של מזכיר ועדת החוץ לוסיין וולף על הפעולות לפני חבר הלאומים בקשר לחוק; והשוה עוד 138. למעלה.
142. *Bethlen* Pál, A magyar zsidóság almanachja — Numerus Clausus, Budapest n.d. (אלמנך יהודי הונגריה — נומרוס קלאוזוס).
143. *Gábor* Gyula, A Numerus Clausus és a zsidó egyetem, Budapest 1924. (הנומרוס קלאוזוס והאוניברסיטה היהודית). המחבר מציע להקים אוניברסיטה יהודית בהונגריה.
144. *Vázsonyi* Vilmos, Beszédei és irásai, I-II, Budapest 1927. (נאומים וכתבים). על הנומרוס קלאוזוס ראה כרך שני עמ' 427—452.
145. *Heksch* Ágnes, Adatok a Numerus Clausus történetéhez, in: Pedagógiai Szemle 12 (1962). (נתונים לתולדות הנומרוס קלאוזוס).

כלכלה, חברה, ארגון

146. *Kempelen* Béla, Magyarországi zsidó és zsidóeredetü családok, I-III, Budapest 1937-1939. (משפחות יהודיות ומשפחות ממוצא יהודי בהונגריה). כולל חומר רב על הפעילות הכלכלית של היהודים ובייחוד על האריסטוקרטיה הפיננסית היהודית.
147. *Mérei* Gyula, Wahrmann Mór, in: IMIT Évkönyv 1943. (מוריץ וואהרמן) — חבר בית הנבחרים ומראשיי החיים הכלכליים בהונגריה במחציתה הראשונה של התקופה הדואליסטית.
148. *Polyák* Béla, Zsidók a magyar mezögazdaságban, történeti és statisztikai alapon, Budapest 1928. (יהודים בחקלאות ההונגרית, על יסוד היסטורי וסטטיסטי) ראה עוד לענין זה 73. למעלה.
148*. ד. ב., די יידן אין אונגערן, בתוך: יידישע עקאנאמיק (וילנא), א (1937).
148**. I. *Végházi*, The Role of Jewry in the Economic Life of Hungary, in: Hungarian Jewish Studies, 2 (1969).

דמוגראפיה וסטאטיסטיקה

149. ע. שמלץ, דמוגרפיה וסטטיסטיקה של היהודים — ביבליוגרפיה לשנים 1920—1960. ליקט וערך... בהשתתפות ר. שבת, א—ב, ירושלים תשכ"א. על הונגריה ראה לפי המפתח.
149*. *Glatter* Ede, A zsidók biostatikai viszonyai, in: Magyar Academiai Értesitö 16 (1856). (התנאים הביאוסטטיים של היהודים).
149**. *Statistische Übersicht* der Bevölkerung in den fünf Statthaltereiabteilungen Ungarns, nebst Angabe der Rabbinatsorte, in: Illustriertes Israelitisches Jahrbuch (Pest) 1859-60.
149***. די אנטוויקלונג פון דער יידישער באפעלקערונג אין אונגארן 1910 ביז 1926, בתוך: שריפטן פאר עקאנאמיק און סטאטיסטיק, א (1928).
150. *A Zsidó Világkongresszus* Magyarországi Képviselete Statisztikai osztályának közleményei, Nos. 1-14, Budapest 1947-1949, eds. *Pach* Zsigmond Pál, *Sándor* Vilmos (פרסומי המחלקה הסטטיסטית של נציגות הקונגרס העולמי היהודי בהונגריה). כולל חומר סטטיסטי היסטורי על סמך נתונים סטטיסטיים רשמיים.

151. Ernő *László*, Hungarian Jewry: Settlement and Demography 1735-38, in: Hungarian-Jewish Studies, I, New York 1966.

151*. E. *László*, Hungary's Jewry — a Demographic Overview 1918-1945, in: Hungarian Jewish Studies 2 (1965).

152. *Benisch* Artur, A zsidók térfoglalása és elhelyezkedése a mai Magyarország területén, in: Magyar Statisztikai Szemle 12 (1934). (מקומם ומעמדם של היהודים בשנים 1830—1930 בשטח הכלול כיום בהונגריה).

153. *Veszprémi* Kálmán, A magyarországi zsidóságról. I. A magyarországi zsidók statisztikája, Debrecen 1907. (על יהודי הונגריה. 1. הסטטיסטיקה של היהודים בהונגריה) — חיבור אנטישמי.

154. *Kovács* Alajos, A zsidóság térfoglalása Magyarországon, Budapest 1922. (מקומם של היהודים בהונגריה).

155. *Kovács* Alajos, Csonka Magyarország zsidósága a statisztika tükrében. Budapest 1938. (יהודי הונגריה אחרי המלחמה בראי הסטטיסטיקה).

156. *Eppler* Sándor, A magyar zsidóság számokban, in: Zsidó Évkönyv I (1927-28). (יהודי הונגריה במס־פרים).

157. *Bakonyi* László, A kongresszusi zsidó hitközségek statisztikája, in: MZsSz 53 (1936). (סטטיס־טיקה של הקהילות הניאולוגיות).

157**, 20 יאהר געמישטע חתונות בײַ יידן אין אונגערן, בתוך: יידישע עקאנאמיק ג (1939) עמ' 271.

157***. *Jánki* Gyula, Hitfelekezeti áttérések, in: Magyar Statisztikai Szemle 17 (1939). (המרות דת).

157****. מנחם לידנער, יידישע עמיגראציע פון אונ־גערן, בתוך: יידישע עקאנאמיק ג (1939).

ארגון ציבורי

158. *Venetianer* Lajos, A zsidóság szervezete az európai államokban, Budapest 1901. (הארגון הציבורי היהודי במדינות אירופה) על הונגריה: עמ' 478—529, כולל תיאור מפורט על הקונגרס מנקודת מבט גיאולוגית.

159. תקנות הנעשות משלוחי הקהילות באסיפת הועד הגדול "קאנגרעס"... ליסד ולסדר הנהגת קהלות היהו־דים היושבים בארץ אונגארן וזיעבענבירגען, אפען [בודה] תרכ"ט.
נוסח עברי של תקנות הקונגרס, מתורגמות על ידי שמעון בכרך.

160. *Hajnóci* R. József, A magyar zsidók közjoga, Löcse 1909. (החוק הציבורי של יהודי הונגריה) כולל החוקים, הפקודות, התקנות וההוראות של הרשויות בענייני העדה היהודית.

161. *Eisner* Jenő, Az izraelita hitfelekezet és hitközségeket érintő törvények és rendeletek gyüjteménye, Karcag 1925. (קובץ החוקים והפקודות הנוגעים לעדה היהודית ולקהילות) בהדגשת העניינים הנוגעים לקהילות החרדיות.

162. *Groszmann* Zsigmond, A magyar zsidók zsinati törekvései, in: MZsSz 43 (1926). (פעולות יהודי הונגריה לארגון עדתי).

162*. Az Izraelita Községkerületi elnökök ... Emlékirata ... Budapest 1906. (תזכיר נשיאי האיגודים המחוזיים של הקהילות) בעניין היחסים בין הפלגים השונים בתוך יהדות הונגריה.

162**. *Seifert* Géza, A magyar zsidóság Egységes Országos Szervezeti Szabályzata, in: *ÉVKÖNYV* 1971-72. (תקנות הארגון הארצי האחיד של יהדות הונגריה).

י. חינוך

163. *Weisz* Pál, A Magyar Zsidó Szemlében (1884-1929) megjelent tanügyi cikkek jegyzéke, in: MZsSz 48 (1931). (רשימת המאמרים בענייני חינוך והוראה ב־Magyar Zsidó Szemle).

164. Aron *Moskovits*, Jewish Education in Hungary (1848-1948), New York 1964. השווה: ב' ירון בתוך "קריית ספר", מ"א (תשכ"ו).

165. B. *Mandl*, Das jüdische Schulwesen in Ungarn unter Kaiser Josef II (1780-1790), Posen 1903.

166. *Mandl* Bernát, A magyarországi zsidó iskolák a XIX. században, in: IMIT Évkönyv 1909. (בתי הספר היהודיים בהונגריה במאה הי"ט).

166*. Das Schulwesen in Ungarn, in: Treue Zionswächter, 1845, pp. 114, 119, 129.

167. *Barna* Jónás, *Csukási* Fülöp, A Magyar-Zsidó Felekezet Elemi és Polgári iskoláinak Monográfiája I-II, Budapest 1896. (מונוגרפיה של בתי הספר היסודיים והאזרחיים של העדה היהודית) קובץ של מונוגרפיות מאת מחברים שונים; המקיפה ביותר היא זו של ב. מאנדל על ביה"ס היהודי בפשט (כרך א עמ' 1—112; בסופו תעודות).

167*. *Salgó* László, Emlékek a zsidó gimnázium első évtizedéről, in: *ÉVKÖNYV* 1970. (זכרונות על העשור הראשון של הגימנסיה היהודית) הכותב היה תלמיד המוסד בשנות העשרים.

168. *Bánóczi* József, Az országos izr. tanító-képző intézet története 1857-1897, Budapest 1897. (תול־דות בית המדרש היהודי למורים).

ישיבות

169. צ. י. אברהם, הישיבות בהונגריה הגרחבה, בתוך: מוסדות תורה באירופה בבנינם ובחורבנם (בעריכת שמואל ק. מירסקי), ניו יורק תשט"ו.

170. מארק וישניצר, חומר לתולדות הישיבות באירופה המזרחית בשנות 1919—1939. ג. הונגריה, בתוך: "תל־פיות" (ניו יורק), שנה ח (תשי"א) חוברת א—ב עמ' 164—166.

171. י. א. יונגרייז, ישיבת חתם סופר בפרסבורג, בתוך: מוסדות תורה באירופה בבנינם ובחורבנם (בעריכת שמואל ק. מירסקי), ניו יורק תשט"ו.

172. נתנאל קצבורג — ישיבת פרסבורג — קוים לדמותה, בתוך "סיני" כד (תש"ט).

בית המדרש לרבנים

173. בית המדרש לרבנים בבודפשט. שבעים שנה — חוברת היובל ל... בשנת השבעים להוסדו יצא לאור ע"י דוד שמואל לוויינגר, בודפשט תש"ח (עברית והונגרית). בעמ' 28—29 באה רשימת מאמרים הדנים על תולדות המוסד.

174. א. נ. צ. רות, בית מדרש לרבנים בהונגריה, בתוך: מוסדות תורה באירופה בבנינם ובחורבנם (בעריכת שמואל ק. מירסקי), ניו יורק תשט"ו.

175. *Blau* Lajos, Az országos rabbiképző intézet előtörténetéhez, in: MZsSz 34 (1917). (על ההיסטור־יה הקדומה של בית המדרש לרבנים) כולל תעודות.

175*. *Benoschofsky* Imre, Emlékek a Szemináriumból, in: *ÉVKÖNYV* 1970. (זכרונות מבית המדרש לרבנים) הכותב היה תלמיד המוסד בשנות העשרים.

יא. רבנות ורבנים

176. יקותיאל יהודה גרינוואלד, היהודים באונגאריא, וואץ (וויטצען), תרע"ג.

177. יקותיאל יהודה גרינוואלד, קורות התורה והאמונה בהונגריה, בודפשט תרפ"א.

178. *Büchler* Sándor, As országos főrabbi hivatal Magyarországon, in: IMIT Évkönyv 1896. (משרת הרב הראשי בהונגריה במאות הי"ז והי"ח) על הרבנים ורטהיימר ואשקלס.

178*. *Schweitzer* József, Magyar irók magyar rabbikról, in: *ÉVKÖNYV* 1970. (סופרים הונגריים על רבנים הונגריים) דברי סופרים על הרבנים ל' לעוו, ע' לעוו, ש' הוושי.

קבצי ביוגרפיות

179. פנחס זעליג הכהן שוואַרטץ, שם הגדולים מארץ הגר, א—ג, תרע"ד—תרע"ה. לכסיקון ביוגרפי וביב־ליוגרפי; וראה עוד הנ"ל, שם הגדולים החדש, קליינ־ווארדיין תרצ"ה. (דפוס צילום ברוקלין, תשי"ט).
השווה נ' בן־מנחם בתוך: ארשת ד' (תשכ"ו), עמ' 433—434.

180. מאיר שטיין, אבן המאיר — הוספה עברית למ"ע רבני הגר [להלן 186]. חוברות א—ג, 1909.
181. שמואל הכהן שוורץ, תולדות גאוני הגר, טולטשבה (Tolcsva) תרע"א.
182. אברהם שמואל בנימין סופר שרייבער, כתב זאת זכרון — תולדות משפחות איגר סופר, תלמידיהם ומקצת בני גילם... ניו יורק תשי"ז.
183. נ. בן מנחם, שלשלת הרבנים הראשונה בסיגט, בתוך ספרו: מספרות ישראל באונגריה, ירושלים תשי"ח. על הרבנים מגחם מנדל שטרן, יוסף שטרן, חיים שמואל שטרן.
184. אביגדור קצבורג, תמונת הגדולים, נייפעסט [Ujpest] תרפ"ח.
185. אביגדור קצבורג, אהל עולמים, קורות, מאורעות וביוגרפיות של גדולי ישראל... ירושלים תשכ"ז.
186. *Stein* Mayer Miksa, Magyar Rabbik, havi folyóirat, szerk. — — — Nagyszombat 1905-1908. (רבני הונגריה — כ"ע חדשי) טירנאו
187. *Stein* Meier, Beiträge zur Biographie des Eisenstädter Rabbiner bis zum Jahre 1870, in: Jüdisches Archiv II (1929), No. 8-9.

חיי רבנים

חיים אברהם אורנשטיין
187*. בית אברהם — תולדות... אב"ד טיסא־בוא ואח"כ ברטפלד, תרס"ז (דפוס צילום תשכ"ח).

מאיר אייזנשטטר (א"ש)
188. שמעון רייניהרץ, ר' מאיר א"ש, בתוך: אנציקלופדיה של גלויות כרך שביעי: קארפטורוס, ירושלים תל אביב תשי"ט — 1949.

אליעזר ליפמן
189. א. זינגר, חיי הרב ר' אליעזר ליפמן בטמשוואר (תק"ג—תקכ"ז), בתוך: "סיני", ספר השנה של החברה לחכמת ישראל ברומניה) ג (תרצ"א).

יהודה אסאד
190. Sigmund *Büchler*, Die Lebensgeschichte des Rabbi Juda Aszód, 5556-5626, Budapest 1901.
191. נפתלי בן מנחם, כתבי רבי יהודה אסאד, בתוך "סיני" נ"י סב (תשכ"ח). מילואים למאמר: שם, סג (תשכ"ח), עמ' קפ"ב.
191*. מאיר הילדסהיימר, רבי יהודה אסאד ורבי עזריאל הילדסהיימר, בתוך: ספר הזכרון לר' י"י ויינברג, ירושלים תש"ל.
191**. מאיר הילדסהיימר פטירתו של ר' יהודה אסאד, בתוך: "סיני" סז (תש"ל).
191***. א"י ליכט, רבי יהודה אסאד ודורו, בתוך שערים, בהמשכים, י"ז באלול תשכ"ז — י"ג בכסלו תשכ"ח

מאיר בן יצחק אשכנזי
192. מרדכי פוללאק, ר' מאיר בן יצחק אשכנזי הנקרא מהר"ם א"ש, בתוך: ספר היובל לכבוד ר' משה אריה בלאך, בודפשט תרס"ה.

וואלף בוסקוביץ
193. *Büchler* Sándor, A pesti hitközség első rabbija, in: MZsSz 11 (1894). (הרב הראשון לקהילת פשט).

יהושע בוקסבאום
193*. שמעון אליעזר זוסמן סופר, הגאון רבי יהושע בוקסבויים זצ"ל הי"ד, בתוך: המודיע, כ' בסיון תשכ"ט.

מרדכי בינעט
194. *Goldberger* Izidor, Adatok Binét Mardochajról, in: MZsSz 48 (1931). (נתונים על ר' מרדכי בינעט)

שלמה בראון
195. *Blumberger* Jakab, Braun Salamon, Putnok első rabbija, in: MZsSz 29 (1912). (שלמה בראון, רבה הראשון של פוטנוק).

משה שמואל גלזנר
195*. נ' קצבורג, לשיטתו התורנית והלאומית של הרב משה שמואל גלזנר, בתוך: ספר זכרון לקלוז'—קולוז'—וואר, בעריכת מ' כרמלי־וויינברגר, ניו יורק תש"ל.

שלמה גנצפריד
196. חיים ברודי, מקור חיים. כולל חיי... שלמה גאנצפריעד. בתוך: "אוצר הספרות" (בעריכת ש. א. גראבער) ג (תרמ"ט—תר"נ).
197. שמעון ריינהרץ, ר' שלמה גנצפריד, בתוך: אנציקלופדיה של גלויות כרך שביעי: קארפטורוס, ירושלים תל אביב תשי"ט — 1949.

אברהם (ארמין) הופר
197*. חסד לאברהם ספר היובל לכבוד... יוצא לאור על ידי ועד הפועל [של] החברה למדעי התלמוד על שם י"א בלוי, בודפשט ת"ש (עברית והונגרית).

צדוק (שמעון) הושי
197**. MZsSz 255 (1934), למלאות ארבעים שנה לכהונתו ברבנות.

עזריאל הילדסהיימר
198. מרדכי אליאב, אגרות הרב עזריאל הילדסהיימר, כינס וערך... ירושלים תשכ"ז. בחלק הראשון של מדור האגרות בגרמנית באו אגרותיו של הר"ע בתקופת כהונתו ברבנות באייזנשטאדט (1851—1869) וכן באו במדור העברי אגרותיו אל רבני הונגריה. ראה עוד 225, A. *Schischa*, in: Journal of Jewish Studies, 18 (1967-69). 226 להלן. והשווה:

מיקשה ווייס
198*. Harminc év Isten szolgálatában (1895-1925), Budapest 1925. (שלושים שנה בשרות ה') על הרב מ' ווייס, 1872—1931.
198**. *Zsoldos* Jenő, in: A pesti izr. hitközség leánygimnáziumának 1931-32 Értesítője, 1932. (דברים לזכר הרב מ' ווייס).

שמשון ורטהיימר
199. David *Kaufmann*, Samson Wertheimer, der Oberhoffactor und Landesrabbiner (1658-1724) und seine Kinder, Wien 1888. ראה עוד מאמרו של קויפמן בדין וחשבון של בית המדרש לרבנים בבודפשט לשנת 1890—1891.

קופל חריף
200. יעקב קופל דושינסקי, תולדות יעקב, ר' קופל חריף אב"ד וועדבו, לונדון תרע"ח (בשכפול).

משולם טיסמניץ
200*. שבח ק' טיסמניץ, ספר גרם המעלות, מפעולות ומעלות גאון רבנו משולם, לבו בתרע"ד.

אפרים כהן

201. *Schwarz* Miksa, Kohen Efrájim ó-budai rabbi és responsumai, Budapest 1887. ראה עליו עוד 51. למעלה.
201*. יקותיאל יהודה גרינוולד, תולדות חכמי ישראל — כולל תולדות הגאון ר' אפרים הכהן מוילנא, קלוז' 1924.

שוורין געץ כהן
202. *Kóhn* Sámuel, Kóhn Schwerin Götz, in: MZsSz 16 (1899).

יהושע כץ
202*. אברהם שישא, תולדות רבינו... יהושע כ"ץ, בתוך: חידושי מהר"י כ"ץ, ירושלים תשי"ט.

הלל ליכטנשטיין
202**. חיים יעקב ליכטנשטיין, תולדות וזכרונות, סטמאר תרצ"א.

יחזקאל לנדא
203. *Richtmann* Mózes, Landau Ezekiel prágai rabbi (1713-1793) és a magyar zsidók, in: MZsSz 22-23 (1905-6). (הרב יחזקאל לנדא רבה של פראג 1713—1793) ויהודי הונגריה). על רבנים וקהילות בהונגריה שפנו אל בעל ה"נודע ביהודה" בשאלותיהם.

אלעזר לעוו (רוקח)
204. L.*Münz*, Rabbi Eleasar, genannt Schemen Ro-

keach. Trier 1895. (1859) (ראה עוד "בן חנניה" ב עמ' 414—415).
205. L. *Singer*, Rabbi Eleasar Löw, in: Judaica (Pressburg) 4 (1937).

ליאופולד לעוו
ראה 243—245 להלן.

עמנואל לעוו
205*. *Csongor* Győző, Löw Immánuel emlékezete, in: Évkönyv (Budapest), 1970.
205**. *Scheiber* Sándor, Emlékbeszéd Löw Immánuel felett. ib.
Semitic Studies in Memory of Immanuel Löw, Budapest 1947.
205***. A. *Scheiber*, Leo Baecks Briefe an Immanuel Löw, in: Zeitschrift für die Geschichte der Juden (Tel-Aviv) 9 (1972).

יהודה מודרין
206. נפתלי בן מנחם, פרקי הגר, בתוך: "סיני" סג (תשכ"ח). על ר' יהודה מודרין: עמ' קעב—קעג.

זאב ו. מייזל
206*. M. *Kayserling*, Dr. W. A. Meisel. Ein Lebens- und Zeitbild, Leipzig 1891.

חיים סופר
207. יוסף צבי סופר, תולדות סופרים — קורות ר' חיים סופר, לונדון תשכ"ג.
תולדות הרב חיים סופר, רב במונקאטש ובבודפשט ונלוו עליו 150 אגרותיו מהשנים תרי"א—תרמ"ו (1851—1886). והשווה: שלום פולאק, בתוך "סיני" ס"ד (תשכ"ט).

משה סופר (בעל חת"ם סופר)
208. שלמה סופר, אגרות סופרים, ויגה תרפ"ט.
אוסף מכתבים של הרבנים עקיבא איגר, משה סופר, אש"ב סופר, שמעון סופר ושמחה בונים סופר.
209. שלמה סופר, חוט המשולש החדש, דרוהוביטש תרס"ח. תולדות הרבנים עקיבא איגר, משה סופר, אש"ב סופר.
210. *Bacher* Vilmos, Századunk első feléből, in: MZsSz 9-10 (1892-3). (מכתביהם הראשונה של ה"ה מאה הי"ט) רשימה של הבאים בכתובים עם הרב משה סופר. (מהדורה חדשה בדפוס צילום, ירושלים תש"ל, עם מבוא מאת י. יוסף כהן, שאף תירגם עברית הקדמתו של באכר).
211. אייזיק הירש וייס, לתולדות הגאון ר' משה סופר, בתוך: "ממזרח וממערב" (בעריכת ראובן ברייניץ), חוברת ג (תרנ"ו).
211*. יעקב ריזנפעדער, דער חתם סופר, ורשה 1919 (עם הקדמה מאת הלל צייטלין).
211**. אברהם פיגעלשטאק, ספר תולדות חתם סופר, ניו-יורק תשי"ג.
212. אליעזר כ"ץ, החת"ם סופר — רבי משה סופר חייו ויצירתו, מהדורה שנייה, ירושלים תשכ"ג.
213. י. יוסף כהן, החתם סופר בתקופת מטרסדורף, בתוך: "שערים", כ' באדר תשכ"ו ואילך, בהמשכים.
214. יעקב כץ, קוים לביוגרפיה של החתם סופר, בתוך: מחקרים בקבלה ובתולדות הדתות... לגרשם שלום, ירושלים תשכ"ח.
214*. י' יוסף כהן, החתם סופר והחסידות, בתוך: "סיני" סט (תשל"א).
214*. אברהם שישא, הערות ביבליוגרפיות לספרי החתם סופר ולתשובותיו, בתוך: "המעין", תשרי, טבת, תמוז תשכ"ט.
214**. Moses J. *Burak*, The Hatam Sofer, Toronto 1967.

עקיבא סופר
214***. יוסף ליברמן, ספר רבי עקיבא ותורתו, ירושלים תש"ך.

חיים צבי עהרענרייך
214****. נ' בן מנחם, ר' חיים צבי עהרענרייך וספרו "קב החיים", בתוך: "הצפה", י"א בכסלו תשל"ג (17.11.1972).

יחזקאל פאנט
215. י. יוסף כהן, תשובות "מראה יחזקאל" מאת ר' יחזקאל פאנעט זצ"ל, בתוך: "המעין", טבת תשכ"ד.
216. נפתלי בן מנחם, ר' יחזקאל פאנעט, בתוך ספרו "שערי ספר", ירושלים תשכ"ז.
216*. Philipp *Paneth*, Rabbenu Jecheskel, 1927.

דיולה (יוליוס) פישר
216**. A Blau Lajos Talmudtudományi Társulat Évkönyve 5 (5697-1937) מוקדש ליובל החמישים לכהונתו ברבנות, כולל ביבליוגרפיה נבחרת של כתביו.

חזקיה פייוול פלויט
217. Moritz *Zobel*, Vor Hundert Jahren. Aus den Erinnerungen eines böhmischen Talmudjüngers. Deutsch von... In: Almanach des Schocken Verlags... 1936-37. תרגום של ההקדמה לספר "לי־קוטי חבר בן חיים" להרב חזקיה פייוול פלויט (תקצ"ח—תרנ"ה — 1818—1895), מתלמידיו של החת"ס סופר, רב בשוראן, סלובקיה.

מאיר פערלס
217*. נ' בן מנחם, וספרים מספרים שונים (סעיף א), בתוך: "תגים" (קובץ ביבליוגרפי), ג—ד, אלול תשל"ב.

מאזעס חיים ליטש רוזנבוים
218. נפתלי בן מנחם, אבטוביוגרפיה של הרב מאזעס חיים ליטש ראזענבוים, בתוך: "אראשת" א (תשי"ט); והשווה עוד ספרו "בשערי ספר" עמ' 126—128.

מאיר רוזנפלד
219. *Marmorstein* Arthur, זכר צדיק Fötisztelendö Rosenfeld Mayer miskolci főrabbi emlékezete. Kunszentmiklós 1909. (זכר צדיק — זכרון הרב מאיר רוזנפלד, רב ראשי במישקולץ).

אברהם שאג
220. יצחק דוד צוובנר, לפיד אש — תולדות... מרן אברהם שאג צוובנר, ירושלים תשי"ד.

אברהם יהודה הכהן שוארץ
221. נפתלי בן־מנחם, ר' אברהם יהודה הכהן שוארץ, בתוך: "אראשת" ד (תשכ"ו).

משה שיק
222. שמעון ריינהרץ, ר' משה שיק, בתוך: אנציקלופדיה של גלויות כרך שביעי: קארפטורוס, ירושלים תל אביב תשי"ט 1959.

יב. תמורות בחיים הפנימיים, השכלה, ריפורמה

223. יוסף בן דוד, התחלותיה של חברה יהודית מודרנית בהונגריה בראשית המאה הי"ט, בתוך: "ציון" יז (תשי"ב).
224. נתנאל קצבורג, תמורות פנימיות ביהדות הונגריה במחציתה הראשונה של המאה הי"ט, בתוך: "בר אילן" ספר השנה ב (תשכ"ד).
225. מרדכי אליאב, 'תורה עם דרך ארץ' בהונגריה, בתוך: "סיני" נא (תשכ"ב).
226. מרדכי אליאב, מקומו של הרב עזריאל הילדסהיימר במאבק על דמותה הרוחנית של יהדות הונגריה, בתוך: "ציון" כז (תשכ"ב).
227. מ"צ קדרי, המציאות הלשונית של יהדות הונגריה, בתוך: "סיני" נט (תשכ"ו).

השכלה
228. יקותיאל יהודה גרינוואלד, תולדות משפחת רוזנטאל, בודפשט תרפ"א.
229. מ. ג. מהרער, מכתבים בין מר שלמה רוזנטאל והרב לייב שוואב בפרוסניץ על דבר התמנותו לרב... בבודפסט, בתוך: "הצופה לחכמת ישראל" טו (תרצ"א).
230. Nikolaus *László*, Die geistige und soziale Entwicklung d. Juden in Ungarn i.d. ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts (Diss.), Berlin 1934.

231. *Zsoldos* Jenő, Mendelssohn a magyar szellemi életben, in: IMIT Évkönyv 1933. (מנדלסון בח־יים הרוחניים של הונגריה).

232. *Büchler* Sándor, Mendelssohn Mózesnek egy ifjukori barátja, in: MZsSz 9 (1892). (ידיד נעורים של משה מנדלסון בהונגריה) — נפתלי רונזנטאל.

233. *Zsoldos* Jenő, A felvilágosodás német-zsidó irói a harmincas évek magyar irodalmában, in: Tanulmányok Dr. Blau Lajos emlékére, Budapest 1938. MZsSz 54 (1937). (הסופרים היהודיים־גרמניים של ההשכלה בספרות ההונגרית בשנות השלושים) במאה הי"ט.

234. *Grünwald* Miksa, Zsidó Biedermeier, Budapest (בידרמאיר יהודי) על ההשכלה היהודית בהונ־ גריה ונסיבותיה. 1937.

ריפורמה

235. יקותיאל יהודה גרינוואלד, לפלגות ישראל באונ־ גריא, דעווא (רומניה) תרפ"ט.

236. יקותיאל יהודה גרינוואלד, לתולדות הרפורמציאן הדתית בגרמניא ובאונגריא, ניו יורק תש"ח.

237. מ. פלאי, מלחמתו הרעיונית וההלכית של הרב אהרון חורין בעד רפורמה דתית ביהדות, בתוך: Hebrew Union College Annual 39 (1968).

238. שמעון ריינהרץ, מרכוס ניסא וייס (מבשר הריפור־ מה ביהדות הונגריה), בתוך: אנציקלופדיה של גלויות כרך שביעי: קארפאטורום, ירושלים תל אביב תשי"ט.

239. David *Philipson*, Reform Movement in Judaism, New York 1931. Chapter X.: Reform in Hungary.

240. *Büchler* Sándor, A reform úttörői Magyarországon, in: MZsSz 17 (1900). (חלוצי הרפורמה ב־ הונגריה).

241. *Naményi* Ernő, Vallásos reformmozgalmak Magyarországon, in: "Ararát" 1941. (תנועות של ריפורמה דתית בהונגריה).

242. *Bernstein* Béla, Reformmozgalmak a magyar zsidók körében 1848-ban. in: IMIT Évkönyv (תנועות של ריפורמה בקרב יהודי הונגריה ב־ 1898. 1848). השווה עוד חיבורו, 87. למעלה.

243. Abraham *Hochmuth*, Leopold Löw als Theologe, Historiker und Publizist, Leipzig 1871.

244. *Eisler* Mátyás, Löw Lipót, in: MZsSz 28 (1911).

245. William N. *Loew*, Leopold Loew, a Biography, New York.

245*. *Venetianer* Lajos, Löw Lipot, in: Zsidó Plutarchos I, Budapest n.d. (Népszerü Zsidó Könyvtár, ed. J. Bánóczi, I. Gábor), Budapest n. d.

אסיפת הרבנים בפאקש (1844)

246. תאור נרחב של אסיפת הרבנים בפאקש, מתוך נקודת מבט הנוטה למתקנים, נתפרסמה באותה העת על דפי השבועון Allgemeine Zeitung des Judenthums, 1844 pp. 562-567; 581-585; 642-643 (בעמ' 642— 643 בא נוסח ההלטות האסיפה, בעברית) חליפת המכ־ תבים בין הרב הורוויץ לבין ליאו הולנדר, לפני האסי־ פה, נתפרסמה באותו שבועון, תוספת לגליון 21 לשנת 1845.

247. *Kóhn* Sámuel, A paksi rabbigyülés határozatai, in: MZsSz 15 (1898). (החלטות אסיפת הרבנים ב־ פאקש).

248. *Weisz* Miksa, Adatok a paksi rabbigyüléshez, in: MZsSz 25 (1908). (נתונים לאסיפת הרבנים בפאקש) — כולל מכתבים בעברית.

249. *Goldberger* Izidor, Zsidó hitéleti problémák 1845-ben in: MZsSz 38 (1921). (בעיות מתחום חיי הדת ב־1845). ראה עוד לעניין זה מאמרו של שמואל כהן, 202 למעלה, וכן: מזכרת פאקש, כרך ראשון, ירושלים תשכ"ב, פרק רביעי.

הקונגרס ב־69—1868

250. נתנאל קצבורג, הקונגרס היהודי באונגאריה בשנת תרכ"ט — רשימה של מקורות, בתוך "ארשת" ד (תשכ"ו). רשימה ביבליוגרפית מועדת של מקורות וספרות על הקונגרס, לפי סדר כרונולוגי.

251. נתנאל קצבורג, הקונגרס היהודי בהונגריה בתרכ"ט, בתוך: דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, כרך שני, ירושלים תשכ"ט.

251*. Lcopold *Löw*, Der Jüdische Kongress in Ungarn, Pest 1871.

252. Nathaniel *Katzburg*, The Jewish Congress in Hungary, in: Hungarian-Jewish Studies, II, New York 1969.

יג. ספרות ומדע

252*. יהודה שפיגל, החברה הישראלית הונגרית הספ־ רותית, בתוך: "סיני" לד (תשי"ד).

252**. א' שיבר ספר בלתי נודע לצייר היהודי ההונגרי הראשון [חיים בן אשר אנשיל מקיצע — במחצית השניה של המאה השמונה־עשרה], בתוך: "ידע עם" ג (תשט"ו).

252***. S. *Scheiber*, Five more works by Hayyim ben Asher Anshel, in: Studies in Bibliography and Booklore 6 (1964).

252****. *Scheiber* S., Ismeretlen magyarországi zsidó kalligrafus, in: Magyar Könyvszemle, 1965. (קאליגראף יהודי בלתי נודע מהונגריה) ליזר בן ישעיה — המאה השמונה־עשרה.

הדפוס העברי

אונגוואר

253. פנחס יעקב הכהן, הדפוס העברי בהונגריה. א. הדפוס העברי באונגוואר, בתוך "קרית ספר" כד (תש"ח).

מונקאטש

254. פ"י הכהן (253 למעלה), בתוך: "קרית ספר" כה (תש"ט).

255. נפתלי בן־מנחם, הדפוס העברי במונקאטש, בתוך: "קרית ספר" כו (תש"י).

256. חיים ליברמן, הדפוס העברי במונקאטש, בתוך: "קרית ספר" כז (תשי"א).

סיגט

257. נפתלי בן־מנחם, הדפוס העברי בסיגט, בתוך ספ־ רו "מספרות ישראל באונגריה", ירושלים תשי"ח.

פאקש

258. פ"י הכהן (253 למעלה), בתוך: "קרית ספר" כח (תשי"ב).

259. חיים ליברמן, הדפוס העברי בפאקש, בתוך: "קרית ספר" ל (תשט"ו).

פרסבורג

260. פ"י הכהן (253 למעלה), בתוך "קרית ספר" לא (תשט"ז).

261. נפתלי בן־מנחם, הדפוס העברי בפרסבורג, בתוך: "קרית ספר" לג (תשי"ח).
ראה עוד מאמרי יצחק יוסף כהן על הדפוס העברי בטרנסילוואניה על דפי "קרית ספר" כרכים לג, לד, לה, לז.

262. R. *Dán*, The earliest printing of Hebrew text books in Buda, in: Magyar Könyvszemle (Budapest), 1968 No. 1.

261*. *Dán* R., Héber hungaricák a XVI-XVII századból, in: Magyar Könyvszemle 1964-1965. (דפוסים עבריים וכתבי חכמים מהונגריה במאות השש־עשרה — שבע־עשרה).

262*. *Dán* Robert, A nyomtatott Héber könyv Magyarországon, in: Évkönyv (Budapest), 1970.

עיין עוד לנושא זה בביבליוגרפיה של כתבי ארתור מרמורשטיין: Arthur *Marmorstein*, Studies in Jewish Theology, London 1950.

שירה עברית

263. איתמר יעוז קסט, מבחר השירה העברית בהונגריה ותולדותיה, תירגם והוסיף הקדמות... תל אביב תש"ד.

264. יוסף פטאי, השירה העברית בהונגריה, בתוך ספרו "משפוני השירה", ירושלים תש"ד.

265. משה כרמלי־ויינברגר, התפתחות השירה העב־

ריח באונגריה, בתוך: "ארשת" ד (תשכ"ו). השלמות: שם, ה (תשל"ב).

265*. מ' כרמלי־ויינברגר, נשכחות (על ספרות וסופרים עבריים בהונגריה), בתוך: "הדואר" מו (תשכ"ז).

265**. מ' כרמלי־ויינברגר, שירת יהדות הונגריה ב"חבצלת" (ירושלים), בתוך: "תלפיות" ט (תש"ל).

266. משה כרמלי־ויינברגר, משוררים עברים בטרנסילוונית, בתוך: "סיני" נז (תשכ"ה).

267. אלכסנדר שייבר, שיריו העבריים של בנימין זאב באכר, בתוך: "יד לקורא", ה (תשי"ט), חוברת ד.

267*. שמואל הכהן וינגרטן. משורר עברי נשכח — ד"ר משה ברון בולגר, בתוך: "מבוע" (ירושלים), ט תשל"ב).

268. Moshe *Carmilly-Weinberger*, Hebrew Poetry in Hungary, in: Hungarian-Jewish Studies, I., New-York 1966.

269. מ. גורלי, הערש לייב גאטליב, בדחן וזמר עממי, בתוך: דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, כרך ב, ירושלים תשכ"ט. ה"ל גוטליב מסיגט היה זמר ובדחן עממי ידוע בהונגריה.

כתבי עת

270. נתנאל קצבורג, כתבי עת עבריים בהונגריה, בתוך: "ארשת" א (תשי"ט). תוספת: א. שייבר, בתוך "קרית ספר" לה (תש"ך).

271. שלמה עדן, כתבי עת לחכמת ישראל בהונגריה, בתוך: "חכמת ישראל במערב אירופה" (בעריכת ש. פדרבוש), תשי"ט.

272. י. יוסף כהן, שבעים שנה כתבי עת תורניים בטרנסילוניה, בתוך: "ארשת" א (תשי"ט).

273. יהושע דייטש, מנחם קצבורג, "תל תלפיות" — כתב עת תורני. מפתחות לכרכים א־מה (תרנ"ב—תרצ"ח). כרך ראשון: מפתח שמות המחברים, ירושלים תשכ"ח. על "תל תלפיות" ראה נ. קצבורג, "במישור", ח' באלול תש"ב.

274. אלכסנדר שייבר, כתבי עת יהודיים בלשון הונגרית בהונגריה, בתוך "קרית ספר" לב (תשי"ז). הוספה: שם, לז (תשכ"ב).

275. [חסר שם מחבר], הירחון "הצופה היהודי האונגרי", בתוך: "חכמת ישראל במערב אירופה" (בעריכת ש. פדרבוש), כרך שני, ירושלים תל אביב תשכ"ג.

יהודים בספרות ההונגרית

276. *Zsoldos* Jenő, Magyar irodalom és zsidóság (költői és prózai szemelvények), Budapest 1943. (הספרות ההונגרית והיהודים — קטעי שירה ופרוזה מן המאות הט"ו—כ.

277. *Peisner* Ignác, A 19-század magyar zsidó irodalmáról, in IMIT Évkönyv 1903. (על הספרות היהודית הונגרית של המאה הי"ט).

278. *Osztern* Rózsa, Zsidó ujságirók és szépirók a magyarországi német nyelvű időszaki sajtóban a "Pester Lloyd" megalapitásáig, 1854-ig, Budapest 1930. (עיתונאים ובלטריסטים יהודים בספרות העתית בלשון הגרמנית בהונגריה, עד ייסוד ה"פסטר לויד" (1854).

279. *Zsoldos* Jenő, *Turóci-Trostler* József, Száz év elött. Az első magyar zsidó iró nemzedék, Budapest 1940. (לפני מאה שנה; דור הסופרים היהודי הונגרי הראשון).

280. *Friedländer* Sara, Saphir Móric Gottlieb. Tanulmány a zsidó asszimiláns törekvések kezdetéről, Budapest 1939. (מוריץ גוטליב ספיר; מחקר על ההתחלות של שאיפות ההתבוללות).

280*. *Komlós* Aladár, Zsidó költők a magyar irodalomban, in: Ararát évkönyv, 1942. (משוררים יהודיים בספרות ההונגרית).

281. *Komlós* Aladár, Magyar zsidó irók 1848-ban. in: IMIT Évkönyv 1948. (סופרים יהודים הונגרים ב־1848).

282. Sándor *Roth*, Juden im ungarischen Kulturleben in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts. Die ersten bedeutenden jüdischen Dichter in der ungarischen Literatur (Diss.), Berlin 1934.

282*. E. *Balla*, The Jews in Hungary: a Cultural Overview, in: Hungarian Jewish Studies 2 (1969).

מדעי היהדות

283. Alexander *Scheiber*, The Jewish Theological Seminary of Hungary in the Service of Jewish Science, in: Seventy Years, a tribute to the... Jewish Theological Seminary of Hungary (ed. Samuel Löwinger), Budapest 1948. רשימה ביבליו־גרפית של פרסומי המורים והתלמידים של בית המדרש לרבנים, כולל ספרי יובל ומאמרי הערכה לכבוד חכמים חשובים ממורי ותלמידי המוסד, ביבליוגרפיות של חיבורי חברי הועד המנהל של המוסד ורשימת עבודות הדוקטור של התלמידים, לפי המקצועות. נתפרסם בתוך: בית המדרש לרבנים — שבעים שנה ראה 173. למעלה).

הערכות וביוגרפיות

בנימין זאב באכר

284. י. ק. מיקלישנסקי, ב. ז. באכר, בתוך: חכמת יש־ראל באירופה, בעריכת ש. פדרבוש, ירושלים תשכ"ה.

284*. S. *Scheiber*, Letter of Solomon Schechter to William Bacher and Ignace Goldziher, in: Hebrew Union College Annual 33 (1962).

284**. Felix *Perles*, Wilhelm Bacher, in: Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur 18 (1915).

יהודה אריה בלוי

285. ד. ש. לוינגר, פרופסור יהודה אריה בלוי, בתוך: חכמת ישראל במערב אירופה, בעריכת ש. פדרבוש, ירושלים תל אביב תשי"ט.

285*. *Krémer* Móric, Blau Lajos talmudkutatói jelentősége, in: Blau Lajos Talmudtudományi Társulat Évkönyve 5693-1933. (חשיבותו של בלאו כ־חוקר תלמודי). כרך רביעי של שנתון החברה (1936) מוקדש לזכרו של בלאו, וראה עוד: MZsSz 43 (1926), וכן: "זכרון יהודה" בעריכת צ' העוועשי, י"מ גוטמן, ד"ש לווינגר, בודפשט 1938.

יחיאל מיכל הכהן גוטמן

286. ד. ש. לוינגר, פרופ' יחיאל מיכל הכהן גוטמן, שם.

יצחק יהודה (איגנאץ) גולדציהר

287. ד. ש. לוינגר, פרופ' יצחק יהודה (איגנאץ) גולד־ציהר, שם.

ברנארד הלר

288. אלכסנדר שייבר, פרופ' ברנארד הלר, שם.

289. *Scheiber* Sándor, A három koszorú Emlékbeszéd dr. Heller Bernát sirköavatásán, Budapest 1948. (שלושה זרים. דברי אזכרה בהקמת המצבה על קברו של ב. הלר) הדברים נאמרו ביום 19 במרץ 1944.

289*. *Salgó* László, Heller Bernát a tanár, in: *Évkönyv* 1971-72. (ברנאט הלר המורה).

שלמה וידר

289**. ברוך ירון, שלמה וידר, בתוך: "ארשת" ה (תשל"ב).

יהודה (יוליוס) וולס

289***. I. *Schmelcer*, Julius Wellesz 1872-1915, in: Studies in Bibliography and Booklore 8 (1966).

עמנואל לעוו

290. יוסף שינדלר, עמנואל לעף, בתוך: חכמת ישראל במערב אירופה, בעריכת ש. פדרבוש, ירושלים תל אביב תשי"ט.

דוד קויפמן

291. עמנואל א. פדרבוש, דוד קויפמן, בתוך: חכמת יש־ראל באירופה, בעריכת ש. פדרבוש, ירושלים תשכ"ה.

292. שמואל קרויס, חייו ופעלו של דוד קויפמן, בתוך: דוד קויפמן, מספרות ימי הביניים, ירושלים תשכ"ב.

שמואל קרויס

293. נ. בן־מנחם, פרופ' שמואל קרויס, בתוך: חכמת

ישראל באירופה המערבית, בעריכת ש. פדרבוש, ירוּשלים תל אביב תשי"ט.
293*. נ' קצבורג, מאחרוני הראשונים (על שמואל קרויס), בתוך: "גליונות" כב (תש"ח).

יד. זרמים ותנועות

293**. יקותיאל יהודה גרינוואלד, לתולדות המקובלים באונגאריה משנת שע"ה עד שנת תק"כ, בתוך: "סיני" כד (תש"ט).

חסידות

294. יקותיאל יהודה גרינוואלד, לקורות החסידות באונגאריא, בתוך: "הצופה לחכמת ישראל" ה (תרפ"א).
295. נפתלי בן־מנחם, רבי יצחק אייזיק טויב מקאלוב, בתוך: ספר יובל לישראל אלפנבין, ירושלים תשכ"ג.
296. *Szilágyi-Windt* László, A kállói cádik, Tel-Aviv (הצדיק מקאלוב); והשווה נ. בן־מנחם, "בש" c. 1960. ערי ספר", ירושלים תשכ"ז, עמ' 43—48.
296*. טוביה־לאסלו סילאג'י־וינדט, הצדיק מקאלוב וקהילתו, תל־אביב [תש"ל]. והשווה נ' בן־מנחם, בשערי ספר, ירושלים תשכ"ז, עמ' 43—48.
297. אברהם יצחק ברומברג, האדמו"ר ר' משה טייטלבוים מאוהעל זצ"ל... בנו ר' אלעזר ניסן... חתנו ר' אריה ליפשיץ האדמו"ר מוישניצא, מהדורה שנייה מתוקנת, ירושלים תשי"ט. השווה נ. בן־מנחם, בשערי ספר, ירושלים תשכ"ז עמ' 84—90.
298. יהודה ליב לוין, בית ספינקה, תולדות האדמו"ר... יוסף מאיר וייס, ירושלים תשי"ט.
ראה עוד ש. דובנוב, תולדות החסידות, תוספת ה סעיף 2.

חיבת ציון

299. יקותיאל יהודה גרינוואלד, רבני אונגאריה שעלו לארץ ישראל, בתוך: "סיני" כו (תש"י). תוספת למאמר: שם, כח (תשי"א), עמ' פח.
299*. נ' קצבורג, יהודי הונגריה וארץ־ישראל, בתוך: "מהנעים" לח, (תשי"ח).
300. שמואל הכהן וינגרטן, החת'ם סופר ותלמידיו ויחסם לארץ ישראל, ירושלים תש"ה.
301. שמואל הכהן וינגרטן, עולי הונגריה הראשונים. הגאון רבי אברהם שאג, בתוך: לוח ירושלים (בעריכת ד"נ ברינקר), תש"ג.
301*. י. צבי זהבי, מהתחם סופר ועד הרצל, תולדות חיבת ציון וראשית הציונות בהונגריה... משנת תקנ"ט (1799) עד תרס"ד (1904), ירושלים תשכ"ו.
השווה ש. הכהן וינגרטן, "סיני" ס (תשכ"ז); א. שישא, "המעין" תמוז תשכ"ז; זהבי, "סיני", ס"ז (תש"ל); שישא, "המעין" תשל"א.
302. י' צבי זהבי, מהתבוללות לציונות, מקור ציוניותו של הרצל — תולדות חיבת ציון והציונות בהונגריה 1860—1949, ירושלים תשל"ג.
302*. שמואל הכהן ויינגרטן, הרב יוסף נאטונק, ירושלים תש"ג.
302**. דוב פרנקל, ראשית הציונות המדינית המודרנית, הרב יוסף נאטאנעק, 1956.
303. נ. בן־מנחם, צרור אגרות לתולדות המזרחי, בתוך: ספר המזרחי, ירושלים תש"ו.
304. נ. בן־מנחם, אגרות ציון, בתוך: מספרות ישראל באונגריה, ירושלים תשי"ח. מכתבים בעניין הציונות מאת הרבנים בהונגריה.
305. נתנאל קצבורג, הרב משה אריה רוט ז"ל, בתוך: "סיני" יח (תש"ו).
306. Livia E. *Bitton*, Zionism in Hungary, in: Herzl Year Book VII (1971).

סטטיסטיקה של היהודים בהונגריה

טבלה א

היהודים בהונגריה ושיעורם בכלל האוכלוסיה, 1815—1946

השנה	מספר היהודים	אחוז היהודים באוכלוסיה
1815	126,620	1.8
1825	185,075	2.1
1830	203,815	2.3
1840	238,848	2.6
1850	339,816	3.7
1869	542,279	4
1880	624,826	4.4
1890	707,961	4.7
1900	826,222	4.9
1910	911,227	5
*1920	473,355	5.9
1930	444,567	5.1
**1941	725,007	4.9
1946	143,624	1.6

* בגבולות הונגריה לפי חוזה טריאנון.
** כולל 325,000 יהודים באיזורים שסופחו להונגריה מצ'כוסלובקיה, רומניה ויוגוסלביה.
לפי A zsidó világkongresszus magyarországi képviselete statisztikai osztályának közleményei no. 2 (March 1947).

טבלה ב

היהודים בבודפשט ושיעורם בכלל האוכלוסיה, 1815—1945

השנה	מספר היהודים	אחוז היהודים באוכלוסיה
1815	1,734	3.6
1825	8,264	8.8
1840	10,266	9.8
1850	17,618	11.3
1869	44,890	16.6
1880	70,227	19.7
1890	102,377	21
1900	166,198	23.6
1910	203,687	23.1
1920	215,512	23.2
1925	207,563	21.6
1930	204,371	20.3
1935	201,069	18.9
1941	184,453	15.8
1945 (מרץ)	86,910	10.4
1945 (דצמבר)	96,500	9.4

לפי המקור שצויין בטבלה הקודמת.

מפתחות

המפתחות כוללים גם את הביבליוגרפיה. האות ב (B בשמות הלועזיים) מרמזת למספר הסידורי ברשימה הביבליוגרפית.

מפתח השמות

אבי־שאול, מרדכי ב: 108
"אביר עמיאלי" (נטונק) 35
אבן־שפרוט, חסדאי 1 83
אבראהם, הרב צבי יעקב ב: 107 169
אגושטון, פטר 64—65 89
אדי, אנדרה 63
אדלר, הרב נתן 28
אהרן מז'יטומיר 32
או'טווש, יוז'ף 21 22 24 26 49 54—56 60
86 ב: 98 *101 102
או'טווש, לוראנד 52
או'טווש, קארוי 42 43
אוטוקאר (מלך בוהמיה) 2
אולמן, משפחת 36
אולמן, אדולף 37
אולמן, גיאורג 37
אולמן, לאיוש 37
אולמן, מוריץ 37
אולמן, קרל 37
אונגר, הרב יואל 30
אונודי, גיזה 41 48
אופנהימר, וולף 11
אופנייהמר, שמואל 4
אופנר, גוטליב מ' 86
אורבאנוס הרביעי (אפיפיור) 2
אורי שרגא, הרב 6
אורנשטין, הרב חיים אברהם ב: *187
אושוואט, ארנו 63
איגר, הרב עקיבא 19 ב: 208 209
איזואני, בלה 84
אייזיק מטירנא 3 ב: *49
אייזנשטאדט, הרב מאיר בן יצחק 18
אייזנשטאדט, הרב מאיר 26 30 31 ב: 188
אייזנשטאדט, הרב מנחם 28 30
איינהורן, איגנאץ 87 ב: *86
אישטוצי, ויקטור 38—41 46—49 88
אליאב, מרדכי ב: 198 225 226
אליהו (הגאון מוילנא) 29
אלימלך מליז'נסק 33
אלכסנדר, ברנאט 48
אלכסנדרזון, הרב יהונתן 27
אלקלעי, הרב יהודה 87
אמבר, ג' 84
אנדרה השני (מלך הונגריה) 3
אנדרה, לאסלו 91
אסאד, הרב יהודה 30 ב: 190—***191
אסטרהאזי (מגנאטים) 4 9 13 17
אסטרהאזי, מוריץ מ' 47
אסטרהאזי, פאול 9 18
אסטרייכר, משה א' 14
אפאפי, מיהאי 5
אפרים הכהן, הרב 4 6 84 ב: 201 *201
אצ'אדי, איגנאץ ב: *64
ארלנגר (פריס) 36
ארנטייל, מוריץ 51 88 ב: 105
ארפאד 83
ארפאד, מלכי בית . . . 3
אשכנזי, מאיר בן יצחק ב: 192
אשקלס, הרב גבריאל 18
אשקלס, הרב דב בר 18

בביטש, מיהאי 48 88
בוגדאני, מוריץ 43
בודוג, באלאז' ב: 52
בוסקוביץ, הרב וולף 19 ב: 193
בוקסבאום, הרב יהושע ב: *193
בטיאני (מגנאטים) 9
בטלן, גאבור 5
בטלן, אישטוואן 75 79 80 82
ביכלר, שאנדור 2 7 84—87 ב: 11 15 46
53 61 *64 86 178 193 232 240
בינעט, הרב מרדכי 19 ב: 194
בירקנטאל, דב (מבולחוב) 13
בכר, בנימין זאב ב: 210 267 284—**284
בכרך, שמעון ב: 159
בלאו, יהודה אריה 65 ב: 175
בלה הרביעי 2 3 ב: 46
בלוך, מוריץ 26 86
בלוך. הרב משה אריה 61
בלייכרו'דר (ברלין) 36
בלש, צבי ב: 30 *58
בן־דוד, יוסף ב: 223
בן־מנחם, נפתלי 30 33 87 33 ב: 179 183 191
206 ****214 216 *217 218 221 255 257
261 293 295 296 *296 297 303 304
בנדהולץ, הרי 67
בר, פטר 19
בר, שלמה 14
בראון, הרב שלמה ב: 195
ברבי, הרב מאיר 18 19 29 30
ברגי, בנימין (ארמין) 71 90
ברודי, חיים ב: 196
ברודי, שאנדור 63
ברומברג, הרב אברהם יצחק ב: 297
ברון, שלום 87
ברון־בולגאר, משה ב: *267
ברוור, אברהם יעקב 84 85
ברטיסלאב (דוכס בוהמיה) 83
ברנשטיין, בלה 87 ב: 67 68 84 87 *87 88
242

גגין, הרב חיים אברהם 87
גוטליב, הרש ליב ב: 269
גוטמן, הנריק 7 ב: 64
גוטמן, יחיאל מיכל ב: 58 286
גולדברגר (משפחת) 37
גולדציהר, איגנאץ ב: 287
גו'מבו'ש, דיולה 79—82 91
גורלי מ' ב: 269
גל, יאנו' 66
גלבר, נ"מ 34
גלונר, הרב משה שמואל 88 ב: *195
גלנטי, הרב משה 6
גנצפריד, הרב שלמה 30 ב: 196 197
גרוסמן, ז'יגמונד 88 ב: 79 93 106 162
גריגוריוס התשיעי (אפיפיור) 2
גרין, הרב ישראל 56
גרינוואלד, הרב יקותיאל יהודה 6 19 34 85
86—88 ב: 16 *22 23 59 176 177 *201 228
235 236 **293 294 299
גרינוואלד, פיליפ 3 4 8 84 87 88 ב: 10 14 *14
18 20 26 ***42 54 65 75 91
גריסהאבר, הרב יצחק 32 87

דב (מבולחוב) 13
דובנוב, ש' 33 85 ב: 298
דויטש, משפחת 36
דושינסקי, יעקב קופל ב: 200
דייטש, הרב דוד 19 30
דייטש, הרב יהושע ב: 273
דינור, ב' 83 87
דליץ', פראנץ 42
דראני, קלמן 82
דרומון, אדוארד 48

האלר, יוז'ף 20
הושי, הרב צדוק (שמעון) ב: **197
הולדהיים, שמואל 26
הולנדר, ליאו 28 ב: 246
הופר, אברהם (ארמין) ב: *197
הור, קרוי 77
הורביץ, הרב פייוול 27 28 ב: 246
הורביץ, הרב פנחס 28
הוררואט, בולדיז'אר 24
הורטי, מיקלוש 67 69 73 80 90 91 ב: *126
הטוואני־דויטש משפחת 36 37
הטוואני, לאיוש 63 65
היטלר, א' 80 81 91
הייאש, איוואן 68
היילפרין, ישראל 16 85
הילדסהיימר, מאיר ב: *191 **191
הילדסהיימר, הרב עזריאל 56 58 59 ב: *191 198 226
הירשלר, איגנאץ 55 58
הירשנשטיין, הרב יקותיאל 34
הכהן, פנחס יעקב ב: 253 254 258 260
הלמאר, אגוסטון 83
הלסטד, אלברט 67
הלר, פרופ' ברנאט ב: 288—*289
הלר, הרב צבי הירש 27
הס, משה 35
הרמוש, שאנדור ב: 58
הרצל, תיאודור 35 87 ב: 302

וודג'ווד, יאשיה 72 73
וודיאנר, משפחת 36
וודיאנר, אנדור 37
וודיאנר, מוריץ 37
וודיאנר, פייביש 37
וודיאנר, שמואל 37
וולף, לוסיאן 78
וולף, שאנדור ב: 21
וולפסון, דוד 35
וז'ני, וילמוש 48 50 71 76 80 88 90
וז'ני, יאנוש 76 ב: 144
וידר, שלמה ב: **289
וייידליין, יוהאן 91 ב: 126
וייזל, נ"ה 14
וייגנרטן, שמואל הכהן 34 ב: 6 49 *49 119 *267 300 301 *301 *302
וייס, אייזיק הירש ב: 211
וייס, ברטולד 37
וייס, הרב יוסף מאיר 34 ב: 298
וייס, הרב יצחק אייזיק 34
וייס, מיקשה 27 ב: 9 *198 **189 248
וייס, מנפרד 37
וייס, מרכוס ניסה ב: 238
וישניצר, מארק ב: 170
וכשטיין, ב' 7 15—17 ב: 21 22
ולס, יהודה (יוליוס) ב: ***289
ונציאנר, לאיוש 65 70 83 88 ב: 24 99 158 *245
ורהובאי, דיולה 41
ורטהיימר, הרב שמשון 7 13 17 18 ב: 199
ורמן, משפחת 36
ורמן, הרב ישראל 19
ורמן, מוריץ ב: 147

זדראוץ, אישטוואן 91
זהבי, י' צבי 87 ב: 301 302
זוסמן־סופר, שמעון א' ב: *193
זימאנדי, איגנאץ 39
זינגר, א' ב: 189
זיצ'י (מגנאטים) 9 12
זיצ'י, נאנדור 47 52
זקס, משה 34

חורין, הרב אהרן 18 19 25 32 87 ב: 237
חיים בן אשר אנשיל (מקיצע) ב: **252 ***252
חריף, הרב קופל ב: 200
הת"ם סופר ראה סופר, הרב משה

טויב, הרב יצחק אייזיק 33 ב: 295 296 *296
טורי, יעקב 87 ב: **84
טייטלבוים, הרב אלעזר ניסן 33 ב: 297
טייטלבוים, הרב חיים צבי 33
טייטלבוים, הרב חנניה יו"ט 33
טייטלבוים, הרב יקותיאל יהודה 33 34
טייטלבוים, הרב יקותיאל יהודה (השני) 33
טייטלבוים, הרב משה 33 ב: 297
טיסה, קלמן 41 45 (צילום) 46 (צילום)
טיסמניץ, הרב משולם 29 ב: *200
טיסמניץ, שבה ק' ב: *200
טירנא, אייזיק ראה אייזיק מטירנא
טלקי, פאל 79
טקא 2
טרפורט, אוגוסט 24 60

יהודה המכונה ליברמן 1
יהודה בן אפרים 6
יהודה בן דוד הכהן 6
יהודה החסיד 6
יונגרייז, י"א ב: 171
יוסף השני 8 11—15 17 19 20 25 85 ב: 70 71 165
ייטלש, ליאופולד 25
יסי, אוסקאר 65 67
יעוז־קסט, איתמר ב: 263
יעקב מוילנא 6
יעקב יצחק, ה"חוזה" מלובלין 33
יערי, אברהם 6
יצחק מארץ הגר 1
יצחקי, שלמה ב: **127
ירון, ברוך ב: 164 **289
ישראל בעל־שם־טוב 32

כהן, אפרים ראה אפרים הכהן
כהן, י' יוסף 31 ב: 47 *107 210 213 *214 215 261 272
כהן, שמואל 2 3 30 83 87 ב: 9 17 *17 34 35 57 202 247 249
כהן שווירין, הרב געץ 27 28 30 ב: 202
כץ, אליעזר ב: 212
כץ, הרב יהושע ב: *202
כץ, יעקב 85 ב: 214
כץ, הרב מנחם 42
כרמלי־וייגברגר, משה ב: *195 265—266 268

לאיוש (מלך הונגריה) 3
לאגארד, פאול 42
להר, אנטאל 67
לו'ב (לעוו), הרב אליעזר 19 ב: 204 205
לו'ב, הרב ירמיה 19 59
לו'ב, הרב ליאופולד 25 27 31 32 34 54 55 86 ב: 60 243—*245 251[5]
לו'ב, הרב עמנואל 31 82 ב: *205—***205 290
לודנדורף, גנרל א' 80
לוי יצחק מברדיטשוב 32
לויזון, שלמה 25
לוין, יהודה לייב ב: 298
לוינגר, דוד שמואל ב: 173 283 286 287
לוצאטו, שמואל דוד 25
לחובר, פ' 87
ליאופולד הראשון 11 12
ליב שרה'ס 32 33
ליברמן, חיים ב: 265
ליזר בן ישעיה ב: ****252
ליכט, א"י ב: ***202
ליכטנשטיין, חיים יעקב ב: **202
ליפמן, הרב אליעזר ב: 189
ליפשיץ, הרב אריה ב: 297
לנדא, הרב יחזקאל 6 19 32 85 ב: 203
לצקו, מיקלוש 88 90 91 ב: 127

מאהלר, רפאל 33 85
מאיר בן יצחק, הרב 18
מאנדל, ברנאט 85 ב: 18 20 73 74 118 165 166 167
מאיר בן יצחק, הרב 18
מהיי, לאיוש 79
מודרין, הרב יהודה ב: 206
מוסוליני, ב' 80
מוריץ, ז'יגמונד 63
מושקוביץ, אהרן 85 ב: 70 164
מזאי, פרנץ 65 ב: 124
מייזל, הרב בנימין זאב ב: *206
מיכל, שמעון 11 14
מינץ, הרב משה 18 (צילום) 19 27 32
מיקלישנסקי, י"ק ב: 284
מנדל מבודה ב: *41
מנדלסון, משה 14 25 ב: 231 232
מנהיימר, יצחק נח 31
מנחם מנדל מקוסוב 34
מנחם מנדל מרימנוב 30
מעהרער, מ"ג ב: 229
מריה תרזיה 10 12 13 ב: *66
מרצאלי, הנריק 48 86 85 ב: 71 92
מרשאל, לואי 74
מתיאס (מלך הונגריה) ב: *46

נטונק, הרב יוסף 35 87 ב: *302 **302
נלדקה, תיאודור 43
נגדויץ׳ קרל 39 49
נפוליון, ב׳ 34

סאסא, אברהם 5
סאבו, ארווין 67
סבולצ׳י, מיקשה 42 43 50 65
סופר, הרב אברהם שמואל ב׳ 28 29 51 56 59 89 ב: 208 209
סופר, הרב חיים 59 ב: 207
סופר, יוסף צבי ב: 207
סופר, יצחק יעקב 59
סופר, הרב משה 26—31 34 51 87 ב: 171 208—**214 217 300 *301
סופר, הרב עקיבא 30 ב: ***214
סופר, הרב שלמה ב: 208 209
סופר, הרב שמחה בונים 30 ב: 208
סופר, הרב שמעון ב: 208
סופר־שרייבר, אברהם שמואל ב׳ ב: 182
סטלין, י׳ 66
סטמארי, מ׳ 41
סטסוב, הרב אריה ליב 6
סירמאי, אנטל 85
סלאשי, פרנץ 81 82 91
סצ׳ני, אישטוואן 21 22 86 87

עדן, שלמה ב: 271
עהרענרייך, הרב חיים צבי ב: ****214

פאסל, הרב הירש ב׳ 31
פדרבוש, ע״א ב: 291
פולנאי, יאנו 69 70
פולק, א״נ 83
פולק, שלום ב: 207
פולק, מרדכי ב: 192
פורגאץ׳, גראף 7
פוריית, משה 6
פטאי, יוסף ב: 264
פייגלסברג, הוגו 63
פייגעלשטאק, אברהם ב: **211
פיקלר, דיולה 48 88
פישר, הרב דיולה ב: **216
פלאי, מ׳ ב: 237
פלפי, מיקלוש 9
פלפי, גראף 11
פלויט, הרב הזקיה פייוול ב: 217
פנעט, הרב יחזקאל 30—31 ב: 215—*216
פצ׳י, שמעון 5 ב: 57 58
פרדינגד החמישי ב: 79
פראנקל, זכריה 31
פראנקל, יעקב 6
פרוהאסקה, אוטוקר 47
פרונאי, פאל 68 91 ב: 130
פרוסניץ, הרב דניאל 19
פרחיה, אהרן הכהן 6
פרידמן, הרב פנחס ליב 27
פרידמן, הרב צבי הירש 33
פרידריך השני 2
פריזנהאוזן, דוד 87
פריש, ארמין ב: 20
פרל, יוסף 32
פרלס, מאיר ב: *217
פרלס, הרב משה 31
פרנץ יוזף (קיסר) 58
פרנק, יעקב 6
פרנקל, דב 35 ב: **302
פרסבורגר, הרב שלמה 86

צ׳אקי, אלבין 51 52
צוובנר (שאג), הרב אברהם 30 ב: 220
צוובנר (שאג), יצחק דוד ב: 220
צ׳ולנוקי, יאגו׳ 48
ציפסר, הרב מאיר 31—32
ציראקי (מגנאטים) 9

קאוניץ, גראף 9
קארויי, מיהאי 66 71
קדרי, מנחם צבי ב: 227
קובאץ׳, פרנץ 3 ב: 20
קובור, טאמאש 63
קויפמן, דוד ב: 199 291 292
קולוניץ׳, קרדינל ליאופולד 11
קון, בלה 66 90
קוניצר, הרב משה 87
קורניש, פרנץ 43
קורנפלד, זיגמונד 37
קושוט, לאיוש 21 23 86
קזימיר הגדול 3
קיש, יוד׳ף 63
קלבלסברג, קונו 78
קלוזנר, יוסף 32 87
קליר, הרב אלעזר 19
קלישר, הרב צבי הירש 35
קלמן (מלך הונגריה) 83
קסטנברג־גלדשטיין, ר׳ 85
קצבורג, אביגדור ב: 184 185
קצבורג, הרב דוד צבי 87
קצבורג, מנחם ב: 273
קצבורג, נתנאל 32 85 88 ב: 13 16 29 51 *84 97 104 *125 128 129 138 171 *195 224 249 251 252 270 273 *293 *299 305
קראוס, יעקב 71
קראוס, שמואל ב: 292 293 *293
קרוכמל, נחמן 32
קרל השלישי 9 13 14 ב: 64
קרל הרביעי 80

ראט, פרנץ 39
רוזנבאום, הרב מאזעס חיים ליטש ב: 218
רוזנטל, משפחת ב: 228
רוזנטל, מוריץ 86
רוזנטל, נפתלי 25 ב: 232
רוזנטל, שלמה 19 25 27 ב: 229
רוזנפלד, הרב מאיר ב: 219
רוט, הרב משה אריה ב: 305
רוטשילדים (וינה) 36 37
רוטשילד, לאיונל 36
רולינג, אוגוסט 41
רונאי, יאנוש 35
רות, אנ״צ 85 ב: 48 *48 174
ריבריוס 5
רייזפעדער, יעקב ב: *211
רייך, יצחק 51 88
רייך, הרב קופל 82
ריינהרץ, שמעון ב: 120 121 123 188 197 222 238
ריכטמן, משה 6 85 86 ב: 62 63 203
רנאן, ארנסט 43
רפפורט, שלמה יהודה 25
רקוצי, פראנץ (השני) 7 13
רשאי, קארוי 76 80

שאג, הרב אברהם 30 ב: 220
שבתי צבי 5 6 84 ב: 59—*62
שוואב, הרב ליב 25 27 28 87 ב: 229
שווארץ, הרב יהודה הכהן ב: 221
שווארץ, פנחס זליג הכהן ב: 179
שווארץ, שמואל הכהן ב: 181
שוורין, הרב א״ג ראה כהן שוורין
שוימושי, אסתר 41
שו׳נבורן (מגנאטים) 9 12
שונמי, שלמה ב: 1
שטיין, הרב מאיר 19 ב: 180 186 187
שטיינר, הרב ישעיה 33
שטראק, הרמן ל׳ 42
שטרייכר, יוליוס 91
שטרן, הרב חיים שמואל ב: 183
שטרן, הרב יוסף ב: 183
שטרן, מנדל 25
שטרן, הרב מנחם מנדל ב: 183
שייבר, ש׳ (אלכסנדר) 84 86 ב: 4 10 *12 **14 15 *17 19 *19 20 *29 31 32 40 41 *41 **41 **49 50 55 56 *62 65 **205 ***205 **252 ***252 ****252 267 270 274 283 *284 288 289
שימוני, איוואן 49
שינדלר, הרב יוסף ב: 290
שיק, הרב משה 30 51 89 ב: 222
שישא, אברהם ב: *202 *214 *301
שלום, ג׳ 6 84
שלזינגר, וולף 12
שלזינגר, עקיבא יוסף 34—35
שלמה בן בנימין הלוי 6
שמואל שמעלקע (ניקולסבורג) 33
שמלץ, ע׳ ב: 149
שנדור, פאל 76 77
שפיגל, יהודה ב: 7 122 *252
שפיצר, הרב זלמן 51
שפירא (אדמו״רים) 34
שפירא, הרב חיים אלעזר 33
שפירא, הרב צבי אלימלך 33
שפירא, הרב צבי הירש 33
שפירא, הרב שלמה 33
שרף, יוסף 41
שרף, מוריץ 41—43
תשבי, ישעיה 6

Baeck, Leo B: 205***
Bakonyi László B: 157
Balla E. B: 282*
Ballagi Ernö B: 78* 101
Ballagi Géza 85 86
Bánóczi József B: 168
Barker, Vernon D. 88
Barna Jónás B: 167
Benisch Artúr B: 152
Benoschofsky Imre B: 175*
Bethlen Pál B: 142
Bettelheim Sámuel B: 8
Beyer, Hans 91
Bitton, Livia E. B: 306
Blumberger Jakab B: 195
Brett, Samuel 84
Bródy Ernö B: 100
Büchler, Sigmund B: 190
Burak, Moses J. B: 214**

Cohen, Israel B: 125**
Csetényi Imre 86 B: 37 38 44 80-83 94 95
Csillag István B: 52*
Csongor Gyözö B: 205*
Csukási Fülöp B: 167

Dán Robert B: 3 8 11 12 12** 261* 262 262*
Dénes Béla B: 89
Diamant Gyula B: 117

Eichstädt, V. B: 2*
Eisler Mátyás 244 B: 109-112
Eisner Jenö B: 161
Ember Gyözö B: 66
Eppler Sándor B: 156
Ernö László B: 151* 151

Farkas Gyula 89
Feuer I. B: 42*
Friedländer Sara B: 280
Fülep E B: 33

Gábor Gyula B: 143
Galambos Ferenc B: 5
Glatter Ede B: 149*
Goldberger Izidor B: 63** 194 249
Guttmann Mihály B: 58
Grünwald Miksa B: 234

Hajnik Imre B: 36
Hajnóczi József B: 160
Haller István B: 140
Halmi József B: 131
Harmos Sándor B: 58
Hegedüs Sándor 88
Heksch Ágnes B: 145
Heller I. B: 29***
Helmár Á. B: 43
Hochmuth, Abraham B: 243
Hoor, Karl B: 139

Ignotus 63
Iványi Béla B: 39

Jánosi Engel Robert B: 102
Jehlicska Ferenc 88

Kann, Robert A. B: 96
Katz, Elijahu B: 50*
Kayserling, M. B: 206*
Kecskeméti Ármin B: 19*
Kelen F. 84
Kempelen Béla B: 146
Kis Lázár B: 66*
Klein, Bernard B: 125
Kolosváry-Borcsa Mihály B: 2
Komlós Aladár B: 90 280* 281
Kónya István B: 126*
Kovács Alajos B: 154 155
Krémer Móric B: 285*
Kultsár István 84

Láczer Dénes B: 78
László, N. B: 230
Lederer Emma B: 46*
Loew, William N. B: 245
Lukács György 88-89

Macartney, C.A.M. 90 91
Mályusz Elemér 85
Márkus Pál 68 B: 136
Marmorstein Arthur B: 219 262*
Márton Ernö B: 27
Marton Lajos B: 137
McCagg, W.C. B: 96* 96** 127***
Mérei Gyula B: 147
Mezei Mór B: 103
Mikszáth Kálmán B: 97* 97** 97***
Münz, L. B: 204
Munkácsi Ernö B: 17

Nagy-Talavera, N.M B: 127*
Naményi E. B: 241
Nemes Dezsö 91

Oszetzky D. 85
Osztern Rózsa B: 278

Pákozdy, L.M. B: 29** 58***
Palmer, A.W. 90
Paneth, Philipp E: 216*
Papp, M.T. B: 42**
Peisner Ignác B: 277
Perls Ármin B: 101*
Philipson, Dávid B: 239
Pollák Miksa B: 12 19
Polyák Béla B: 148

Reich, Ignaz B: 25
Rejtö István B: 97**
Roth, Sandor B: 282
Rycaut, P. 84

Salgó László B: 167* 289*
Saphir, Moritz G. B: 280
Sas Andor B: 66* 76
Schmelcer, I. B: 289***
Schöpflin Aladár 89
Schwarz Gábor B: 116
Schwarz Miksa B: 201
Schweitzer József B: 178*
Seifert Géza B: 162**
Simon László B: 78**
Singer Jakab B: 114 115
Singer Leo B: 205
Stein Artur B: 28 45
Szántó Sámuel B: 77
Szekfü Gyula 88 89 90-91
Szilágy-Windt László B: 296 296*

Temperley, H.W. 90
Turóczi. Trostler József B: 279

Ujvári Péter B.: 12***

Vajda Zs. B: 29***
Varjas Béla B: 58**
Végházi I. B: 148**
Veszprémi Kálmán B: 153
Virág István B: 72

Weinberger Mózes B: 113
Weisz Pál B: 163

Zobel, Moritz B: 217
Zolnay, L. B: 42
Zsoldos Jenö B: 12* 85 97*** 198** 231 233 276 279 293

מפתח הענינים

אוניטרים 5
אמנות 25 62
אמנציפציה ראה שוויון
אנוסים 5
אנטישמיות 12 22 24 35 36 38 39—49 63—66 68—71 74 79—83 88—90 ב: 2 97 126
אסיפה לאומית, פרלמנט
91—1790 20 21 86
40—1839 22 25 86
48—1847—23 22
24 1865
76 1920
77 1922
אסיפת־רבנים
בפאקש (1840) 27—28 87 ב: 246—249
במיכאלוביץ (1866) 89

בולת הזהב 2 ב: 37
בית־דין בינלאומי 78
בית־מדרש לרבנים 31 55 56 58—62 70 87
ב: 4 173—*175 283
בנקאות, בנקים 14 36 69 75
ברית ארצית של יהודי הונגריה 69—70 71

ג'וינט ב: 124
גזענות 22 69 79 81 82 89
גזרות ת"ח—ת"ט 6 84
גזרות תט"ו 6
גרושים 3 4
גרמנים 7 65 80 82 ב: 126
גרמנית 24—27 61 62 89 ב: 278

דמוגרפיה ב: 149 *149 151 *151
דפוס עברי ב: 253—*262

הבסבורגים 3—8 13 17 46 52 71
הגירה 20 25 26 40 45 47 74 91 ב: ****157
הונגרית 25—26 27 60 62 89
היסטוריוגרפיה ב: 13—**14
השכלה 14 15 17 19 20 25 28 29 31 54 56 61 87 ב: 228—234

ועד יהודי אמריקאי 73 74
ועדת־החוץ (בבריטניה) 71—72 73 77 78 79 91 ב: 134 141

זכות ישיבה 2
ראה עוד חזקת הקהילה

חברי־הלאומים 73 77—79 91
חברה יהודית הונגרית לספרות 62 ב: *252
חברת כל ישראל חברים 35 43 73 77 79
חבת־ציון 34 35 87 ב: 299—306
ראה עוד ציונות
חזקת הקהילה 15 16
חנוך 14 15 17 20 25 28 29 31 34 55 56 58 61 5 857 ב: 70 123 163—168
חסידות וחסידים 29 30 32—34 59 61 75 87 89 ב: *214 294—298
חפש הדת 2 5 7 50 58
חק יהודי (1938) 82 83
חקלאות ראה עבודת אדמה

טרור לבן 67—74 75 80 ב: **127—137
ראה עוד מדיארים מתעוררים

יהודי חצר 12 13
ימין קיצוני 22 74 79—82 88 91
ישיבות 55 56 ב: 169—172
אונגוואר 30
אייזנשטאדט 31
וולוז'ין 29
פרסבורג 28—30 ב: 171

כוזרים 1 83
כולל חסידים 87
כולל פרושים 87
כולל שומרי ההומות 29
כלכלה 3 4 12—14 36—38 ב: 46[5] 74—76 146 147 *148 **148
כתב זכויות 2 5 9 11—13 15

ליגה אנטישמית (ברלין) 48 40
ליגה להגנה עצמית 75
לשכה ארצית של הקהילות 35 42
לשכה ארצית של האורתודוכסים 51 88
לשכה ארצית של הניאולוגים 65 87

מדיאריזציה 25—26 31 47 62 69
מדיארים מתעוררים 68—69 74 79 80 90 91
מהפיכה צרפתית 39
מהפיכה ברוסיה 65
מהפיכת 49—1848 22—24 55 87 ב: **84—92
מזרחי 35—36 ב: *301 302 303—305
מכביאה (אגודה ציונית) 35
מכס 4 12
מלאכה 9 14 20 22 23 28 75
מסחר 2—5 9 12—14 20 22 36—38 64 65 75
מסים 10 11 13 15 17 84 86
מס הסובלנות 10 13 15 17 22 26 ב: 67—69 78
מסע צלב (הראשון) 3
מפלגת העם 47—48 49 52
מקצועות חפשיים 38 61 62 75 77 82 89 90
משפטים, משפטנים 61 62 75

נאצים 80 81 89 ב: 127
נומרוס קלאוזוס 74—79 82 91 ב: 138—145
נישואין אזרחיים 40 88
נישואין בין יהודים ללא־יהודים 23 40 50—51 52 ב: **157

סוציאליזם, סוציאל־דמוקרטים 47 48 64 66 71 72 76 77 81 89 90
סטטיסטיקה 103 (טבלאות) ב: 149 **149 ***149 150—152 157
סינוד של בודה 3
סינוד של סאבולץ' 2
סנהדרין של נפוליון 34 87
ספרדים 4 5 8 3 83 84
ספרות ושירה 25 26 61 62—64 89 ב: 82 90 263—269 276—*282

עבדים 3
עבודת־אדמה 3 12 13 20 23 28 38 85 87 ב: 73 148
עברית 5 25
עלילת־דם
דמשק 40 41
טיסה אסלאר 40—43 47—49 88 ב: *97 **97
טירנא 3
ערים והיהודים 3 9 10—12 14 20 22 23 85
ערים מלכותיות 3 20
עתונות ועתונאים 25 38 40—44 47 74 75 ב: 80 82 94

פרושים 29 87
פריבילגיה ראה כתב זכויות
פרלמנט ראה אסיפה לאומית
פרנקיסטים 6 84
פרעות ברוסיה 40 43
פרעות בהונגריה ב־1848 23
פרעות בהונגריה ב־83—1882 43—44 47

ציונות 35—36 65 70—71 87—88 91 ב: *301—306
צלב החץ 81 82 ב: 127

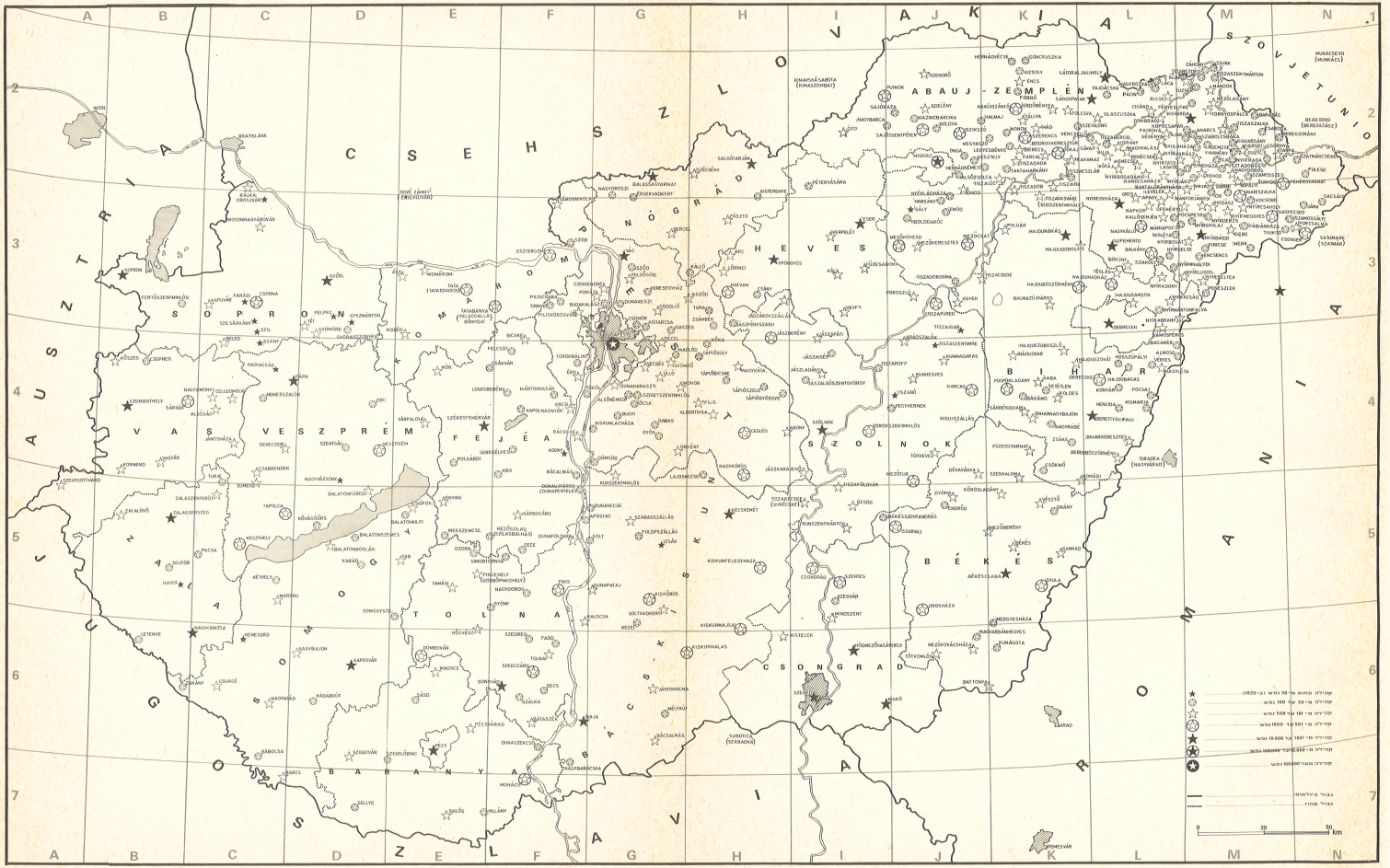
קהילה, ארגון קהילתי 15—17 22 26 27 31 34 49 53—56 58—61 85 87 89 ב: 158—**162
קומוניזם וקומוניסטים 66 67 69—72 76 ב: 127***
קונגרס ברלין 38
קונגרס יהודי בהונגריה 30 49 50 54—59 60 ב: 159

קלויניזם 5 41
קרואטים 23
קתולים 40 41 47—52 58—60 67 88

רב המדינה
בהונגריה 17—18 ב: 178
בטרנסילווניה 5 8 30 31 ב: 110
רבנות ורבנים 17—19 24 26—31 58 61 85
87 89 ב: 122 176—222
רפואה ורופאים 5 61 62 75 ב: 52 *52
רפורמה ראה תיקונים בדת
רפורמציה 5
רצפציה ראה שויון דתי

שבע קהילות 7 9 17 18 28 30 61 ב: 22
שבתאות 5—6 84 ב: 59—*62
שויון 5 17 19—26 32 35 36 38 39 45 46 40
50 52 60 61 65 74 77 82 86 ב: 92 98—
103
שויון דתי 36 43 48 49—52 53 71 82 88 ב:
104—106
שומרי הדת (חברה) 30 54 56 59 61
שומרי שבת (כת) 5 ב: 57—**58

תיקונים בדת 18 19 21—22 26 29—32 35
46 54 60 86 87 ב: 235—*245
תעשיה 37—38 64

מפת הקהילות היהודיות בהונגריה לפני מלחמת העולם השנייה

Aba F4
Abádszalók J3–4
Abaújszántó K2
Abony HI4
Ács DE3
Adony F4
Ajak M2
Albertirsa H4
Albertfalva *
Álmosd LM4
Alsódabas G4
Alsónémedi G4
Alsóság C4
Alsózsolca J2
Anarcs M2
Apagy L3
Apc H3
Apostag F5
Aszód GH3

Babócsa C6
Bácsalmás G6
Bagamér LM4
Baja F6
Baktalórántháza M2
Balassagyarmat G2
Balatonboglár D5
Balatonfüred D5
Balatonkiliti E5
Balatonszemes D5
Balkány L3
Balmazújváros IK3
Bánhida E3
Barabás M2
Bárand K4
Barcs C7
Bátaszék F6
Battonya JK6
Békésmegyer *
Bekecs K2
Békés K5
Békéscsaba K5
Békésszentandrás I5
Beled C4
Belsőbőcs J2
Bercel G3
Beregsurány N2
Berekböszörmény L4
Berettyóújfalu L4
Bicske F3–4
Biharkeresztes L4
Biharnagybajon K4
Bodrogkeresztúr K2
Boldva J2
Bonyhád F6
Bököny L3
Buda *
Budafok *
Budakalász G3
Budapest G4
Bugyi G4
Buj L2
Büdszentmihály K3

Cece F5
Cegléd H4
Celldömölk C4
Cigánd L2
Cinkota *
Csabrendek C4
Csákvár E4
Csány H3
Csenger N3
Csepel *
Csepreg B4
Csongrád I5
Csorna C3
Csökmő K4
Csömör G3
Csurgó C6

Dabas G4
Debrecen L3
Decs F6
Demecser L2
Derecske L4
Dévaványa J4
Devecser C4
Diósgyőr J2
Dombovár E6
Dombrád L2
Dömsöd FG4
Dunaföldvár F5
Dunaharaszti G4
Dunakeszi G3
Dunapataj FG5
Dunapentele F5
Dunaszekcső F6
Dunavecse FG5

Edelény J2
Eger I3
Egyek J3
Emőd J3
Encs K2
Encsencs M3
Endrőd J5
Enying E5
Ercsi F4
Érd F4
Erdőbénye K2
Érsekvadkert G3
Esztergom F3

Fábiánháza M3
Fadd F6
Farád C3
Fegyvernek IJ4
Fehérgyarmat N2–3
Felsőgalla E3
Felsőgöd G3
Felsőireg E5
Felsőzsolca J2
Fényeslitke M2
Fertőszentmiklós B3
Forró K2
Földes K4
Fülesd N2
Fülöpszállás G5
Füzesabony I3
Füzesgyarmat K4

Gacsáj N3
Gáva L2
Gebe M3
Gégény L2
Gemzse M2
Gergelyi-Ugornya M2
Gesztely JK2
Gödöllő G3
Gönc K2
Göncruszka K2
Görbőpincehely E5
Gulács M2
Gyoma J5
Gyón G4
Gyömöre D3
Gyömrő G4
Gyöngyös H3
Gyönk EF5
Győr D3
Győrasszonyfa D3–4
Győrszentmárton D3
Gyula K5
Gyulaháza M2
Gyüre M2

Hahót B5
Hajdubagos L4
Hajdúböszörmény KL3
Hajdudorog KL3
Hajduhadház L3
Hajdunánás K3
Hajdusámson L3
Hajduszoboszló K4
Hajduszovát K4
Halmaj JK2
Harsány J3
Hatvan H3
Hejőcsaba J2
Hencida L4
Hernádnémeti JK2
Hernádvécse K2
Heves HI3
Hodász M3
Hódmezővásárhely I6
Hőgyész E6
Hosszúpályi L4

Ibrány L2
Ilk M2
Iregszemcse E5
Isaszeg G3
Izsák G5

Jánk N3
Jánoshalma G6
Jánosháza C4
Jármi M3
Jászalsószentgyörgy I4
Jászapáti I3–4
Jászárokszállás H3
Jászberény H3–4
Jászfényszaru H3
Jászkarajenő I4
Jászkisér I4
Jászladány I4

Kaba K4
Kádárkút D6
Kál I3
Kálló GH3
Kállósemjén L3
Kalocsa F5
Kántorjánosi M3
Kápolnásnyék F4
Kaposvár D6
Kapuvár C3
Karád D5
Karcag J4
Kecel G5
Kecskemét H5
Kemecse L2
Keszthely C5
Kéthely C5
Kisbér F3
Kiskőrös G5
Kiskunfélegyháza H5
Kiskunhalas GH6
Kiskunlacháza FG4
Kiskunmajsa H5–6
Kisléta M3
Kismarja L4
Kispest *
Kistarcsa G3
Kistelek H6
Kisterenye H2–3
Kisújszállás J4
Kisvárda M2
Kisvarsány M2
Kocsord M3
Kóka H4
Komádi KL4–5
Komárom E3
Konyár L4
Kopócsapáti M2
Kótaj L2
Körmend B4
Kőbánya *
Kőrösladány K5
Kőszeg B4
Kővágóörs D5
Kunágota K6
Kunhegyes J4
Kunmadaras J4
Kunszentmárton I5
Kunszentmiklós G4

Láca LM2
Lajosmizse H4
Laskod M2
Legyesbénye K2
Letenye B6
Levelek L3
Lovasberény F4
Lőrinci H3

Mád K2
Maglód G4
Mágocs E6
Magyarbánhegyes J6
Magyaróvár C3
Makó IJ6
Mándok M3
Marcali C5
Máriapócs M3
Martonvásár F4
Mátészalka M3
Medgyesegyháza K5–6
Megyaszó K2
Mélykút G6
Mérk M3
Mezőberény JK5
Mezőcsát J3
Mezőkeresztes J3
Mezőkovácsháza IJ6
Mezőkövesd J3
Mezőladány M2
Mezőszilas E5
Mezőtúr J4–5
Mindszent I5
Miskolc J2
Mohács F7
Monok K2
Monor G4
Mór E4
Moson-Magyaróvár C3

Nádudvar K4
Nagyatád C6
Nagybajom D6
Nagybaracska F6
Nagydobos M2
Nagydorog F5
Nagyecsed MN3
Nagyhalász L2
Nagykálló L3
Nagykanizsa BC6
Nagykáta H4
Nagykőrös H4
Nagyléta L4
Nagyoroszi G2–3
Nagyrábé K4
Nagysimonyi C4
Nagytétény *
Nagyvázsony D4–5
Napkor L3
Nemesdéd C6
Nemesszalók C4
Nyékládháza J2–3
Nyírábrány M3
Nyíracsád L3
Nyíradony L3
Nyírbátor M3
Nyírbéltek M3
Nyírbogát M3
Nyírbogdány L2
Nyírcsaholy M3
Nyírderzs M3
Nyíregyháza L3
Nyírgelse L3
Nyírgyulai M3
Nyírjákó M2
Nyírkarász M2
Nyírlugos M3
Nyírmada M2
Nyírmártonfalva L3
Nyírmeggyes M3
Nyírmihálydi LM3
Nyírtass M2

Óbuda *
Ócsa G4
Ófehértó M3
Okány K5
Olaszliszka L2
Onga J2
Ónod JK2
Ópályi M2–3
Oros L3
Orosháza J5
Oroszvár C3
Ózd I2
Ozora E5
Ócsöd I5
Őr M3
Őrkény G4

Pácin L2
Pasca BC5–6
Paks F5
Pápa C4
Pásztó H3
Patroha L2
Pécel G3–4
Pécs E6
Pécsvárad E6
Penészlek M3
Pestszenterzsébet*
Pestszentimre *
Pestszentlőrinc *
Pestujhely *
Pétervására I2
Petneháza M2
Pilis H4
Pilisvörösvár F3
Piricse M3
Pocsaj L4
Pócspetri LM3
Polgár K3
Polgárdi E4
Pomáz G3–4
Porcsalma N3
Poroszló J3
Pusztadobos M2
Putnok IJ2
Püspökladány K4

Rácalmás F4
Ráckeve F4
Rajka C3
Rakamaz K2
Rákoscsaba *
Rákoskeresztúr *
Rákosliget *
Rákospalota *
Rákosszentmihály *
Ricse L2

Sajókaza J2
Sajókazinc J2
Sajószentpéter J2
Salgótarján H2
Sály J3
Sárbogárd F5
Sarkad K5
Sárospatak L2
Sárrétudvari K4
Sárvár B4
Sásd E6
Sashalom *
Sátoraljaujhely L2
Sellye D7
Seregélyes F4
Siklós E7
Simontornya F5
Siófok E5
Solt FG5
Soltvadkert G5
Somogyszil DE5
Sopron B3
Soroksár *
Sümeg C5
Sójtör B5
Szabadszállás G5
Szabolcsbáka M2
Szakoly L3
Szamosálfyi N3
Szamosszeg M2
Szany C4
Szarvas IJ5
Szatmárcseke N2
Szatmárököritó M3
Szécsény H2
Szedres F6
Szeged I6
Szeghalom K4
Szegilong K2
Szegvár I5
Székesfehérvár E4
Szekszárd F6
Szendrő J2
Szentendre G3
Szentes I5
Szentgál D4
Szentgotthárd A5
Szentlőrinc DE6
Szerencs K2
Szigetvár D6
Szikszó J2
Szil C3
Szilasbalhás E5
Szob F3
Szolnok I4
Szombathely B4
Tab E5
Taktanarkány K2
Tállya K2
Tamási E5
Tápióbicske H4
Tápiógyörgye H4
Tápiósüly H4
Tápiószele H4
Tapolca C5
Tarcal K2
Tarpa N2
Tatabánya E3
Tatatóváros E3
Téglás L3
Tét D3
Tetétlen K4
Tibolddaróc J3
Tinnye F3
Tiszabercel L2
Tiszabezdéd M2
Tiszabő IJ4
Tiszabüd K3
Tiszacsege JK3
Tiszadada K2
Tiszadob K2–3
Tiszadorogma J3
Tiszaeszlár K2
Tiszaföldvár I5
Tiszafüred J3
Tiszalök K2
Tiszalúc K2
Tiszaroff I4
Tiszaszalka M2
Tiszaszentimre L4
Tiszaszentmárton M2
Tokaj K2
Tolcsva K2
Tolna F6
Tornyospálca M2
Tótkomlós J6
Tököl F4
Törökbálint F4
Törökszentmiklós I4
Tunyog M3
Tura H3
Túrkeve J4
Tuzsér M2
Tyukod N3
Ujfehértó L3
Ujkécske I5
Ujpest *
Üllő G4
Vác G3
Vaja M2
Vajdácska L2
Vámosmikola F3
Vámospércs L3
Várpalota E4
Vásárosnamény M2
Vasvár B4
Vecsés G4
Vencsellő L2
Veresegyház G3
Verpelét I3
Vértes L4
Veszprém D4
Vésztő K5
Villány E7
Vitka M2
Vizsoly K2

Záhony M2
Zakány B6
Zalaegerszeg B5
Zalalövő B5
Zalaszentgrót C5
Zemplénagárd M2
Zirc D4
Zsáka K4
Zsámbék F3

* מקום זה מופיע במפת בודאפאשט.

אבא F4
אבאדסאלוק J3–4
אבאדי־סאנטו K2
אבוך HI4
אג׳אק J3
אגאר I3
אדאלאך J2
אדוך F4
או־בודא *
אוד I2
אוזורא E5
איפאראלטו L3
איפשש *
אירקאי־קן K2
אולאסליסקא L2
אור׳לי G4
אוקוג J2
אוקוך JK2
אומאי M2–3
אוצ׳ן G4
אוצ׳י־ד I5
אוקאן K5
או׳ר M3
אוראסוקר C3
אוראש L3
אוראשהאוא J5
אור׳קאן G4
אי׳אק M2
איבראך L2
אי׳וק G5
אילק M2
איראנסאמצ׳ן E5
אישאסאק G3
אלבארט־אירשא H4
אלבארטסאלוא *
אלמושד LM4
אלשודאבאש G4
אלשוד׳ולצא J2
אלשונאמאדי G4
אלשושאג C4
אמו׳ד J3
אמראי׳ M2
אנדרי׳ד J5
אנ׳נג E5
אנצ׳ K2
אנצ׳אנצ׳ M3
אסוד GH3
אסטאראוס F3
אפאג׳ L3
אפשושא F5
אפץ H3
אצ׳ DE3
ארד F4
ארדד׳באג׳א K2
ארצ׳י F4
ארשאקראסקארט G3

באבוצ׳א C6
באגאמאר LM4
באטאאק F6
באטו׳א JK6
באיא F6
באלאך C4
באלאטובוגלאך D5
באלאטובאמאש D5
באלאטוד־ראך D5
באלאטוך־קריליטי E5
באלאשאג׳ארמאט G2
באלמאד־אויואראוש JK3
באלקאך L3
באלשי׳ל־ך׳ J2
באנהידא E3
באצ׳אלמאש G6
באקאך J2
באקאש K5
באקאשמאג׳אר *
באקאשטאנטאנדראש I5
באקאשצ׳אבא K5
באקטא־לוראנטואזא M2
באראבאש M2
באראגאשוראך׳ N2
באראט־י־אויאלו L4
באראנד K4
באראקבו־סו־רמאך L4
בארג׳י C7
בארצאל G3
בוג׳י G4
בודא *
בודאפאשש G4
בודאפוך *
בו׳דסאנטמהאי K3
בודרוגקראראסטור K2
בוי L2
בולדוג J2
בונ׳האד F6
בו׳קו׳ך L3
בי׳הראנאג׳באיום K4
בי׳הראקראראסטאש L4
ביצ׳קא F3–4

גאבא M3
גאגאך L2
גאוא L2
גאמוא M2
גאסטאך JK2
גאצ׳אי N3
גאצ׳אי־אוגוג׳ן M2
גו׳דו׳ל׳ך G3
ג׳ולא K2
ג׳ולאוואן M2
גולצ׳אך M2
ג׳ומא J5
ג׳ו׳מו׳ר D3
ג׳ו׳מו׳ר׳ G4
ג׳ון G4
ג׳ונג׳ו׳ש H3
ג׳נ׳ך K2
גו׳נצ׳רוסקא K2
ג׳ו׳ך EF5
ג׳ו׳ר D3
ג׳ו׳ר׳ש M2
ג׳ו׳ר׳אסוג׳אפ D3–4
ג׳ו׳רבו׳־פ׳נצאוא׳ך E5
ג׳ו׳ר׳־סאנט־מארטון D3

דאבאש G4
דאבראצאן L3
דאוראוצ׳ן J4
דאוצ׳אר C4
דאמצ׳אר L2
דאר׳ F6
דארצ׳ך L4
דוזמבו׳ר E6
דומברא׳ך L2
די׳מטו׳ר FG4
דונ׳אטלאנטיק G4
דונ׳וצ׳ך FG5
דונ׳סקצ׳ו׳ F6
דונ׳פאטא׳ FG5
דונ׳פאנטלא׳ך F5
דונ׳פו׳לדור׳ F5
דונ׳קאסי׳ G3
דיזיטצ׳ו׳ר J2

האהוט B5
האוש H3
האטואן H3
האידובאגוש L4
האידובו׳סו׳רמאן KL3
האידוד׳ורוג KL3
האידוהאדאן L3
האידונאנאש K3
האידוסובאט K4
האידוסובוסלו׳ך K4
האידי־שאמשוך L3
האי׳צ׳אבא J2
האלמאי׳ JK2
האלצ׳ירא L4
האר׳נאדאצ׳א K2
האר׳נאדנאמאטי JK2
האר׳שאן J3
הו׳ג׳אס E6
הודאס M3
הודאצ׳ו׳־ואשארהאי I6
הוסוסאיי L4

ואי׳א M2
ואדאצ׳קא L2
ואמוש׳טמיקולא F3
ואמוש׳טמצ׳ארך׳ L3
ואנצ׳אלו׳ L2
ואסטו K5
ואספראס D4
ואצ׳ן G3
ואצ׳אש G4
וארשאשג׳אן G3
וארשטש L4
וארפאלוס I3
וארפאלוסא E4
וארשרושנאמן׳ M2
ואשואר B4
וידוי K2
ויטקא M2
וילאן׳ E7

זאהוך M2
זאל׳א־קאנטאס B5
זאל׳אלי׳בו׳ B5
זאל׳א־סאנטגרוס C5
זאמבאקא H3
זאמפאלאנאגאר M2
זא׳קא K4
זאקוך B6
זירך D4

חאב E5
חאלאשא L3
חאט D3
חאטאבאג׳א E3
חאטאי־טוגאברוש C3
חאטאטלאן K4
חאי׳א K2
חאמאטי׳ E5
חאפוצ׳א C5
חאפי׳וביצ׳קא H4
חאפוי׳ן׳ר׳ג׳א H4
חאפוי׳וסאלא H4
חאפוי׳ושו׳ר H4
חאקטאהאר׳קאך K2
חארפא N2
חארצאל K2
חוד׳אר M2
חוסקומלוש J6
חולנא F6
חולצ׳וא K2
חוצ׳וב M3
חוקי׳ K2
ח׳וקוד׳ N3
חור׳קי׳ל F4
חורא H3
ח׳ר׳ו׳קבאלינט F4
חר׳ו׳קסאנטמיקולוש I4
חורצ׳ושפאלצא M2
חורקאנא J4
חיטולד־ר׳אר׳וץ J3
חינ׳א F3
חיסא־אסלאך K2
חיסאבאראך M2
חיסאבארצאל L2
חיסאבו׳ IJ4
חיסאבו׳ך K3
חיסאראזא K2
חיסאראוס L2–3
חיסאר׳ו׳ג׳נסא J3
חיסאר׳וס K2
חיסאר׳וץ K2
חיסאר׳ך K2
חיסאר׳ש M2
חיסאסאלקא M2
חיסאסאנטאמיקא L4
חיסאסאנטאר׳ט׳ן M2
חיסאר׳ל׳דאר׳ I5
חיסאר׳אד J3
חיסאר׳אנא JK3
חיסאר׳וף I4

יאנוא׳הא C4
יאסבאר׳ק H3–4
יאנוא׳אלסא G6
יאנק N3
יאס־אלש׳ו־סאנט־ג׳ר׳ג׳ I4
יאסאפאט I3–4
יאסאר׳וקסאלא H3
יאסלאר׳אן׳ I4
יאסאבאנ׳סאר׳ו H3
יאסקראר׳אנו׳ I4
יאסקי׳שאר I4
יארמי M3

לאג׳אשבאג׳א K2
לאוא׳ן׳ך K2
לאוא׳ק׳ן׳ר׳ M3
לאי׳שמי׳ר׳ H4
לאנצא LM2
לאשקוד M2
לובשבאר׳אן׳ F4
לו׳ר׳נינצ׳ H3
מאג׳אס׳ן K2
מאג׳ארבאנאגאצ׳אש J6
מאגוץ E6
מאגלוד G4
מאד K2
מאדג׳אש־אג׳האוא K5–6
מאוז׳בארא׳ן JK5
מאוז׳טור J4–5
מאוז׳ל׳אדאן׳ M2
מאוז׳טילשא E5
מאוז׳צ׳אט J3
מאוז׳קארסטשא J3
מאוז׳קובאצ׳האוא IJ6
מאוז׳קי׳באשד J3
מאוסאסאלקא M3
מאיסיטו G6
מאנדלוך M3
מאקו IJ6
מארטונאשאר F4
מארי־פו׳ן׳ M3
מארצאלי C5
מארק M3
מוהא׳ן F7
מונוק K2
מונוצ׳ G4
מור E4
מושון־מאג׳ארובאר C3
מינדסאנט I5
מישקולין J2

נאג׳אלוסוס G2–3
נאג׳אטאר C6
נאג׳אל־אד C4
נאג׳אצ׳אד MN3
נאג׳באיום D6
נאג׳בארא׳ק F6
נאג׳דוגוס M2
נאג׳דוגר׳ג F5
נאג׳האלאס L2
נאג׳ואד׳ון D4–5
נאג׳טאשאן׳ *
נאג׳לאטא L4
נאג׳לאקטא H4
נאג׳קאלו L3
נאג׳קאנ׳ו׳ר BC6
נאג׳קו׳ר׳ש H4
נאג׳ראבא K4
נאג׳ש׳מוצ׳ C4
נאדאוויראך K4
נאמאשטאך C6
נאמאשטאלוק C4
נאפוכוס L4
נ׳אקלאדאהוצ׳ן G2–3
נ׳ראבראן׳ M3
נ׳ראג׳האוא L3
נ׳ראדו׳ן׳ L3
נ׳ראצ׳אד L3
נ׳ראבאטור M3
נ׳ראבאלטאס M3
נ׳ראבוגאס M3
נ׳ראבוצ׳נדאן׳ L2
נ׳ראגאלטא L3
נ׳ראג׳ו׳לאי M3
נ׳ראדאן׳ M2
נ׳ראיאקו׳ M2
נ׳ראלוגוש M3
נ׳ראמאג׳אס M3
נ׳ראמאדא M2
נ׳ראמבארטונאסאלא L3
נ׳ראמיראדי׳ LM3
נ׳ראצ׳אהוי M3
נ׳ראקאראס M2

סאבאדאסאלא G5
סאג׳ואר׳אן׳ F4
סאדגדר׳ J2
סאנאטאנדרא G3
סאנאטטא I5
סאנאטגאל D4
סאנאטוטהארד A5
סאנאטל־ר׳ינץ DE6
סאצ׳אן׳ H2
סאקאש־אהאבוראר E4
סאקוי L3
סאקאר׳ד F6
סאר׳אנ׳ך K2
סאר׳אטש IJ5
סוב F3
סולנוק G3
סומבאטהא B4
סיגאטאר D6
סיל C3
סילאבאלהאש E5
סיקסו J2
סלאבאוהאוא M3
סלאג׳ואר׳אנא IJ4
סלאד F6
סלאהאר׳אר׳מאס N2–3
סלאטאר׳ואשארא I2
סלאטוהאוא M2
סלאטורוד L2
סלאשו׳ן׳אי׳ראצ E5
סלאשו׳גאלא E3
סלאשו׳גוד G3
סלאשו׳ו׳לצא J2
סלאסאלאק M3
סאנ׳אשליטקא C6
סאסטו H3
סאפא C4
סאצ׳ E6
סאצ׳א BC5–6
סאצ׳אגל G3–4
סאצ׳ואראד E6
סאצ׳ין L2
סאקש F5
סאראד C3
סארטו׳סאנטמיקלוש B3
סאשט־אויתאי *
סאשטסאנטאר׳מ׳ר׳א *
סאשטסאנט־ארו׳אבאט *
סאשי־סאנטלו׳ר׳ינץ *
סו׳אשאבוך׳ I3
סו׳ואש־צ׳ארמאט K4
סוטוגך J2
סו׳לאשד N2
סולגאר׳ K3
סולגארד׳י E4
סו׳לדקש K4
סו׳לו׳סאלאש G5
סומאו G3–4
סוסטוד׳בוש M2
סוצ׳א׳ L4
סוצ׳אסטר׳ LM3
סורו K2
סורוסלו׳ך J3
סורצ׳אלמא N3
סו׳שפו׳קאדאן׳ K4
סילוש H4
סילש־ו׳ו׳ר׳שואר F3
סיר׳ינ׳א M3
ע׳אברא׳אנדאן׳ C4
ע׳גאגלא׳ H4
ע׳דלו׳ר׳מ׳ך C4
ע׳אן H3
ע׳אנגאן׳ N3
ע׳אפא׳ *
ע׳אפ׳ראג B4
ע׳אצא F5
ע׳אקואר E4
ע׳ו׳מ׳ר G3
ע׳ונגרא׳ך C4
ע׳ו׳קמ׳ו׳ K4
ע׳ירנו׳ C6
ע׳ו׳רנצ C3
ע׳ינאגד L2
ע׳ינקוטא *

פאבאטאשאי N3
פאן׳ C4
פאנדרו׳ J2
פאנאטאנדרא G3
פאנאטטא I5
פאנאטגאל D4
פאנאטוטהארד A5
פאנאטל־ר׳ינץ DE6
פאצ׳אן׳ H2
פאקאש־פאהאבוראר E4
פאקוי L3
פאקאר׳ד F6
פאר׳אנ׳ך K2
פאראנ׳ש IJ5
פוב F3
פולנוק G3
פומבאטהא B4
פיראי׳ש D6
פיל C3
פילאבאלהאש E5
פיקסו J2
פלאבאוהאוא M3
פלאג׳ואר׳אנא IJ4
פלאד F6
פלאהאר׳אר׳מאס N2–3
פלאטאר׳ואשארא I2
פלאטוהאוא M2
פלאשורוד L2
פלאשו׳ואר׳אי׳ראצ E5
פלאשו׳גאלא E3
פלאשו׳גוד G3
פלאשו׳ו׳לצא J2
פלאסאלאק M3
פאנאסאלאק M3
פאנ׳אשליטקא C6
פאסטו H3
פאפא C4
פאץ׳ E6
פאצ׳א BC5–6
פאצאגל G3–4
פאצ׳ואראד E6
פאצין L2
פאקש F5
פאראד C3
פארטו׳סאנטמיקלוש B3
פאשט־אויתאי *
פאשטסאנטאר׳מ׳ר׳א *
פאשטסאנט־ארו׳אבאט *
פאשי־סאנטלו׳ר׳ינץ *
צ׳אקי׳ר C3
צ׳ואצאלמא F4
צ׳אצקואן J4
צ׳אקאמאן K2
צ׳אקושלי־נאן *
צ׳אקושטאנטמיהאי *
צ׳אקושפאלוטא *
צ׳אקושצ׳אבא *
צ׳אקושקראסטור *
צ׳ריצ׳ L2

שאטולא־אויתאי L2
שאי J3
שאיא D7
שאיטנאנטאטאך J2
שאיקואן J2
שאיקוצ׳ינן J2
שאלבוטאריאן H2
שארצאנא׳ש F4
שארשאוד׳ארי K4
שאראר B4
שארבוגאטאך F5
שארושאטאך L2
שארקאר K5
שאשוד E6
שאשטאלאם *
שו׳ינו׳ר B5
שולט FG5
שולטואדקארט G5
שומ׳אנ C5
שומוצ׳טיל DE5
שופרו׳ן B3
שוו׳וקשאר׳ *
שיופוק E5
שימונטוורכ׳ן F5
שיקולוש E7
שמוש־שאי N3
שן׳ C4
שנאטאנדרא G3
שנאטטא I5
שנאטגאל D4
שנאטוטהארד A5
שנאטל־ר׳ינץ DE6
שנאצ׳אן׳ H2
שקאטאהאוראר E4
שקאטאבאר C3
שקאוטאנאשוצ׳ F4
שקאי׳אר׳ D6
שקאפוש׳אר D6
שקאצ׳ G5
שקאצ׳קאמאט H5
שראאר D5
שראצאנ J4
ק׳ו׳באנ׳א *
ק׳ו׳באנאו׳ראש D5
קוטאי L2
קומאדי׳ KL4–5
קומאהרוס E3
קונאגוטא K6
קונ׳אר L4
קונהאנ׳אש J4
קונמאדאראש J4
קונסאנטאראטון I5
קונסאנטמיקלוש G4
ק׳וסאנ B4
קיוסוצ׳אש׳אפאט M2
קוצ׳ורד M3
קוקא H4
ק׳ר׳ו׳שלאדאן׳ K5
ק׳ר׳מאנד B4
קישאי׳אסלאש J4
קישבאר C3
קישואראד M2
קישואראשן׳ M2
קישטאלאק H6
קישטארא׳ג H2–3
קישטאר׳צ׳ G3
קישלאטא M3
קישפאשט *
קישקונהאלאש GH6
קישקונלאצאהאוא FG4
קישקונמאשיא H5–6
קישקונסאלאג׳האוא H5
קישקו׳ר׳ו׳ G5

ראי׳ק C3
ראצאלמאש F4
ראצקואן J4
ראקאמאן K2
ראקושלי־נאן *
ראקושטאנטמיהאי *
ראקושפאלוטא *
ראקושצ׳אבא *
ראקושקראסטור *

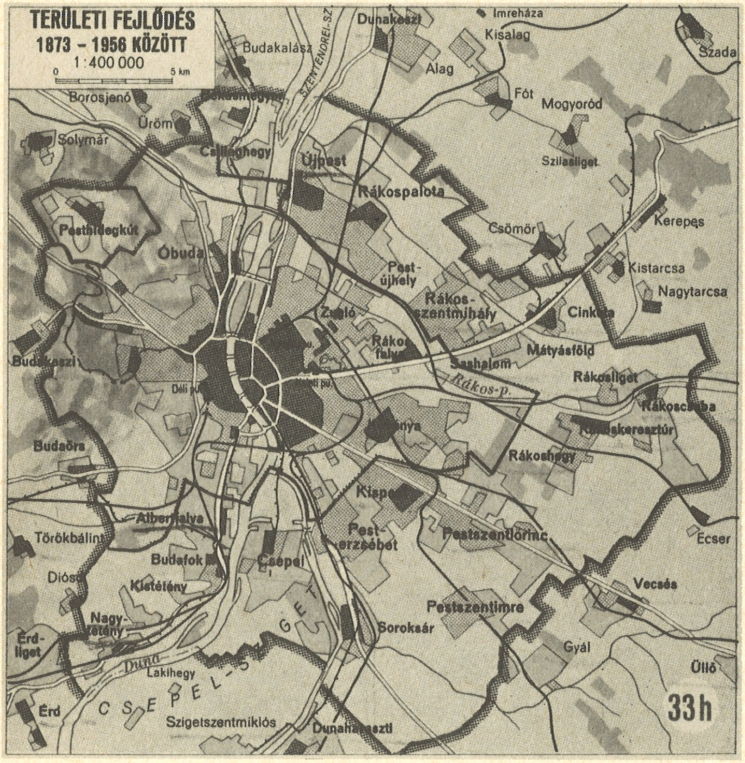

מפת הונגריה במאה ה־15

מפת הונגריה בתקופת הכיבוש התורכי
(1600—1526)

מפת בודאפשט

(1956—1873)

Reprinted from
Encyclopaedia of Jewish Communities
HUNGARY

YAD VASHEM
Martyrs' and Heroes' Remembrance Autority
Jerusalem, 1975

HISTORY OF JEWS IN HUNGARY

by

NATHANIEL KATZBURG

Jerusalem, 1975